

БІБЛІОТЕКА
ШКІЛЬНОЇ
КЛАСИКИ

Р аффаелло Джованьйолі

ТВОРИ
ШКІЛЬНОЇ
ПРОГРАМИ
ДЛЯ
ЧИТАННЯ
ТА ОБОВ'ЯЗКОВОГО
ВИВЧЕННЯ

СПАРТАК

Бібліотека шкільної класики

Рaffаелло
Джованьолі

СПАРТАК

Історичний роман

З італійської переклав
Анатолій Іллічевський

Київ
Видавництво «Школа»
2006

ББК 84.4ІТА
Д42

Серія «Бібліотека шкільної класики»
заснована 2005 року

Художнє оформлення серії
Наталії Задорожної

Джованьйолі, Раффаелло.
Д42 Спартак: Іст. роман / З італ. пер. А. Х. Іллічевський. — К.: Школа, 2006. — 432 с. — (Б-ка шкіль. класики).

ISBN 966-661-617-3 («Школа»)

ISBN 966-339-459-5 (НКП)

Найпопулярніший роман відомого італійського письменника Раффаелло Джованьйолі про одне з найбільших в історії повстань рабів у Давньому Римі. Автор майстерно змальовує образ могутнього й благородного героя, який понад усе шанує свободу й людську гідність, дружбу й вірність і мужньо бореться проти рабства на чолі війська гладіаторів.

ББК 84.4ІТА

ISBN 966-661-617-3 («Школа»)

ISBN 966-339-459-5 (НКП)

© Видавництво «Школа», 2006

Розділ I

ЩЕДРІСТЬ СУЛЛИ

На сході сонця, за чотири дні до листопадових ід (10 листопада) 78 року до нашої ери Рим кишів юрбами людей, що з усіх частин міста стікалися до Великого цирку. Із густо населених біднотою, кривих і багатолюдних вуличок Есквіліна та Субурри пливли нескінченні натовпи, вбирали в себе людей різного віку й стану і, виливаючись на головні вулиці — Табернолу, Гончарну, Нову, невпинно посувалися до цирку.

Римські громадяни, ремісники, пролетарі, вільновідпущеники, старі, вкриті шрамами гладіатори, злиденні, покалічені ветерани гордих легіонів, уславлених перемогами в Азії, Африці, над кімврами; простолюдки, блазні та скоморохи, танцюристкі, ватаги жвавих хлопчиків збивалися в нескінченні юрми. Радісні обличчя, збуджені погляди, безтурботні гострі жарти свідчили про те, що весь цей незліченний люд поспішав на якесь улюблене видовище.

Цирк, збудований року 615 до початку нашої ери царем Тарквінієм Древнім, був прикрашений і розширений з нагоди завоювання Апіюлі останнім із царів — Тарквінієм Гордим. Його стали називати Великим, коли цензор Квінт Фламіній збудував інший цирк, названий його ім'ям.

Великий цирк, розташований у Мурсійській долині між Палатінським і Авентінським горбами, в той час, коли розгорнулися події, про які йдеться в цій повісті, ще не мав тих величезних розмірів і тієї пишноти, яких надали

йому пізніше Юлій Цезар і Октавіан Август. Проте це була величезна споруда завдовжки в дві тисячі сто вісімдесят і завширшки в дев'ятсот дев'яносто вісім кроків, де могли вміститися понад сто двадцять тисяч глядачів.

Ця продовгаста будівля тяглася на заході по прямій лінії, а зі сходу замикалася півколом. Пряма сторона цирку — оппідум — мала тринадцять арок. У середній арці був один з двох головних входів до цирку, називаний Парадними воротами, бо через них перед початком ігор на арену виходила процесія жерців з образами. У дванадцяти інших арках містилися стайні, або «темниці». В них замикали колісники з кінями, коли на арені бували перегони, і гладіаторів та хижих звірів, коли відбувалися кровопролитні бої.

Від оппідума півколами збігали численні сходи, що правили сидіннями для глядачів. Ряди сходів закінчувалися вгорі під портиком із арок, де були місця для знатних жінок.

Напроти Парадних воріт височіли Тріумфальні ворота. Через них входили переможці. Праворуч від оппідума, ближче до Парадних воріт, одкривалися Ворота смерті. Через цей зловісний вихід служителі цирку виволювали довгими гаками понівечені, закривавлені тіла вбитих і вмираючих гладіаторів.

Між оппідумом і Тріумфальними воротами тягся кроків на п'ятсот «хребет», тобто низька стіна, що поділяла арену навпіл. По ній визначали відстань під час перегонів.

Посередині «хребта» підносивсяobelіск сонця, обрамлений невеличкими баштами, колонами, жертівниками і статуями.

Арену оточували високий парапет, за ним наповнений водою рів і ґратчаста залізна огорожа. Все це оберігало глядачів од можливого нападу диких звірів, що лютували на арені.

Такою була в сімдесят восьмому році до нашої ери ця величезна будівля, призначена для видовищ. Все щільніше заповнювалася вона нескінченними юрбами римлян.

Що ж тут мало бути цього дня? Яке свято? Яке видовище приваблювало до цирку стільки людей?

Луцій Корнелій Сулла Щасливий, володар Італії, гроза Риму,— можливо, щоб забути про невиліковну хворо-

бу, яка спіткала його два роки тому,— заздалегідь, за кілька тижнів, наказав оповістити, що протягом трьох днів він буде пригощати і розважати видовищами римський народ.

І вже весь учорашній день римська чернь провела за столами, поставленими за наказом грізного диктатора на Марсовому полі і на березі Тибру. Шумний бенкет тривав аж до настання ночі і під кінець перейшов у нічим не стримувану оргію. Запеклий ворог Гая Марія нині вразив римлян царською розкішшю бенкетів, нечуваною кількістю страв і найвитонченіших вин, виставлених під відкритим небом на честь народу Квіріна.

Щедрість Сулли була така, що на ці ігри і розваги, влаштовані на честь Геркулеса, він пожертвував десяту частину свого достатку.

Отак Сулла лівою рукою дарував римлянам частину того багатства, яке награвував правою. Тому громадяни Рима, з удаваною веселістю приймаючи від Луція Корнелія Сулли бенкети і розваги, в глибині душі ненавиділи його.

Настав день. Перше проміння сонця де-не-де уже розірвало хмари і мало-помалу почало яскраво золотити вершини семи римських горбів, храми, базиліки і виблискуючі дорогоцінним мармуром палаци патриціїв.

Животворне сонячне тепло зігріло бідний люд, що заздалегідь розташувався на кам'яних лавах Великого цирку.

Понад сто тисяч громадян чекали найулюбленішого для римлян видовища — кривавого змагання гладіаторів і боїв між хижими звірами.

Важко уявити собі величну панораму цирку, де сиділо більше сотні тисяч чоловіків і жінок різного віку і стану. Гомін і шум цієї величезної людської маси громоподібний, як гул вулкана; майоріння облич і рук схоже на шалене, грізне хвилювання моря під час бурі,— ці порівняння можуть лише віддалено передати незрівнянну картину Великого цирку в ці години.

У багатьох місцях амфітеатру простолюдини вже взяли за їжу, що принесли з собою. З великим апетитом уминали вони солонину, холодну яловичину, улюблену кров'яну ковбасу та сирні й медові пиріжки або сухарі. Їжа смачно приправлялася гострими дотепами, непристойними жартами, безтурботною балаканиною, голо-

сним сміхом, щедро підживлювалась велітернським і тускульським вином.

Продавці смажених бобів і піріжків знаходили покупців для свого товару серед плебеїв, які купували ці дешеві ласощі, щоб потішити своїх жінок та дітей.

Осторонь од плебеїв групами збиралися витончено ввічливі й поважні сім'ї багатіїв, вершників і патриціїв.

Елегантні молодики простеляли на кам'яних лавах килими і розкривали парасольки, щоб захищати вродливих матрон і дівчат від пекучого сонячного проміння.

Поблизу Триумфальних воріт, у третьому ряді, між двома патриціями сиділа матрона незвичайної вроди. В цій високій стрункій жінці з гарними плечима з першого погляду видно було справжню дочку Риму. Правильні риси обличчя, високе чоло, з ледь помітною горбинкою ніс, маленький рот, великі і виразні чорні очі надавали їй чарівної вроди. Чорне, як воронове крило, тонке волосся було зібране над її чолом під коштовною діадемою і вільно розсипалося по плечах.

Туніка з найтоншої шерстяної матерії з елегантною золотою смугою внизу підкреслювала її грацію. Поверх туніки красивими складками спадала біла з пурпуровими смугами палла.

Цій жінці, так розкішно вдягненій і такій вродливій, не було ще, мабуть, і тридцяти років. То була Валерія, дочка Луція Валерія Мессали і єдиноутробна сестра суперника Цицерона, славнозвісного оратора Квінта Гортензія.

Всього за кілька місяців до часу, коли починається ця повість, Валерія розлучилася з своїм чоловіком.

Біля неї сидів Ельвій Медуллій — довготелесий, блідий, худорлявий, увесь вичепурений, прилизаний і напахчений. На його невиразному обличчі лежав відбиток байдужості і нудьги; уже в тридцять п'ять років життя здавалося йому одноманітним і нецікавим. Ельвій Медуллій був одним з тих розбещених і зніжених патриціїв, які залишали плебеям право жертвувати собою в ім'я вітчизни та її слави. Олігархам вони уступали турботи завойовувати країни й поневолювати народи, а за собою зберігали привілей у розкішному неробстві розтринькувати спадкові маєтки або ж ставали управителями провінцій, нещадно при цьому їх грабуючи.

З другого боку біля Валерії Мессали сидів Марк Децій Цедицій, присадкуватий веселий товстун років п'ятдесяти. Його найбільшим щастям було по можливості довше сидіти в триклінії за обіднім столом. Він витрачав півдня на те, щоб ласувати вишуканими стравами, які готував його кухар, один з тих, майстерністю яких пишався патриціанський Рим. Другу половину дня він тішився думками про вечірню трапезу. Одним словом, перетравлюючи обід, Марк Децій Цедицій уже мріяв про вечерю.

Сюди ж пізніше прийшов Квінт Гортензій, який славився своїм красномовством. Йому ще не було й тридцяти шести років. Він довго вивчав манеру рухатися й вимовляти слова і тепер до того гармонійно володів кожним своїм жестом, кожним словом чи то в Сенаті, чи на бенкеті, що кожен його рух здавався благородним, величним і чарував своєю простотою. Вчений і красномовний промовець, Гортензій був не менш вправним артистом; половину тріумфів він здобув завдяки своєму мелодійному голосу і прийомам декламаційного мистецтва. Це мистецтво він засвоїв настільки досконало, що навіть трагік Езоп і уславлений актор Росцій поспішали на Форум учитися декламації, коли Гортензій виголошував там промови.

Недалеко від того місця, де сиділа Валерія, стояли разом з своїм вихователем два патриціанські хлопчики чотирнадцяти і дванадцяти років. У них були повні, різко окреслені і виразні обличчя. Одягнені в претексти — біленькі з золотими смужками тоги,— вони являли собою справжні типи римського племені. Це були Цепіон і Катон з роду Порційів, онуки Катона Цензора, який прославився під час другої і третьої Пунічної війни тим, що домагався за всяку ціну знищити Карфаген.

Цепіон, молодший з двох братів, здавався говіркішим, привітнішим. Він часто звертався до Сарпедона (так звали їхнього вихователя), а старший — Марк Порцій Катон — стояв мовчазний і надутий, сердитий і похмурий, що не відповідало його вікові. Уже тоді відчувалися в ньому стійка, тверда вдача і вперта непохитність переконань. Природжена загартованість, вивчання грецької, зокрема стоїчної, філософії і постійне наслідування традицій, пов'язаних з ім'ям його суворого діда, виховали в цьому чотирнадцятирічному хлопцеві справжнього громадянина.

Вище від Тріумфальних воріт, на лаві біля виходу, сидів, також з вихователем, ще один підліток з патриціанського роду. Він розмовляв з юнаком років сімнадцяти. Хоч юнак був одягнений у тогу, як дорослий, на його чистому обличчі ледь-ледь пробивався перший пушок. Він був невисокий на зріст, хворобливий і кволий, але на його блідому, обрамленому блискучим чорним волоссям обличчі палали великі чорні очі, в яких блищали іскри незвичайного розуму.

Це був Тіт Лукрецій Кар, який пізніше обезсмертив своє ім'я поемою «Про природу речей». Його співбесідник, дванадцятирічний хлопчик Гай Лонгін Кассій, був нащадком патриціанського роду і сином консула Кассія. Завдяки своїй хоробрості він посів пізніше одне з найвишнєзначніших місць в історії подій, пов'язаних з падінням Римської республіки.

Лукрецій і Кассій жваво розмовляли.

Недалеко від них сидів Фавст — миршавий і пихатий син Сулли. Його бліде обличчя було все подряпане і вкрите свіжими синцями. Кволий, рудоволосий, він хитро і водночас гоноровито позирав навкруги голубуватими очима, видимо пишаючись тим, що сама фортуна відзначила його як щасливого сина щасливого диктатора.

Поки глядачі чекали прибуття консулів і їхнього повелителя, який улаштував для римлян це видовище, гладіатори-учні (тірони) з похвальним запалом фехтували на арені, правда, без усякої шкоди для себе, — простими палицями і дерев'яними мечами. Ця безкровна битва нікому не приносила втіхи, за винятком знавців фехтування — старих легіонерів і відпущених на волю гладіаторів (рудіаріїв), що уціліли після сотень битв. Раптом по всьому амфітеатру розляглися одностайні, оглушливі оплески.

— Хай живе Помпей!.. Хай живе Гней Помпей!.. Хай живе Помпей Великий!.. — вигукували тисячі голосів.

Увійшовши до цирку, Помпей сів на оппідумі. Він вітав натовп чемним нахилом голови і, підносячи долоні до уст, посилав поцілунки на знак подяки. Гнею Помпею було років двадцять вісім. Він був високого зросту і мав геркулесівську будову тіла; його велика голова була вкрита дуже густим волоссям, що на лобі майже зрослося з бровами, з-під яких дивилися мигдалевидні великі чорні

очі, правда, малорухливі і невиразні. Суворі й різкі риси його нерухомого обличчя і великі форми постаті справляли враження мужньої войовничої вроди.

Уже в двадцять п'ять років цей юнак був ушанований тріумфом за війну в Африці і дістав від самого Сулли — очевидно, в хвилину незвичайно доброго настрою — прізвисько Великий. Ще такий молодий, він зумів завоювати любов старих легіонерів, загартованих у труднощах і небезпеках численних боїв, і вони назвали його великим полководцем.

Можливо, що в цих щирих привітаннях Помпееві промовляла також ненависть народу до Сулли. Ненависть, яку не можна було висловити інакше, знаходила свій вихід у хвалі та оплесках юнакові, який був другом диктатора і один був здатний на подвиги, рівні подвигам Сулли.

Незабаром після приходу Помпея з'явилися консули Публій Сервілій Ватій Ісаврік і Аппій Клавдій Пульхр; строк їхніх повноважень закінчувався першого січня наступного року. Попереду Сервілія, який ніс службу цього місяця, йшли ліктори. Позаду Клавдія, який виконував обов'язки консула минулого місяця, ліктори несли фасції.

Коли консули з'явилися на підвищенні оппідума, всі глядачі встали на знак пошани до найвищої влади республіки.

З появою консулів безкровна бійка учнів закінчилась. Гладіатори, які мали брати участь у боях, були вже готові вийти з темниці і чекали лише знаку, щоб, за звичаєм, пройти перед державними римськими можновладцями. Погляди присутніх були звернені на оппідум у чеканні, що консули подадуть знак починати змагання, але консули озирали амфітеатр, немов шукали когось, щоб спитати у нього дозволу. І справді, вони чекали Луція Корнелія Суллу, який, хоч і склав з себе звання диктатора, все ж лишався верховним володарем Риму.

Нарешті почулись оплески, спочатку слабкі і поодинокі, далі все гучніші й одностайніші. Погляди присутніх звернулися до Тріумфальних воріт, через які входив до цирку Луцій Корнелій Сулла в супроводі численних сенаторів, друзів і клієнтів.

Цій незвичайній людині було тоді п'ятдесят дев'ять років. Сулла був досить високий на зріст, мав добру і міц-

ну будову тіла, але йшов повільно і мляво, немов знесилений. До деякої міри це було наслідком тих оргій, яким він віддавався завжди, а тепер ще більше, ніж колись. Та головною причиною цієї млявості була виснажлива невиліковна хвороба, що наклала на його обличчя і всю постать відбиток тяжкої, передчасної старості.

Обличчя Сулли було справді жахливе. Ї не тому, що гармонійні і правильні риси його були грубі. Навпаки, високе чоло, зігнутий ніс, ніздрі, що роздувалися, наче у лева, владно випнуті губи досить великого рота робили обличчя Сулли навіть своєрідно гарним. Обрамлене густою рудуватою шевелюрою, воно оживлялося сіро-голубими очима — бистрими, глибокими, проникливими. Ці очі завжди таїли в собі й орлиний блиск і косий прихований погляд гієни. В кожному погляді цих очей, завжди лютих і владних, можна було прочитати жадоху влади і крові.

Але портрет Сулли, зображений нами, ще не виправдує епітета «жахливий». А Сулла був справді жахливий саме тому, що його обличчя було покарбоване якимсь бруднуватим висипом упереміш із білими плямами. Це робило його схожим на негра, обсипаного борошном, як сказав про нього один афінський жартівник.

Сулла входив до цирку повільно, наче людина, охоплена нудьгою. На ньому поверх білої гаптованої золотом туніки була надіта замість національної палли або звичайної тоги елегантна і також оторочена золотом яскраво-пурпурова хламида, сколота на правому плечі золотою застібкою, що сяяла проти сонця найдорогоціннішими самоцвітами. Зневажаючи весь рід людський взагалі, а своїх земляків особливо, Сулла був одним з перших у Римі, що вподобали носити замість римського одягу грецький.

Почувши оплески, Сулла скривив губи у злобній посмішці і подумав: «Аплодуйте, аплодуйте, дурні вівці!»

Тим часом консули дали знак починати видовище. Сто гладіаторів вийшли з темниць і строем рушили по арені.

Попереду йшли ретіарій і мірміллон, які повинні були битися першими. Вони йшли спокійно, перемовляючись, хоч один з них от-от мав убити другого. За ними крокували дев'ять леквеаторів, озброєних тризубцями та сітками: вони повинні були накинути сітку на дев'ятьох секаторів, озброєних щитами та мечами.

Слідом за цими дев'ятьма парами виступали тридцять пар гладіаторів. Вони мусили битися тридцять проти тридцяти і, таким чином, розіграти в малих розмірах справжню битву. Тридцять з них були фракійці, інші тридцять — самніти, всі молоді, вродливі і могутні чоловіки веле-тенського зросту.

Горді фракійці були озброєні короткими й загнутими на кінці мечами і невеличкими щитами квадратної форми з опуклою поверхнею. На головах у них були невеликі шоломи без забрала — озброєння їхнього народу, на плечах — короткі туніки багряного кольору, а поверх шоломів майоріло по два чорних пера. Тридцять самнітів мали озброєння воїнів Самнію, тобто короткі прямі мечі, закриті шоломи з полями, невеликі квадратні щити, залізні наручники, що закривали праву руку, не захищену щитом, і поножі для захисту лівої ноги. Вдягнені були самніти у голубі туніки, а шоломи їхні були прикрашені двома білими перами.

Процесію замикали десять пар андабатів у коротких білих туніках, озброєних лише короткими клинками, схожими більш на ножі, ніж на мечі. Опущені забрала їхніх шоломів були міцно закріплені і мали тільки маленькі нерівні відтулини для очей. Виставлені на глум, ці бідолахи мали битися один з одним, немов граючись в піжмурки. Вони повинні були звеселяти юрбу, аж поки служники цирку — лорарії — не примусять їх розпеченим пруттям стати впритул і вбивати один одного.

Сто гладіаторів обходили арену під оплески і вигуки натовпу, а минаючи місце, де сидів Сулла, вони підвели голови і за наказом їхнього хазяїна — ланісти Акціана — крикнули разом:

— Привіт тобі, диктаторе!

— Непогано, непогано! — сказав Сулла, звертаючись до тих, що оточували його, і оглядаючи колону гладіаторів досвідченим оком переможця в численних битвах. — Он які сильні і сміливі молодці! Вони обіцяють нам чудове видовище. Але горе Акціанові, коли вийде не так! Адже за п'ятдесят пар гладіаторів цей пройдисвіт узяв з мене двісті двадцять тисяч сестерцій!

Гладіатори обійшли арену і, привітавши консулів, повернулись до темниць. На залитій ясним сонячним світ-

лом арені лишилися віч-на-віч тільки двоє — ретіарій і мірміллон.

Запала глибока тиша, і всі погляди звернулися до двох гладіаторів, готових до бою.

Мірміллон, за походженням галл, був вродливий білявий юнак, рослий, спритний і сильний; на його голові був шолом, прикрашений срібною рибиною, на одній руці був невеликий щит, у другій він тримав короткий широкий меч. Ретіарій, озброєний лише тризубцем і сіткою, одягнений у просту блакитну туніку, стояв на відстані двадцяти кроків од мірміллона і, здавалось, обмірковував, як напасти на свого противника і накинути на нього сітку.

Мірміллон стояв, виставивши вперед ліву ногу і спираючись усім корпусом на напівзігнуті коліна. Він тримав меч майже опущеним до правого стегна і чекав нападу ретіарія.

Раптом ретіарій блискавично рвонувся до мірміллона і з бігу метнув на нього сітку. Тієї ж миті мірміллон швидко відскочив праворуч, пригнувся майже до землі і, уникнувши сітки, метнув до ретіарія. Той, побачивши свій промах, кинувся навтіки.

Мірміллон кинувся навздогін, але ретіарій виявився спритнішим, оббіг навколо всієї арени, перший досяг того місця, де зосталася його сітка, і підхопив її. Ледве він встиг її схопити, як мірміллон його наздогнав. Ретіарій раптом обернувся, і тієї миті, коли його противник готовий був на нього напасти, знову кинув на нього сітку. Але мірміллон вислизнув з-під неї навкарачки. Він схопився на ноги в ту мить, коли ретіарій вдарив його тризубцем, але вістря лише зачепило щит галла.

Знову повторилась втеча ретіарія, на цей раз під обурений гомін юрби, що вважала себе ображеною недосвідченим гладіатором, який насмілювався вийти на арену, не вміючи як слід володіти сіткою.

Цього разу мірміллон замість гнатися за ретіарієм перебіг на той бік арени, звідки його противник мав прибігти, і зупинився на відстані кількох кроків од сітки. Ретіарій, збагнувши маневр мірміллона, повернув назад уздовж хребта арени. На півдорозі до Триумфальних воріт він перескочив хребет і опинився в другій половині арени, зовсім близько від сітки. Мірміллон кинувся йому назустріч, підбадьорений ревінням тисяч голосів:

— Дай йому!.. Убий ретіарія!.. Вбий цього тюхтія!.. Вбий його, боягуза!.. Ріж!.. Заріж його!.. Пошли його ловити жаб на березі Ахеронту!..

Підбурюваний ревінням натовпу, мірміллон усе дужче напосідав на розгубленого противника, а той, розмахуючи тризубцем, не підпускав його близько і кружляв навколо, намагаючись схопити свою сітку. Раптом мірміллон щитом відбив удар тризубця і прослизнув під рукою противника. Він уже замахнувся мечем у його груди, та ретіарій лишив тризубець стриміти в щиті і схопив сітку, проте не досить швидко, бо меч мірміллона поранив його в плече, звідки струменем ринула кров. Він прудко відбіг із своєю сіткою кроків за тридцять, обернувся і голосно вигукнув:

— Не біда! Рана незначна!

І одразу ж заспівав:

— Прийди, прийди, красеню галле, не тебе я шукаю, а рибину твою, рибину твою!.. Прийди, прийди, красеню галле!

Вибухом веселого сміху відповів натовп на пісеньку ретіарія. Ця витівка, видимо, повернула йому співчуття глядачів. Немало з них заплескали в долоні цій людині, що, беззбройна і поранена, стікаючи кров'ю, мала мужність жартувати.

Мірміллон, роздратований глузуванням противника і ревністю до його успіху в глядачів, люто кинувся на нього. Але ретіарій спритно відскакував, уникаючи його ударів, і вигукував:

— Прийди, мій галле! Сьогодні ввечері я пошлю доброму Харонові смажену рибину!

Цей новий дотеп справив величезне враження на присутніх і викликав новий напад мірміллона. Та ретіарій спритно накинув на нього сітку.

Натовп гучно зааплодував.

Мірміллон щосили намагався визволитись і ще більше заплутувався в сітці під веселий сміх глядачів. Тим часом ретіарій метнувся до того місця, де лежав його тризубець, вхопив його і, біжучи назад до мірміллона, кричав:

— Харон матиме рибину! Харон матиме рибину!

Але в ту хвилину, коли він уже підбігав, його противник одчайдушним зусиллям геркулесівських рук розірвав сітку. Хоч сітка сповзла до ніг мірміллона і заважала йо-

му рухатись, — його руки звільнилися, і він зміг зустріти напад.

Знов оплески сколихнули юрбу. Вона напружено стежила за всіма рухами обох бійців, за їх прийомами, що ось-ось мали завершити двобій. Тієї миті, коли мірміллон розірвав сітку, до нього підбіг ретіарій і, зібгавшись усім корпусом, сильно вдарив його тризубцем. Мірміллон відбив удар щитом, що розлетівся на дрізки, і вістря тризубця поранило гладіатора. Із трьох ран його тепер беззахисної руки полилася кров. І зразу ж мірміллон схопив тризубець лівою рукою, ринувся всією вагою тіла на противника і до половини всадив йому свого меча в праве стегно.

Залишивши тризубця в руках ворога, поранений ретіарій побіг, кривавлячи арену, але кроків за сорок упав на коліно і потім звалився додолу. Тим часом мірміллон, який теж упав, швидко підвівся, виплутав із сітки ноги і кинувся до лежачого противника.

Гучні оплески, що гриміли в ці останні хвилини двобою, тривали й тоді, коли ретіарій, спершись на лівий лікоть, повернувся і підвів до глядачів смертельно бліде обличчя. Готовий мужньо і гордо прийняти смерть, він, тільки додержуючи звичаю, а не тому, що сподівався на порятунок, попросив глядачів дарувати йому життя.

Мірміллон иоставив ногу на тіло противника, приставив меч до його грудей і обвів очима амфітеатр, щоб дізнатися про вирок юрби.

Понад дев'яносто тисяч чоловіків, жінок і дітей вказували великим пальцем правої руки вниз — знак смерті, і менше п'ятнадцяти тисяч милосердних підняли його догори — цим знаком переможеному гладіаторові звичайно дарувалося життя.

Серед дев'яноста тисяч тих, що вказували пальцем до низу, було немало непорочних і жалісливих весталок, ладних потішитися видовищем смерті безталанного гладіатора.

Мірміллон уже нагнувся, щоб убити ретіарія, але той вихопив у нього меч і з розмаху сам увігнав його собі в серце. Мірміллон швидко витяг назад закривавлене лезо, а ретіарій звівся в останній агонії і страшним голосом, в якому вже не було нічого людського, крикнув:

— Будьте прокляті! — упав навznak і вмер.

СПАРТАК НА АРЕНІ

Глядачі несамовито аплодували, голосно перемовлялися, наповнюючи цирк гулом ста тисяч голосів. Мірміллон пішов до темниці. Звідти вийшли служники, розпеченим прутом припекли тіло ретіарія, щоб переконатися, що він мертвий, і витягли гаками через Ворота смерті. Те місце, де після мертвого гладіатора лишилася велика калюжа крові, засипали з невеликих мішків мармуровим пилом, принесеним із сусідніх тіволійських каменоломень, і вся арена знову, ніби срібло, виблискувала проти сонця. А натовп усе ще аплодував, наповнюючи цирк вигуками:

— Хай живе Сулла!

Сулла, повернувшись до Гнея Корнелія Долабелли, який був два роки тому консулом і сидів поряд з ним, сказав:

— Присягаюсь Аполлоном Дельфійським, моїм покровителем — до чого падлючий цей народ! Ти думаєш, що він аплодує мені? Ні! Вони аплодують моїм куховарам за ті вишукані і численні страви, що вчора були для них приготовлені.

— Чому ти не сів на оппідумі? — спитав Суллу Гней Долабелла.

— Чи не гадаєш ти, що це додало б мені слави? — відказав Сулла і, хвилину помовчавши, сказав: — Здається, ланіста Акціан продав мені непоганий товар.

— О, який ти щедрий, який великий! — улесливо проказав сенатор Тіт Аквіцій, який сидів поруч з Суллою.

— Хай вразить Юпітер-громовержець всіх нікчемних підлесників! — вигукнув колишній диктатор, розлючено чухаючи ліве плече, щоб притишити нестерпну сверблячку, схожу на укуси докучливих огидних паразитів.

І, помовчавши трохи, додав:

— Я відмовився від диктатури, повернувся до приватного життя, а ви все ще хочете бачити в мені володаря. Нікчемні люди! Ви можете жити тільки в рабстві!

— Не всі, о Сулло, народжені для рабства! — сміливо заперечив один патрицій, який сидів недалеко від нього.

То озвався відомий сміливець Луцій Сергій Катіліна. В той час йому було двадцять сім років, він був височен-

ний на зріст, широкоплечий, з могутніми грудьми і м'язистими руками Геркулеса. Шапка густого чорного волосся вкривала його велику голову з широким лобом і смаглявим мужнім обличчям. Завжди налита кров'ю товста вена перетинала лоб від черепа до перенісся, люто і грізно зиркали великі темно-сірі очі, а по владному обличчю неспинно перебігали нервові судороги, викриваючи найменші пориви його душі.

На той час, коли починається наша повість, Катіліну знали як людину дуже запальної, буйної вдачі. Одного разу він убив патриція Гратідіана, який мирно йшов берегом Тибру, — убив за те, що той відмовився позичити йому під заставу маєтків велику суму грошей. А ці гроші потрібні були Катіліні, щоб заплатити численні борги, без чого він не міг сподіватися на жодну з тих урядових посад, на які розраховував.

То були часи проскрипцій, коли ненаситна жорстокість Сулли заливала кров'ю вулиці Рима. Гратідіан не був занесений до проскрипційних списків, він навіть був прихильником Сулли; але Гратідіан був дуже багатий, а власність усіх опальних конфіскувалася. Тому, коли Катіліна приволік труп Гратідіана до курії, де засідав Сулла, кинув його до ніг диктатора і заявив, що убив Гратідіана як ворога Сулли і вітчизни, диктатор не став дошукуватися правди і закрити очі на вбивство, але зате широко відкрив їх на величезні багатства вбитого.

Незабаром після цього Катіліна посварився зі своїм братом, обидва вихопили мечі і Сергій Катіліна, маючи незвичайну силу і володіючи, як ніхто в Римі, мечем, убив брата і дістав у спадщину все його майно. Цим він уник остаточного розорення, до якого призвели його марнотратство, гульняйство і розпуста.

Луцій Корнелій Сулла спокійно обернувся на сміливу відповідь Катіліни і запитав:

— А як ти гадаєш, Катіліно, чи багато знайдеться в Римі громадян, таких сміливих, як ти, і здатних виказувати велич душі чи то в добродішних, чи в злочинних справах?

— Не можу я, о славний Сулло, — відповів Катіліна, — оцінювати людей і розглядати справи з висоти твоєї могутності. Я лише знаю і почуваю, що народився для того, щоб любити свободу і ненавидіти тиранію, навіть при-

крити великодушністю або лицемірним побажанням щастя батьківщині. Навіть у часи внутрішніх заколотів і громадських чвар це благо було б міцнішим під владою всіх, аніж при деспотизмі одного. Не буду оцінювати твої вчинки, але одверто заявляю, що як раніше, так і тепер осуджую твою диктатуру. Я вірю і хотів би вірити, що в Римі є ще досить громадян, готових на все, аби не підпасти знову під тиранію одного, коли до того ж він не зватиметься Луцій Корнелій Сулла і його чоло не буде увінчане славою переможця у сотнях битв.

— То чому ж тоді ви не кличете мене на суд цього вільного народу? — спокійно, але глузливо спитав Сулла. — Я сам зрікся диктатури; чому ж мене не звинувачують і не питають звіту за мої діла?

— А щоб не викликати знову усобиць і різанини, що десять років роздирали Рим... Та не будемо про це говорити, бо я не маю наміру тебе обвинувачувати. Ти міг багато в чому помилитись, але ж ти вчинив стільки славних подвигів... Лише згадки про них день і ніч хвилюють мою душу, бо і вона, подібно до твоєї, жадає слави й могутності. Але скажи, чи не здається тобі, що в жилах нашого народу ще тече кров великих і волелюбних предків? Чи пам'ятаєш ти той день, коли кілька місяців тому в курії, перед Сенатом, ти добровільно зрікся диктаторської влади і, відпустивши лікторів та охоронців, ішов зі своїми друзями додому?.. Згадай того юного громадянина, який картав тебе за те, що ти позбавив Рим свободи, призвів до різанини і грабунків, сам став його тираном. Погодься, о Сулло, що для такого вчинку треба бути людиною неабиякого гарту, бо ж за одним твоїм знаком юнак міг би вмиль розпрощатися з життям. Ти повівся великодушно — це я кажу без лестощів, бо Катіліна нікому не лестить, навіть всемогутньому, великому Юпітерові, — ти був великодушним і нічого йому не заподіяв. Але ти мушиш погодитися зі мною, що коли навіть серед безвісних плебеїв зустрічається юнак, здатний на такий вчинок, — шкода, не знаю його імені, — то ще можна вірити в безпеку батьківщини і республіки!

— Так, то був сміливий вчинок, і заради сміливості юнака я не хотів мстити йому за образу. Тому я й стерпів усі його прокльони і лайки, бо я завжди любив сміливість

і сміливців. А чи знаєш ти, Катіліно, до якого наслідку привели вчинок і слова того юнака?

— До якого? — спитав Катіліна, зацікавлено й допитливо зазираючи щасливому диктаторові в очі, що в цю мить ніби затуманилися.

— Віднині, — промовив Сулла, — той, кому пощастить заходити владу в республіці, вже не захоче від неї відмовитись.

Катіліна схилив голову в хвилиnnій задумі, а потім, ніби перемігши себе, жваво заперечив:

— Та чи знайдеться ще хто-небудь, здатний і охочий до захоплення влади?

— Ну, гаразд, — іронічно посміхаючись, відказав Сулла, — досить... Ось юрби рабів, — показав він на переповнений людьми амфітеатр. — Знайдуться і володарі!

Ця розмова відбувалася під безустанні оплески натовпу, захопленого кривавим боєм між лаквеаторами і секуторами, що дуже швидко закінчився загибеллю семи лаквеаторів і п'яти секуторів. Шестеро гладіаторів, які лишилися живими, повернулися до темниць поранені, понівечені, а натовп шалено аплодував, жартував, вигукував гострі дотепи, обговорював бій.

Поки лорарії виволікали з арени трупи гладіаторів і засипали піском криваві сліди бою, Валерія, яка сиділа недалеко від Сулли і час од часу поглядала на нього, підвелася, підійшла ззаду і висмикнула нитку з хламиди диктатора. Здивований Сулла обернувся і зиркнув на неї палючими звіриними очима. А вона злегка доторкнулась до нього і з солодкою усмішкою промовила:

— Не зрозумій мене погано, диктаторе. Я взяла цю нитку, щоб мати і свою частку в твоїй щасливій долі!

Шанобливо вклонившись і приклавши, за звичаєм, руку до уст, вона пішла на своє місце. Приємно вражений цими улесливими словами, диктатор відповів чемним поклоном і провів її довгим поглядом, якому постарався надати люб'язного виразу.

— Хто вона? — спитав Сулла, обернувшись до сусідів.

— Валерія, дочка Мессали, — відповів Гней Корнелій Долабелла.

— А! Сестра Квінта Гортензія?

— Так, так, — ствердив Долабелла.

І Сулла знову повернувся до Валерії, яка дивилася на нього закоханими очима.

У цей час Гортензій підвівся зі свого місця і перейшов до Марка Красса, найбагатшого патриція, відомого своєю скупістю і честолюбством. Ці дві настільки протилежні одна одній пристрасті чудово вживалися у цій видатній людині.

Марк Красс сидів поблизу дівчини незвичайної вроди.

Евтібіда, в якій за покромом одягу можна було впізнати гречанку, була висока, ставна дівчина, така струнка, що її стан, здавалося, можна легко обійняти самими пальцями рук. Чарівним було її біле, як алебастр, обличчя з легеньким рум'янцем на щоках, правильний лоб, обрамлений тонкими рудими кучерями, а великі, кольору моря, мигдалевидні очі захоплювали і заворожували своїм пристрасним блиском. Красиво окреслений, трохи кирпатий носик довершував враження тієї задержуватої сміливості, якою пашіло все її обличчя.

Коли Гортензій підійшов до Марка Красса, той був цілком захоплений спогляданням цього чарівного створіння. Вона, видимо нудьгуючи, позіхала і правою рукою недбало гралася сапфіровою зіркою, що сяяла на грудях.

Крассові було в ту пору тридцять два роки; він був вище середнього зросту, кремезний і огрядний. На міцній бичачій шиї сиділа велика, пропорційна до тіла голова, але обличчя було бронзово-жовте і надто худорляве. Різко окреслені риси, орлиний ніс і випнуте підборіддя було цілковито римського типу. Його жовтаво-сірі очі то загорялися блиском, то раптом згасали, ставали бляклими і нерухомими.

Красс був знатного походження, володів блискучим красномовством політичного оратора, мав незліченні багатства і при цьому відзначався також привітністю й чемністю. Все це принесло йому не тільки славу, а й великий авторитет; він багато разів мужньо воював на боці Сулли у громадянських усобицях і обіймав різні урядові посади.

— Привіт тобі, Марку Крассе, — вивів його із задуми Гортензій. — Я бачу, ти захопився спогляданням зірок?

— Присягаюсь Геркулесом, ти вгадав, — відповів Красс. — Вона...

— Хто це — «вона»?

— Красуня грекиня... он сидить... на дві сходинки вище...

— А-а! Бачу... То Евтібіда.

— Евтібіда? Що це значить?

— Це її ім'я... Вона справді грекиня, — пояснив Гортензій, сідаючи поряд з Крассом.

— А схожа на богиню!.. Справжня Венера, та й годі!.. Я не можу — присягаюсь Геркулесом! — уявити собі краще втілення небесної вроди Юпітерової доньки. Де вона живе?

— На Священній вулиці... поблизу храму Януса Верхнього.

Поки вони говорили про якусь судову справу, Сулла, що недавно поховав свою четверту дружину — Цецілію Метеллу, вже уявляв собі ідилію запізнілого кохання з Валерією. Сурма оповістила початок битви між тридцятьма фракійцями і тридцятьма самнітами. Вони вже стояли один навпроти одного, вишикувані в два ряди.

Стихли розмови, гомін, сміх, — усі погляди звернулися до бійців.

Перша сутичка була жажлива: металічні удари щитів і мечів різко залунали в глибокій тиші, що запанувала в цирку. Скоро навколо бійців по арені полетіли пера, скалки від шоломів, уламки розтрощених щитів; розпалені, засапані гладіатори люто кидалися один на одного, посилаючи і відбиваючи важкі блискавичні удари.

Не минуло ще й п'яти хвилин бою, а кров уже текла по арені, де троє гладіаторів конали в найстрашнішій агонії під ногами оскажених бійців. Важко не лише описати, але й уявити нервові напруження, з яким глядачі стежили за кривавими перипетіями цього бою. Щоб зрозуміти хоч трохи причину їхньої зацікавленості, треба знати, що не менш вісімдесяти тисяч глядачів билися об заклад хто за пурпурових фракійців, а хто за блакитних самнітів від десяти сестерцій до п'ятдесяти, а то і ста талантів, залежно від свого достатку.

В міру того як ряди гладіаторів рідшали, все частіше гриміли оплески, натовп усе голоснішими вигуками заохочував бійців.

За годину битва вже підходила до кінця. П'ятдесят розкиданих по арені мертвих і вмираючих гладіаторів спли-

вали кров'ю; дико кричали в передсмертних судорогах ті, що конали.

Глядачі, що побилися об заклад за самнітів, здавалось, могли вже не сумніватися в їхній перемозі, бо семеро самнітів оточили й напосідали на трьох останніх фракійців, які стали трикутником і плече в плече відчайдушно одбивалися від численніших переможців.

Серед цих іще живих трьох фракійців був Спартак. Його атлетична постать, дивовижна сила м'язів, бездоганна гармонія всіх форм тіла і нездоланна хоробрість були саме тими якостями, що мали зробити його видатною людиною. Адже в ту епоху головними засобами життєвого успіху вважалися насамперед сила рук і завзяття.

Спартаку було у той час близько тридцяти років. Він відзначався незвичайною силою розуму, благородством і величчю душі, що згодом так блискуче довів.

Він був русавий. Довге волосся і густа борода обрамляли його прекрасне, мужнє обличчя. Великі блакитні очі, сповнені почуття, надавали всьому обличчю, коли він був спокійний, виразу м'якої доброти. Та зовсім не таким був він тепер на арені цирку, коли очі його палали страшним гнівом.

Спартак народився у Фракії, в Родопських горах. Він воював проти римлян, коли ті вдерлися до його вітчизни. Попав у полон. Завдяки силі і хоробрості його взяли до одного з римських легіонів. У війнах Риму проти Мітрідата та його спільників Спартак виявив таку хоробрість, що був призначений деканом, тобто начальником загону з десяти легіонерів, і відзначений почесною громадянською нагородою — вінком з дубового листа. Та коли римляни знову почали воювати проти фракійців, Спартак дезертирував і в лавах своїх співвітчизників став воювати проти римлян. Поранений, він знову попав у полон, і тоді, замість належної йому смертної кари, його прирекли стати гладіатором і продали одному ланісті, в якого його пізніше купив Акціан.

Минуло майже два роки відтоді, як Спартак став гладіатором. Він уже обійшов зі своїм першим ланістою мало не всі міста Італії, де брав участь більш ніж у сотні боїв, проте жодного разу не був тяжко поранений. Хоч які сильні й мужні були інші гладіатори, Спартак перемагав

у всіх боях, здобувши собі гучну славу подвигами в амфітеатрах і цирках Італії.

Акціан купив Спартака за дуже високу ціну — дванадцять тисяч сестерцій — і володів ним уже понад півроку. Але він ще й разу не показував його в амфітеатрах Рима, може, тому, що дорожив ним як учителем фехтування, боротьби й гімнастики у власній школі, а може, й тому, що Спартак обійшовся надто дорого, щоб можна було ризикувати його життям.

І от сьогодні вперше Акціан випустив Спартака на криваве змагання в римському цирку. Двісті двадцять тисяч сестерцій, щедро заплачених Суллою за сто гладіаторів, які мусили битися сьогодні, перевищували витрату на Спартака, навіть коли б його убили.

І все-таки Акціан, блідий, стривожений, спершись на ґрати темниці, напружено стежив за останніми хвилинами бою, бо уцілілі на арені гладіатори мали повертатися в його власність, крім тих, кому народ дарував життя. Якби хто-небудь уважно подивився на нього, то, мабуть, помітив би, як тривожно він ловив поглядом кожний рух, кожний завданий чи відбитий Спартаком удар.

— Сміливіше, сміливіше, самніти! — гукали тисячі глядачів, хто заклав гроші за самнітів.

— Бийте їх, рубайте цих трьох варварів! — підбадьорювали інші.

— Дай їм, Небуліане, бий їх, Кріксе, добивай, добивай, Порфірію! — вигукували глядачі, котрі мали в руках таблички з написаними на них іменами гладіаторів.

Лунали і не менш гучні викрики прихильників фракійців; у них лишалося вже мало надій на виграш, та все ж вони хапалися за останню соломинку, сподіваючись на перемогу Спартака. Спартак, іще не поранений, з цілим мечем і щитом, саме в цю мить проткнув наскрізь одного з семи самнітів.

Грім оплесків пролунав у цирку, а за ним послідували вигуки тисяч голосів:

— Сміливіше, Спартак! Браво, Спартак! Хай живе Спартак!

Два інші фракійці, що ще трималися разом з колишнім римським легіонером, були тяжко поранені: вони вже повільно і мляво завдавали ударів.

— Захищайте мені спину! — крикнув Спартак, блискучо розмахуючи коротким мечем, яким він мусив відбивати удари мечів усіх самнітів, що дружно нападали на нього. — Захищайте мені спину... ще хвилина... і ми переможемо.

Голос його уривався, груди поривчасто здіймались, по зблідлому обличчю скочувалися великі краплі поту, а в палючому погляді очей змішались воля до перемоги, гнів і відчай.

Ось упав другий самніт, поранений у живіт, з диким криком поповз по арені, проклинаючи все в муках страшної агонії. Тієї ж самої миті упав з розрубаним черепом один з двох фракійців, які захищали Спартака ззаду.

Цирк загудів од вигуків; очі глядачів стежили за найменшим рухом бійців. Луцій Сергій Катіліна, який заклався за фракійців, рвучко підвівся поруч Сулли. Затамувавши подих, він не бачив нічого, крім цієї кривавої битви, і так стежив за Спартаківим мечем, немов до цього меча була прив'язана нитка його власного існування.

Третій самніт, вражений Спартаком у сонну артерію, упав біля своїх мертвих товаришів тієї самої миті, коли від кількох ударів звалився без крику другий фракієць — остання підтримка Спартака.

Схожий на ревіння гук пробіг по всьому амфітеатру; потім запала така глибока і врочиста тиша, що було чути важке, уривчасте дихання гладіаторів. Напруження всіх глядачів було таке велике, що коли б від цієї битви залежала доля навіть самого Риму, то воно навряд чи могло б стати більшим.

У цій битві, що тривала понад годину, Спартак, завдяки своїй неймовірній спритності і вмінню фехтувати, дістав лише три легенькі рани. Тепер він лишився один проти чотирьох сильних противників, хоч і поранених, стікаючих кров'ю, але все ж страшних саме тим, що їх було четверо.

Хоч який сильний і хоробрий був Спартак, але, побачивши, що впав останній його товариш, подумав, що й сам загине.

Раптом його очі спалахнули: у нього майнула думка — вдатися до старовинної тактики Гораційів проти Куріаційів.

І він кинувся тікати. Самніти почали його переслідувати.

По юрбі глядачів пробіг грізний осудливий гомін. Та Спартак, не пробігши й п'ятдесяти кроків, раптом обернувся, напав на переднього самніта і всадив йому в груди закривавлений меч. Самніт похитнувся, змахнув руками, хапаючи повітря, і впав, а Спартак тим часом кинувся на другого, відбив щитом удар меча і поклав його на місці під захоплений рев публіки, що тепер майже вся була уже на боці фракійця.

У цей час до Спартака наблизився третій самніт, увесь укритий ранами. Спартак вдарив його щитом по голові, не вважаючи за потрібне піднімати на нього меч і, виднџ, не бажаючи його вбивати. Приголомшений ударом, самніт двічі крутнувся на місці і впав. Тим часом останній з його товаришів, зовсім знесилений, поспішив йому на допомогу. Спартак енергійно напав на нього, та не бажаючи його смерті, обеззброїв кількома змахами меча. Потім обхопив самніта могутніми руками, притис до себе і повалив додолу, шепнувши йому на вухо:

— Не бійся, Кріксе, сподіваюсь тебе врятувати.

Потім Спартак поставив одну ногу на груди Крікса, а коліном другої сперся на груди того, що лежав приголомшений ударом його щита, і так чекав вироку народу.

Грім одностайної довгої овації, мов підземний гуркіт, прокотився цирком; майже всі глядачі підняли догори вказівний і середній пальці, і життя обох самнітів було врятовано.

— Яка сильна людина! — звернувся до Сулли Катіліна. По його чолу стікали великі краплини поту. — Яка сильна! Спартакові слід було б народитися римлянином!

А тим часом сотні голосів вигукували:

— Свободу хороброму Спартакові!

Очі гладіатора заблищали незвичайним світлом, його обличчя стало ще блідішим, а рука притислася до грудей, ніби тамуючи збуджене цими словами шалене калатання серця.

— Свободу, свободу! — повторювали тисячі голосів.

— Свобода! — задихаючись прошепотів гладіатор. — Свобода!.. О олімпійські боги, не допустіть, щоб це було сном! — І він відчув, що його очі наповнилися слізьми.

— Він дезертирував з наших легіонів! — крикнув хтось гучним голосом. — Не слід давати волю зрадникові!

І багато інших, що через мужність Спартака програли свої грошові заклади, люто репетували:

— Ні, ні!.. Не треба! Він зрадник!!

Обличчя фракійця пересмикнулося. Він різко обернувся туди, звідки почув перший осудливий вигук, і поглядом, повним зненависті, шукав того, хто його обвинуватив у зраді.

А тим часом тисячі голосів гриміли:

— Свободу!.. Свободу! Свободу Спартакові! Неможливо передати почуття безталанного гладіатора у ці хвилини, коли вирішувалося питання, важливіше для нього за саме життя. Страшна тривога відбилася на його обличчі. Мимовільне сіпання м'язів і блиск очей ясно свідчили про внутрішню боротьбу між відчаєм і надією. І ця людина, яка без тіні страху півтори години змагалася зі смертю і лишилася вже без надії на порятунок — одна проти чотирьох супротивників, ця людина, яка твердою рукою вбила дванадцять чи п'ятнадцять своїх товаришів по нещастю — ця людина тепер відчула, як підламуються у неї коліна. І щоб не впасти непритомним серед цирку, Спартак обіперся на плече одного з лораріїв, що прийшли забирати трупи.

— Свободу!.. Свободу!.. — кричав натовп.

— Він справді заслужив її, — прошепотів Катіліна Сулли на вухо.

— І він буде її гідний! — крикнула Валерія, на яку цієї миті закохано позирив Сулла.

— Ну що ж, — промовив диктатор, запитливо дивлячись в очі Валерії, які ніжно, любовно й жалібно благами милосердя гладіаторові. — Що ж... хай буде так!

Сулла кивнув головою на знак згоди. Під грім оплесків Спартак став вільним.

— Ти вільний, — сказав Спартакові лорарій. — Сулла дарував тобі волю.

Спартак нічого не відповів, навіть не поворухнувся. Заплющив очі, не наважувався глянути навколо, боячись, щоб не розвіялася мрія, в здійснення якої він ще не міг повірити.

— Ти розорив мене своєю хоробрістю, злодюго! — прогарчав гладіаторові на вухо хтось хрипким голосом.

Від цих слів Спартак опам'ятався, розплющив очі і побачив перед собою ланісту Акціана. Той прийшов на аре-

ну з лораріями, щоб привітати Спартака з перемогою, бо ще сподівався, що він лишиться його власністю. Але тепер він кляв його хоробрість. Ця дурна, на його думку, жалісливість народу і безоглядна щедрість Сулли обійшлися йому в дванадцять тисяч сестерцій.

Слова ланісти переконали фракійця в тому, що він не марить. Він гордо випростався на весь свій велетенський зріст, уклонився Суллі, потім глядачам і пішов з арени під новий вибух оплесків.

— Ні, не боги створили все існуюче на світі, — говорив у цю хвилину Тіт Лукрецій Кар. Він вів далі свою тривалу розмову з малим Кассієм і юним Гаєм Меммієм Геммелом, своїм найкращим другом, який приєднався до них під час змагань. Цей його найкращий друг палко захоплювався літературою, мистецтвом, філософією, і пізніше Лукрецій присвятив йому свою поему «Про природу речей», яку задумав уже в той час.

— А хто ж створив світ? — запитав Кассій.

— Вічний рух матерії і сполучення невидимих молекулярних часток. Ах! Ти бачиш на землі і в небесах безліч різних тіл і, не розуміючи прихованих діючих причин, думаєш, що їх створили боги. Але ніщо не могло і ніколи не зможе виникнути з нічого.

— А що ж тоді Юпітер, Юнона, Сатурн?.. — допитувався збентежений Кассій.

— Це витвори людського нецтва і страху. Я познайомлю тебе, любий хлопчику, з єдино правильним ученням великого Епікура. Не боячись ні гримучого неба, ні землетрусів, що наводять жах на землю, ні всемогутніх богів з їх вигаданими блискавицями, всупереч закоренілим людським забобонам, він з безсмертною мужністю насмілювався проникнути в найбільші таємниці природи і відкрив походження та причину речей.

У цю хвилину вихователь Кассія нагадав йому про наказ батька повернутися додому до смерку і став умовляти його піти з цирку. Хлопчик погодився і встав; за ним підвелися Лукрецій і Меммій і пішли разом до виходу. Вони проходили повз те місце, де сидів син Сулли Фавст. Перед ним стояв, ласкаво розмовляючи з ним, Помпей Великий.

Кассій зупинився і, звертаючись до Фавста, сказав:

— Я хотів би, Фавсте, щоб ти повторив перед таким видатним громадянином, як Помпей Великий, сказані тобою позавчора в школі божевільні слова. Ніби твій батько добре вчинив, віднявши у римлян свободу і ставши тираном нашої вітчизни. Повтори, і, хоч на тобі ще видно сліди моїх кулаків, я поб'ю тебе в присутності Помпея ще дужче, ніж позавчора.

Даремно чекав Кассій відповіді Фавста. Той похнюпив голову перед незвичайною мужністю підлітка, який, палко люблячи свободу, не побоявся побити і зганьбити си-на володаря Риму.

І Кассій, чемно вклонившись Помпееві, пішов із цирку разом із Меммієм, Лукрецієм і вихователем.

У цей же час з ряду, розташованого над Воротами смерті, підвівся чоловік років двадцяти шести, одягнений у тогу, набагато довшу, ніж звичайно носили, щоб прикрити занадто худорляві ноги; він був високий на зріст, велич-ний поставою, незважаючи на ніжне, хворобливе обличчя.

— Прощай, Галеріє, — сказав він, цілуючи руку врод-ливій молодій жінці, біля якої щойно сидів.

— Прощай, Марку Туллію, — відповіла жінка, — і па-м'ятай, що я чекаю тебе післязавтра в театрі Аполлона на виставі Софоклової «Електри» з моєю участю.

— Я прийду неодмінно.

— Бувай здоров, прощай, Марку Туллію! — вигукнули одночасно багато голосів.

— Прощай, Цицероне, — мовив, граційно тиснувши ру-ку юнакові, поважний, вродливий чоловік років п'ятдеся-ти п'яти, нарум'янений і напахчений.

— Хай буде ласкавою до тебе Талія, незрівнянний Езо-пе! — сказав Цицерон, тиснувши руку великому артистові.

Наблизившись до вродливого чоловіка років сорока, який сидів поруч Галерії, Цицерон подав йому руку і сказав:

— Хай витають над тобою дев'ять муз, незрівнянний Квінте Росцію, мій любий друже!

Після цього юнак пішов сходами, обережно пробираю-чись крізь натовп до того місця біля Тріумфальних воріт, де ми бачили двох онуків Катона Цензора.

Марк Туллій Цицерон підійшов до них і, сердечно привітавшись, став біля Катона, до якого почував глибоку симпатію.

Обдарований надзвичайно проникливим розумом, дивовижною пам'яттю і природним красномовством, Цицерон ретельною, упертою і настирливою працею досяг у двадцять шість років великої слави як філософ, промовець і загально визнаний поет.

— Чи правда те, що розповідають про тебе? — запитав юного Катона вражений Цицерон.

— Правда, правда, — похмуро пробурмотів хлопець. — А хіба я сказав неправду?

— Але ж як сталося, що...

— У зв'язку з щоденними убивствами, що робилися з наказу Сулли, — сказав Цицеронові вихователь, — я повинен був приблизно раз на місяць водити цих хлоп'ят до диктатора для того, щоб у дні страшної жадоби крові він у своїй жажливій лихоманці вбивств ставився до них милостиво, мав їх у числі своїх друзів і щоб у нього не майнула божевільна думка їх заслати. І справді, Сулла завжди доброзичливо приймав обох хлоп'ят і відсилав їх теж люб'язно. Та ось одного разу, вийшовши з його дому і переходячи Форум, ми почули несамопитий стогін, що долинав з-під склепіння Мамертінської в'язниці...

— І я спитав Сарпедона, — перебив його Катон, — хто це так кричить? «Громадяни, яких страчують за наказом Сулли», — відповів він мені. «А за що їх страчують?» — спитав я. «За відданість свободі», — відповів мені Сарпедон...

— Тоді цей безумець, — вів далі Сарпедон, перебиваючи Катона, — страшенно змініним голосом закричав так, що його почули присутні: «О, чом ти не дав мені меча, щоб я раніше міг забити цього злого тирана нашої вітчизни?..»

— Те, що я сказав, я повторив би і цій людині, перед якою тремтять усі, усі, але не я — хлопчик, присягаюся всіма богами Олімпу! — промовив, насупивши брови, Катон.

Цицерон і Сарпедон поверх голови хлопця вражено дивились один на одного, а Катон поривчасто промовив:

— О, коли б я уже був дорослим!..

— Ну і що б тоді ти зробив, безумний? — запитав Цицерон і відразу ж додав: — Та краще помовчи!

— Я хотів би викликати на суд Луція Корнелія Суллу і обвинуватити його перед народом...

— Замовкни лишень, замовкни! — сказав Цицерон. — Невже ти хочеш накликати на всіх нас небезпеку? Адже,

на жаль, страх зледенів старовинну кров у жилах римлян, а Сулла справді щасливий і всемогутній.

— Замість того, щоб бути чи зватися щасливим, краще б він старався бути справедливим, — прошепотів Катон.

Та, підкоряючись настійному умовлянню Цицерона, він, сердито буркочучи, потроху заспокоївся.

Тим часом андабати розважали народ фарсом, кривавим і жахливим фарсом, в якому усі двадцять нещасних гладіаторів повинні були накласти головами.

Суллі вже набридло це видовище. Захоплений однією думкою, що оволоділа ним кілька годин тому, він підвівся і підійшов до Валерії. Люб'язно привітавшись і ласкаво дивлячись на неї довгим, по можливості ніжним, відданим і привітним поглядом, Сулла спитав:

— Ти вільна, Валеріє?

— Кілька місяців тому я розійшлася з чоловіком...

— Я знаю, — перебив Сулла.

Валерія привітно дивилася на нього чорними очима, в яких іскрилося жадання любові.

— А мене... — трохи помовчавши, додав стиха диктатор, — а мене б ти покохала?

Вона чарівно усміхнулася, опустила очі і відповіла:

— О, всім серцем.

— Я так кохаю тебе, Валеріє, як, здається, ще ніколи не кохав, — сказав Сулла з тремтінням у голосі.

Вони на хвилину замовкли, а потім колишній диктатор Риму палко поцілував руку прекрасної жінки і додав:

— Через місяць ти станеш моєю дружиною.

І в супроводі своїх друзів вийшов з цирку.

Розділ III

ТАВЕРНА ВЕНЕРИ ЛІБІТІНИ

В одному з найвіддаленіших вузьких завулків Есквіліна, біля старовинного муру часів Сервія Туллія, саме між Есквілінськими і Керкветуланськими воротами, була таверна. Вона називалася ім'ям Венери Лібітіни, тобто Венери Погребної, богині — покровительки похоронів, могил, і була відчинена вдень і вночі, більше вночі. Ця та-

верна називалася так, можливо, тому, що по один бік від неї було кладовище для плебеїв, де трупи скидали в колодязі, а з другого боку, аж до базиліки Сессорія, простиралося поле, куди викидали на поживу вовкам і коршакам трупи слуг, рабів та іншого бідного люду. На цьому полі гниючої людської мертвятини, що отруювала повітря цілої околиці, через півстоліття багатій Меценат виростив славнозвісні сади. Легко уявити, якими буйними і розкішними вони зростали. Ці сади постачали розкішний стіл власника найсмачнішими овочами та найдобрішими фруктами, що виростили на доброві з плебейських кісток.

Над входом до таверни виднілося зображення Венери, більш схоже на бридку мегеру, ніж на богиню краси — п'яний витвір якогось божевільного Зевса. Ліхтар, що гойдався на вітрі, освітлював бідолашну Венеру, яка мало вигравала від того, що була на видноті. Цього скупого освітлення було досить, щоб трохи розсіювати темряву брудного завулка і звертати увагу перехожих на суху хворостину, почеплену над входом до таверни.

Увійшовши в низькі двері по кількох каменюках, що були покладені так-сяк одна на одну і правили за сходи, відвідувач потрапляв до чорної від кіптяви вогкої кімнати.

Праворуч біля стіни палав у коминку вогонь, на якому готувалися в особливому олов'яному посуді різні страви, серед них — неодмінна ковбаса з свинячої крові і такі котлети, що ніхто не захотів би знати, з чого їх ліпили. Готувала ці страви Лутація Одноока — господиня й управителька цього вбогого, брудного закладу.

Попід стінами були розставлені кілька старих столів, біля них — довгі, незграбні ослони і кривоногі стільці.

Двері в стіні проти входу вели до другої кімнати, меншої і не такої брудної.

У час першої зорі (приблизно о першій годині ночі) того ж дня, 10 листопада 78 року, в таверні Венери Лібітіни було повно завсідників. Їхня галаслива балаканина сповнювала гамором не тільки саму халупу, а і всю вуличку.

Лутація Одноока разом зі своєю рабинєю — чорною мов сажа ефіопкою — металася на всі боки, щоб задовольнити численні вимоги зголоднілих гостей.

Відвідувачі таверни Венери Лібітіни належали до найнижчого і найжалюгіднішого люду, яким кишіли вулиці Рима. Це були могильники, майстри похоронних справ, циркові атлети, гладіатори, фіглярі й блазні найнижчого ґатунку, удавані каліки, жебраки.

Лутація не була надто вибагливою і розуміла, що її таверну не могли відвідувати заможні громадяни, вершники і патриції. Крім того, маючи добре серце, вона вважала, що з волі Юпітера сонячне проміння сяяло не лише для багатих, а й для бідних, і якщо для багатих існували винні погребі, цукерні, ресторани, готелі, то бідні мали право на таверни. Лутація переконалася також, що кванданти і сестерції бідняка чи пройдисвіта нічим не відрізнялись од таких самих монет статечного громадянина і гоноровитого патриція.

— Даси ти нам, нарешті, в ім'я рогів Вакха Діоніса, ці прокляті котлети? — крикнув громовим голосом старий гладіатор, обличчя і груди якого були вкриті шрамами.

— Б'юсь об заклад на сестерцію!.. Для цих пекельних котлет Лувеній приволік їй з Есквілінського поля шмат здохлятини! — вигукнув жебрак, який сидів біля старого гладіатора.

Гучний регіт присутніх відповів на цей брутальний жарт жебрака, який симулював неіснуючу хворобу. Лувеній, присадкуватий могильник з тупим обличчям у багряних бородавках сердито насупився і хрипко крикнув:

— Присягаюсь як порядний могильник, що в котлету для цієї огидної тварюки Велленія (так звали жебрака) слід утовкмачити кавалок бичатини, який він прив'язує нитками до грудей, щоб розчулити занадто вразливих громадян.

Пролунав новий вибух реготу.

— Якби Юпітер не був такий ледачий і не спав так міцно, йому не завадило б витратити одну з блискавиць, щоб спалити могильника Лувенія — оце смердюче бездонне барило.

— Присягаюсь чорним скіпетром Плутона, я кулаками посаджу на твоїй поганій пиці таку болячку, що ти з повним правом благатимеш у людей співчуття! — крикнув могильник і, розлютований, скочив з лави.

— Ану лишень підійди, йолопе! — гаркнув жебрак і теж схопився, стискаючи кулаки. — Підійди! Присягаюсь

крилами Меркурія, я спроваджу тебе до Харона! Та ще й увіпхну межи твої вовчі ікла монету за перевіз!

— Ану, вгамуйтеся, ви, старі одоробла! — гримнув Гай Таурівій, величезного зросту цирковий атлет, захоплений грою в кості. — Угамуйтеся, бо, присягаюсь богами — покровителями Риму, схоплю обох і так трісну один об одного, що зітру на мотлох!

На щастя, цієї миті Лутація Одноока і Азур, її рабня-ефіопка, поставили на столи два величезні блюда, повні паруючих котлет. Обидві супротивні компанії з несамовитою пожадливістю накинулися на страву.

Водночас за іншими столами під стукіт костей і брутальні лайки йшли розмови на найулюбленішу тему дня — про змагання гладіаторів у цирку.

Вільні громадяни, які мали щастя відвідувати цирк, розповідали про них чудеса тим, які, будучи рабами, не мали права туди ходити.

Усі до небес вихваляли мужність і силу Спартака.

— Якби він народився римлянином, то в нього було б усе необхідне, щоб стати героєм, — тоном зверхності сказав атлет Гай Таурівій, римлянин за походженням.

— Шкода, що він — варвар! — зневажливо кинув Емілій Варін, юнак, який уже в двадцять років мав на своєму вродливому обличчі зрадливі зморшки передчасної старості.

— Та й поталанило ж цьому Спартакові! — сказав старий, кульгавий, з широким шрамом на лобі ветеран африканського легіону.

— Дезертир, а дістав волю!.. І трапляються ж такі дивовижні події! Га? Не інакше, Сулла був тієї хвилини у добрячому настрої, коли так розщедрився.

— Отам попозлився ланіста Акціан! — зауважив старий гладіатор.

— Ще й як!.. Виходив з цирку, то репетував, що його обікрали, розорили, зарізали...

— А його товар таки щедро оплатив Сулла.

— Замолоду Сулла був досить бідний, — сказав атлет. — Я знав громадянина, в домі якого Сулла прожив кілька років на всьому готовому, платячи по три тисячі сестерцій на рік. У війні з Мітрідатом і під час облоги Афін він узяв собі лев'ячу частку здобичі. Потім настав час про-

скрипцій, і, чи повірите, за його наказом було вбито сімнадцять консулів, сім преторів, шістдесят еділів та квесторів, триста сенаторів, тисяча шістсот вершників і сімдесят тисяч громадян, а все їхнє майно конфісковано. То хіба ж тоді нічого не перепало йому самому?

— Хотів би я мати хоч малесеньку часточку від того, що йому дісталось під час проскрипцій.

— Та все дарма, — промовив Емілій Варін. Наймолодший серед усіх присутніх, проте вже доволі навчений життям, він був схильний цього вечора філософствувати. — Ця людина, яка з бідної стала такою багатою і зробилася тріумфатором та диктатором Риму, людина, якій республіка поставила перед рострами золотий монумент з написом «Корнелій Сулла Щасливий — імператор», — ця можновладна людина уражена, розбита такою недугою, від якої не можуть урятувати ні золото, ні ліки.

— Отак йому й треба! — крикнув кривий легіонер, який колись був учасником африканських війн і досі шанував пам'ять Гая Марія. — Так йому і треба, цьому дикому звірові, цьому чудищу в людській подобі. Це йому кара за кров тих шести тисяч самнітів, які повірили йому на слово, що їм буде збережено життя, склали зброю і яких він наказав повбивати в цирку стрілами. Від несамовитих криків цих бідолах усі сенатори, що зібралися в курії Гостілія, охоплені страхом, скочили з місць. А він з жорстоким спокоєм сказав їм: «Не тривожтесь, отці-сенатори. Це за моїм наказом карають кількох зловмисників; продовжуйте вашу нараду».

— А різанина у Пренесті, де він наказав забити в одну ніч без розбору віку і статі дванадцять тисяч нещасних городян, за винятком того чоловіка, в якого гостював?

— Гей, хлопці! — закричала Лутація з своєї лави, де готувала на олов'яній сковороді кролятину. — Ви там щось погане плещете про диктатора Суллу Щасливого. Раджу вам прикусити язика. Я не хочу, щоб у моїй таверні ображали ім'я найвидатнішого з римлян.

— О! Чи ви бачили! Ця одноока відьма належить до партії Сулли! — крикнув старий легіонер.

— Гей ти, Мецію, — застеріг могильник Лувеній, — не смій зневажати нашу любов Лутацію!

Хтозна, чим кінчилася б ця нова суперечка, коли б знадвору не почулося щось подібне до співу сиплуватих

жіночих голосів. Усі голови повернулися до дверей. У кімнату, горляючи і пританцьовуючи, входило п'ятеро жінок у короткій до непристойного одежі.

Ми не будемо затримуватись на сценах, пов'язаних з появою цих пропащих створінь. Відзначимо натомість, що Лутація в цей час дбайливо збирала вечерю на окремому столі, щоб потім перенести до другої кімнати. Судячи з її дбайливості, вечеря та мала бути дуже пишною.

— Кого ти сьогодні частуватимеш цією кошатиною під виглядом смажених кролів? — спитав жебрак Велленій.

— О, вона, мабуть, чекає на вечерю Марка Красса!

— Та ні, Помпея Великого.

Ці жарти і пересмішки тривали, доки в дверях не з'явився могутній чоловік колосального зросту, вродливий, хоч уже з сивиною.

— А, Требоній...

— Привіт тобі, Требонію!..

— Просимо до нас, Требонію! — почувся вигук кількох голосів одразу.

Требоній був колись ланістою. Вже кілька років він постійно відвідував усі дешеві харчевні й таверни Есквіліна та Субурри, де звичайно збиралися ці бідолахи.

Про нього потай говорили, що він був одним з тих, до кого вдавалися патриції під час громадянських чвар. Знаючи про його вплив та зв'язки з гладіаторами, патриції доручали йому вербувати їх для себе. Казали, що ніби він завжди має під рукою численні загони гладіаторів. І він вчасно з'являвся з ними на Форумі чи в коміціях, коли там вирішувалися якісь важливі справи, щоб залякати суддів, викликати заворушення, а то й зчинити бійку — особливо це траплялося під час виборів урядовців. І тому люди твердили, що Требоній має великі вигоди від свого знайомства з гладіаторами.

Як би воно там не було насправді, а Требоній був їхнім приятелем і покровителем. Цього дня він, по закінченні видовищ у цирку, поквапився зустріти Спартака на виході, обняв і розцілував його, поздоровив із звільненням і запросив на вечерю до таверни Венери Лібітіни.

Отож він і прийшов до таверни Лутації разом із Спартаком та ще кількома гладіаторами.

Відвідувачі й новоприбулі шумно вітали один одного, а ті, які були в цирку, пишалися тим, що могли показати іншим щасливого, мужнього Спартака, героя сьогоднішнього дня.

— Прощу завітати, красеню гладіаторе, — запрошувала Лутація до другої кімнати, — тут для вас уже приготовано вечерю. Заходьте, заходьте... Твоя Лутація, Требонію, піклувалася про тебе і рада відзначитися такою печенею із зайця, якої у самого Марка Красса не приготують.

— Зараз ми оцінімо, як ти вмієш куховарити, витівнице, — відповів Требоній і злегка поплескав її по плечах. — А тим часом постав нам амфору старого вина!

Непогана вечеря і добре вино звеселили гладіаторів, і незабаром безтурботні жарти, жвава розмова наповнили кімнату веселим голосним гамором. Тільки Спартак, якого всі звеличували і голубили, яким милувалися, тільки він — можливо, від стількох пережитих у цей день хвилювань і радісного почуття здобутої свободи — не був веселий, їв неохоче і не жартував. Тінь суму і турботи лежала на його чолі. Спартака не розважали ні люб'язність, ні дотепи, ні сміх.

— Клянусь Геркулесом!.. Я тебе не розумію, Спартак, — здивовано сказав Требоній, побачивши, що його келих вина ще повний. — Що з тобою? Ти не п'єш...

— Чому ти сумний? — запитав ще один з гостей.

— Присягаюся матір'ю богів Юноною! — вигукнув інший гладіатор, в якому по вимові вгадувався самніт. — Можна подумати, що ми сидимо не на дружній вечірці, а на поминках і, замість святкувати свою свободу, ти оплакуєш смерть матері.

— Моя мати! — з глибоким зітханням мовив Спартак, зворушений цими словами. Згадавши свою матір, він став іще сумніший, а колишній ланіста Требоній встав, підніс келих і вигукнув:

— Пропоную випити за свободу!

— Хай живе свобода! — закричали нещасні гладіатори, високо підносячи свої келихи.

При першому вигуку «свобода!» обличчя Спартака проясніло, очі заблищали, він усміхнувся, і, як всі, високо підніс келих, і крикнув дзвінком, чистим голосом:

— Хай живе свобода!

— Щасливий ти, Спартак, що міг здобути її живий, — з гіркотою в голосі сказав молодий білявий гладіатор. — А ми діждемося її тільки зі смертю.

При цих сумних словах гладіатора рука Спартака з келихом ніби за щось зачепилася. Він не міг смакувати вино, його голова знову похилилася від горя і втоми. Спартак поставив келих і глибоко замислився.

На мить запала тиша. Десять гладіаторів заздрісно і водночас радісно й болісно дивилися на свого щасливого товариша.

Цю мовчанку порушив Спартак. Ніби на самоті або в забутті він втупив задумливий погляд у стіл і тихо, але чітко почав пісню, яку співали гладіатори школи Акціана в години вправ з фехтування:

Вільним народився
Я в щасті і в долі,
Та опинився
У вражій неволі
Не за вітчизну
У славнім бою,
Не за родину
Кохану свою
Вмре гладіатор
В чужому краю.

— Наша пісня! — здивовано прошепотів дехто з гладіаторів.

Очі Спартака заблищали радістю. Та він знову сховав своє почуття, і Требоній не зрозумів нічого. Спартак став сумний, байдужий і ніби ненароком спитав своїх товаришів по нещастю:

— До якої школи ви належите?

— До школи ланісти Юлія Рабеція.

Тоді Спартак узяв із столу свій келих, випив, обернувся до дверей і сказав, ніби звертаючись до рабині, яка тієї хвилини входила:

— Світла!

Гладіатори швидко презирнулися, і білявий юнак, ніби ведучи далі почату розмову, додав:

— Ї свободи!.. Ти гідно її заслужив, хоробрий Спартак.

Спартак презирнувся з білявим юнаком, який сидів саме напроти нього.

У цей час з порога пролунав громовий голос:

— Справді, ти заслужив свободу, непереможний Спартак!

Всі швидко повернули голови до дверей, де з'явилася загорнута в широкий плащ могутня постать Луція Сергія Катіліни.

Коли Катіліна вимовив слово «свобода», очі Спартака і всіх присутніх, крім Требонія, з німим запитанням зупинилися на ньому.

— Катіліна! — скрикнув Требоній, який сидів спиною до дверей і побачив його останнім. Він покvapливо підійшов до патриція, чемно вклонився і, підносячи за звичаєм руку до уст, промовив:

— Привіт, привіт тобі, о славний Катіліно... Який з доброзичливих богинь маємо дякувати за честь бачити тебе серед нас у таку годину і в такому місці?

— Я саме тебе й шукав, Требонію, — відповів Катіліна. — Та й тебе також, — додав він, звертаючись до Спартака.

Почувши ім'я Катіліни, страшно для всіх у Римі через жорстокість, буйство, силу і хоробрість цього патриція, гладіатори здивовано і навіть злякано презирнулися. Деякі з них помітно зблідли. Навіть Спартак, серце якого ніколи не тремтіло від страху, здригнувся, насупився і вступив погляд в очі Катіліни.

— Мене? — спитав здивовано.

— Так, саме тебе, — відповів спокійно Катіліна, сідаючи на поданого йому стільця. За його знаком усі також сіли.

— Я не думав і не сподівався зустріти тебе тут, але був певен, що побачу тебе, Требонію, і ти мені вкажеш, де можна знайти хороброго і доблесного чоловіка.

Спартак з усе більшим здивуванням допитливо дивився в очі Катіліни.

— Тобі було даровано свободу, і ти її гідний. Але тобі не дали грошей, на які ти міг би жити, поки зможеш заробити. Завдяки твоїй мужності, я виграв сьогодні у Гнея Корнелія Долабелли десять тисяч сестерцій і шукав тебе, щоб віддати частину цього виграшу. Це твої гроші, бо, коли я ризував тільки грошима, ти ставив на карту своє життя.

Серед гладіаторів перебіг шепіт похвал цьому аристократові, який не тільки зволив принизитися до розмови з

презреними гладіаторами, а й цінував їхню мужність і співчував їхньому горю. Спартак не заспокоїли ці слова, проте він був щиро зворушений піклуванням з боку такої знатної особи, тим більше, що вже давно відвик од чуйного ставлення до себе.

— Я дуже вдячний тобі, славний Катіліно, за гроші, які ти мені пропонуєш, — відповів Спартак. — Але не можу і не повинен їх приймати. Я працюватиму вчителем боротьби, гімнастики, фехтування в школі мого вчорашнього господаря і таким чином зароблятиму собі на прожиття.

Тоді Катіліна, відвернувши увагу Требонія тим, що простяг йому свій келих, звелівши змішати вино з водою, нахилився до вуха Спартак і поспішно, ледве чутно прошепотів:

— Ї я теж страждаю від гніту олігархії. Ї я раб цього мерзенного, розбещеного римського суспільства. Ї я — гладіатор серед патриціїв, теж прагну свободи і... все знаю...

Ї тому, що Спартак відсахнувся й допитливо глянув йому в очі, Катіліна додав:

— Мені все відомо... і я з вами... Буду з вами. Після цих слів він підвівся і сказав голосно, щоб уже чули всі:

— Заради цього ти не відмовишся од двох тисяч сестерцій новенькими ауреями, що лежать ось у цьому гаманці.

Ї, простигши Спартаків гарненький новий гаманець, він сказав:

— Повторюю, це не подарунок. Ти заробив ці гроші, вони твої. Це твоя частка в нашому сьогоднішньому вигравші.

Поки всі присутні шанобливо й захоплено вихваляли щедрість Катіліни, він узяв праву руку Спартак і потиснув її так, що гладіатор здригнувся.

— Ну, а тепер ти віриш, що я про все знаю? — спитав тихо патриціїй.

Спартак був приголомшений і не міг зрозуміти, як Катіліна дізнався про деякі таємні знаки і слова. Але, цілком переконавшись, що Катіліна справді про все знає, він відповів на потиск його руки і, сховавши за пазуху — під туніку — подарований гаманець, сказав:

— Я настільки схвилюваний і вражений твоїм великодушним вчинком, о благородний Катіліно, що не здатний достойно подякувати. Але, якщо ти згоден, я прийду завтра ввечері до тебе, щоб висловити тобі всю мою вдячність.

Спартак підкреслив останні слова, зробивши на них особливий наголос, і так виразно глянув в очі патрицію, що той схвально хитнув головою і відповів:

— У моєму домі ти завжди будеш бажаним гостем. А тепер, — звернувся він до Требонія й інших гладіаторів, — вип'ємо по келиху фалернського вина, якщо в цій норі знайдеться добре вино.

Лутація принесла вино і розлила в келихи. Всі погодились, що воно досить добре, хоч і не настільки старе, як вони хотіли б.

— Чи до смаку тобі це вино, славний Катіліно? — спитала Лутація.

— Вино непогане.

— Це вино часів консульства Луція Марція Філіппа і Секста Юлія Цезаря.

— То йому всього дванадцять років! — промовив Катіліна і при згадці про цих двох консулів глибоко замислився. Він вступив широко розплющені очі в стіл, машинально крутив пальцями олов'яну виделку і довго мовчав, нерухомо сидячи серед принішклих співтрапезників.

Криваві поблиски спалахували в його очах. Раптово здригалися руки, нервово сіпалися м'язи і несподівано набрякла кров'ю вена, яка перетинала його чоло. Все це свідчило, що в душі Катіліни відбувалася страшна боротьба почуттів і в голові роїлися якісь грізні задуми.

— Про що ти думаєш, Катіліно? Що тебе так бентежить? — спитав, нарешті, Требоній, почувши зітхання Катіліни, схоже на звірине урчання.

— Я думав, — відповів Катіліна, не підводячи очей від столу і конвульсивно граючи виделкою, — думав про ті часи, коли в цю амфору наливали вино, — тоді під портиком власного дому був підступно вбитий народний трибун Лівій Друз. А кілька років до того було вбито народного трибуна Луція Апулея Сатурніна, як іще раніше були по-звірячому забиті Тіберій і Гай Гракхи — дві найвеличніші душі, краса нашої вітчизни. І кожного разу за одну і ту ж справу — за справу бідних і пригноблених, і

кожного разу однією і тією ж злочинною рукою — рукою підлих аристократів.

Хвилину подумавши, він вигукнув:

— Та хіба ж у законах наших великих богів писано, що знедолені ніколи не матимуть миру, що бідні ніколи не матимуть хліба, що людство завжди поділятиметься на два табори: вовків і ягнят, і одні завжди жертимуть інших?..

— Ні! Присягаюсь усіма богами Олімпу! — закричав могутнім голосом Спартак, ударивши кулаком по столу, а його обличчя спалахнуло ненавистю і гнівом.

Поки йшла ця розмова, гамір і непристойні вигуки в передній кімнаті ставали дедалі голосніші, відповідно до кількості вина, поглинутого п'янюгами.

Раптом до Катіліни і його співрозмовників долинули одностайні вигуки:

— Родопея! Родопея!

При цьому імені Спартак стрепенувся всім тілом. Воно нагадало йому рідну Фракію, гори, батьківський дім, сім'ю. Нещасний! Скільки зруйнованих надій! Скільки солодких і болісних спогадів!

— Просимо завітати, просимо, прекрасна Родопее! — гукали десятків два п'яниць.

Родопея була вродлива дівчина років двадцяти двох, висока і струнка, з виразними блакитними очима. Довге біляве волосся обрамляло її чисте гарне обличчя. Вона була вдягнена в синю, оторочену сріблястою смугою туніку; на руках у неї були срібні браслети, а навколо голови синя стрічка. З усього було видно, що вона не римлянка, а рабиня.

Приязне і досить шанобливе поводження з нею брутальних і безсоромних відвідувачів таверни Венери Лібітіни свідчило про те, що ця дівчина була дуже хороша. Незважаючи на важке життя, вона, безталанна, своєю веселістю зуміла викликати безкорисливу доброзичливість навіть у розбещених грубіянів. Її чарівна зовнішність, доброта і чемність покорили цих людей. Якось одного вечора вона випадково потрапила сюди, вся скривавлена від стусанів свого господаря-звідника і, вся заплакана, попросила ковток вина, щоб трохи підкріпитися. Відтоді Родопея через два-три дні забігала в таверну Лутації. Кожні проведені тут чверть години волі були для неї незрівнян-

ним відпочинком і здавалися невимовним щастям після того пекла, в якому вона мусила жити щодня, щогодини.

Збуджені надмірною випивкою, могильник Лувеній, його товариші Арезій і удаваний каліка Велленій почали галасливо балакати про Катіліну. Всі присутні знали, що він у сусідній кімнаті. Троє п'яних так гудили і кляли патриціїв, що інші відвідувачі змушені були вмовляти їх висловлюватись обережніше.

— Ні, ні! — кричав могильник Арезій, іще вищий від атлета Гая Таурівія. — Ні, присягаюся Геркулесом! Не слід пускати сюди цих підлих п'явок. Вони п'ють нашу кров і навіть тут, у місцях наших зібрань, ображають нас своєю мерзенною присутністю.

— А хто цей багатій Катіліна, що погрузнув у розпусті і злочинах? Він найманий убивця Сулли, а ще приходить і хизується тут своєю розкішною латіклавою! Він приходить посміятися з наших злиднів, перша причина яких — він сам разом з усіма патриціями.

Так кричав оскаженілий Лувеній, силкувався вирватися з рук атлета, який не давав йому кинутися в сусідню кімнату і зчинити там сварку.

— Та замовкни ж си, клятий гультю! Нащо ображати того, хто тебе не чіпає?.. І хіба ти не бачиш, що з ним десятеро чи дванадцятьоро гладіаторів? Вони зразу спустять з тебе твою стару шкуру!

— А що нам гладіатори! Що нам гладіатори! — несамовито заревів, мов божевільний, Емілій Варін. — Ви вільні громадяни і, присягаюся всемогутніми блискавками Юпітера, боїтеся цих жалюгідних рабів, приречених на те, щоб убивати один одного для нашої забави!.. Присягаюся божественною родою Венери-Афродіти, я хочу, щоб провчили цього негідника в розкішній тозі. Він поєднав у собі пороки патриціїв з усіма пороками найпідлішої черні! Щоб йому назавжди відбили бажання роздівлятися зблизька злидні бідного плебсу!

— Забирайся геть на Палатін! — кричав Велленій.

— Провалися хоч до Стіксу, геть звідси! — додав Арезій.

— Геть патриціїв! Геть аристократів! Геть звідси Катіліну! — пролунало кілька голосів одразу.

Почувши цей галас, Катіліна грізно насупився і схопився на ноги. Відштовхнув Требонія і ще одного гладі-

атора, які спробували його зупинити, запевняючи, що вони самі втихомирять цю наволоч. Метнувся до виходу і став у дверях на весь свій величезний зріст, з високо піднесеною головою і схрещеними на грудях руками. Грізно поглядаючи на всіх, він закричав на всю силу мужнього голосу:

— Гей ви, безмозкі жаби, чого розквакались? Як смієте ви бруднити своїми паскудними рабськими устами поважне ім'я Катіліни? Чого ви хочете від мене, мерзенна хробачня?!

Грізний тон цього голосу, здавалось, на якусь мить налякав баламутів, та от хтось знову крикнув:

— Ми хочемо, щоб ти забрався геть!

— На Палатін! На Палатін! — закричали інші.

— Або на Гемонію! Там тобі місце! — пронизливо і хрипле зарепетував своїм напівбаб'ячим голосом Емілій Варін.

— Ну так спробуйте мене звідси вигнати. Спробуйте! Сміливіше ж ви, підла німото! — крикнув Катіліна.

Серед плебеїв настало хвилинне замішання.

— О, присягаюсь усіма богами пекла! — вигукнув на решті могильник Арезій. — Ти не схопиш мене ззаду, як бідолаху Гратідіана. Не Геркулес же ти насправді!

І він кинувся на Катіліну, але дістав від нього такого страшного стусана в груди, що впав на руки тих, які стояли позаду. Тоді до Катіліни підскочив могильник Лувеній, але й він поточився і впав тут же під стіною від двох блискавичних ударів кулаків Катіліни по лисому черепу.

Перелякані жінки заверещали з страху і плачучи поховалися за прилавком Лутації. У великій кімнаті знялася метушня, брязкіт черепків змішався з криками, лайкою, прокльонами. А з другої кімнати почулися голоси Требонія, Спартака й інших гладіаторів, які намагалися відсторонити Катіліну і втрутитися в бійку.

Катіліна тим часом штовханом ноги в живіт звалив додолу удаваного каліку Велленія, коли той кинувся до нього з кинджалом у руці.

Після цієї втрати противники Катіліни один поперед одним відступили, а він скористався з цього, видобув короткий меч і кинувся вперед, роздаючи п'яницям праворуч і ліворуч страшні удари плазом, і хрипко, немов дикий звір, ревів:

— Підла чернь, зухвалі нахаби! Ви завжди ладні лизати ноги того, хто вас топче, і ображати того, хто простягає вам руку...

Тільки-но Катіліна звільнив прохід, слідом за ним у кімнату вскочили Требоній, Спартак і їхні товариші. Під їхнім одностайним натиском наволоч, що вже почала відступати під ударами Катіліни, кинулася навтіки. Таверна спорожніла, тільки приголомшені Велленій та Лувеній стогнали на підлозі та ще Гай Таурівій, який не брав участі в сутичці, стояв у кутку біля печі, схрестивши на грудях руки, наче байдужий глядач.

— Підлі п'янюги... — важко дихав Катіліна, переслідуючи втікачів аж до дверей.

А потім повернувся до жінок, які не переставали плакати, і grimнув:

— Та замовкніть ви нарешті, прокляті плакальниці!

— На ось тобі! — додав Катіліна і кинув п'ять золотих аурей на прилавок, за яким Лутація оплакувала заподіяну шкоду і неоплачені збіглими волоцюгами страви та вино. — На ось тобі, плаксу! Катіліна платить за всіх цих пройдисвітів!

У цю хвилину Родопея, яка дивилася на Катіліну та його друзів розширеними від переляку очима, раптом зблідла, немов полотно, ступила до Спартака і скрикнула:

— О, я не помилилася! Ні, ні, я не помилилася! Це ти, Спартак, мій Спартак!

— Що?! — скрикнув гладіатор, швидко обернувшись на цей голос і дивлячись з невимовним хвилюванням на дівчину, яка підходила до нього. — Ти? Чи можливо це? Ти? Мір-цо?!.. Мірцо!.. Сестричко моя!..

І на загальний німий подив усіх присутніх брат і сестра кинулися один одному в обійми.

Але після першого вибуху сліз і поцілунків Спартак раптом звільнився з обіймів, віддалив сестру од себе, оглянув її з голови до ніг і весь зблідлий, з тремтінням у голосі пробурмотів:

— Але ж ти!.. Ах!.. — скрикнув він і презирливим рухом відштовхнув дівчину. — Ти стала...

— Я — рабиня! — благально, крізь сльози скрикнула бідолашна. — Рабиня одного мерзотника... Удари різок... Каткування розпеченим залізом... О, зрозумій мене, Спартак, зрозумій!

— Бідненька! Нещасна! — сказав гладіатор, і його голос затремтів від жалю й співчуття. — Сюди, сюди, до мого серця...

І він міцно пригорнув Мірцу до своїх грудей і поцілував.

А потім підвів повні сліз, палаючі від гніву очі, погрозово підніс свого могутнього кулака і пристрасно вигукнув:

— І Юпітер має блискавиці?.. І Юпітер — бог?.. Ні, ні, Юпітер — блазень, Юпітер — фігляр, Юпітер — наймерзенніший негідник!..

А Мірца нестримно ридала, припавши до могутніх грудей Спартака.

— О, хай буде проклята, — закричав після важкого хвилинного мовчання нелюдським голосом нещасний фракієць, — хай буде проклята ганебна пам'ять про першу на землі людину, яка поділила людей на вільних і рабів!

Розділ IV

ЯК СПАРТАК КОРИСТУВАВСЯ СВОЄЮ СВОБОДОЮ

Минуло два місяці після подій, про які ми розповідали в попередніх розділах. Ранком напередодні січневих ід (12 січня) наступного 77 року вулицями Рима віяв міцний північний вітер, ганяв по сумному похмурому небу сірі хмари, скидав лапатий сніг на бруки, від чого вони ставали мокрими й брудними. Громадяни натовпами і поодинці поспішали в своїх справах на Форум. Тисячі громадян товпилися під портиками Форуму, курії Гостілія, Грекостаза (палац послів), а також у базиліках Порція, Фульвія, Емілія, Семпронія, в храмах Вести, Кастора і Поллукса, Сатурна, в храмі Згоди. Цей храм збудував під час свого останнього правління в 388 році Фурій Камілл після укладення миру між народом і Сенатом.

Одним із таких приміщень була базиліка Емілія, величезна будівля, що складалася з дуже просторого центрального приміщення, оточеного величною колонадою, і двох бокових приміщень. Тут безладно товпилися патриції й плебеї, оратори й ділки, громадяни й торговці.

Поділившись на невеликі групи, вони розмовляли про свої справи. У базиліці стояв безперервний гул від цих розмов, гомін, вигуки натовпу.

В глибині головного приміщення проти входу була широка довга балюстрада, що відмежовувала частину залу від решти базиліки і утворювала ніби окреме приміщення, куди не долинав шум. Тут звичайно судді розглядали справи, адвокати виступали з промовами. Над колонадою навколо всього приміщення базиліки тяглася галерея, звідки було зручно спостерігати за тим, що відбувалося внизу.

Цього дня муляри, штукатури і ковалі працювали на карнизах, що служили основою галереї. Вони прикрашали її таблицями і бронзовими щитами, на яких з чудовою майстерністю було зображено подвиги Марія у війні з кімврами.

Базиліку Емілія збудував предок Марка Емілія Лепіда, якого обрали на цей рік консулом разом із Квінтом Лутациєм Катуллом. Він якраз і приступив до виконання консульських обов'язків з першого січня. Марк Емілій Лепід належав до політичної партії Марія, і тому першим його державним заходом було прикрасити щитами базиліку, яку збудував його предок. Цим він хотів зробити приємність народній партії, що ненавиділа Суллу, з волі якого було зруйновано всі арки і монументи, побудовані на честь його доблесного противника — Марія.

На галереї, серед гуляючого люду стояв Стартак. Спершись ліктями на мармурові поручні, він байдуже, неуважно поглядав на юрбу, що безупинно вирувала, гомоніла внизу.

На ньому була блакитна туніка, а поверх неї короткий грецький плащ вишневого кольору, сколотий на правому плечі красивою срібною застібкою.

Поблизу нього, жваво розмовляючи, стояли троє громадян.

Двоє з них нам уже знайомі: атлет Гай Таурівій і Емілій Варін. Третій був один з тих численних громадян, які нічого не робили і жили з щоденних подачок якого-небудь патриція. Вони називали себе його клієнтами, супроводжували його на Форум і в коміції, за його наказом подавали голос, розхвалювали його, лестили йому, а також постійно надокучали йому настирливим жебруванням.

То були часи, коли перемоги в Африці й Азії прищепили Римові східні розкоші й насолоди і коли Греція, переможена римською зброєю, в свою чергу, перемагала завойовників розбещеністю зніжених звичаїв. То були часи, коли незліченну і всезростаючу кількість рабів почали використовувати для всіх тих робіт і справ, що їх раніше виконували самі трудящі, вільні громадяни. Отак римляни втратили найживотворніше джерело сили, доброчесності і процвітання — працю. І під видимою величчю, багатством та могутністю Риму в ньому вже відчувався розвиток згубних зародків близького занепаду. У час, коли відбувалися зображені нами події, клієнтела була однією з тих болячок, що призводили римське суспільство до найбільшого розкладу. Наслідки цього згубного розкладу вже було видно. Вони викликали і заворушення серед народних трибунів — Гракхів, Сатурніна, Друза — і боротьбу політичних партій Марія та Сулли. Але ще гірші наслідки всього цього мусили настати і виявитися згодом у щоденних бешкетах і змовах Катіліни, Клодія, Мілона, що зрештою мали закінчитися тріумфіратом Цезаря, Помпея і Красса.

Кожен патрицій, кожен громадянин консульського звання, кожен достатньо заможний честолюбець утримував п'ятсот — шістсот клієнтів, а були й такі, що мали їх понад тисячу. Ці здатні до корисної праці люди виконували обов'язки клієнтів так, як інші люди працювали ковалями, каменярями чи шевцями. Убогі, в брудних тогах, злодійкуваті і продажні, вони жили з дрібного інтриганства, з продажу своїх голосів на різних виборах, з милостині і підлабузництва.

Чоловік, що стояв зараз у галереї базилики Емілії і теревенив з Гаєм Таурівієм та Варіном, належав до клієнтів Марка Красса. Він звався Апулей Тудертін.

Ці троє, базикаючи про громадські справи, стояли недалеко від Спартака. Та він не чув їхньої розмови, заклопотаний якимись важливішими сумними думками.

Після того як він знайшов свою сестру в такому ганебному становищі, першою турботою, першою думкою бідного фракійця було вирвати її з рук негідника, що так її принизив. І слід сказати, що Катіліна з щедрістю, властивою його вдачі (цього разу не зовсім безкорисливою),

одразу ж віддав колишньому гладіаторові останні вісім тисяч сестерцій, які виграв у Долабелли, щоб Спартак зміг викупити Мірцу в її хазяїна.

Спартак з глибокою вдячністю прийняв гроші, обіцяючи Катіліні повернути їх. Потім він пішов до хазяїна сестри, щоб викупити її. Як і легко було передбачити, хазяїн, бачачи наполегливість колишнього гладіатора, зрозумів, наскільки великим було його бажання визволити рабиню, і заломив надмірну ціну. Він удвоє прибрехав, сказавши, що Мірца йому самому коштувала двадцять п'ять тисяч сестерцій, що вона молода, вродлива й скромна дівчина і складає капітал не менш ніж у п'ятдесят тисяч сестерцій. При цьому він присягався Меркурієм і Венерою Мурсійською, що не віддасть її ні на одну сестерцію дешевше.

Легше уявити, ніж описати, що сталося з бідолашним гладіатором. Він просив, благав негідника, навіть кинувся йому в ноги, але торговець людьми, певний законності своїх прав, лишався непохитним.

Тоді розлючений Спартак схопив негідника за горло і за кілька секунд задавив би його, коли б, на щастя цього злодія, гнів Спартака не стримала в останню мить якась думка. Він подумав про Мірцу, про свою вітчизну і про ту таємну справу, в якій сам брав участь, навіть став її на-тхненником, і яка без нього неминуче мала занепасти.

Оволодівши собою, він випустив хазяїна Мірци. Той був напівпритомний, очі його трохи не вилізли з орбіт, обличчя посиніло. Після хвилинного роздуму Спартак знову звернувся до нього і спокійно запитав, хоч його обличчя ще було дуже бліде і він увесь тіпався від гніву й хвилювання.

— Так ти все ж хочеш... п'ятдесят тисяч сестерцій?

— Я... більше ні... чого не хочу... Забирайся... забирайся в пекло... або я... покличу всіх моїх рабів...

— Пробач мені... прости мене. Я погарячував... Моя бідність... і братня любов до сестри... Послухай-но, ми ще дійдемо згоди.

— До згоди з тобою, коли ти одразу ж кидаєшся души-ти людей?.. — заперечив, трохи заспокоївшись, хазяїн Мірци, потираючи пальцями свою шию і відступаючи назад. — Геть! Геть звідси!

Та потроху Спартаківі пощастило заспокоїти негідника. Вони погодилися на тому, що Спартак дає йому одразу дві тисячі сестерцій з умовою, щоб Мірца мала окрему кімнату в домі, де мешкатиме і сам Спартак. Якщо ж протягом місяця Спартак не викупить сестри, то рабовласник знову стає її повним господарем.

Хазяїн погодився: золоті монети виблискували так спокусливо, угода була такою вигідною, — він без усякого ризику заробляв щонайменше тисячу сестерцій.

Переконавшись, що Мірца влаштувалася в невеличкій кімнаті поза перистилем будинку звідника, Спартак попрямував до Субури, де жив Требоній. Він розповів йому про все і попросив допомоги та поради.

Требоній постарався заспокоїти Спартака. Він щиро обіцяв йому допомогти в досягненні бажаної мети: бачити сестру якщо і не вільною, то принаймі позбавленою всяких образ.

Дещо заспокоєний цим, Спартак попрямував до дому Катіліни і з подякою повернув йому позичені вісім тисяч сестерцій, які тепер йому вже були не потрібні. Бунтівливий патрицій довго розмовляв з гладіатором у своїй бібліотеці. Певно, вони говорили про якісь таємні і дуже важливі справи, про що свідчила обережність, яку вжив Катіліна для того, щоб ніхто не заважав цій розмові. Про що б вони там не говорили між собою, та саме з цього дня Спартак став часто відвідувати патриція, і з усього було видно, що між ними виникла взаємна повага і дружба.

Увесь цей час колишній хазяїн Спартака, ланіста Акціан, не переставав надокучати йому нескінченними розмовами про непевність його становища і необхідність подбати про якесь надійне і забезпечене влаштування його долі. Всі ці розмови закінчувалися тим, що Акціан пропонував Спартаківі стати керівником його гладіаторської школи або — ще краще — добровільно продатися йому в гладіатори. За це він обіцяв йому таку величезну суму грошей, за яку ще не продавався жоден з вільнонароджених римлян.

Річ у тім, що гладіаторами ставали не лише нещасні раби, захоплені на війні, і ті, кого засуджував до цього ремесла суд, а й добровольці. Такими були звичайно нероби, гультаї, бешкетники, що погрузли в боргах, нездатні були задовольнити свою розгнuzдану жадобу насолод і

ставилися байдуже до життя. Вони продавалися якому-небудь ланісті, давали йому присягу і кінчали життя десь на арені амфітеатру або цирку.

Спартак рішуче відмовився слухати умовляння свого колишнього господаря, навіть заборонив йому надокучати своєю присутністю. Але той не переставав ходити за фракійцем і увивався біля нього, немов якийсь злий геній.

Тим часом Требоній, полюбивши Спартака і, можливо, маючи якісь розрахунки на його майбутні успіхи, діяльно взявся влаштовувати долю Мірци. Оскільки він — палкий шанувальник красномовства — був приятелем Квінта Гортензія, йому вдалося запропонувати сестрі Гортензія Валерії купити Мірцу і взяти собі як рабину. Це було можливо, бо Мірца була вихованою і освіченою людиною, прекрасно говорила грецькою мовою і добре зналася на пахошах та мазах, якими користувалися патриціанки.

Валерія не відмовлялася купити дівчину, якщо та їй сподобається, і захотіла поглянути на неї, поговорити з нею. Мірца їй сподобалася. Валерія купила її за сорок п'ять тисяч сестерцій і привезла разом з іншими своїми рабинями в дім Сулли, дружиною якого вона стала ще з 15 січня минулого року.

Хоч це був не зовсім той вихід, який відповідав би бажанню Спартака бачити сестру вільною, та вже ж був найкращим у його становищі, бо рятував Мірцу, можливо назавжди, від ганьби і безчестя.

Тепер, спокійний за сестру, Спартак продовжував займатися якимись таємними і надзвичайно важливими справами. Про це свідчили постійні його розмови з Катіліною, ретельні щоденні відвідування всіх гладіаторських шкіл Рима і щовечірні відвідування харчевень і таверн Субурри та Есквіліна. Там він завжди шукав товариства гладіаторів і рабів.

Про що ж він думав? За яку справу брався? Що замислив?

Незабаром ми про це дізнаємось.

І тепер на галереї базилики Емілія Спартак поринув у роздуми, настільки важливі, що не чув нічого з того, що діялося навколо. Жодного разу не обернувся туди, де поблизу гучно базікали і реготали Гай Таурівій, Емілій Варін і Апулей Тудертін.

— Ось побачите, — сказав Варін, — цього року має статися щось надзвичайне.

— Чому?

— А тому, що в Арімінському окрузі сталася справді дивовижна подія.

— Що ж там сталося?

— Один півень у маєтку Валерія, замість кукурікати, заговорив людським голосом!

— О!.. Коли це правда, то це ж надзвичайне чудо! Воно віщує нам незвичайні події.

— Коли це правда?.. Та про це гомонить увесь Рим! Звістку про цього півня рознесли одразу ж після приїзду з Аріміна сам Валерій, його родичі, друзі та раби.

— Тоді це справді чудо! — промовив легковірний і дуже побожний Апулей Тудертін і, здавалось, глибоко замислився над таємним значенням цього віщування самих богів.

У цю хвилину до Спартака підійшов якийсь чоловік. Він був середнього зросту, мав могутні плечі й груди, жилаві геркулесівські руки й ноги, а його обрамлене чорною як смола бородою мужнє обличчя з чорними очима пашіло завзяттям. Він вивів Спартака із задуми, злегка вдаривши його по плечу.

— Ти так заглибився в свої роздуми, що твої очі дивляться, але нічого не бачать.

— О, Крікс! — вигукнув Спартак і провів рукою по чо-лу, ніби відриваючись од своїх думок. — Я тебе не бачив.

— Та ти ж дивився просто на мене, коли я проходив там, унизу, з нашим ланістою Акціаном.

— Будь він проклятий!.. Ну, як справи? — спитав Спартак.

— Я бачив Арторікса після його повернення з поїздки.

— Був він у Капуї?

— Так.

— Бачився з ким-небудь?

— З одним германцем, Еномаєм, якого вважають найзавзятішим і найсильнішим серед усіх його товаришів.

— Ну і що ж? — запитав Спартак. У ньому зростала радісна тривога, і в очах засвітилась надія.

— Цей Еномай плекав надії і мрії, подібні до наших. Він усім серцем прийняв наш план, запрягнувся перед

Арторіксом і пообіцяв поширювати серед найхоробріших гладіаторів школи Лентула Батіата нашу святу і справедливу ідею, — пробач, що я кажу «нашу», коли повинен був сказати «твою» ідею!

— О, — зітхнувши на повні груди, тихо промовив Спартак, — якщо боги-олімпійці допоможуть зусиллям знедолених і пригнічених, я вірю, що скоро перестане існувати рабство на землі.

— Проте Арторікс сказав мені, — додав Крікс, — що цей Еномай хоч і дуже сміливий, однак необережний і нерозсудливий.

— О, присягаюсь Геркулесом!.. Це погано... Це дуже погано!

— Я теж так думаю.

Обидва гладіатори замовкли, замислилися. Першим порушив мовчання Крікс:

— А що Катіліна?

— Та я вже бачу, що він ніколи не піде з нами за нашу справу, — відповів фракієць.

— Значить, брехня — та слава, що ходить про нього. І казка — хвалена велич його душі?

— Ні, у нього справді велика душа і ще більший розум. Але він увесь просякнутий забобонами свого суто римського виховання. Мені здається, що він хотів би скористатися нашими мечами, щоб змінити існуючий лад. Але не для того, щоб знищити жорстокі закони, завдяки яким Рим тиранствує над усім світом.

І, помовчавши трохи, Спартак додав:

— Сьогодні ввечері я буду в його домі й побачуся з ним та його друзями, щоб дійти згоди про спільні дії. Але я побоююсь, що це буде марно.

— А наша таємниця відома йому та його друзям?..

— Небезпеки викриття немає. Якщо нам і не пощастить дійти з ним згоди, вони нас не викажуть. Адже римляни так мало бояться нас — рабів, слуг, гладіаторів. Вони не вважають нас здатними загрожувати їхньому пануванню.

— Дійсно, вони не вважають нас за людей.

— Навіть з рабами, які вісімнадцять років тому повстали в Сіцилії і під керівництвом Евна, сірійського раба, вели запеклу боротьбу з Римом, вони рахувалися більше, ніж з нами.

— Правда, бо то були вже майже люди.

— А ми для них не люди, а якась нижча раса.

— О Спартак, Спартак! — гнівно палаючи очима, прошепотів Крікс. — Більше ніж за моє життя, яке ти врятував у цирку, я буду тобі безмірно вдячний, якщо ти боротимешся проти всіх перепон за справу, якій присвятив себе. Об'єднай нас, керуй нами, щоб ми змогли пустити в хід свої мечі. Добийся того, щоб у відкритому бою ми змогли помірятися силою з цими знатними грабіжниками. Тоді ми їм покажемо, що ми такі самі люди, як і вони, що ми не нижча від них раса.

— До смерті я буду боротися за нашу справу непохитно й завзято, всіма силами своєї душі, і доведу її до кінця. Або загину в боротьбі за неї!

Спартак промовив ці слова твердо, переконливо, міцно потиснувши праву руку Крікса. Крікс притиснув руку Спартака до свого серця і, широко зворушений, сказав:

— О Спартак, рятівнику мій, ти народжений для великих справ. З таких людей, як ти, виходять герої!

— Або мученики! — прошепотів Спартак і в задумі схилив голову на груди.

Розмовляючи, обидва гладіатори рушили до сходів, що вели в портик базиліки.

Коли Спартак і Крікс досягли портика, якийсь чоловік підійшов до фракійця і сказав:

— Ну, Спартак, коли ж ти повернешся до моєї школи? Це був ланіста Акціан.

— Бодай тебе живцем поглинув Стікс! — гнівно вигукнув гладіатор колишньому своєму хазяїнові. — Коли ти нарешті даси мені спокій і перестанеш надокучати своєю осоружною присутністю?

— Але ж я, — солодко і вкрадливо промовив Акціан, — я надокучаю тобі тільки заради тебе самого. Адже я тобі добра зичу, я...

— Вислухай мене, Акціане, і добре запам'ятай мої слова. Я не хлопчик і не потребую опікуна. А коли б і потребував, то ніколи не згодився б мати опікуном тебе. Запам'ятай це, не попадайся мені на очі, бо — присягаюсь Юпітером Родопським, богом предків моїх, — я так трісну по твоєму старому лисому черепові, що спроваджу тебе прямісінько до пекла, а там — що буде, те й буде...

І за хвилину додав:

— А ти ж знаєш силу моїх кулаків. Ти бачив, як я відлупцював десяток твоїх рабів-корсиканців, моїх учнів, коли вони всі разом кинулися до мене з дерев'яними мечами!

У той час, коли ланіста розсипався у вибаченнях і в запевненнях дружби, Спартак сказав:

— Отож забирайся геть, і щоб я тебе більше не бачив.

Лишивши осоромленого і розгубленого Акціана посеред портика, двоє гладіаторів попрямували через Форум на Палатін до портика Катулла, де Катіліна призначив Спартаків побачення.

Будинок Катулла, який був консулом разом з Марієм у 652 році римської ери, за двадцять чотири роки до часу, про який ми розповідаємо, був одним з найрозкішніших і найкрасивіших будинків Рима. Пишний портик, розташований перед будинком, був прикрашений військовою здобиччю, захопленою у кімврів, і бронзовим биком, перед яким колись присягалися вороги Риму. Це було звичайне місце зустрічі римлянок, місце їхніх гімнастичних вправ; тому тут же збиралася римська «золота молодь», патриції та вершники, щоб помилуватися прекрасними дочками Квіріна.

Коли обидва гладіатори підійшли до портика Катулла, то побачили суцільну стіну чоловіків. Вони дивилися на жінок, яких цього дня було тут особливо багато, бо на дворі безперервно йшов дощ і сніг.

Справді чудове і привабливе було це видовище. Сліпучо-білі, ніби виточені з мармуру руки, ледь прикриті плечі серед блиску золота, перлів, яшми, рубінів і серед безконечної різноманітності кольорів палл, пеплумів, стол і тунік з найтоншої шерсті та добірних тканин.

Тут сяяли вродою Аврелія Орестілла, полюбовниця Катіліни, і хоча ще юна, та вже велично прекрасна Семпронія, якій судилося пізніше за її гідність і видатний розум дістати назву знаменитої і потім загинути в бою під Арецієм, де вона билась як хоробрий воїн поряд з Катіліною. Тут була також Аврелія — мати Цезаря, Валерія — дружина Сулли, весталка Ліцінія і сотні інших матрон та дівчат з найвидатніших римських родин.

Всередині цього величезного пишного портика деякі з патриціанських дочок гойдалися на гойдалках. Інші роз-

важалися грою в м'яча — найпоширенішою і найулюбленішою грою римлян обох статей, будь-якого віку й стану.

Спартак і Крікс увійшли до портика і, зупинившись трохи позаду натовпу патриційв та вершників, як то належало людям найнижчого стану, почали шукати очима Луція Сергія Катіліну. Він стояв біля колони разом з Квінтом Куріоном, розбещеним патрицієм-п'яницею, через якого пізніше розкрилася змова Катіліни. Поруч стояв юний Луцій Кальпурній Бестія, який був народним трибуном під час цієї змови.

Намагаючись не штовхати знатних людей, що тут зібралися, обидва гладіатори потроху пробралися до того місця, де стояв страшний патрицій. А він, саркастично посміхаючись, говорив у цю хвилину своїм друзям:

— Я хотів би при нагоді познайомитися з весталкою Ліцінією, яку товстий Красс обдаровує такими ніжними ласками, і розповісти їй про любов до Евтібіди.

— От-от, — сказав Луцій Бестія, — і перекажи їй, що він подарував Евтібіді двісті тисяч сестерцій.

— Щоб Марк Красс та дав жінці двісті тисяч сестерцій!.. — вигукнув Катіліна. — Та це ж іще дивовижніше від арімінського чуда, де, кажуть, півень заговорив людськи.

— Це дивно лише тому, що він неймовірно скупий, — додав Квінт Куріон. — А двісті тисяч сестерцій для Марка Красса не більше, як піщинка, порівнюючи з усім піском ясного Тибру.

— Його правда, — пожадливо блиснув очима Луцій Бестія. — Що то для Красса, який має сім тисяч талантів золота!..

— Тобто понад півтора більйона сестерцій?..

— Сума, яка здавалася б неймовірною, коли б не було відомо, що вона справді існує!

— Ось таким чином у нашої добре влаштованій республіці, — гірко промовив Катіліна, — для людини з дрібною душею і посереднім розумом широко відкрито дорогу до величі і почесей! А ось я, досить хоробрий і сильний, щоб довести до перемоги будь-яку війну, я не можу домогтися командування, бо я бідний та ще й обтяжений боргами. Якби Крассові завтра заманулося стати правителем якоїсь провінції, де доведеться здійснити який-не-

будь військовий похід, він став би ним одразу. Адже він досить багатий, щоб купити не лише нещасний голодний народ, а також і ненажерний багатий Сенат.

— І подумати тільки, — додав Квінт Куріон, — яким брудним було джерело такого безмірного багатства!

— А, звичайно! — підхопив юний Бестія. — Всі знають, як він його здобув. Він скуповував за безцінь майно, конфісковане Суллою у жертв проскрипцій, позичав гроші під величезні проценти. А потім купив близько п'ятисот рабів — архітекторів і мулярів, і вони побудували, незліченну кількість будинків на пустирях, що дісталися йому майже за безцінь. Там стояли колись плебейські халупи, які згоріли від частих пожеж.

— Отже, тепер, — перебив його Катіліна, — половина всіх будинків у Римі належить йому.

— Хіба ж це чесно? — спитав Бестія.

— Зате зручно, — гірко посміхнувся Катіліна.

— Невже ж так буде завжди? — вигукнув Квінт Куріон.

— Ні, так не повинно бути, — пробурмотів Катіліна. — Та хто може знати те, що записано в непорушній книзі долі?

— Бажати — значить могти, — зауважив Бестія. — Чотириста тридцять три тисячі з чотирьохсот шістдесяти трьох тисяч мешканців Рима не мають за що наїстися і не мають де скласти натомлені кості. Отже повинна знайтися смілива людина, яка покаже їм, що багатства, награвані останніми тридцятьма тисячами громадян, здобуті неправдою і що володіння ними незаконне. Ти побачиш тоді, Катіліно, чи знайдуть ці знедолені спосіб показати свою силу клятій і проклятій породі паразитів, яка живиться кров'ю голодного нещасного плебсу.

— Не в безсилах наріканнях і не в даремних викриках слід виказувати свої почуття, юначе, — серйозно відказав Катіліна. — Ми повинні в глибині наших домів обміркувати широкий план і в слушний час здійснити його твердою рукою. Мовчи і чекай, Бестіє. Можливо, вже недалеко той день, коли ми зможемо завдати страшного і певного удару цьому гнилому соціальному ладові, під гнітом якого ми стогнемо. Адже, незважаючи на його зовнішній блиск, увесь він зогнив і розтріскався.

— Дивись, дивись, який веселий нині оратор Квінт Гортензій, — сказав Куріон, ніби бажаючи перевести розмо-

ву на інше. — Він, мабуть, радіє з відсутності Цицерона, бо лишився без суперників у красномовстві на Форумі.

— Ну й полохливий же цей Цицерон! — вигукнув Катіліна. — Досить йому було помітити, що Сулла поглянув скося на його колишнє юнацьке захоплення Марієм, як він сів на корабель і втік до Греції.

— Ось уже майже два місяці, як він зник із Рима.

— О, коли б я мав його красномовство! — пробурмотів Катіліна і стиснув свій могутній кулак. — За два місяці я став би володарем Риму.

— Тобі бракує його красномовства, а йому — твоєї сили.

— Однак, — сказав серйозно і задумливо Катіліна, — нам слід зробити його нашим прибічником. Це важко зробити при його млявій вдачі, де змішалися водно філософія перипатетиків і платонічні чесноти. Але якщо нам не пощастить цього зробити, то коли-небудь у руках наших ворогів він може стати страшною зброєю проти нас.

І троє патрициїв замовкли.

У цей момент натовп, що оточував портик, трохи розступився. З портика виходила Валерія, дружина Сулли, її супроводили багато патрициїв, серед яких виділялися присадкуватий товстун Децій Цедицій, худорлявий Ельвій Медуллій та Квінт Гортензій.

Широка палла із східної матерії темно-синього кольору обгортала її стан і ховала від пожадливих поглядів палких поклонників вроду, якою так щедро обдарувала природа Валерію.

Її обличчя було дуже бліде, а великі чорні очі, розширені і майже нерухомі, дивилися з виразом нудьги.

Вона граціозно відповідала на поклони патрициїв і, ховаючи позіхання під примхливою усмішкою, потиснула руки Ельвію Медуллію та Децію Цедицію. Ці двоє патрициїв здавалися тінями Валерії, так невідступно вони слідували за нею. Звичайно, вони нікому не поступилися честю допомогти їй сісти в носилки. Валерія запнула завіски і знаком наказала рабам рушати.

Раби-каппадокійці підняли носилки і пішли. Попереду виступав раб, який виконував обов'язки фореятора. Позаду йшло ще шестеро рабів, які складали її почет.

Залишивши юрбу поклонників, Валерія полегшено зітхнула, накинула на обличчя вуаль і нудьгуючи почала

дивитися навколо — на мокрий брук і на похмуре сіре небо.

Спартак разом з Кріксом, як ми вже сказали, був позаду натовпу і впізнав у вродливій жінці, що сиділа в носилках, господиню своєї сестри. Він відчув ніби легке хвилювання і, торкнувши свого товариша ліктем, стиха сказав:

— Глянь!.. Це Валерія, дружина Сулли!

— Присягаюся священною дібровою Арелати, я сказав би, що вона прекрасна, як сама Венера!

У цей час носилки з дружиною щасливого екс-диктатора проносили повз обох гладіаторів, і погляд Валерії, що із-за дверцят носилок неуважно блукав навколо, випадково зупинився на Спартакові.

Мов несподіваний поштовх вивів матрону із задуми. Обличчя її злегка зашарілось, і, пильно дивлячись на гладіатора чорними сяючими очима, вона навіть трохи висунула голову з-за завісок, щоб бачити його і після того, як носилки проминули гладіаторів.

— От так штука! — здивувався Крікс. Він добре помітив ці безсумнівні ознаки прихильності знатної дами до свого щасливого товариша. — Любий мій Спартак, богиня Фортуна, ця примхлива і підла баба, щойно схопила тебе за чуба, або, краще сказати, ти сам упіймав за косу зрадливу богиню! Тож тримай її міцно, мій друже. Тримай так, щоб вона залишила що-небудь у твоїх руках, коли захоче втекти від тебе.

А Спартак стояв схвилюваний і блідий. Поки товариш кепкував з нього, він трохи опанував себе і, намагаючись безтурботно всміхатися, відповів:

— Та замовкни нарешті, дурисвіте! З чого це тобі приверзлася Фортуна і чуб? Присягаюсь палицею Геркулеса — ти сліпий, мов андабат.

І, щоб покінчити з цією неприємною для нього розмовою, колишній гладіатор підійшов до Луція Сергія Катіліни й стиха запитав його:

— Приходити сьогодні ввечері в твій дім, Катіліно? Той обернувся і відповів:

— Так, неодмінно. Але що ж казати про вечір, коли вже ніч?

Спартак уклонився патрицію і, відходячи, промовив:

— Гаразд, трохи згодом.

Підійшовши до Крікса, він тихо, але палко щось йому сказав. Крікс кілька разів схвально хитнув головою, і вони мовчки пішли через Форум до Священної вулиці.

— Присягаюсь Плутонем!.. Я загубив ту нитку, що досі веда мене в заплутаний лабіринт твоєї душі, — сказав Бестія. Він бачив, як Катіліна запросто розмовляв з гладіатором.

— А що, власне, сталося? — з удаваною наївністю спитав Катіліна.

— Римський патрицій удостоює своєю дружбою негідну і мерзенну породу гладіаторів!

— Ах, який скандал! — саркастично посміхаючись, сказав патрицій. — Який жах!

І, не чекаючи відповіді, додав уже іншим тоном:

— Я чекаю на вас, коли стемніє, в моєму домі: повечереємо, розважимося і... поговоримо про важливі справи.

У цей час Спартак і Крікс, проходячи Священною вулицею до Палатіна, раптом зіткнулися з пишно одягненою молодою жінкою незвичайної вроди. В супроводі рабині середніх літ і раба-педіссека вона йшла звідти, куди простували гладіатори.

Врода цієї жінки, її руде волосся, біле обличчя і великі очі кольору зеленкуватої морської води були такі незвичайні, а її поява така несподівана, що Крікс остовпів. Він зупинився і, дивлячись на неї здивовано, промовив:

— Присягаюсь Гезом! Яке чудо краси!

Спартак, заглиблений у сумні думки, йшов з похнюпленою головою. Підвівши очі, він подивився на дівчину, яка не звертала уваги на захоплення Крікса і пильно дивилася на Спартака. Вона ніби впізнала в ньому знайомого, спинилась і звернулася по-грецьки до колишнього гладіатора:

— Хай благословлять тебе боги, Спартак!

— Щиро дякую, — відповів зніяковілий і вражений фракієць. — Дякую тобі, красуне, і хай ласкавою до тебе буде Венера Кнідська.

А дівчина, підійшовши до Спартака, півголосом проказала:

— Світло і воля, о доблесний Спартак!

Почувши такі слова, фракієць здригнувся, насунив брови і водночас здивовано й недовірливо промовив:

— Не розумію, що означають твої жарти, красуне.

— Це не жарти, і ти даремно мене уникаєш. Це пароль пригноблених. Я — грекиня Евтібіда, колишня рабиня. Я теж належу до пригноблених.

Вона схопила величезну руку Спартака, потиснула її своєю малесенькою ніжною ручкою і мило та чарівно усміхнулася.

Гладіатор знову озирнувся і, вкрай здивований, прошепотів:

— Вона говорить серйозно. Її знає наш секретний знак.

— Я мешкаю на Священній вулиці біля храму Януса Верхнього. Приходь до мене. Я зможу подати тобі неабияку допомогу в тій благородній справі, за яку ти взявся.

І тому, що Спартак, видимо, завагався, вона додала благально і ніжно, з ласкавим промовистим жестом:

— Приходь!..

— Прийду, — відповів Спартак.

— Прощай! — уже латиною сказала грекиня, вітаючи рукою обох гладіаторів.

— Прощай! — відповів Спартак.

— Прощай, о богине краси! — сказав Крікс, який стояв поряд і не зводив очей з вродливої дівчини.

Не рухаючись з місця, він проводжав дівчину пильним поглядом. Хтозна, скільки часу він лишався б тут у стані оціпеніння, коли б Спартак не струсонув його, сказавши:

— Кріксе, чи збираєшся ти йти звідси?

Галл отямився і пішов, не перестаючи час од часу озиратися. Пройшовши кроків тридцять, він сказав:

— І після цього ти не хочеш, щоб я називав тебе улюбленим сином Фортуні?.. Ах, невдячний!.. Та ти мусив би побудувати храм цій вередливій богині, що простерла над тобою свої крила.

— Нащо вона зі мною заговорила, оця дівчина?

— Я не знаю і не бажаю знати, хто вона. Я лише знаю, що сама Венера, якщо вона існує, не може бути прекраснішою від цієї дівчини.

Цієї миті один з рабів, які супроводжували Валерію, підійшов до гладіаторів і запитав:

— Хто з вас Спартак?

— Я, — відповів фракієць.

— Твоя сестра Мірца чекає на тебе в найтихший час уночі в домі Валерії. Вона має поговорити з тобою про одну невідкладну справу.

— Я прийду в призначений час.

Раб повернувся назад, а двоє друзів, продовжуючи свою путь, скоро зникли за Палатінським горбом.

Розділ V

ТРИКЛІНІЙ КАТІЛІНИ І ПРИЙМАЛЬНЯ ВАЛЕРІЇ

Дім Катіліни розмістився на південному схилі Палатінського горба і був не дуже великим, але одним із найкрасивіших римських будинків. Через півстоліття, разом з домом оратора Гортензія, він став частиною палацу Августа. Всередині цей будинок був не менш пишний і зручний, ніж житла перших патриціїв Риму того часу. А трикліній, де, розсівшись на ложах, бенкетували увечері Катіліна і його друзі, був у той час одним з найбагатших і найелегантніших на весь Рим.

Ця довгаста і вельми простора зала була розділена на дві частини шістьма колонами з тіволійського мармуру, оповитими гірляндами плюща і троянд, що наповнювали повітря ароматом і свіжістю чистої природи. Тут, здавалося, сплелися мистецтво, ненажерливість і розпуста.

Уздовж стін зали серед гірлянд і колон стояли скульптури, витесані з незрівнянно чудовою майстерністю. На мозаїчній підлозі також майстерно були зображені танці німф, сатирів і фавнів. Вони спліталися в танцях, показуючи пишні форми своїх тіл, якими наділила їх буйна фантазія художника.

Посеред зали, навколо круглого мармурового столу, стояли три великі трапезні ложа, зроблені з бронзи; пуховики були покриті найтоншим пурпуром. Золоті і срібні світильники тонкого виробу, звисаючи з стелі, не тільки освітлювали трикліній, а й розливали аромат, який п'янив і немов заколисував.

Біля стіни стояли три бронзові посудні буфети, майстерно і тонко оздоблені виноградними пагінцями з ли-

стям, а всередині красувався срібний посуд різноманітних форм і розмірів. Між буфетами містилися вкриті пурпуром бронзові табурети. На вільних між меблями місцях уздовж стін стояли дванадцять бронзових статуй ефіопів, розкішно прикрашених намистом, самоцвітами; вони тримали в руках бронзові канделябри, що доповнювали загальне освітлення всього триклінія.

Недбало спершись ліктями на пурпурові подушки, розвалилися на ложах Катіліна, Куріон, Луцій Бестія — завзятий юнак, який став пізніше народним трибуном, — і Гай Антоній, юний патрицій, апатичний і обтяжений боргами, який став спільником Катіліни у змові 63 року, а потім товаришем Цицерона по консульству. Завдяки енергії Цицерона Гай Антоній того ж року знищив свого колишнього спільника — Катіліну. Тут лежав ще зовсім молодий, але по самі вуха погрузлий у боргах і неспроможний їх оплатити Луцій Кальпурній Пісон Цесоній. Він не зміг урятувати Катіліну під час змови 63 року, зате був обраний долею помститися за нього 64 року, коли, ставши консулом, зумів домогтися вигнання Цицерона з Риму.

Біля Пісона на другому ложі, що було середнім, а тому почесним, лежав юнак, якому ледве сповнилося двадцять років. Нарум'янене обличчя, напахчене і завите волосся підкреслювали його женоподібну вроду. Очі його були вже згаслі, щоки — зів'ялі, а голос завжди хрипкий і п'яний. Це був Авл Габіній Ніпот, найближчий друг Катіліни; пізніше, 64 року, він теж став консулом і разом з Пісоном настирливо домагався вигнання Цицерона.

Габінію було відведене почесне місце; і він лежав на краю середнього ложа, праворуч од входу до триклінія; отже, він був царем бенкету.

Поряд з ним, на сусідньому ложі, лежав також юний патрицій, не менший од інших марнотрат. Це був Корнелій Лентул Сура, людина мужня і фізично сильна. У 63 році напередодні повстання Катіліни, якому він так сприяв, його було задушено в темниці за консульським наказом Цицерона. Біля нього сидів Цетег, задерикуватий і сміливий юнак; він теж прагнув змінити порядки римського суспільства, бо був схильний до різних заколотів і перемін. Останнім на цьому ложі возлежав Гай Веррес, людина честолюбна, жорстока, жадібна до грошей. Коли тро-

хи згодом він перебував квестором Нарбони, проконсулом Галлії і потім претором Сицилії, то знеславив своє ім'я зловживанням владою та грабіжництвом.

Усі гості були в застільному вбранні з найтоншої білосніжної шерсті, у вінках із плюща, лавра і троянд. Розкішна вечерея, якою Катіліна частував своїх друзів, уже закінчувалася. Веселе збудження, що опанувало всіх дев'ятьох патрициїв, жарти, непристойні дотепи, дзенькіт келихів і голосна балаканина, що сповнили трикліній, ясно свідчили про майстерність кухаря, а ще більше — виночерпіїв Катіліни.

— Налий-но мені фалернського! — п'яним голосом хрипко гукнув сенатор Куріон, простягаючи руку зі срібною чашею до одного з ближчих виночерпіїв. — Налий мені фалернського, я хочу вславити щедрість Катіліни. І нехай подавиться своїм осоружним багатством скнара Красс!

— Красс!.. Красс!.. Це мій кошмар... це предмет усіх моїх думок, усіх моїх снів!.. — зітхаючи, сказав Гай Веррес.

— То його незліченні багатства не дають тобі спати, бідолахо Веррес? — насмішкувато і допитливо спитав свого сусіда Авл Габіній, поправляючи білою рукою кучері свого вправно зачесаного і напахченого волосся.

— Невже і справді ніколи не настане день рівності? — зітхнувши, промовив Веррес.

— Про що тоді думали ці необачні Гракхи і цей дурень Друз, коли зважилися збаламутити місто, щоб поділити землю між плебеями, я просто не можу збагнути, — сказав Гай Антоній. — Адже вони зовсім не думали про бідних патрициїв!.. Хто, хто бідніший від нас, принижених до того, щоб споглядати, як прибутки від наших маєтків пожирає ненаситна пожадливість лихварів? Під приводом одержання процентів на гроші, що ми їм завинили, вони накладають арешт на наші прибутки раніше, ніж приходить строк виплати самих боргів.

— Хто бідніший від нас, приречених скупістю черствих батьків і всемогутніх законів марнувати в злиднях найкращі літа нашої молодості і мучитися нездійсненими жаданнями? — додав Луцій Бестія, скалячи зуби і судорожно стискаючи щойно випитий келих.

— Хто бідніший від нас, що на сміх людям народилися патриціями і лише завдяки своєму званню ще користу-

ються повагою простого народу? — зауважив з виразом глибокого суму Лентул Сура.

— Та ми просто голодранці в тогах!..

— Одягнені в пурпур платники податків!..

— Ми пригноблені злидарі, для яких немає місця на бенкеті багатой римської знаті.

— Смерть лихварям!

— До біса усі закони дванадцяти таблиць!

— До пекла владу батьків над нами!

— Хай ударить всемогутня блискавка Юпітера-громовержця в Сенат і спопелить його!

— Однак нехай Юпітер мене заздальгідь про це попередить, аби я не був у Сенаті того дня! — лупаючи осоловілими очима, пробурмотів зовсім уже сп'янілий сенатор Куріон.

Вибух реготу розлігся слідом за цим несподіваним, але мудрим зауваженням старого п'яниці і поклав край нестримним теревеням та прокляттям гостей Катіліни.

У цей час до триклінія увійшов раб, наблизився до господаря і щось прошепотів йому на вухо.

— А, присягаюсь богами пекла!.. — радісно скрикнув Катіліна. — Нарешті! Введіть зараз же його разом з його тінню¹.

Раб уклонився і повернувся, щоб іти, коли Катіліна його зупинив і додав:

— Та поведіться з ними чемно. Обмийте їм ноги, натріть їх запашними мазями, одягніть їх у застольне вбрання і надіньте їм вінки.

Знову вклонившись, раб вийшов. Катіліна наказав рабові-триклінарху:

— Епафоре, розпорядися прибрати стіл. Приготуй два стільці проти головного місця для друзів, яких я чекаю. Та звільни цей зал від мімів, музик і рабів. І накажи приготувати в сусідній кімнаті все для веселого, приємного і тривалого бенкету.

Поки трикліній прибирали, звільняли від усього зайвого, гості мовчки попивали з срібних келихів пінисте фалернське вино. Вони з видимою цікавістю і нетерпін-

¹ За звичаєм стародавніх римлян, кожен гість мав право привести з собою товариша, і на бенкеті цього товариша звали його тінню.

ням чекали новоприбулих гостей. Ті скоро з'явилися в супроводі раба. Вони були в білих застольних вбраннях, у вінках з троянд.

Це були Спартак і Крікс.

— Хай боги оберігають цей дім і його благородних гостей! — промовив Спартак, входячи до кімнати.

— Привіт усім вам! — додав Крікс.

— Честь і слава тобі, о доблесний Спартак, і твоєму другові! — відповів Катіліна, підвівшись назустріч рудіарієві і гладіаторові. Взявши Спартака за руку, він посадив його на своє ложе; посадивши Крікса на один з двох стільців, щойно поставлених проти почесного ложа, Катіліна сів поруч нього.

— Отже, Спартак, ти не захотів провести за вечерею час з цими благородними, статечними людьми? — вказав Катіліна рукою на присутніх.

— Не захотів? Я не міг, Катіліно, і про це тебе сповістив... якщо твій остіарій точно виконав моє доручення.

— Так, мене попередили, що ти не зможеш прийти на вечерю...

— Але ти не знаєш причини моєї відсутності, а я не міг звіритися на скромність остіарія... Я мусив відвідати одну таверну, де часто бувають гладіатори. Там я мав зустрітись і справді зустрівся з людьми, що мають дуже великий вплив на цих знедолених.

— Виходить, що ми, гладіатори, думаємо про своє визволення, розмовляємо про свої права і готуємося ствердити ці права з мечем у руках? — трохи насмішкувато запитав Луцій Бестія.

Обличчя Спартака спалахнуло, і він, грюкнувши кулаком по столу, поривчасто встав і крикнув:

— Так! Напевно! Присягаюсь усіма блискавицями Юпітера! І нехай...

Він раптом стримав себе, на мить замовк і вже іншим тоном додав:

— Нехай лише дадуть на це згоду всемогутні боги і ви, можновладні патриції, і ми візьмемося за зброю заради визволення пригноблених!

— Цей гладіатор реве, мов бугай, — промимрив Куріон, який уже куняв і схиляв лису голову то на праве, то на ліве плече.

— Він зарозумілий не менше, ніж щасливий диктатор Сулла.

Катіліна, зрозумівши, до чого можуть привести кепкування патриціїв, наказав рабові, який наливав вино для новоприбулих, вийти, встав і сказав:

— Вам, благородні римські патриції, несправедливо позбавленим свободи, тобто влади і багатства, на які має право велич ваших душ; вам, добродішні й мужні, чию доблесть я знаю, вам, моїм вірним і чесним друзям, я рекомендую цього найхоробрішого рудіарія, Спартака. Йому, з його незвичайною силою тіла і духу, слід було б народитися не фракійцем, а римським громадянином і патрицієм. Воюючи в наших легіонах, він довів свою хоробрість, був нагороджений громадянським вінком і званням декуріона...

— Що не завадило йому дезертирувати з нашого війська при першій зручній нагоді, — втрутився Луцій Бестія.

— Ну й що з того! — швидко, з новим запалом заперечив Катіліна. — Чи можна його обвинуватити в тому, що він залишив нас, ворогів його вітчизни, і став захищати свою батьківщину, своїх рідних, своїх богів? А коли б хто з вас попав у полон до Мітрідата і був зарахований до його війська, чи не вважав би він за свій обов'язок залишити ненависні прапори варвара і перейти під рідні знаки римського орла при першій його появі?

Схвальний гомін пронісся після цих слів, і Катіліна, користуючись сприятливим настроєм слухачів, вів далі:

— Нещодавно я, ви і весь Рим бачили, як цей могутній муж хоробро і переможно бився в цирку і вчинив подвиги, гідні не гладіатора, а видатного воєначальника. І от ця людина, значно достойніша від свого становища і своєї нещасливої долі, такий раб, як і ми, пригнічений, як ми, нещасний, уже кілька разів тому задумав сміливу і небезпечну, але благородну справу. Він організував таємну змову серед гладіаторів. Він зв'язав їх священною присягою і збирається в призначений день підняти повстання проти тиранії, що засуджує їх гинути в циркух на втіху натовпу. Він хоче визволити їх і вільними повернути в рідні країни.

На якусь мить Катіліна замовк і потім додав:

— Хіба не те саме вже давно задумали ви і я? Чого домагаються гладіатори, як не свободи? А чого прагнемо ми? Проти чого бажаємо повстати ми, як не проти тієї ж самої олігархії, проти якої вони хочуть повстати? Адже з того часу, як республіка підпала під сваволю олігархів, їм і лише їм одним платять данину царі, тетрархи і народи. А всі інші чесні громадяни — і благородні і прості — стають покидьками суспільства, нещасними, пригнобленими, негідними і зневаженими.

Трепет перебіг серед молодих патрицій, їхні очі заблищали ненавистю, гнівом, жадобою помсти. А Катіліна вів далі:

— У наших домах на нас чекають злидні, поза домами — борги, наше сьогодні — сумне, майбутнє — ще гірше. Скільки ми ще так будемо жити?! Чи не час нам прокинутись?

— Так прокиньмося! — кризь сон хрипло пробелькотів Куріон, який уловив лише останні слова Катіліни, та не зрозумів їх значення і став протирати собі очі.

Хоч як були захоплені змовники промовою Катіліни, але ніхто з них не міг утриматися від сміху з кумедної витівки Куріона.

— А нехай тебе вхопить Мінос і осудить по заслугах, тричі прокляте опудало, напхане вином і гноєм! — заревів Катіліна, стиснувши кулаки і проклинаючи незугарного п'яницю.

— Мовчи і спи собі, проклятий! — гримнув Бестія і стусаном звалив Куріона на ложе.

Катіліна повільно випив кілька ковтків фалернського і трохи згодом заговорив далі:

— І от сьогодні я зібрав вас, шановні друзі, для того, щоб разом обміркувати, чи не слід нам залучити до нашої справи Спартака з його гладіаторами. Якщо ми самі повстанемо проти олігархів і Сенату, які тримають у руках верховну владу, державну казну і могутні легіони, то ми, напевно, нічого не досягнемо. Ї нам усе одно доведеться просити допомоги у тих, хто за правом найбільше підходить до цієї справи. Війна тих, які не мають нічого, проти тих, які володіють усім, війна рабів проти рабовласників, війна пригноблених проти гнобителів повинна стати і нашою справою. То чом би нам не залучити до цієї справи і гладіаторів, не взяти їх під наше керівництво і створити з них римські легіони? Я ніяк не можу цього

зрозуміти. Якщо зможете, переконайте мене, що це не так, і тоді відкладемо нашу справу до кращого часу.

Різноголосий гомін піднявся після цієї промови Катіліни; з жестів і вигуків видно було, що більшості вона не сподобалася. Поки господар дому говорив, Спартак уважно слухав і стежив за настроєм молодих патриціїв. Тепер він заговорив спокійним тоном, хоч обличчя його зблідло:

— Я прийшов до тебе, Катіліно, найдостойніший муже, щоб тобі догодити, бо я тебе безмірно ціную і поважаю. Але я прийшов не тому, що вірив, ніби твої слова переконать цих благородних патриціїв, бо й сам ти не віриш у те, що кажеш. Дозволь же ти і хай твої благородні друзі дозволять мені говорити щиро й відкрити перед вами свою душу. Між вами, патриціями, і нами, гладіаторами, є надто велика різниця в стані, прагненнях і намірах, щоб ви змогли чи, правильніше, захотіли робити спільну з нами справу. Вас, вільних громадян знатного походження, тримає остронь влади і багатства каста олігархів, ворожа народові, ворожа сміливцям. Влада олігархів ось уже понад століття наповнює Рим чварами і заколотами, що нині зростають, і ще більше лютують у місті, і, можливо, вирішують його долю. Тому для вас повстання зводиться до того, щоб скинути нинішній Сенат, замінити діючі закони іншими, справедливішими для народу, рівномірніше розподіляти багатства і замінити теперішніх senatorів вашими друзями. Але для вас, як і для нинішніх правителів, варварами залишаються народи поза Альпами і за морем, і ви захочете уярмити їх, щоб завжди брати з них данину. Ви захотіли б, щоб ваші будинки, як і в нинішніх володарів, були повні рабів, а на аренах цирків, як і тепер, точилися приємні для вас криваві гладіаторські бої. І це буде для вас відпочинком від важких державних турбот, яким ви, переможці, завтра повинні віддатися. Нічого іншого ви не бажаєте, і все для вас зводиться до того, щоб самим стати на місце теперішніх володарів.

Але для нас, нещасних гладіаторів, справа стоїть зовсім інакше. Ми опинилися у найнижчому людському стані, позбавлені свободи й вітчизни, змушені битися і вбивати один одного на втіху іншим. Ми прагнемо свободи, але повної і всезагальної свободи. Ми хочемо відвоювати собі батьківщину, наші домівки. Тому ми повинні повстати не лише проти нинішніх володарів, але й проти тих,

які їх заступлять, будь то Сулла чи Катіліна, Цетег чи Помпей, Лентул чи Красс.

З іншого боку, повставши самі проти страшної і непереможної римської могутності, чи можемо ми надіятись на перемогу? Ні, перемога ця неможлива, тому неможливим стає і саме повстання. Я сподівався, що ти, Катіліно, і твої друзі зможуть стати вірними нам вождями. Я міг думати, що люди консульського звання і патриції очолять легіони гладіаторів і своєю гідністю нададуть їм ім'я справжнього війська. Я живив надії в серцях багатьох моїх товаришів по нещастю, запалював їх полум'ям своїх власних надій. Але тепер я бачу, і ще раніше з довгих розмов з тобою, Катіліно, я зрозумів, що властиве вам ставлення до нас ніколи не дозволить вам бути нашими вождями. Тому я і переконаюся в неможливості справи, омріяної і виплеканої в глибині мого серця. І тепер з почуттям безмірного жалю я остаточно й урочисто зрікаюсь її як немислимого безумства. Хіба можна якось інакше назвати наше повстання, навіть коли б нас набралось до п'яти чи й до десяти тисяч? Який авторитет, яку вагу, яке значення міг би мати, скажімо, я чи хто інший з мого класу, навіть сильніший від мене? Два легіони розчавили б нас за півмісяця. Чи не так сталося двадцять років тому з тими тисячами гладіаторів, яких зібрав біля Капуї хоробрий римський вершник Мінуцій, чи Вецій, як він себе називав. Когорти претора Лукулла розгромили їх, хоч їх вів молодий, благородного походження, сильний і сміливий душею ватажок.

Важко передати, яке враження справила промова Спартака, тим паче, що більшість гостей бачила в ньому насамперед низького раба. Одні дивувалися з його красномовства, другі — з його розумового розвитку, треті — з глибини його політичних думок, а загалом усі були надзвичайно задоволені його повагою до всемогутності римського імені. І їхнє задоволене самолюбство, яке так вправно полоскотав колишній гладіатор, вилилось у відкритих похвалах мужньому фракійцеві. Всі вони, і серед них перший Луцій Бестія, запропонували йому покровительство і дружбу.

Довго ще обговорювали справу, висловлювали численні й різноманітні думки. Зрештою було вирішено відкласти справу до слушного часу: чекати від часу доброї поради,

а від Фортуни — обставин, сприятливих для здійснення сміливих задумів.

Спартак запевнив, що Катіліна і його друзі можуть покластися на нього і на тих небагатьох гладіаторів (він постійно наголошував на слові «небагатьох»), які йому вірили і поважали його. Потім він і Крікс випили з келиха дружби, який обходив коло і в який гості кидали пелюстки троянд з своїх вінків. Після цього всі намагалися затримати його на свято, що готувалося в сусідній кімнаті. Але Спартак попрощався з господарем та його друзями і разом з Кріксом вийшов з дому патриція.

Вийшовши на вулицю, вони пішли до будинку Сулли.

Не пройшли вони і чотирьох кроків, як Крікс промовив:

— Ти хоч поясниш мені...

— Мовчи, заради Геркулеса! — тихо перебив його Спартак. — Потім про все знаєш...

Вони мовчки пройшли понад триста кроків. Перший заговорив рудіарій. Він обережно озирнувся і стиха сказав галлові:

— Там було надто багато людей. Не всі вони на нашому боці, і не всі були при своїй пам'яті. Тому й не слід було довірятися цим людям. Ти чув — для них з нашою змовою покінчено. Вона мусить щезнути, немов марення хворого мозку. Ти зараз повернешся в гладіаторську школу Акціана і зміниш наш умовний пароль і таємний знак при потискові рук. Паролем замість слів «світло і воля» будуть слова «вірність і перемога». Знаком віднині будуть не три короткі потиски руки, а три легкі натискування вказівним пальцем правої руки на долоню правої руки іншого.

І Спартак, узявши праву руку Крікса, тричі натиснув вказівним пальцем на його долоню, кажучи:

— Отак. Зрозумів?

— Зрозумів, — відповів Крікс.

— А тепер не гай часу, йди і перекажи, щоб старший кожної п'ятірки попередив своїх гладіаторів. Хай усі знають, що наша змова була під загрозою викриття. Кожному, хто скаже колишній пароль і подасть колишній знак, треба говорити, що всі наші надії втрачено і тому ми зовсім відмовились од цієї безумної справи. Зустрінемося завтра вранці в школі Юлія Рабеція.

Спартак потиснув руку Кріксові і швидко пішов до будинку Сулли. Постукав. Воротар відчинив йому і провів до кімнатки сестри.

Мірца, яка вже заслужила прихильність своєї господині, тепер несла при ній важливу службу, завідуючи туалетом Валерії. Вона з тривогою чекала брата і, тільки-но він увійшов, кинулась йому на шию і вкрила його обличчя поцілунками.

Потім дівчина почала говорити братові, що не запросила б його завітати в такий пізній час, коли б не наказ Валерії. Вона розповіла, що Валерія часто і подовгу розмовляє з нею про Спартака, розпитує про нього, — словом, виявляє до нього більшу цікавість, ніж то личить такій знатній матроні по відношенню до рудіарія, колишнього гладіатора. Довідавшись, що він ще не мав ніякої роботи, вона наказала покликати його цього вечора, щоб запропонувати йому управління школою гладіаторів, яку Сулла нещодавно відкрив при своїй віллі у Кумах.

Важко передати вираз радості, що освітила обличчя Спартака при цих словах Мірци. Він то червонів, то бліднув, то зовсім горів, — напевно, якісь дивні думки приходили йому в голову, і він сильно струшував головою, ніби силкуючись їх відігнати.

— Якщо я погоджуся керувати цією невеликою гладіаторською школою, то чи вимагатиме Валерія, щоб я запродав себе в рабство знову, чи залишить мене вільним? — спитав він нарешті сестру.

— Про це вона нічого мені не сказала, — відповіла Мірца. — Але якщо судити з її прихильності до тебе, вона згодиться лишити тебе вільним.

— Отже, вона досить доброзичлива, ця Валерія?

— Настільки ж доброзичлива, наскільки вродлива!

— О, тоді її доброзичливість безмежна!

— Мені здається, що й ти до неї дуже прихильний?

— Я?.. Так, дуже, але моє ставлення до неї — це відданість і шаноба.

— Ну а тепер, — сказала Мірца, — дозволь мені піти і доповісти Валерії про твій прихід, щоб за її дозволом ввести тебе до неї.

І легенька, немов метелик, Мірца випурхнула з кімнати так, що охоплений думками Спартак і не помітив.

Рудіарій побачив уперше Валерію півтора місяця тому. Прийшовши в дім Сулли до сестри, він зустрів Валерію,

яка виходила до носилок. Та вона, мабуть, і не помітила тоді рудіарія в портику свого будинку.

Враження, яке справили на нього біле обличчя, блискучі чорні очі і, мов крило ворона, волосся Валерії, було надзвичайним. Це був один з тих дивних і незрозумілих поривів почуття, яким неможливо опиратися. Належність Валерії до вищого класу, її походження і жалюгідне становище Спартака повинні були її стримувати. Але в ній також, і це було помітно, з першого ж погляду виникло те саме почуття, що збентежило душу гладіатора.

Спочатку бідний фракієць хотів вирвати з свого серця це нове почуття. Розумом він усвідомлював усю його неможливість і нечуване божевілья, розумів цілковито непереборні перепони на путі до цього безумного кохання. Але думки про цю жінку переслідували його невідступно, вперто, владно. Вони проникали крізь усі його турботи, у всі його роздуми, щогодини ставали все непереборнішими, поки зовсім захопили його мозок і, опанувавши всю істоту, підкорили собі всі його здібності й сили.

Інколи, ніби проти власної волі, скоряючись якійсь таємничій силі, він опинявся за колоною під портиком палацу Сулли і чекав появи Валерії. І так, сам невидимий, він кілька разів бачив Валерію, і щоразу вона здавалася йому ще прекраснішою. З дня на день він відчував дедалі палкіші почуття відданості, ніжності, захоплення нею, що й сам уже не міг їх пояснити.

Один лише раз Валерія його помітила, і на мить бідолашньому рудіарієві здалося, що вона подивилася на нього прихильно, майже ласкаво, навіть можна було подумати, що закохано. Та він швидко прогнав цю думку, мов то було марення. Він розумів, що коли цій думці піддатися, то вона зведе його з розуму.

Легко уявити, яке враження справили слова Мірци на бідного гладіатора.

Коли Мірца прийшла, щоб вести його до приймальні Валерії (ця звістка примусила знову закалатати його серце), він прийняв це досить спокійно, хоч обличчя його вкрилося мертвотною блідістю.

Мірца помітила це і з тривогою спитала:

— Що з тобою, Спартак? Чи ти не хворий?

— Ні... ні... ніколи ще я не почував себе так добре, — відповів рудіарій.

Слідом за сестрою він зійшов вузькими східцями вниз (у римських домах раби мешкали на другому поверсі) і пішов до приймальні, де на нього чекала Валерія.

Приймальнею у римських дам була особлива кімната, де господиня лишалася на самоті для читання, приймала друзів, вела інтимні розмови. Отже, це було те, що в наші часи зветься кабінетом; звичайно така кімната містилася поряд з покоюми, в яких жила господиня.

Приймальня Валерії в її зимніх покоях (у будинках патриціїв бувало стільки ж окремих приміщень, скільки пір року) була невеликою затишною кімнатою. Кілька бляшаних труб наповнювали кімнату ніжним теплом, тим приємнішим, чим холодніше було надворі. Ці труби були майстерно заховані у зборках розкішної драпіровки зі східних тканин, що покривали всі стіни кімнати. Коштовна блакитна матерія спадала вздовж стін кімнати, майже до підлоги, примхливими зборками і вигадливими фестонами, а поверх неї легеньким туманом слався найтонший серпанок, щедро всипаний свіжими трояндами, що наповнювали кімнату ніжним ароматом.

Зі стелі звисала розкішна золота лампа з трьома ріжками, схожа на троянду серед листя — майстерний витвір грецького художника. Вона тільки наполовину розсіювала сутінок кімнати і розливала в ній голубувате, майже матове світло. Ніжні пахощі троянд змішувалися з запахом олії, якою насичували гноти ламп.

У кімнаті, елегантно прибраній у східному стилі, не було ніяких меблів, крім софи чи ложа з однією спинкою, зробленого з пір'я, вкритого білою і голубою матерією. Обстановку доповнювали кілька оббитих такою ж матерією стільців і низенький дорогоцінний комод, увесь із срібла. На його чотирьох шухлядах були майстерно вирізьблені зображення чотирьох перемог Сулли.

У цьому приміщенні, відлюдному, затишному і повному пахощів, у досвітній час лежала на софі прекрасна Валерія, одягнена в білосніжну шерстяну туніку, з голубими смугами внизу. Її олімпійські плечі, білі, мов із слонової кості виточені руки і напівоголені груди були прикриті чорним, густим, недбало розпущеним волоссям. Спер-

шиє ліктем на широку подушку, вона підтримувала голову маленькою, мов у дитини, рукою.

Її очі були напівзаплющені, обличчя нерухоме. Здавалось, вона спала або була заколисана у вирі своїх думок, очевидно, таких приємних і радісних, що не помічала нічого навколо себе. Вона не поворухнулася при ледве чутному скрипі дверей, коли рабіня ввела до кімнати Спартак, а потім вийшла і зачинила двері.

Спартак, блідий, наче пароський мармур, з палаючими очима, звернутими на прекрасну матрону, стояв якийсь час мовчки, нерухомо. Він поринув у благоговійне споглядання, що народило в його душі невимовну бурю почувань, яких ще ніколи не відчував.

Так промайнуло кілька хвилин. Якби в цей час Валерія отямилася, вона могла б ясно почути, як уривчасто і бурхливо дихав рудірій. Та раптом вона здригнулася, ніби хто її окликнув і сказав, що Спартак тут. Вона підвелася, повернула до фракійця обличчя, що відразу ж зашарілось, і, задоволено зітхнувши, ніжно промовила:

— Ах!.. Це ти?..

Від її голосу обличчя Спартак спалахнуло; він ступив крок до Валерії, ворухнув розкритими устами, ніби хотів щось сказати, та не зміг сказати ані слова.

— Хай оберігають тебе боги, хоробрий Спартак! — промовила Валерія з милою усмішкою, очевидно починаючи опановувати себе. — І... і... сідай, — вказала на стілець.

Тепер уже і Спартак опанував себе і відповів ще слабким і тремтячим голосом:

— Боги прихильні до мене більше, ніж я заслужив, божественна Валеріє. Вони виявляють до мене в цю мить найбільшу ласку, що тільки може припасти на долю смертного: вони дарують мені твоє заступництво.

— О, ти не тільки хоробрий, — з радісним блиском в очах сказала Валерія, — а ще й люб'язний.

Потім вона раптом спитала грецькою мовою:

— До того як потрапи в полон, ти справді був одним з вождів твого народу?

— Так, я був вождем одного з наймогутніших фракійських племен у Родопських горах, — з аттичною вишуканістю відповів Спартак по-грецьки. — Я мав свій дім, численні гурти овець, биків і багаті пасовиська. Був багатий, могут-

ній, щасливий і, повір, божественна Валеріє, був також люб'язний, справедливий, чесний і доброзичливий.

Він на мить зупинився і, хвилюючись, вів далі тремтячим голосом:

— Ї я не був варваром, не був жалюгідним і безталанним гладіатором!

Любов і жаль зворушила Валерію, і, глянувши на рудіарія палаючими ніжністю й ласкою очима, вона сказала:

— Про тебе багато і часто розповідала мені твоя мила Мірца. Я знаю про твою надзвичайну хоробрість. А тепер, розмовляючи з тобою, я переконалася, що мізерним ти не був ніколи. А за освіченістю, чесністю і звичаями ти схожий скоріше на елліна, ніж на варвара.

Важко передати, яке враження справили на Спартака ці ласкаві слова. Він відчув, що його очі затуманилися слізьми, і уривчасто відповів:

— О, будь благословенна... за ці милосердні слова... наймилосердніша з жінок, і хай верховні боги... оберуть тебе з-поміж усіх смертних... зроблять тебе найщасливішою серед людей, бо ти гідна цього.

Валерія хвилювалася. Про це свідчив пристрасний блиск її очей і важке уривчасте дихання. А Спартак був сам не свій. Йому здавалося, що він марить.

Після слів Спартака запала довга мовчанка, лише чути було гаряче дихання матрони і фракійця. Потік однакових хвилювань, думок з'єднав майже без їх відома їхні серця і примусив обох мовчати в ніяковості.

Валерія перша спробувала визволитися з цього небезпечного мовчання.

— Чи не згодишся ти, — сказала вона, — взяти на себе управління шістдесятьма рабами, яких Сулла хоче зробити гладіаторами?

— Я готовий зробити все, чого ти забажаєш.

Валерія деякий час мовчки дивилася на Спартака, потім підвелась і, явно страждаючи, двічі пройшлася по кімнаті. Зупинилася біля рудіарія, довго мовчки на нього дивилась і потім ледве чутно промовила:

— Спартак, будь одвертий, скажи мені, що ти робив багато днів тому, сховавшись за колоною портика цього будинку?

Полум'ям спалахнуло бліде обличчя гладіатора. За хвилину, не розуміючи мовчання Спартак, Валерія ступила крок до нього і з ще більшою ніжністю спитала:

— Ну що ж... скажи мені... що ти робив?

Рудіарій упав до ніг Валерії і прошепотів:

— Присягаюсь, що я обожаю тебе, як можна обожнювати Венеру або Юнону...

— Ах!.. — задоволено зітхнула матрона. — То ти приходив, щоб побачити мене...

— Пробач... Прости мене...

— Встань же, Спартак, благородне серце, — тремтячи від хвилювання, сказала Валерія і міцно стиснула його руку.

— Ні, ні, тут, біля твоїх ніг... моє місце, о божественна Валеріє...

З цими словами він схопив край її туніки і почав пристрасно цілувати.

— Встань же, встань, не там місце, призначене для тебе, — шепотіла, вся тремтячи, жінка.

Спартак, укриваючи жагучими поцілунками її руки, встав і закохано дивився на неї, немов у маренні.

Розділ VI

ЗАГРОЗИ, ІНТРИГИ І НЕБЕЗПЕКИ

— Скажи мені, нарешті, знаєш ти що-небудь чи ні? Чи знайшов ти кінець нитки до цього клубка? — допитувалася красуня-грекиня Евтібіда. Вона напівлежала на купі пурпурних м'яких подушок у кімнаті свого будинку на Священній вулиці, біля храму Януса Верхнього. Її співрозмовником був чоловік років п'ятдесяти, з безбородим жіночим обличчям, що все було пооране численними зморшками, погано прихованими під гримом білил і рум'ян. По одягу в ньому видно було комедіанта.

Не чекаючи його відповіді, вона швидко додала:

— Хочеш, щоб я тобі сказала свою думку про тебе, Метробію? Я завжди цінувала тебе мало, а тепер і зовсім не вважаю тебе людиною.

— О, присягаюсь маскою Мома, мого покровителя! — заперечив актор скрипучим голосом. — Коли б ти, Евтібідо, не була прекраснішою від Діани і спокусливішою

від Кіпріди, то, даю слово честі Метробія, що вже тридцять років щиро дружить із самим Корнелієм Суллою, — я б розсердився! Коли б не ти так говорила зі мною, то, присягаюсь Геркулесом Переможцем, я пішов би звідси, побажавши тобі щасливої дороги до Стіксу!

— Ну, а що ж ти все-таки зробив? Що ти взяв про їхні наміри?

— Чекай... скажу... Я взяв багато — і нічого!

— Як це зрозуміти?

— Хвилину терпіння, поясню. Сподіваюсь, ти не сумніваєшся, що я — старий актор на мімічних ролях, протягом тридцяти років виконуючи жіночі ролі в народних виставах, навчився мистецтва спокушати людей. Особливо коли ці люди — варвари, темні раби або ще темніші гладіатори і коли для досягнення своєї мети я маю непереборну принаду — золото.

— Ось тому, що я не сумніваюсь у твоїй спритності, я й довірила тобі цю справу, але...

— Але, але зрозумій же, чарівна Евтібідо... Коли моя спритність мала виявитися на викритті змови гладіаторів, то тобі доведеться перевірити мене в іншій справі. Змову гладіаторів викрити неможливо, бо ніякої змови нема.

— Не може бути!

— Саме так, любя дівчино.

— Однак два місяці тому я мала відомості, що гладіатори були в змові, організували таємне товариство. Вони мали свій пароль, таємні розпізнавальні знаки, символічні гімни і, очевидно, замишляли повстання, подібне до заколоту рабів у Сицилії.

— Ти справді вірила у можливість повстання гладіаторів?

— А чому ж ні? Хіба вони не вміють битись і вмирати?

— На цирковій арені...

— А якщо вони вміють битись і вмирати для розваги натовпу, то вони зможуть боротись і вмирати, щоб здобути волю.

— Е!.. Принаймні якщо ти знала, що це правда, що змова була... то, можу тебе запевнити, — тепер її вже нема.

— Ах!.. — з легеньким зітханням промовила красуня грекиня. — Я знаю причини цього!.. Вірніше, боюся, що вгадаю.

— Тим краще!.. А я не знаю і не хочу знати.

— Гладіатори змовились і виступили б, якби їх очолили римські патриції, вороги існуючих законів і Сенату.

— А через те, що між римськими патриціями, якими б безчесними вони не були, не знайшлося таких підлих, щоб стати на чолі гладіаторів, то...

— Проте такий момент був... Та досить уже про це. Скажи мені, Метробію...

— Ні, спочатку задовольни мою цікавість, — сказав комедіант, — як ти дізналася про змову гладіаторів?

— Від одного грека... мого земляка, теж гладіатора...

— Ти, Евтібідо, на землі маєш більшу владу, ніж Юпітер на небі. Однією ногою ти стоїш на Олімпі олігархів, другою — на болоті черні.

— Що ж, я роблю все можливе, щоб...

— Щоб досягти... чого?

— Щоб досягти влади! — крикнула Евтібіда і скочила на ноги. Її обличчя спотворила гримаса гніву, очі зловісно, дико блищали, вся постать виражала злобу, рішучість і непереборне завзяття, яких аж ніяк не можна було чекати від такої ніжної, граціозної дівчини. — Так, щоб досягти влади, стати багатою, могутньою, щоб мені заздрили... і, — додала вона тихіше, але ще з більшою люттю, — щоб мати змогу помститися!

Хоча Метробій звик до лицедійства на сцені, він просто оторопів перед спотвореним виглядом Евтібіди, а вона, оволодівши собою, раптом дзвінко розреготалась і сказала:

— А правда, я продекламувала б роль Медеї, коли й не так, як Галерія Емболарія, то все ж непогано? Ти остовпів, бідолашний Метробію, і хоч ти — старий, досвідчений комедіант, ти завжди виконуватимеш ролі жінок і дітей!

І Евтібіда знову широко розреготалася, чим ще більше здивувала Метробія.

— Щоб досягти чого? — знову повторила грекиня. — Щоб досягти чого, старий ти йолопе? Щоб стати такою ж багатою, як Нікопола, коханка Сулли, як Флора, яка широко закохана в Гнея Помпея. Він її покинув, і вона все ще його кохає, чого зі мною, присягаюсь Венерою, не станеться ніколи. Щоб стати багатою, дуже багатою, — розумієш, старий дурню? Щоб тішитися всіма радощами, всіма насолодами життя, після чого, як навчає божественний Епікур, немає вже нічого. Зрозуміло тобі, для чого я

пускаю в хід засоби спокуси, якими тільки обдарувала мене природа? Саме для того, щоб стояти однією ногою на Олімпі, а другою попірати болото і...

— Але в болоті можна забруднитися...

— Нічого, потім можна помитися. Хіба в Римі мало лазень, дурню? Чи в моєму домі немає ванни?.. Але ж подумайте, о всевишні боги, хто це береться повчати мене?

Метробій підійшов до Евтібіди, взяв її руки і почав цілувати, кажучи:

— Коли ж я одержу нагороду від твого доброго серденька?

— Нагороду?.. Від доброго серденька? За що нагороду, старий сатире? — сказала Евтібіда, віднімаючи в нього руку і даючи йому ляпаса. — А ти дізнався, що замишляють гладіатори?

— Але ж, найпрекрасніша моя Евтібідо, — плаксиво і жалібно виправдувався старий, принижено стежачи за грекинею, що безупинно ходила по кімнаті. — Чи міг я довідатися про те, що не існує? Чи міг я, моє солодке коханнечко, чи міг?..

— Ну, гаразд, — відповіла вона, обернувшись і кинувши йому ласкавий погляд, супроводжуваний чарівною усмішкою. — Якщо ти хочеш заслжити мою прихильність і якщо хочеш, щоб я довела тобі мою вдячність...

— Наказуй, наказуй, божественна...

— Ти повинен і далі стежити, бо я не переконана в тому, що гладіатори зовсім облишили думку про повстання.

— Я стежитиму в Кумах, поїду в Капую...

— І насамперед, якщо хочеш щось розвідати, стеж за Спартаком.

Тільки Евтібіда вимовила це ім'я, як щоки її помітно почервоніли.

— О, щодо Спартака, то я й так уже з місяць за ним стежу, правда, не у твоїй справі, а у своїй власній... точніше, Сулли.

— Що?.. Що ти сказав? — швидко запитала грекиня, наступаючи на Метробія.

Той озирнувся, ніби з острахом, що його підслухають, потім поклав палець на губи і тихенько сказав Евтібіді:

— Я підозріваю, і це моя таємниця... Можливо, я помиляюсь і втручаюсь у справи Сулли... тому не скажу про це нікому в світі, поки не пересвідчуся в правильності своїх здогадок.

На обличчі Евтібіди з'явилася незрозуміла для нього тривога.

— Але ж мені ти скажеш усе, мій любий Метробію? — спитала вона, беручи однією рукою руку комедіанта, а другою пестячи його обличчя. — Хіба ти можеш сумніватися в мені?.. Хіба ти не знаєш з власного досвіду, яка я розсудлива і не схожа на інших жінок? Хто ж, як не ти, стільки разів казав, що я могла б бути восьмим грецьким мудрецем? Присягаюся тобі Аполлоном Дельфійським, моїм покровителем, ніхто не визнає того, що ти мені довіриш. Ну-бо, говори, скажи твоїй Евтібіді, хороший мій Метробію. І моя вдячність буде безмежна.

З допомогою улесливих ласк, спокусливих поглядів і солодких усмішок вона швидко підкорила старого своїй волі.

— Та бачу, що від тебе не одчепишся, — сказав нарешті Метробій, — поки не задовольниш твоєї примхи. То знай же: я підозрюю і маю немало підстав підозрювати, що Спартак закоханий у Валерію, а вона — в нього.

— А!.. Присягаюсь смолоскипами пекельних ериній! — скрикнула дівчина, люто стиснувши кулаки і раптом пополотнівши.. — Чи то ж можливо?

— Все наводить мене на цю думку, хоч певних доказів немає... Та пам'ятай же — нікому в світі про це ні півслова...

— Ах... он як! — говорила Евтібіда в задумі ніби сама до себе... — Звичайно, інакше й не могло бути... Тільки інша жінка... інша... інша!.. — крикнула вона в дикій нестями. — Ось, ось хто перемагає вродою тебе, нещасну... безталанну... ось хто тебе переміг!

І, кажучи це, вона затулила обличчя руками і нестримно, гірко заридала.

Легко уявити, як здивували Метробія ці несподівані ридання і безладні слова, які так ясно все розкривали. Евтібіда, красуня Евтібіда, по якій зітхали найвидатніші і найбагатші патриції, яка сама ще ніколи нікого не кохала, палала любов'ю до хороброго і вродливого гладіатора. Звикши зневажати своїх численних знатних поклонників, вона сама нині була зневажена цим рудіарієм.

На похвалу Метробієві слід сказати, що він відчув глибоке співчуття до нещасної, підійшов до неї, почав заспокоювати і втішати:

— Та, може, це ще неправда... Може, я помилився... можливо, це мені тільки так здалося.

— Ні, ти не помилився!.. Ні, це не фантазія... Це правда, я знаю, почуваю, — відповіла дівчина, втираючи очі краєм свого пурпурового плаща.

А потім похмуро і твердо додала:

— Навпаки, добре, що я про це знаю... добре, що ти мені це відкрив...

— Тільки благаю... не зрадь мене...

— Не бійся, Метробію, не бійся. Навпаки, я тобі віддачу, а якщо ти допоможеш мені здійснити до кінця мій задум, ти побачиш, як може віддячити Евтібіда.

Трохи помовчавши, вона сказала знову, задихаючись від люті:

— Негайно їдь у Куми... зараз же... сьогодні ж... і стеж за кожним їхнім кроком, за кожним рухом, за кожним подихом... Здобудь мені який-небудь доказ, і ми помстимось одразу і за честь Сулли, і за моє жіноче самолюбство.

З цими словами розлючена дівчина вибігла з кімнати, кинувши здивованому і приголомшеному таким завзяттям Метробію:

— Зачекай хвилинку... Я зараз повернуся.

За хвилину вона повернулась і подала Метробію важку шкіряну сумку:

— Візьми цю сумку, в ній тисяча аурей. Підкупувай рабів, спокушай рабинь, але здобудь докази, зрозумів?! І якщо тобі ще будуть потрібні гроші...

— Вистачить і цих...

— Гаразд! Витрачай свої, не скупись, — я тобі поверну... Та йди вже... Виїжджай сьогодні ж і ніде в дорозі не затримуйся... Повертайся якнайшвидше з доказами.

Із цими словами вона вирядила старого з кімнати, повела його коридором повз салон, повз вівтар домашніх богів, мимо басейну, призначеного для збирання дощової води, через атрій і передпокій аж до входних дверей і на ходу спонукувала до швидкого від'їзду. Рабові, що ніс службу воротаря, сказала:

— Ти бачиш, Гермогене, цього чоловіка?.. Коли б він не прийшов, негайно приведеш його до мене.

Попрощавшись з Метробієм, Евтібіда хутко повернулася до своїх кімнат і замкнулася в кабінеті. Вона довго хо-

дила по кімнаті то повільно, то швидко: тисячі бажань відсвічувалися на її збудженому обличчі, зловісно освітленому лихим блиском очей. У цих очах тепер не було вже нічого людського, вони скидалися на зіниці хижого звіра. Нарешті вона кинулася на ложе і знову залилася слізьми, ламала і кусала руки блискучими білими зубами, шепочучи:

— О Евменіди!.. Дайте мені помститись... і я поставлю вам розкішний вівтар!.. Помсти жадаю!.. Помсти!..

Щоб пояснити ці гарячкові вибухи гніву прекрасної Евтібіди, повернемося трохи назад і коротко розповімо читачам про події, що сталися протягом минулих двох місяців з того дня, коли Валерія покохала Спартака.

Вона не тільки безоглядно його кохала, але й поважала, шанувала, захоплювалась ним так, як кілька місяців тому думала, що зможе поважати й шанувати Луція Корнелія Суллу.

Спартак почував себе невимовно щасливим.

Саме в цей час Спартак одержав кілька запрошень від Евтібіди. Кожного разу вона кликала його ніби в справі змови гладіаторів. Спартак, нарешті, пішов до неї.

Евтібіда, якій ще не було двадцяти чотирьох літ, народилася на околиці Афін. 69 року до нашої ери, тобто за вісім років до описуваних подій, Сулла взяв після тривалої облоги Афін, і чотирнадцятилітня Евтібіда стала рабинєю.

Потрапивши до рук розпусного патриція Публія Стація Апроніана, вона, будучи від природи заздрісна, горда, запальна і схильна до зла, незабаром утратила всяке почуття сорому.

Незабаром ця дівчина дістала свободу, тоді вона поступово здобула вплив, силу, багатство. Крім надзвичайної вроди, природа щедро обдарувала її розумом, який вона старанно гострила, придумуючи різного роду тонкі хитрощі й лукаві інтриги. Саме в цей час вона побачила Спартака.

Його геркулесівська сила і врода породили в її серці недобру пристрасть. І вона не сумнівалася, що гладіатор відгукнеться на її почуття.

Заманивши Спартака до свого дому, грекиня пустила в хід усі засоби спокуси, які тільки могла винайти її уява. Але вона побачила, що рудіарій лишається байдужим до неї.

У цей час Спартак став учителем гладіаторів Сулли і згодом виїхав у Куми, де в чудовій віллі оселився колишній диктатор разом з своєю сім'єю і почтом.

Евтібіда, глибоко ображена в своєму почутті і самолюбстві, здогадувалася інстинктивно, що тут не обійшлося без суперництва, що тільки почуття до іншої жінки заважало Спартакові кинутися їй в обійми. Вона всіляко намагалася забути рудіарія, викинути з голови саму думку про нього, та дарма! Людське серце — і так було завжди — бажає саме того, що для нього недосяжне, і чим більші перепони стоять на шляху до жаданої мети, тим дужче воно прагне того досягнути. Тому Евтібіда, досі безжурна й щаслива, опинилася в найсумнішому для людини становищі. Серед настогидлого багатства і зовнішньої видимості щастя життя стало для неї нестерпне.

Ми бачили, з якою радістю вона вхопилася за можливість відомстити воднораз людині, яку вона ненавиділа й кохала, і ненависній щасливій суперниці.

Поки Евтібіда віддається в своєму кабінеті пориванням своєї порочної натури, а Метробій мчить на прудкому коні в Куми, ми розповімо, що робилося в таверні Венери Лібітіни. Цього дня Спартакові і всій справі знедолених тут загрожувала небезпека.

Надвечір сімнадцятого дня квітневих календ (16 березня) 77 року в Лутації Одноокої зібралося кілька гладіаторів, щоб поїсти сосисок, смаженої свинини і випити вина.

На чільному місці, як розпорядник трапези, сидів галл гладіатор Крікс. Завдяки своїй силі і мужності він заслужено користувався авторитетом серед своїх товаришів і повагою Спартака.

Стіл, за яким сиділи гладіатори, був накритий у другій кімнаті таверни. Тому гладіатори почували себе вільно й зручно і могли без страху розмовляти про свої справи, тим більше, що в першій кімнаті відвідувачів було мало. Та й ті, які заходили в цю годину, нашвидку випивали кухоль вина і йшли собі далі.

Коли сіли за стіл, Крікс помітив у кутку кімнати невеличкий столик із залишками закуски і перед ним стілець.

— А скажи мені, Лутаціє, Кібело — мати богів, — звернувся Крікс до хазяйки таверни, яка поралася біля їхнього столу, — скажи-но, хто обідав за цим столиком?

Лутація обернулась і здивовано скрикнула:

— Куди ж він подівся?.. От тобі й на!..

І потім додала:

— Ах, нехай боронить мене Юнона Луціна... Він мені не заплатив...

З цими словами Лутація підбігла до столика, а Крікс спитав знову:

— Та хто ж цей невідомий, що криється під іменем «він»?

— Ах! — полегшено зітхнула Одноока. — Я на нього набрехала... Я знала, що він порядна людина. Ось він залишив вісім сестерцій на оплату рахунку... навіть більше, ніж належить. Ще чотири з половиною асси лишається в кредиті.

— Щоб тебе болячка задавила, чи скажеш ти, нарешті!..

— Бідолашний, — вела далі Лутація, прибираючи стіл, — він забув тут свою табличку з розрахунками і свій стилос...

— Бодай Прозерпіна сьогодні ж з'їла твій язик, зварений у солодкому оцті, стара мегеро! Чи ти будеш відповідати зрозуміліше? — гримнув Крікс, бо йому вже урвався терпець від цього базікання.

— Та скажу!.. Голодранці... ви допитливіші від жінок, — з серцем відказала Лутація. — Тут обідав один сабінський торговець зерном, що приїхав до Риму в своїх справах. Ось уже кілька днів він приходить сюди саме в цю годину.

— Ану, покажи мені, — сказав Крікс, віднімаючи в Лутації маленьку дерев'яну табличку, покриту воском, і кістяну паличку. Він почав читати записи торговця.

На табличці справді було позначено різні міри зерна з відповідними цінами збоку, імена власників зерна, які, мабуть, одержували від торговця завдаток, бо поряд з іменами стояли різні цифри.

— Але я не збагну, — говорила Одноока, — коли саме він вийшов... Я могла б запрягнутися, що тієї миті, коли ви входили, він був іще тут... А... розумію! Мабуть, він мене кликав, коли я готувала для вас сосиски, та дуже квапився і пішов собі..., а гроші залишив, як порядна людина.

І Лутація, забравши назад паличку з таблицею, вийшла, промовивши:

— Завтра... якщо він прийде..., а напевно прийде, я поверну все, що йому належить.

Гладіатори їли майже мовчки, і тільки згодом один з них спитав:

— Ну як?.. Про сонце немає ніяких звісток?¹
— Його весь час облягають хмари², — відповів Крікс.
— Однак це дивно! — зауважив один.
— І незрозуміло, — прошепотів другий.
— А що мурашня?³ — запитав третій.
— Розмножується і ретельно робить свою справу, чекаючи літа⁴.

— О, хай прийде швидше літо, хай сонце, сяючи своїм могутнім промінням, звеселить працьовитих мурах і спалить крила злим осам⁵.

— Скажи мені, Кріксе, скільки зірок уже видно?⁶

— Вчора було дві тисячі двісті шістдесят.

— А чи сходять ще нові?

— Безперервно, і з'являтимуться доти, поки не засяє над світом синій небосхил, укритий міріадами зірок.

— Глянь на весло⁷, — сказав один з гладіаторів, побачивши Азур, рабиню-ефіопку, що принесла вино.

Коли рабиня вийшла, гладіатор-галл сказав ламаною латинською мовою:

— Адже ми тут самі, тому можемо говорити вільно і не ламати собі голову цією умовною мовою. Я лише недавно приєднався до вас і, скажу просто й одверто, ще не навчився як слід цієї мови. Отже, я питаю без усяких фіглів-міглів, чи збільшується кількість наших прибічників? Коли ми зможемо, нарешті, стати до справжнього бою і показати нашим зарозумілим знатним панам, що ми такі ж хоробрі і навіть хоробріші від них?..

— Ти надто квапишся, Брезовіре, — усміхаючись, зауважив Крікс, — надто квапишся і гарячкуєш. Кількість прихильників Спілки зростає з дня на день; кількість новоприйнятих прибічників нашої справи збільшується що-

¹ Умовні вирази, прийняті гладіаторами, щоб мати змогу перемовлятися в гладіаторських школах в присутності людей, не причетних до змови, не боячись, що їх зрозуміють. Сонце — великий учитель, тобто Спартак. (Прим. автора.)

² Він не передав наказів і мовчить. (Прим. автора.)

³ Змовники. (Прим. автора.)

⁴ Сигнал повстання. (Прим. автора.)

⁵ Римлянам. (Прим. автора.)

⁶ Яка кількість прибічників? (Прим. автора.)

⁷ Обережно, хтось іде. (Прим. автора.)

години, щохвилини. Так, наприклад, цієї ночі, о годині першого смолоскипа у священному лісі богині Фуріни, по той бік Субліційського мосту, між Авентінським і Янікульським горбами, будуть прийняті з додержанням установленого обряду одинадцять вірних і випробуваних гладіаторів.

— У лісі богині Фуріни, — повторив запальний Брезовір, — де ще стогне в листі дубів невідомщений дух Гая Гракха, благородною кров'ю якого ненависть патриціїв окропила цю священну заповітну землю? Так, саме в цьому лісі слід збиратися і об'єднуватися пригнобленим, щоб завоювати собі свободу!

— Щодо мене, — сказав гладіатор-самніт, — то я не можу діждатися часу, коли спалахне повстання. І не тому, що я дуже вірю у його щасливе закінчення, а тому, що мені не терпиться схопитися з римлянами і відомстити за тих самнітів та марсійців, які загинули через цих грабіжників у священній громадянській війні.

— Ну, коли б я не вірив у перемогу нашої праведної справи, то я б зовсім не вступав до Спілки пригноблених.

— А я увійшов до Спілки тому, що все одно мені судилося бути забитим, і я волію впасти на полі бою, ніж загинути в цирку.

У цю мить один з гладіаторів упустив свій меч. Цей гладіатор сидів на стільці якраз проти одного з двох обідніх лож, на які лягли деякі з товаришів. Він нахилився, щоб підняти меч, і раптом скрикнув:

— Під ложем хтось є!

Йому здалося, що він побачив чийось ногу і край зеленої тоги.

На цей вигук усі гладіатори збентежено схопилися з місць, і після якоїсь миті замішання Крікс вигукнув:

— Дивись на весло! Брезовіре і Торквате, відганяйте мух¹, ми будемо смажити рибу².

Двоє гладіаторів з найбезтурботнішим виглядом стали на дверях, розмовляючи один з одним; інші миттю підняли ложе і знайшли під ним скоцюрбленого чоловіка ро-

¹ Стережіть вихід. (Прим. автора.)

² Захопимо шпигуна. (Прим. автора.)

ків тридцяти. Схоплений чотирма дужими руками, він одразу почав просити пощади.

— Ні звуку, — тихо й загрозово наказав йому Крікс. — Тільки поворухнись, тут тобі й смерть!

І блиск десяти мечів у десяти могутніх руках попередив спійманого, що тільки-но він спробує подати голос, як йому буде кінець.

— А!.. Так це ти той сабінський торговець зерном, що залишає на столах сестерції без ліку? — запитав Крікс, очі якого налилися кров'ю, а обличчя засіпалося в страшно-му гніві.

— О повірте, шановні, я не... — благально почав тремтячим голосом напівмертвий від жаху молодик.

— Мовчи, падлюко! — перебив один з гладіаторів і сильно стусонув його ногою.

— Підожди, Евмакле, — докірливо зупинив товариша Крікс. — Треба, щоб він заговорив і признався, що його принадило сюди і хто його послав.

І тут же звернувся до удаваного торговця зерном:

— Отже, не гендлювати зерном, а для шпигунства й зради?

— Присягаюся великими богами... мені доручив... — тремтячим голосом промимрив нікчема.

— Хто ти? Хто тебе послав сюди?

— Даруйте мені життя... і я вам скажу все... але згляньтесь... помилуйте, даруйте мені життя!

— Це ми вирішимо потім... а поки що говори.

— Мене звуть Сільвій Корденій Веррес... я грек... колишній раб, нині вільновідпущеник Гая Верреса.

— А! Так це за його наказом ти сюди прийшов?

— Так, за його наказом.

— А чим ми зашкодили Гаю Верресу? Що примушує його стежити за нами й доносити? Якщо він хоче знати мету наших таємних нарад, то, мабуть, збирається донести на нас Сенатові?

— Не знаю... про це я не знаю, — відповів вільновідпущеник Гая Верреса, тремтячи всім тілом.

— Не вдавай із себе дурника... Якщо Веррес міг доручити тобі таку тонку й небезпечну справу, то, значить, він вважав тебе здатним довести її до кінця. Отже, говори все, що знаєш, бо ми не простимо тобі мовчанки!

Сільвій Корденій збагнув, що з цими людьми жарти короткі, що смерть ось уже за плечима. І, як потопаючий хапається за соломинку, вирішив бути щирим і, може, хоч цим урятувати своє життя.

І він розповів усе, що знав.

Гай Веррес почув у триклінії Катіліни, що існує Спілка гладіаторів, яка готує повстання проти існуючих законів і державної влади в Римі. Він не міг повірити в те, що ці хоробрі, байдужі до смерті люди надто легко зреклися своєї справи, в якій вони нічого не втрачали, а здобути могли все. Тому він не повірив словам Спартака, який того вечора в триклінії Катіліни ніби вирішив відкинути навіть думку про повстання. Гай Веррес був певен, що змова існуватиме таємно, ширитиметься, міцнітиме, і одного чудового дня гладіатори, без допомоги патрициїв самі піднімуть прапор повстання.

Після довгих міркувань, як найкраще повестися в даному випадку, Гай Веррес, дуже жадібний до грошей, згодний на все заради наживи, вирішив стежити за гладіаторами, щоб оволодіти всіма нитками змови і потім донести Сенатові. Він сподівався одержати за це велику винагороду грішми або дістати в управління якусь провінцію і там забагатіти, відкрито і законно грабуючи населення. Так звичайно робили всі квестори, претори і проконсули, а продажний, звиклий до хабарництва Сенат ніколи не зважав на скарги визискуваних жителів провінцій.

Щоб досягти мети, Веррес з місяць тому доручив своєму відданому відпущеникові і вірному слугі Сільвію Корденію стежити за гладіаторами і довідуватися про всі таємниці їхніх зібрань.

Протягом місяця Корденій ретельно відвідував усі таверни, харчевні і вертепи в найбідніших околицях Рима, де звичайно бувало найбільше гладіаторів. Підслухування, підглядання дали йому деякі докази. І він, зрештою, дійшов висновку, що найбільш шановним і авторитетним серед цих людей був Крікс і що у відсутності Спартака саме він мав керувати змовою, якщо вона справді існувала. Отже, він і почав стежити за Кріксом. А оскільки галл учав до таверни Венери Лібітіни, то Сільвій Корденій протягом тижня щодня бував тут, інколи навіть двічі на день. Нарешті, він здогадався, що цього

вечора тут має бути нарада старших груп з Кріксом, і зважився на хитрість — сховатися під обіднім ложем саме в ту мить, коли Лутація Одноока буде зустрічати гладіаторів.

Поки Сільвій Корденій плутано й уривчасто розповідав про все це, Крікс уважно слухав і пильно стежив за ним, потім, трохи помовчавши, мовив повільно і стримано:

— А ти справді негідник, яких мало!

— Не цінуй мене вище того, чого я вартий; о благородний Кріксе, і...

— Ні, ні, ти вартий більшого, ніж здається на перший погляд. Під твоєю придуркуватою і боязкою зовнішністю криється тонкий розум і рідкісна хитрість.

— Але ж я не заподіяв вам нічого злого... я виконував накази свого господаря... і мені здається, що за мою щирість та врочисту клятву перед усіма богами Олімпу й пекла нікому не говорити, навіть Верресові, про те, що я визнаю і що між нами сталося... Мені здається, ви змогли б мене помилувати і відпустити.

— Не квапся, любий Сільвію, про це ми ще поговоримо, — насмішковано відповів Крікс.

Підкликавши до себе кількох гладіаторів, він сказав їм:

— Вийдемо на хвилину.

А останнім наказав:

— Стережіть його! І не робіть йому нічого злого.

Разом з тими, кого покликав з собою, він вийшов через суміжну кімнату на вулицю.

— Що робити з цим негідником? — спитав Крікс у товаришів, коли в завулку всі зібралися біля нього.

— Та що тут питати? — відповів Брезовір. — Убити його, як скажену собаку, та й годі.

— Відпустити його — все одно, що донести самим на себе, — сказав другий гладіатор.

— Зберегти йому життя і тримати де-небудь бранцем було б небезпечно, — зауважив третій.

— Та і де ми могли б його заховати? — спитав четвертий.

— Отже, смерть? — запитав Крікс, обвівши всіх очима.

— Тепер ніч...

— На вулиці нікого немає...

— Ми його відведемо вулицею на той схил горба...

— *Mors sua, vita nostra*¹, — як висновок виголосив Брезовір, вимовляючи з варварським акцентом ці чотири латинські слова.

— Так, це необхідно, — сказав Крікс, ступивши крок до таверни, але відразу спинився і запитав: — Хто ж уб'є його?

Ніхто не відповів одразу, а потім один з гладіаторів сказав:

— Убивати неозброєного, беззахисного...

— Якби він мав меч... — сказав інший.

— Коли б він міг і хотів захищатися, то я взяв би це на себе, — додав Брезовір.

— Але зарізати неозброєного... — зауважив самніт Торкват.

— Хоробрі й благородні ви люди, — схвально промовив Крікс, — ви справді гідні свободи!.. Але для загального добра хтось із нас повинен перебороти в собі огиду і виконати над цією людиною вирок, який моїми устами виголошує суд Спілки пригноблених.

Всі схилили голови на знак згоди.

— З іншого боку, — вів далі Крікс, — хіба він прийшов, щоб битися з нами рівною зброєю? Хіба він не шпигун? Коли б ми не викрили його, він доніс би на нас через дві години. А завтра нас усіх кинули б до Мамертінської в'язниці, щоб через два дні розп'ясти на Сессорському полі.

— Правда, правда!

— Отже, іменем суду Спілки пригноблених я наказую Брезовіру і Торквату вбити цю людину.

Обидва названі гладіатори відповіли нахилом голови, і всі слідом за Кріксом повернулися до таверни.

Сільвій Корденій, чекаючи вирішення своєї долі, не переставав тремтіти. Хвилини здавалися йому вічністю. Очима, повними розпачу і жаху, глянув він на Крікса та його товаришів, коли ті повернулися до таверни, і зблід, бо їхні обличчя не віщували йому нічого доброго.

— Ну так що ж? — спитав він плаксиво. — Ви зглянетеся на мене?.. Залиште мене живим?.. Я... на колінах,

¹ Його смерть — наше життя.

життям ваших батьків і матерів, ваших близьких... смиренно вас закликаю...

— А чи є тепер у нас батьки й матері?! — глухо відповів Брезовір, обличчя якого потемніло від страшного гніву.

— Чи нам лишили щось для нас дороге? — додав другий гладіатор, очі якого заблищали ненавистю.

— Вставай, боягузе! — гримнув Торкват.

— Мовчи! — сказав Крікс і, звертаючись до відпущеника Гая Верреса, додав: — Ти підеш з нами. В кінці цього завулку ми порадились і вирішимо твою долю.

Крікс дав знак вивести Сільвія Корденія. Він навмисно залишив йому останній проблеск надії, щоб той не зчинив галасу і не підняв на ноги всю вулицю. Крікс вийшов, а за ним — усі гладіатори, ведучи з собою ні живого ні мертвого відпущеника.

Один гладіатор лишився, щоб розплатитися з Лутациєю Одноокою за їжу та вино. Вона й не помітила серед гладіаторів свого торговця зерном. Тим часом гладіатори звернули праворуч од таверни, пішли вгору брудною покрученою вуличкою аж до міського муру. Далі починалося відкрите поле.

Тут зупинилися. Сільвій Корденій знову впав навколішки, почав плакати, силкуючись пробудити у гладіаторів милосердя.

— Чи хочеш ти, підлий боягузе, рівною зброєю битися з одним із нас? — спитав Брезовір відпущеника, який уже зовсім занепав духом.

— Згляньтесь... згляньтесь... заради моїх синів благаю вас про милосердя...

— У нас немає синів! — крикнув один з гладіаторів.

— Ї нам судилося не мати їх ніколи!.. — додав другий.

— Та невже ти вмієш тільки ховатись і шпигувати? — презирливо запитав Брезовір. — А чесно битися ти вмієш?

— О, рятуйте мене!.. Жити... благаю вас, жити!

— Так іди ж до пекла, нікчемо! — вигукнув Брезовір і всадив свого короткого меча у груди відпущеника.

— А з тобою і всі нікчемні, безчесні раби! — додав самніт Торкват, двічі вдаривши Сільвія, коли той уже впав.

Гладіатори, зімкнувшись навколо вмираючого, мовчки і похмуро стежили за останніми судорогами відпущеника Гая Верреса.

Брезовір і Торкват по кілька разів устроили свої мечі в землю, щоб зітерти з них сліди крові, перш ніж вона скипиться, і вложили їх у піхви.

А потім усі двадцять гладіаторів, задумані й мовчазні, вийшли пустельним провулком на людніші вулиці Рима.

. * * *

Через тиждень після описаних подій, о годині першого смолоскипа, з боку Аппієвого шляху через Капенську браму в'їхав до Рима вершник, загорнутий у плащ, щоб хоч трохи захиститися від зливи, що вже протягом кількох годин заливала вулиці міста. І вершник і кінь, спітнілі й захекані від тривалої їзди, були з ніг до голови забризкані грязюкою.

Незабаром вершник виїхав на Священну вулицю, зупинився перед будинком, де жила Евтібіда, спішився і кілька разів сильно ударив бронзовим молотком у двері. У відповідь одразу ж почувся гавкіт неодмінного при кожній римській господі сторожового пса.

Чекаючи, поки відчинять, вершник нашвидкуруч струсив бризки з мокрого як хлющ плаща. Нарешті почулися кроки воротаря, який наближався, заспокоюючи собаку.

— Хай благословлять тебе боги, добрий Гермogene! Я — Метробій, приїхав із Кум...

— Хай щасливим буде твоє повернення!

— Я мокрий, як риба... Юпітер, володар дощів, зволив побавитися, показавши мені, як добре працюють його шлюзи... Поклич-но когось із слуг Евтібіди, хай відведе цю бідолашну тварину до стайні сусідньої харчевні, щоб там їй дали притулок і вівса.

Воротар клацнув пальцями — то був знак, яким викликали рабів — і, взявши коня за вудила, сказав:

— Заходь же, Метробію! Ти знаєш будинок: у галереї знайдеш Аспазію, покоївку господині. Вона доповість про твій приїзд. Про коня подбаю я, і все, що ти наказав, буде виконано.

Метробій переступив поріг вхідних дверей, намагаючись не посковзнутися, бо то вважалося найгіршою прикметою. Ввійшов до передпокою і поглянув на звичайний

напис: *salve*¹, що виднівся на мозаїчній підлозі під світлом бронзової лампи. При появі гостя це слово починав повторювати папуга в клітці на стіні (таким був звичай того часу).

Минаючи передпокій і атрій, Метробій пройшов до коридора галереї і звелів служниці доповісти Евтібіді про свій прихід. У цей час грекиня напівлежала на м'якій софі у своїй теплій запашній зимовій приймальні, обставленій гарними меблями. Вона розважалася тим, що слухала любовне освідчення юнака, який сидів біля її ніг. Евтібіда грайливо тріпала рукою його чорні, як воронове крило, кучері, а він дивився на неї пристрасними палаючими очима і виливав свої почуття в образних, поетичних, сповнених ніжності словах. То був Тіт Лукрецій Кар.

Вихований з дитинства на вченні Епікура, він керувався в житті настановами свого вчителя і не шукав глибокого серйозного кохання, від якого доводиться

...страждати марно, мучитись, каратись, —
Бо рани серця від жалів пекучих
Чимдалі дужче ниють і яtringься...

Він шукав кохання легкого, короткочасного, щоб

...стрілу Амура з серця виганяти
Новими стрілами...
Як клин з колоди вибивають клином...

Але це не завадило йому кінчити своє життя самогубством у сорок чотири роки саме через безнадійне, нерозділене кохання.

Лукрецій — юнак незвичайного розуму, видатний, люб'язний і привабливий — був заможним і не скупився на витрати для своїх розваг. Він частенько приходив провести кілька годин у домі Евтібіди, і вона приймала його більш люб'язно, ніж інших, багатших і щедріших від нього.

— Так ти мене кохаєш? — кокетливо говорила юнакові гречанка, граючись його кучерями. — І я тобі ще не набридла?

— Ні, я кохаю тебе все дужче й дужче. Цієї миті почувся легенький стукіт у двері.

¹ Привіт.

— Хто там? — спитала Евтібіда.

Аспазія смиренно відповіла:

— Прибув Метробій із Кум...

— Ах! — радісно скрикнула Евтібіда, скочила з кушетки і вся зашарілася. — Він приїхав?.. Проведи його до екседри... Я прийду зараз.

І, повернувшись до Лукреція, який з видимим незадоволенням теж підвівся, вона заговорила швидко й переривчасто, але ласково:

— Почекай мене... Чуєш, як надворі ще лютує негода?.. Я зараз повернусь... І якщо його звістка буде тією, якої я пристрасно чекаю цілий тиждень... Якщо цього вечора я задовольню ненависть жаданою помстою, мені буде весело, і частина цих веселощів перепаде тобі.

З цими словами вона вийшла з приймальної сильно збуджена, лишивши Лукреція здивованим, незадоволеним і зацікавленим.

Похитавши головою, він став ходити в глибокій задумі по кімнаті.

Буря бушувала, і блискавка раз у раз осявала кімнату зловісним світлом; від страшного гуркотіння грому здригався весь будинок. Між ударами грому з незвичайною силою проривався шум граду й дощу, а дужий північний вітер з лютим свистом дув у двері, вікна, в кожную щілину.

— Он як розважається Юпітер, щоб показати юрбі зразок своєї руйнівної могутності, — з легкою іронічною посмішкою прошепотів юнак.

Трохи похитавши по кімнаті, Лукрецій сів на кушетку і довго сидів у глибокій задумі. Ніби віддавшись на волю натхнення, збудженого цією картиною боротьби стихій, він раптом узяв з маленької шафи навшену табличку і став швидко писати срібною паличкою з залізним накопичником.

Тим часом Евтібіда ввійшла до екседри, де вже був Метробій. Знявши свій плащ, він заклопотано оглядав дірки на ньому. Грекиня крикнула рабині, яка саме входила:

— Ану, розпали дужче в коминку вогонь та приготуй одяг, щоб наш Метробій міг переодягтися, і подай у трикліній добру вечерю.

І відразу ж, звернувшись до Метробія, вона потиснула йому обидві руки і запитала:

— Ну як?.. Чи добрі вісті ти привіз, мій славний Метробію?

— Із Кум — добрі, а з дороги — погані.

— Бачу, бідолашний мій Метробію. Сідай сюди, ближче до вогню. — Говорячи це, вона присунула стілець до коминка. — Та кажи мерщій, чи дістав ти бажані докази?

— Як ти знаєш, чарівна Евтібідо, золото відчинило Юпітерові бронзові ворота до башти Данаї...

— Облиш теревені!.. Невже ванна, що ти прийняв, не втихомирила тебе?..

— Я підкупив рабиню і через маленьку дірочку, просвердлену в дверях, мав змогу не раз бачити, як удосвіта, коли кричали треті півні, Спартак входив до кімнати Валерії.

— О боги пекла, допоможіть мені! — з дикою радістю скрикнула Евтібіда.

Її обличчя палало, розширені зіниці блищали, а губи й ніздрі тремтіли, роздувалися, мов у тигриці, що прагне крові.

— Переодягнись, потім піди до триклінію попоїж і чекай мене там.

«Не хотів би я потрапити в яку-небудь погану історію, — міркував старий комедіант, ідучи до кімнати для гостей, щоб змінити мокрий одяг. — А від цієї навіженої можна всього чекати... Боюсь, чи не зробив я великої дурниці».

Але, переодягшись і ввійшовши до триклінію, де на нього чекала добряча вечеря і фалернське вино, достойний муж постарався забути про свою лиховісну подорож і передчуття якогось тяжкого, близького лиха.

Не встиг він повечеряти, як до триклінію раптом увійшла зблідла, але спокійна Евтібіда. В руках вона тримала сувій папірусу, тобто найкращого в той час паперу. Він був загорнутий у тонкий пергамент, розмальований суриком і перев'язаний стрічкою, кінці були скріплені воском, запечатаним перснем Евтібіди з зображенням Венери, що виходить з морської піни.

Збентежений цією появою, Метробій спитав у дівчини:

— Еге... чарівна Евтібідо... я бажав би... я хотів би... Кому призначено цей лист?

— Ти ще мене питаєш?.. Луцію Корнелію Суллі!..

— Ох... присягаюся маскою бога Мома, — не будемо поспішати з нашими рішеннями, моя дитино...

— Нашими?... А до чого тут ти?

— Хай заступиться за мене Юпітер... А що, коли Сулли не сподобається, що хтось втручається в його справи?... Що, коли, замість ображатися на свою дружину, він візьметься за донощиків?... І що, коли справа обернеться ще гірше — а це найімовірніше, і він вирішить образитися на всіх?

— А що мені до того?

— Але... як же, не квапся... моя дівчинко... Якщо для тебе нічого не значить гнів Сулли... то він забагато значить для мене...

— Та хто там про тебе турбується?

— Я, я, чарівна, люба людям і богам Евтібідо, — запально відповів Метробій. — Бо я дуже люблю себе!

— Але я не згадувала твого імені... і ти будеш осторонь усього, що може скоїтися.

— Розумію... це добре... Та, бачиш, моя дівчинко, я щирий друг Сулли вже років тридцять. Я знаю цього звіра... тобто людину... І при всій дружбі, яка зв'язує мене з ним стільки років, я певен, що він цілком здатний скрутити мені в'язи, мов курчаті... Потім він ушанує мене пишним похороном і битвою п'ятдесяти гладіаторів навколо мого вогнища. Шкода тільки, що я не зможу вже тішитися всіма цими видовищами...

— Не бійся, не бійся, — сказала Евтібіда, — нічого сумного з тобою не станеться.

Цієї миті до триклінію увійшов раб у дорожньому одязі.

— Пам'ятай же мої накази, Демофіле, і ніде не зупиняйся до самих Кум.

Слуга взяв із рук Евтібіди листа, сховав його між сорочкою та курткою, прив'язав до тіла шворкою, загорнувся в плащ і, вклонившись господині, вийшов.

Евтібіда заспокоїла Метробія, якому фалернське вино розв'язало язика, і він знову заговорив про свої побоювання. Сказавши йому, що завтра вони побачаться, вона вийшла з триклінію і повернулася до приймальні. Там Лукрецій з табличкою в руці саме почав перечитувати написане.

— Пробач мені, що я мусила лишити тебе на самоті довше, ніж хотіла... Та, бачу, ти не марнував часу. Прочитай мені ці вірші, адже твоя уява може виливатися тільки у віршах... і до того ж у гарних віршах.

— Ти і буря, що лютувала надворі, навіяли мені ці вірші... Тому я повинен прочитати їх тобі... Повертаючись додому, я прочитаю їх бурі.

Вітер буйний на морі хвилі здіймає бурхливі,
Трощить міцні кораблі і шарпає хмари на небі
А чи полями жене, кружляючи, вихором сильним,
Валить стовбур'я дерев і гори встеля буреломом;
Так на роздоллі земному нестримно літає й лютує,
Все по дорозі рвучи і грізно рокочучи, вітер.
Отже, й вітри — це тіла, тільки для нас невидимі.
Збурюють море і сушу вони, ще й тучі небесні,
Гінко й розвихрено мчать в раптовім навальнім пориві,
І не інакше линуть вітри пружно і стрімко,
Як і вода, від природи хоч лагідна, інколи рине
Дикою повинню рік, що буйніє рясними дощами
І водоспади ревучі з крутих верхогір'їв приймає,
З коренем рве і несе дерева й куші надбережні.
Щонайміцніші мости неспроможні стримати натиск
Вод розшалілих, коли після зливи раптової
Мчать потужні потоки, б'ючись об устої і палі,
З гуркотом, ревом страшним каміння і дерево крушать,
Впертою силою хвиль усі перепони ламають.
Так і поривчастий вітер, подібно до річки потоку,
Рине в один бік чи в другий, дужий, стрімкий, незборимий,
Все, що зустріне, підхопить і понесе у простори
Чи веремію закрутить, смерчем вибухаючи лютим.
Вихрить, вирує, кружляє в бистрій, рвучкій круговерті.

Евтібіда — ми вже згадували — була грекиня і досить освічена, тому вона не могла не відчувати захоплення від сили і краси цих віршів. Їхня розмірена гармонія була тим дивнішою, що в ті часи латинська мова була ще бідною на поетичні засоби і, за винятком Еннія, Плавта, Луцілія і Теренція, не мала славетних поетів.

Тому вона висловила Лукреціїєві своє захоплення словами, повними щирого почуття, на які поет, прощаючись з нею, усміхаючись, відповів:

— Ти заплатиш мені за своє захоплення цією табличкою, яку я забираю з собою...

— Але ти сам повернеш її мені, тільки-но перепишеш вірші на папірус.

І Лукрецій, пообіцявши грекині завітати до неї знову пішов. Його душа була наповнена чуттєвими, й силь-

ними віршами, що народилися від споглядання природи.

Евтібіда, яка, здавалося, була цілком задоволена, пішла в супроводі Аспазії до своєї опочивальні. Вона хотіла, вклавшись у ліжко, потішитися радістю, яку обіцяла їй помста. Однак, на велике її здивування, насолода, на яку вона так чекала і надіялася, виявилася не настільки приємною, як вона передбачала. Їй здалося дивним, що вона відчула таке слабке задоволення.

Вона довго міркувала над тим, що вчинила, над можливими наслідками свого листа. Можливо, розлютований Сулла приховає свій гнів до ночі і стежитиме за коханцями, застане їх в обіймах і вб'є обох.

Її тишила думка, що незабаром вона почує про смерть і безчестя Валерії, самовпевненої, зарозумілої матрони, яка звисока дивилась на неї, нещасну й зневажену. А Валерія була в тисячу разів більш зіпсована й розбещена, ніж вона. Думка про те, що вона почує про смерть цієї лицемірної, гордовитої жінки, сповнювала її груди радістю і тамувала муки ревності та горя, які вона все ще відчувала.

Але до Спартака Евтібіда мала зовсім інші почуття. Вона намагалася пробачити йому його провину, і їй здавалося, що бідолашний фракієць винний значно менше від Валерії. Зрештою він тільки бідний рудіарій, і для нього дружина Сулли, будь вона зовсім негарною, мала бути чимось більшим, ніж богиня. Ця розпутна жінка, мабуть, спокушала його своїми пестощами, чарувала, дражнила до того, що бідолаха був неспроможний більш опиратися. Так мусило бути, бо чи зважився б якийсь гладіатор звести зухвалий погляд на дружину самого Сулли? А потім, завоювавши любов такої жінки, бідний Спартак, певна річ, настільки нею захопився, що вже не міг і подумати про любов до іншої. Тому смерть Спартака тепер почала здаватися Евтібіді несправедливою і незаслуженою.

Ці різноманітні, протилежні думки не давали заснути; вона зітхала, дрижала, мов у лихоманці, і металася в постелі. Час од часу вона починала від втоми дрімати, але прокидалася знову.

Раптом вона скочила з ліжка і, ридаючи, закричала:

— Ні... Спартак... не я тебе вбиваю!.. Це вона... Ти не загинеш!

Вона накинула широкий білий плащ і, покликавши Аспазію, наказала їй мерщій розбудити Метробія.

— Демофіл тепер на п'ять годин попереду тебе, і ти повинен не їхати, а летіти на своєму скакуні, — сказала дівчина комедіантові.

— Коли б він був Пегасом, я примусив би його справді летіти...

— Зрештою, так буде краще і для тебе самого!

Через кілька хвилин тупіт коня, що мчав шаленим галопом, розбудив не одного з синів Квіріна. Прислухавшись до цокоту копит, вони знову загорталися в ковдри, думаючи, як то добре бути в теплі і в затишку в той час, коли багато невдах у дорозі, в чистому полі, під відкритим небом зносять люті пориви холодного вітру.

Розділ VII

ЯК СМЕРТЬ ВИПЕРЕДИЛА ДЕМОФІЛА І МЕТРОБІЯ

Хто виїжджав з Рима через Капенську браму, їхав Аппієвим шляхом через Аретій, Сутрію, Свесси-Помецію і Каети до Капуї, де шлях роздвоюється, — ліворуч на Беневент, і звертав на Куми, той міг бачити незрівнянно чарівну картину.

Навкруги розкинулися барвисті узгір'я, вкриті гаями маслин і апельсинів, виноградниками і фруктовими садами, що цвіли між соковитими луками та родючими вже жовтавими нивами. Трохи нижче на ніжно-зелених луках паслися численні гурти корів і отари овець.

За нивами й пасовиськами розгорталося квітуче узбережжя, вздовж якого тяглися поблизу один від одного Літерн, Мізени, Куми, Байї, ПUTEОЛИ, Неаполь, Геркуланум і Помпеї, а навколо них — чудові стрункі храми, прекрасні вілли, гарненькі терми, розкішні діброви. Де-не-де з-поміж них визирали невеличкі села, розташовані над озерами Акерузія, Аверно, Ліколі, Патрія — так, що все узбережжя затоки здавалося одним суцільним містом-садом. А далі — немов в обіймах — між берегами ніжилося лагідне голубе море, неначе заколисане в солодкій знемозі.

Здалека море, ніби вінком, уквітчалось низкою мальовничих островів, також оздоблених термами, палацами й садами: Ісхія, Прохіта, Несіда, Капрея. І всю красу цієї місцевості, всю усміхнену природу цього краю осявало гаряче сонце і м'яко пестив легенький вітерець.

Не дивно, що ця незрівнянна краса породила в ті часи вірування, ніби саме тут перебував зі своїм човном Харон, який перевозив померлих з цього світу до Єлісейських Полів.

Доїжджаючи до Кум, мандрівник бачив пишне багатолюдне місто, розташоване на крутій обривистій горі, на її схилах і приморській рівнині. Влітку, в час купального сезону, тут мешкало багато патриціїв, а ті, хто мав свої вілли, охоче залишалися також на осінь і весну.

Тому в Кумах були всі ті вигоди, що їх мали багатії й патриції в самому Римі: портики, базиліки, форуми, цирки і навіть грандіозний амфітеатр (його руїни збереглися донині), а в Акрополі на горі височів величезний храм Аполлона, один з найпишніших і найкращих в Італії.

Поблизу Кум, на мальовничому пагорку, звідки одкривався краєвид на узбережжя й затоку, стояла велична розкішна вілла Луція Корнелія Сулли.

Все, що міг вигадати честолюбний, з багатою фантазією розум Сулли, було зібрано на цій віллі. Вона сягала аж самого морського берега. Там за наказом Сулли було споруджено особливий басейн для прирученої риби, яку пильно доглядали.

Будинок не поступався навіть найрозкішнішим будинкам Рима. В ньому була лазня, вся з мармуру, з п'ятдесятьма відділеннями для гарячих, теплих і холодних ванн, з різними вигодами, на які не пошкодували грошей. При віллі були квіткові оранжереї, пташники і обгороджені парки, де водилися олені, козулі, лисиці і всіляка дичина.

У це чарівне місце, приємне і корисне для здоров'я своїм теплим повітрям, два місяці тому віддалився для особистого життя всемогутній грізний екс-диктатор Риму.

Тут Сулла проводив дні за обдумуванням і писанням своїх «Коментарів», які присвятив Луцію Ліцінію Лукуллу, що саме в той час доблесно воював, а через три роки, ставши консулом, переміг Мітрідата у Вірменії і Месопотамії. Пізніше Лукулл уславився у римлян не доблестю

воїна і переможця, а витонченою розкішшю і багатством, якими він себе оточив, і пам'ять про нього дійшла до найвіддаленіших поколінь.

Ночі в своїй віллі Сулла марнував у буйних оргіях, і частенько схід сонця заставав його сонного і п'яного на трапезному ложі серед юрби блазнів і комедіантів — звичайних компаньйонів його гульні, ще більш п'яних та сонних, ніж він сам.

Через три дні після подій, описаних у кінці попереднього розділу, Сулла повернувся в кареті з ПUTEOL, куди він їздив, щоб остаточно уладнати суперечки між магнатами і плебеями цього міста. Десять днів тому як посередник він поїхав туди, помирих ворожі партії і підписав мирний договір.

Повернувшись на віллу завидна, він наказав приготувати вечерю в триклінії Аполлона Дельфійського, в найбільшому з чотирьох триклініїв його величезного мармурового палацу.

Тут, у блиску палаючих смолоскипів, в ароматі квітів, що майже закривали стіни, серед хтивих усмішок і під веселі звуки флейт, лір і кіфар бенкет дуже швидко обернувся на найрозгнуданішу оргію.

У величній залі навколо трьох столів стояло дев'ять трапезних лож, на яких розмістилися двадцять шість гостей. Одне лише місце було порожнє — місце відсутнього улюбленця Сулли — Метробія.

Екс-диктатор у білосніжному застольному вбранні, увінчаний трояндами, сидів на середньому ложі біля середнього столу поруч свого найближчого друга — актора Квінта Росція, який був царем бенкету. Сулла весело жартував і реготав, багато пив, і можна було подумати, що екс-диктатор розважається безтурботно, що ніякий клопіт не тривожить його душу.

Та придивившись до нього уважніше, можна було легко помітити, як за ці чотири місяці він постарів, схуд, став ще потворніший і страшніший. Обличчя його змарніло, кровоточиві болячки на ньому розрослися, сиве волосся стало вже зовсім біле. Вираз безсилля і страждання, помітний у всій його зовнішності, був наслідком безсоння через безперервні муки його страшної недуги.

Та, незважаючи на все це, в його проникливих голубувато-сірих очах більш ніж будь-коли блищав вогонь життя, сила волі, енергія. Зусиллям волі він хотів приховати

від присутніх свої нестерпні муки. Інколи це йому вдавалося настільки, що, особливо під час оргій, він наче й сам забував про свою хворобу.

— Ану, розкажи, розкажи, Понціане, — звернувся Сулла до одного патриція з Кум, який лежав за другим столом, — розкажи, що говорив Граній?

— Але ж я не чув його слів, — відповів той і весь пополотнів, бо, видимо, забрехався.

— Ти знаєш, Понціане, що в мене чутливе вухо, — м'яко сказав Сулла і при цьому грізно насупив брови, — я чув, що ти сказав Елію Луперку.

— Та ні... — відказав зніяковілий Понціан, — повір мені... щасливий і всемогутній диктаторе...

— Ти сказав такі слова: «Коли від Гранія, нинішнього еділа в Кумах, вимагали сплатити штраф, накладений Суллою на користь громадської казни, він відмовився, кажучи...» Тут ти глянув на мене і, помітивши, що я почув ці слова, урвав свою мову. Тепер я пропоную тобі повторити мені одне за одним слова Гранія, які він сказав.

— Але дозволь мені, о Сулло, найвидатніший серед римських полководців...

— Мені не треба твоїх похвал! — погрозово прохрипів Сулла і, підвівшись на ложі, грюкнув кулаком по столу. — Підлий облеснику! Похвали собі я сам вписав своїми подвигами і тріумфами в консульські записи, і мені не потрібно, щоб ти мені про них каркав, як ворона. Слова Гранія — ось що хочу я знати, і ти мусиш мені їх повторити. Бо, присягаюсь арфою божественного Аполлона, мого покровителя, присягаюсь іменем Луція Корнелія Сулли, що ти своїм трупом сьогодні ж угноїш мій горód!

І, присягаючись Аполлоном, якого Сулла багато років тому обрав своїм особистим покровителем, він доторкнувся правою рукою до золотої статуетки цього бога, яку вивіз з Дельфійського храму. Він завжди носив її на шиї, на дорогоцінному золотому ланцюжку.

При цих словах, жестах і клятві присутні зблідли, перезирнулися і припишкли, бо вони добре знали Суллу. Музика й танці припинилися; мертва тиша змінила недавній шум і гомін.

Нещасний Понціан, затинаючись од страху, зразу ж пробелькотав:

— Граній сказав: «Тепер я не платитиму: Сулла незабаром помре, і я буду вільний від штрафу».

— А!.. — закричав Сулла, і його багряне обличчя враз пополютніло від гніву. — А!.. Граній нетерпляче жде своєї смерті?.. Браво, Граній!.. Він уже розрахував... він розрахував... — Сулла весь тремтів, намагаючись приховати гнів, яким палали його очі. — Він передбачливий!.. Він усе передбачає!..

Сулла на мить замовк, а потім, ляснувши пальцями, гукнув:

— Хрізогоне!

І грізно додав:

— Побачимо, чи не помилиться він у своїх розрахунках. Хрізогон, довірений відпущеник, підійшов до екс-диктатора, який уже встиг заспокоїтись, і той тихо щось йому наказав. Хрізогон відповів йому нахилом голови і пішов до дверей. Сулла крикнув йому вслід:

— Завтра вранці!

Потім, повернувши до гостей звеселіле обличчя, підніс келих з фалернським вином і вигукнув:

— Ну!.. Що з вами скоїлося? Чого похнюпили носи? Присягаюся всіма богами Олімпу, чи не думаєте ви, похливі вівці, що це вже поминки по мені?

— Хай відведуть од тебе боги таку підозру!..

— Хай Юпітер пошле тобі щастя і захистить Аполлон!..

— Довгі літа всемогутньому Суллі! — хором закричали кілька гостей і високо піднесли чаші з пінявим фалернським вином.

— Вип'ємо всі за здоров'я й славу Луція Корнелія Сулли Щасливого! — чітко і дзвінко виголосив Квінт Росцій, підносячи свій келих.

Всі підтримали цей тост, випили, і ніби заспокоєний Сулла, обнімаючи й цілуючи Росція, гукнув цитристам і мімам:

— Гей ви, паскуди, що ви там робите?.. Ви вмієте тільки жерти й пити моє фалернське вино!.. Підлі нехлюї, хай вас зараз обійме вічний сон смерті!

Не встиг іще Сулла закінчити своєї лайки — а він майже завжди був брутальний, — як музики вже заграли і разом з танцюристками та мімами, що голосами вторили музиці, пустилися в танець, повний комічних і непристойних жестів.

Після закінчення танцю слуги подали на середній стіл великого орла у пір'ї, ніби живого. У дзьобі він тримав лавровий вінок, перев'язаний пурпуровою стрічкою, і на ній було написано золотими літерами: «Sullae Felici, Euphroditō», що означало «Суллі Щасливому, улюбленцеві Венери». Прізвисько «Епафродіт» було одним з найприємніших для Сулли.

Під оплески гостей Росцій узяв вінок із дзьоба орла і подав його Аттілії Ювентіні, вродливій відпущениці Сулли, яка сиділа поруч з ним.

Аттілія Ювентіна поклала вінок на голову Сулли поверх трояндового вінка і ніжним голосом промовила:

— Тобі, улюбленцеві богів, тобі, непереможному імператорові, ці лаври присудив подив усього світу!

Сулла розрізав ножем черево і шию орла, і звідти випали яйця, які були роздані гостям. Кожен знайшов у яйці смаженого бекаса, заправленого жовтою поперченою підливою.

Трохи згодом було подано величезний пиріг. Верхня скоринка його з тіста й меду правильно зображувала округлу форму колони храму. З пирога, ледве він був надрізаний, вилетіла зграя горобців, рівна кількості гостей. У кожного горобця до шиї стрічкою був прив'язаний подарунок з іменем того, кому він призначався.

Оплески й сміх зустріли цей новий сюрприз, приготовлений вигадливим поваром Сулли. Гонитва за птахами, що намагалися вилетіти з цієї наглухо закритої зали, веселий гамір тривали ще довго. Його припинив Сулла. Відірвавшись на мить од ласк Ювентіни, він гукнув:

— Гей, слухайте!.. Я сьогодні в доброму настрої і хочу почастувати себе і вас видовищем, яке не часто можна побачити на бенкетах... Слухайте ж... любі мої друзі... Чи бажаєте ви подивитися в цій залі бій гладіаторів?

— Так, так, хочемо! — закричали десятки голосів, бо до цього видовища були охочі не тільки гості, а також музики й танцюристки. Вони з радістю кричали «хочемо», не подумавши, що питають зовсім не їх.

— Так, так, гладіаторів!.. Гладіаторів!.. Хай живе Сулла!.. Найщедріший Сулла!

Незабаром до зали увійшли десять гладіаторів, яких привів Хрізогон. П'ятеро були у фракійському одязі, п'ятеро — в самнітському.

— А Спартак? — запитав Сулла Хрізогона.

— Спартак ще не повернувся до школи, він, мабуть, у своєї сестри.

Цієї миті до триклінію увійшов Спартак, увесь червоний, задиханий. Він приклав руку до уст і привітав Суллу та його гостей.

— Я хочу оцінити, — сказав Сулла рудіарієві, — твоє вміння навчати фехтування. Зараз ми побачимо, чого навчилися і що можуть робити твої учні.

— Але вони тільки два місяці навчаються фехтувати, і тобі здадуться невеликими успіхи мого навчання.

— Побачимо, побачимо! — відповів Сулла. І потім, звертаючись до гостей, сказав:

— Я не запроваджую нічого нового, пропонуючи вам на бенкеті бій гладіаторів. Я тільки відновлюю звичай, який існував два століття тому у мешканців Кампанії, найдавніших жителів цієї провінції, ваших достойних предків, о сини Кум!

Тим часом Спартак розташовував бійців. Він був блідий і до того схвильований, що заїкався і, здавалося, сам як слід не розумів того, що казав і робив.

Це витончене варварство, ця обдуманна жорстокість, ця безумна жадоба крові, виявлені так одверто, з таким нелюдським спокоєм, примушували серце рудіарія стискатися від гніву. Його страшенно вразило те, що не бажання більшості, не звирячі нахили розбещеної юрби, а зла примха однієї п'яної людини і жорстоке самовдоволення тридцяти паразитів засудили десятюх безталанних юнаків, народжених вільними у вільних країнах, сильних духом і тілом, битися без усякої ворожнечі між собою і передчасно загинути.

Крім цих загальних причин обурення, ще й особиста обставина збільшувала цієї миті гнів рудіарія. На небезпеку наражався двадцятичотирирічний галл Арторікс, вродливий, стрункий юнак з благородними рисами обличчя, з густим білявим волоссям. Спартак любив його за те, що Арторікс був найвідданіший йому в школі Акціана, і як тільки фракієць став учителем гладіаторів у школі Сулли, то негайно попросив Суллу купити Арторікса ніби собі в помічники по школі в Кумах.

Збурений цими почуттями, Спартак розставляв бійців один проти одного і пошепки спитав юного галла:

— Чого прийшов ти?

— Ми вже давно розіграли в кості право йти останнім на смерть, і я опинився серед тих, що програли, — стиха відповів Арторікс. — Тож сама доля присудила мені бути в числі перших гладіаторів Сулли, які стають до бою один з одним.

Рудіарій нічого на це не відповів, але згодом, коли все вже було готове, звернувся до Сулли:

— Дозволь мені, о великодушний Сулла, послати по іншого гладіатора замість ось цього, — вказав він на Арторікса, — тому що...

— А чому цей не може битися? — запитав екс-диктатор.

— Тому, що він набагато сильніший від інших, і сторона фракійців, до якої він належить, значно переважає тиме супротивну...

— І через це ти хочеш примусити нас іще чекати?.. Хай і цей молодець б'ється: нам уже не терпиться, і тим гірше для самнітів!

Серед загальної уваги та нетерплячки, написаної на обличчях гостей, Сулла сам подав знак починати бій.

Як слід було передбачати, бій тривав недовго. За двадцять хвилин бою один фракієць і двоє самнітів були вбиті, а двоє інших бідолашних самнітів лежали на підлозі тяжко поранені і благали Суллу про помилування, яке він їм дарував.

Що ж до останнього самніта, то він одчайдушно захищався проти чотирьох фракійців, але, поранений, посковзнувся в крові, що заливала мозаїчну підлогу. Проливаючи сльози, Арторікс — близький друг бідолахи — пронизав його мечем, щоб позбавити вмираючого страшної агонії.

Дружні оплески розляглися в триклінії. Їх урвав Сулла своїм п'яним голосом:

— Ану, Спартак, ти, як найсильніший, візьми щит в одного з убитих, озбройся мечем цього мертвого фракійця і доведи свою хоробрість — бийся один проти чотирьох, що лишилися живі!

Наказ Сулли викликав шумне схвалення, та бідного рудіарія немов палицею ударив хто по шолому.

Подумавши, що недочув, чи розумом змішався, чи зовсім збожеволів, він завмер, зблід, втупив в Суллу погляд,

не в силі промовити й півслова. Він почував, як під шкірою його пробігли дрижаки і на обличчі виступив холодний піт.

Арторікс помітив хвилювання Спартака і стиха мовив: — Сміливіше!..

Рудіарій здригнувся, глянув навколо, потім повернувся до Сулли і через силу сказав:

— Але ж дозволь, славний і щасливий диктаторе, нагадати тобі... що я вже не гладіатор. Я — рудіарій, вільний і тільки виконую обов'язки ланісти твоїх гладіаторів.

— Ха-ха-ха! — п'яно й глузливо зареготав Сулла. — Ї це хоробрий Спартак? Боїться смерті, злякався!.. У, мерзенне поріддя гладіаторів!.. Але, присягаюся палицею непереможного Геркулеса, ти битимешся, — додав він, стукнувши кулаком по столу, і вже звичним владним тоном запитав: — Хто дарував тобі життя і свободу, боягузе, варваре?.. Чи не Сулла?.. От Сулла й наказує тобі битись... Ї ти будеш битися... Присягаюся всіма богами Олімпу! Будеш битися!

Спартак відчув, що його підмиває схопити меч одного з убитих гладіаторів і з люттю тигра блискавично кинути-ся на Суллу, порубати його на шматки, перш ніж той встигне ворухнутися. Але щоразу він якимсь чудом стримувався, з кожним новим образливим словом Сулли здригався всім тілом і знову відчував дике, інстинктивне бажання пошматувати його.

Нарешті, змучений нестерпною боротьбою думок і почуттів, він поворухнувся, зітхнув, мов рикнув звір, підсвідомо підняв щит, схопив меч і, тремтячи від гніву, голосно сказав:

— Не боягуз я і не варвар і битимуся тобі на втіху, Луцію Сулло. Але присягаюсь усіма твоїми богами, якщо ненароком я пораню Арторікса...

Пронизливий жіночий крик несподівано, проте вчасно урвав безумну мову гладіатора. Всі повернулися назад.

У дверях задньої стінки, запнутої зеленою порт'єрою, стояла Валерія, бліда як полотно.

Спартак був у неї, коли від імені Сулли по нього прийшов раб. Цей виклик і в такий час дуже здивував і стриможив рудіарія, та ще більше налякав Валерію. Їй здалося, що Спартаківі загрожує небезпека. Тому, піддавшись

своїм почуттям до фракійця, вона відкинула всі правила пристойності й обережності, покликала своїх рабінь, одягла всіяне трояндами застільне біле вбрання і пішла до триклінію, де цього вечора відбувалась оргія. Вона пройшла довгим коридором і зупинилася за порт'єрою. З почуттям огиди і презирства стежила за диким боєм гладіаторів і за тією сценою, яка тільки що розігралася між Спартаком і Суллою.

Коли ж побачила, що Сулла примушує Спартак битися з Арторіксом, якого — вона це знала — Спартак дуже любив коли помітила його гнів і відчай, вона вжахнулась. А коли до того ж почула початок його безумної мови, що могла закінчитися не інакше, як загрозою і прокляттям Суллі, вона миттю збагнула, що без її негайного втручання Спартак неминуче загине.

Тоді з криком, що йшов від самого серця, вона вийшла з-за порт'єри і звернула на себе загальну увагу присутніх.

— Валерія?.. — здивовано скрикнув Сулла, намагаючись підвестися на ложі, до якого був ніби прив'язаний надмірним їством і вином. — Валерія!.. Ти?.. Тут... і в цей час?

Усі встали чи спробували встати, бо вже не тримали рівноваги, і більш-менш чемно, але мовчки привітали матрону.

Відпущениця Ювентіна враз почервоніла, мов пурпур, потім зблідла, не встала, а знітилася, якимось боком, потишеньку, непомітно сповзла з ложа і миттю зeszла під столом.

— Привіт усім, — сказала Валерія, швидко оглянувши величезну залу і тим часом опановуючи себе, — і нехай захистять боги непереможного Суллу та його друзів! — Вона перезирнулася з Спартаксом; він стояв, не починаючи бою, і дивився на неї. Її поява в цю мить здалася йому чимось божественним, надприродним.

Сулла, все ще здивований її приходом у це місце і в такий час, допитливо позирав на неї згаслими, напівзаплющеними очима, а вона з усмішкою промовила:

— Ти стільки разів запрошував мене прийти на вечірку до триклінію, Сулло. Сьогодні я не могла заснути, почула віддалений шум вашого бенкету і вирішила одягти застільне вбрання та зайти сюди на чашу дружби. Я також хочу вмовити тебе, заради твого здоров'я, піти в свої

покої не пізніше години першої зорі. Та, прийшовши сюди, я побачила блиск мечів і трупи. Що ж це таке, нарешті? — з почуттям глибокого презирства палко вигукнула матрона. — Чи ж вам замало незліченних жертв у цирках та амфітеатрах, що ви з дикою насолодою тепер відроджуєте заборонені варварські звичаї старовини, які давно вже вийшли з ужитку? Ви хочете веселитись і впиватися передсмертними муками, хочете у п'яній гримасі повторювати судороги губ, зведених корчами агонії і відчаю?

Всі, понуривши голови, мовчали, і сам Сулла, який спочатку намагався зв'язати кілька слів, теж замовк, ніби обвинувачений перед суддею.

Тільки гладіатори, особливо Спартак і Арторікс, дивилися на жінку поглядом, сповненим любові і вдячності.

— Ану, ви! — після короткого мовчання наказала дружина Сулли рабам. — Заберіть негайно і поховайте ці трупи, змийте підлогу і облийте її маслами й пахощами! Та налийте в мурринську чашу Сулли фалернського вина і обнесіть усіх гостей на знак дружби.

Поки раби виконували накази Валерії, гладіатори вийшли.

Серед мертвої тиші чаша дружби обійшла гостей, та мало хто з них вкинув у неї пелюстки з своїх вінків. Потім мовчки, похитуючись, вони всі один по одному вийшли з триклінію — одні до призначених їм кімнат, інші — в Куми.

Сулла знову звалився на ложе і мовчав, ніби в глибокій задумі, хоча насправді він просто отупів від хмелю. Валерія почала шарпати його:

— Ну!.. Вже час перших півнів. Чи підеш ти нарешті до своєї опочивальні?

Сулла повільно, з зусиллям підвів голову, підняв обважнілі повіки, глянув посоловілими очима і, насилу вимовляючи слова, що клекотіли в горлі, сказав:

— А, так ти... вчинила тут розгром... у триклінії і позбавила мене моїх розваг? О, присягаюсь... Юпітером Державцем... це безглуздо... це замах на могутність... Сулли Щасливого... Епафродіта... диктатора... Присягаюся всемогутніми богами!.. Я володар Риму... всього світу... і не бажаю, щоб мною командували... не бажаю...

Валерія дивилася на нього жалісно і водночас зневажливо, а Сулла, знов піднявши голову, п'яно белькотав:

— Метробій!.. Де ти, мій любий Метробію? Прийди до мене на поміч... я хочу вигнати геть... хочу зректись оцієї...

Пломінь гніву блиснув у чорних очах Валерії. Вона ступила крок до ложа і закричала з огидою в голосі:

— Гей, Хрізогоне, поклич-но рабів і звели перенести до опочивальні твого господаря! Він п'яний і обжерся, наче брудний могильник!

Сулла поклали в ліжку, де він проспав решту ночі й більшу частину наступного дня. Валерія не зімкнула очей.

Опівдні Сулла прокинувся. У ці дні він більше ніж звичайно страждав від своєї наскірної хвороби. Нестерпна сверблячка доводила його до шаленства. Тому, ледве прокинувшись, він накинув поверх сорочки широку тогу і в супроводі рабів, які доглядали його особу, спираючись на свого улюбленця Хрізогона, вийшов з опочивальні. Через просторий атрій, прикрашений чудовою доричною колонадою, він попрямував до купальні.

Проминувши терми і залу чекання, Сулла зупинився в роздягальні — невеличкій гарненькій залі з мармуровими стінами і мозаїчною підлогою. Звідси трое дверей вели: одні — до холодного душу, другі — до зали з басейном теплої води і треті — до парильні.

Сулла сів на мармурову, вкриту пурпуровими подушками лаву, роздягся з допомогою рабів і увійшов до парильні.

Це була теж облицьована мармуром кімната, з отворами в підлозі, через які до парильні по трубах з казана, що був під кімнатою, проходило гаряче повітря, і нагрівало парильню.

У центрі парильні, праворуч од дверей, був півкруглий мармуровий альков з мармуровою лавою, а навпроти — невеликий басейн з гарячою водою.

Сулла увійшов до алькова і, сидячи, став підіймати залізні гирі різної ваги, призначені для того, щоб викликати піт. Потім він вийшов з алькова, спустився в басейн з гарячою водою. Тут, сидячи на мармуровій лаві, він віддався відчуттю тепла, що, мабуть, полегшувало його страждання, і обличчя його проясніло.

— Ах!.. Я відчуваю таке блаженство, якого давно вже не знав... Мерщій, мерщій, Діодоре, — сказав він рабові, який був масажистом, — візьми мерщій щітку і почухай мені роз'ятрені місця.

Потім він запитав Хрізогона:

— Чи переплів ти в пурпуровий пергамент двадцять другу книгу моїх «Коментарів», яку я кінчив диктувати позавчора і передав тобі?

— Так, мій добрий господарю. І не тільки твій примірник, а ще десять копій, що виготовили раби-переписувачі.

— Ах!.. Молодчина Хрізогон... Так ти подбав, щоб зробили десять копій? — з явним задоволенням спитав Сулла.

— Звичайно, і не тільки з останньої книги, а й з усіх попередніх, для того, щоб один примірник покласти в бібліотеці вілли, другий — у бібліотеці твого будинку в Римі, третій — у моїй бібліотеці, а інші примірники я подарував Лукуллові і Гортензію. Розподіляючи стільки примірників по різних місцях, я хотів зберегти твій твір од можливої пожежі або втрати.

— А подивись-но мерщій, що там. Мені здається, я чую якийсь шум у роздягальні.

Відпущеник швидко вийшов з купальні.

Обличчя Сулли, можливо, від оргії минулої ночі, здавалося ще старішим і мертвотнішим, ніж звичайно. Раптом він застогнав від жорстокого болю, скаржачись на незвичайний тягар у грудях. Діодор, нашвидку закінчивши розтирання, пішов покликати Сірміона з Родоса — відпущеника й лікаря Сулли, який жив при ньому і всюди його супроводжував.

Тим часом Сулла, охоплений дрімотою, схилив голову на край басейну і, здавалося, заснув.

За кілька хвилин повернувся Хрізогон. Сулла, здригнувшись, підвів голову.

— Що з тобою? — тривожно спитав його відпущеник, підбігши до басейну.

— Нічого... якась сонливість... Знаєш, я бачив сон...

— Що ж тобі приснилося?

— Я бачив мою любу дружину Цецілію Метеллу, яка померла торік, і вона кликала мене до себе.

— Не зважай на ці забобони, Сулло...

— Забобони?.. Навіщо так говорити про сни, Хрізогоне? Я завжди вірив снам і діяв так, як через них мені наказували боги. І ніколи не шкодував.

— Перемогам у твоїх походах ти зобов'язаний твоєму розумові й доблесті, а не віщуванню сновидінь.

— Більш ніж мій розум і моя хоробрість, Хрізогоне, мені завжди сприяла доля. Тільки на неї я покладався.

Повір мені, найбільш вдалим були ті походи, які я провадив навально і без роздумвань.

Спогади про діла, серед яких багато було ганебних, але багато справді величних і славетних, повернули спокій душі Сулли, і його чоло трохи проясніло. Тому Хрізогон зважився доповісти йому, що, за його вчорашнім велінням, Граній прибув з Кум і чекає його наказів.

Обличчя екс-диктатора миттю пересмикнулося від гніву, він хижо зиркнув очима і хрипким голосом люто закричав:

— Введи його сюди... Зараз же... сюди... до мене... цього нахабу... Він один на весь світ насмілювався знущатися з моїх наказів... і бажає моєї смерті!

Худими кощавими руками він судорожно стиснув край басейну.

— Чи не міг би ти зачекати, поки вийдеш з ванни?

— Ні... ні... зараз же... сюди... перед мої очі. Хрізогон вийшов і одразу ж повернувся, ведучи еділа Гранія.

Це був кремезний чоловік років сорока. На його грубому обличчі відбивалася хитрість і злоба. Увійшовши до купальні Сулли, він увесь пополотнів і, не в силі приховати страху, кинувся улесливо цілувати Суллі руки.

— Хай довгі роки бережуть боги великодушного Суллу Щасливого! — проказав Граній; його голос помітно тремтів.

— Не так ти говорив позавчора, падлюко! Ти кепкував з мого справедливого присуду сплатити до громадської казни штраф. Ти галасував, що не хочеш платити, бо не сьогодні-завтра я маю померти, і ти звільнишся від виплати.

— Ні, ніколи, ніколи не вір цьому наклепові... — белькотав переляканий Граній.

— А, боягузе, тепер ти тремтиш?.. Тобі слід було тремтіти, коли ти ображав наймогутнішого і найщасливішого серед людей... Негідник!

Кажучи це, розлючений Сулла з віряченими, налитими кров'ю очима вдарив по обличчю нещасного. Той, плачучи, впав біля басейну і благав про помилування.

— Зглянься... пожалій мене... благаю, помилуй!.. кричав бідолаха.

— Пожаліти?.. — вже несамовито репетував Сулла. — Пожаліти тебе, який образив мене... в той час, коли я сам страждаю від жорстокого болю?.. Ти мусиш померти тут, зараз, перед моїми очима... Я палаю жадобою упитися

твоїми останніми корчами, твоїм передсмертним хрипінням!

Сулла казився, мов навіжений, і, гарячково чухаючи обома руками вкрите болячками тіло, глухо гукав на рабів:

— Гей, ви... ледарі... чого стоїте?... Хапайте його, бийте на смерть, тут, при мені... душіть... убийте його!..

І тому, що раби, здавалось, вагалися, він уже через силу зарепетував:

— Задушіть його, або я накажу всіх вас розп'ясти, присягаюсь смолоскипами й гадюками ериній!

Раби кинулися на нещасного еділа, звалили його додолу, стали бити, топтати, а Сулла ще дужче скаженів, божевільно метався, як хижий звір над жертвою, і все кричав:

— Отак! Дужче!.. Бийте!.. Топчіть!.. Душіть цього падлюку!.. Душіть його, душіть!.. Ради всіх пекельних богів, задушіть його!..

Граній, під ударами чотирьох рабів, сильніших від нього, одчайдушно захищався, як кожна жива істота боронить своє життя: він завдавав могутніх ударів нападаючим, намагався вирватись.

Раби спочатку били свою жертву неохоче і не дуже, а потім розлютились і, під'юджувані нестямними криками Сулли, так скрутили Гранія, що він не міг поворухнутися. Тоді один з них обома руками стиснув йому горло, надавив щосили груди колінами і миттю задушив.

А Сулла з виряченими очима, з піною на губах захоплено упивався цим побоїщем з хтивістю дикого звіра і вже слабким голосом знесилено хрипів:

— Так... Так!.. Дужче... дави... души!

Але тієї миті, коли Граній сконав, Сулла сам, знесилений криком і припадком божевільної люті, впав навзнаки в басейн і прохрипів:

— Допоможіть... умираю... рятуйте!..

Обличчя колишнього диктатора помертвіло, повіки майже закрили напівзгаслі зіниці, зціплені зуби скреготіли, губи смикалися, все тіло тіпалося.

У той час як Хрізогон і раби метушилися біля Сулли, намагаючись привести його до пам'яті, раптова судорога струснула і майже підвела його тіло, потім на нього напав сильний кашель, і трохи згодом, вивергаючи дивовижну кількість крові і не розплющуючи більше очей, Сулла помер.

Так померла у шістдесят років людина, настільки ж велика, наскільки злочинна. Видатні здібності і велич душі Сулли були заглушені жорстокістю і сластолюбством. Він звершив великі діла, але накликав на свою батьківщину багато нещастя. Таму, уславлений як великий полководець, він залишив по собі в історії пам'ять як про найгіршого громадянина. І, вивчаючи всі його діла, важко вирішити, чого в нього було більше — мужності й завзяття чи підступності й лукавства. Консул Гней Папірій Карбон, з партії Марія, який довго і завзято воював проти Сулли, звичайно говорив, що коли він боровся проти лева і лиса, які жили в душі Сулли, то більшого клопоту йому завдавав лис.

Тільки-но Сулла сконав, як до ванни увійшов раб Діодор з лікарем Сірміоном і з порога доповів:

— Прибув гонець з Рима... з важливим листом від... Але тут слова застрягли йому в горлі: він побачив розгубленість присутніх, вражених смертю Сулли.

Сірміон кинувся до кімнати, звелів витягти з ванни тіло померлого і покласти на подушки, покладені тут же на підлозі. Потім оглянув його, послухав пульс, прислухався до серця і, схиливши голову, сумно мовив:

— Кінець... Він помер!

Раб Евтібіди, який привіз її листа, ввійшов до ванни слідом за Діодором; він довго стояв у кутку, наляканий і вражений тим, що скоїлося. Потім наблизився до Хрізогона, в якому вбачав найвизначнішу тут особу, і передав йому листа, кажучи:

— Прекрасна Евтібіда, моя господиня, наказала мені передати лист у власні руки Сулли. Але боги побажали покарати мене, примусивши з'явитися сюди для того, щоб побачити мертвим найвеличнішого серед людей. З твоїх сліз я бачу, що ти один з найвідданіших йому тут, і тому передаю тобі листа, адресованого йому.

Хрізогон, який був у нестямі з горя і побивався над тілом свого господаря та благодійника, не дивлячись, узяв листа і запхнув його за пазуху.

Тим часом звістка про смерть Сулли вже облетіла весь дім. Зчинився переполох; усі раби збіглися до купальні. Поки вони зітхали і лементували, з'явився засапаний, знесилений Метробій. Після шаленої скачки він шойно прибув з Рима.

Він увійшов до купальні в пошарпаному одязі, смертельно блідий, обливаючись слізьми.

— Але ж ні!.. Цього не може бути! — кричав він. — Ні, ні... це неправда!..

Побачивши вже заляканий труп Сулли, він зайшовся ще розпачливішим риданням, опутився на підлогу біля бездиханного тіла, став покривати обличчя Сулли поцілунками, примовляючи:

— Без мене ти помер, незрівнянний мій друже... мій наймиліший друже... і я не міг вислухати останні твої слова... не міг прийняти останнього твого поцілунку, о Сулло, мій коханий, мій дорогий Сулло!..

Розділ VIII

НАСЛІДКИ СМЕРТІ СУЛЛИ

Чутка про смерть Сулли блискавично облетіла Італію і викликала хвилювання скрізь, особливо в Римі.

За першим здивуванням пішли пересуди, розпитування, цікавість усе зростала. Всім кортіло знати, чому, як і коли сталася ця несподівана смерть.

Партія олігархів — патриції й багатії оплакували смерть великої людини, як народне лихо, як незаміниму втрату. Вони безутішно голосили, вимагали для похорону героя імператорських почесностей, пам'ятників і храмів, як рятівникові республіки і півбогові.

Їм вторував лемент десяти тисяч звільнених Суллою рабів; він роздав їм частину майна тих, що стали жертвами проскрипцій.

Ці десять тисяч чоловік були всім зобов'язані Суллі, вони прив'язані були до нього не тільки з вдячності, а й через побоювання, коли б після смерті у них не відняли всього того, що він дав їм.

В Італії було ще сто двадцять тисяч легіонерів, що жили в будинках і на землях тих прихильників Марія, яких Сулла винищив. Ці легіонери воювали на боці Сулли проти Мітрідата і в громадянській війні проти Марія. Диктатор наділяв їх добром переможених. Тому ці сто двадцять тисяч легіонерів обожнювали в ньому великого

полководця, свого благодійника і готові були відстоювати все, що зробив Сулла.

Уболіванням могутньої партії протистояла радість сотень тисяч вигнанців, сотень тисяч жертв терору Сулли, всіх численних і сильних залишків партії Марія. Всі вони відкрито проклинали убивцю своїх рідних і друзів, проклинали того, хто відняв їхнє майно, жадали змін, хвилювались і закликали до помсти.

До них приєдналися плебеї, в яких Сулла відняв багато прав і неабияких привілеїв: зрозуміло, вони хотіли відстоювати все те, що було ними втрачено за роки його диктатури.

Тому звістка про смерть колишнього диктатора викликала в Римі заворушення, хвилювання і збудження, рівного якому не бачили багато років.

На Форумі, в базиліках, під портиками, в храмах, на вулицях, у крамницях, на ринках — скрізь товпилися люди різного віку і стану. Всі питали один одного, обмінювалися новинами, голосно оплакували лихо та ще голосніше благословляли милість богів, що нарешті знищили тирана і звільнили республіку від диктатури Сулли. Скрізь виникали сварки, чулися взаємні погрози, пригадувалася колишні кривди; виривалась прихована ненависть; скрізь люди висловлювали різноманітні бажання, страхи, надії.

Це хвилювання дедалі ставало все дужчим. Консули, що належали до різних ворогуючих партій, досі боролися між собою потай. Тепер пристрасті розгорілися, противні партії відкрито готувалися до боротьби, кожна мала своїх однаково видатних вождів. Громадянська війна здавалася близькою, очевидною, неминучою.

Багато хто з сенаторів, громадян, відпущеників Сулли, які за його прізвищем називали себе Корнеліями, відросли на знак трауру бороди і в темних тогах ходили по місту з скорботним виглядом. Багато жінок, також у траурі, бігали з розпущеним волоссям з одного храму до іншого, благаючи заступництва богів, ніби й справді через смерть Сулли Рим наражався на величезну небезпеку.

А вороги Сулли кепкували, сміялися з них і походжали по Форуму, радіючи з його смерті.

На видних місцях міста, де звичайно вивішувалися закони, можна було прочитати через три дні після смерті Сулли таку епіграму:

Хотів диктатор Сулла,
Щоб перед ним країна спину гнула,
Та за думки зухвалі
Його боги жорстоко покарали.
Він паном Риму звався,
Любив надміру владу і розкоші,—
І ось допанувався:
Його заїли ненажерні воші.

В інших місцях з'явилися написи: «Геть закони про розкоші!» (що були в руках Сулли засобом найдріб'язковішого деспотизму), «Вимагаємо недоторканності особи трибунів!» (яку Сулла самочинно скасував) і ще такий напис: «Слава Гаю Марію!»

Ці сміливі вихватки свідчили про те, що напрям думок у суспільстві змінився. Марк Емілій Лепід, який і за життя Сулли не приховував своєї неприязні до нього, став діяти відкрито, певний, що тепер і партія Марія і народ — на його боці.

Навпаки, Лутацій Катулл — другий консул — зв'язаний з партією олігархів, без загроз і провокацій дав зрозуміти, що стоятиме за Сенат і закони.

У цей розбрат, звичайно, втрутився і Катіліна. Хоча він завжди підтримував добрі відносини з Суллою, та невгамовні надії, борги і пристрасті примушували його бажати змін, бо від цих змін він міг багато виграти, нічого не втрачаючи. Тому він і його молоді завзяті друзі метушилися, підбурювали невдоволених, всіляко підкидали жару др вогоню ненависті до олігархії.

Тільки Гней Помпей і Марк Красс пустили в хід усю свою популярність і вплив, щоб заспокоїти уми, зміцнити у громадян повагу до законів, викликати жаль до вітчизни й республіки, яким нова громадянська війна завдала б шкоди.

У розпал цих подій у курії Гостілія зібрався Сенат, щоб обговорити, як ушанувати померлого тріумфатора, переможця Мітрідата.

Цього дня на галереях курії Гостілія була сила-силенна людей, повно було також під портиком і в коміціях.

Чотири чи п'ять тисяч так званих Корнеліїв, неохайні, з неголеними бородами, у темних тогах, товпилися тут і вигукували похвали Суллі. Наперекір їм сім чи вісім тисяч інших городян, переважно пролетарів, людей в самих туніках, гудили і кляли його ім'я.

Головою засідання був Публій Сервілій Ватій Ісаврік, колишній консул, людина видатної мужності й розуму. Він відкрив засідання і надав слово Квінту Лутацію Катуллу. Катулл примирливо і доброзичливо, не ображаючи ворогів Сулли, нагадав про славні діяння покійного — про Югурту, взятого в полон в Африці, про Архелая, переможеного при Херонеї, про Мітрідата, переможеного і відкинутого в глиб Азії, про завоювання Афін, про небезпечну пожежу громадянської війни, яку було припинено завдяки його хоробрості й здібностям. І він запропонував віддати цьому державному мужеві похоронні почесті, гідні його і римського народу, вождем і полководцем якого він був.

На закінчення колишній консул запропонував, щоб останки Сулли були з урочистою пишнотою перевезені з Кум до Рима і поховані на Марсовому полі.

Коротка промова Катулла викликала гучні оплески майже на всіх лавах, де сиділи сенатори, і сильний осудливий гомін на галереї.

Коли гамір стих, підвівся Лепід і так почав свою промову:

— Я жалкую, страшенно жалкую, о отці сенатори, що сьогодні мушу розійтися в поглядах з моїм славним колегою Катуллом, в якому я перший визнаю і ціную доблесть і благородство душі. Та мені здається, що лише через великодушність свого серця, а не задля громадського добра і честі нашої вітчизни, він вніс пропозицію не тільки недоречну, але шкідливу й несправедливу. Маючи доброзичливе серце, він навів усі докази, що можуть свідчити на користь покійного Луція Корнелія Сулли, можуть спонукати ці високі збори віддати його тілові імператорські почесті і влаштувати царський похорон на Марсовому полі. Але, захоплений своєю добротою, мій колега згадав заслуги і благородні діла померлого, та забув, скоріш захотів забути про ті злигодні, які Сулла завдав нашій батьківщині, про заподіяне їй горе, кровопролиття і — скажемо це одверто, без боязкого лицемірства й ніяковості — про пороки, якими він так заплямував своє ім'я, що

одного з них вистачило б, щоб цілковито стерти згадку про його подвиги та перемоги.

Цього разу шум нарікань піднявся серед сенаторів і гучні оплески почулися на галереї.

Ватій Ісаврік подав знак сурмачам, і вони ревом сурм примусили народ замовкнути.

Так будьмо відвертими, — провадив далі Емілій Лепід, — ім'я Сулли зловісне для Риму. Через злочини і пороки, що заплямували екс-диктатора, ми, вимовляючи це ім'я, добре пригадуємо тільки знехтувані державні закони, затоптану в багно гідність консулів, знищений авторитет народних трибунів, деспотизм, перетворений на принцип управління, беззаконні вбивства тисяч і тисяч невинних громадян, ганебні проскрипції, грабунки, насильства, розкрадання — все це чинилося за його наказами, його ім'ям на шкоду вітчизні, для знищення республіки. І ось цій людині, ім'я якої нагадує кожному чесному громадянину — тільки про нещастя, такій людині, яка всі свої примхи і хтиві вигадки перетворювала на закон, збираються нині віддавати урочисті почесні, влаштовувати царський похорон і встановлювати загальнонародний траур.

Як же це?.. Ми поховаємо Луція Суллу, руйнівника республіки, на Марсовому полі, де підноситься всіма шанована могила Публія Валерія Публіколи, який був одним із засновників цієї республіки! На цьому полі, де за особливими ухвалами Сенату було поховано останки найславетніших, найдостойніших громадян минулих часів, лежатиме труп того, хто засудив на вигнання і повбивав найблагородніших і найвидатніших громадян минулих часів. Чи віддамо ж ми нині порокові те, що наші батьки колись призначили як винагороду за добродієність? Навіщо ж, навіщо нам чинити справу, таку негідну, таку противну нашій честі, нашому сумлінню?!

Чи не з остраху перед двадцятьма сімома легіонами, які за нього воювали, були покірні йому і тепер розташовані в найкращих місцевостях Італії, саме там, де він найдужче лютував, де найбільше проявляв свою жорстокість? Чи, може, ми зробимо це, боячись десяти тисяч найпідліших рабів, яких він самовільно, з деспотичної примхи, наперекір нашим звичаям і законам, зробив вільними, пожалував почесним і шановним званням римських громадян?

Я згоден, що під впливом загального занепаду духу і під дією страху, який сіяла згубна всемогутність Сулли, ніхто не наважувався за його життя закликати народ і Сенат до охорони законів нашої батьківщини. Але заради всіх богів, покровителів Риму, я питаю вас, отці сенатори, що сьогодні примушує вас визнавати справедливим того, хто був злочинним, вшановувати як благородну людину того, хто був порочним і найшкідливішим з громадян, віддавати шану, гідну тільки великих добродішних мужів, найгіршому, наймерзеннішому з синів Риму?

О дайте, дайте мені, отці сенатори, можливість не зневіритися зовсім у долі нашої вітчизни, дозвольте мені тішитися надією, що мужність, честь, почуття гідності і совість ще властиві цим високим зборам. Доведіть, що не ганебний страх, а глибока свідомість власної величі переважає в римських сенаторах.

Тож відкиньте геть, як факел нового громадського розбрату, як недостойну і безчесну пропозицію про поховання тіла Луція Корнелія Сулли на Марсовому полі з почестями, гідними великого громадянина і славного імператора!

Бурхливі оплески вкрили останні слова Марка Емілія Лепіда. Його сміливий, повний глибокого почуття промови аплодували не тільки плебеї на галереї, але й багато хто з сенаторів.

Коли шум затих, піднявся Гней Помпей Великий — один з наймолодших, найулюбленіших і найповажніших сенаторів, найпопулярніших державних мужів Риму. Він у своїй промові, яка хоч і була не дуже гладкою та витонченою, — відомо, що він не був красномовним, — але була широко й сердечною, віддав посмертну хвалу Луцію Корнелію Суллі. Він не звеличував його блискучих подвигів та благородних справ і не захищав його гідних осуду дій та ганебних вчинків, але приписував ці ганебні дії не Суллі, а ненормальним умовам республіки, що прийшла до розкладу, владній необхідності, що диктувалася страшним часом, коли Сулла стояв на чолі держави, часом, коли закони порушувалися, громадські інтереси приносилися в жертву особистим пристрастям, розбещеним нахилам патриціїв.

Щира, проста і задушевна промова Помпея справила величезне враження на всіх і особливо на сенаторів. Пі-

ся Помпея Лентул Сура і Квінт Куріон марно намагалися настроїти збори проти пропозиції консула Квінта Лутация Катулла.

За цю пропозицію голосували вставанням; за неї висловилися чотири п'ятих з усієї кількості присутніх сенаторів.

Таємне голосування дало такі наслідки: триста двадцять сім голосів за пропозицію Катулла, дев'яносто три — проти.

Таким чином перемога була на боці партії Сулли. Збори закрилися при надзвичайному збудженні, яке поширилося з курії Гостілія в коміції та було причиною бурхливих маніфестацій. Одні зустрічали оплесками Лутация Катулла, Ватія Ісавріка, Гнея Помпея, Марка Красса, тобто відвертих прибічників Сулли. Інші ще гучніше зустрічали Марка Емілія Лепіда, Сергія Катіліну, Лентула Суру, що, як усім стало відомо, вперто боролися проти пропозиції Катулла.

Коли Помпей і Лепід, палко обговорюючи дискусію в Сенаті, вийшли з курії, серед збудженого натовпу мало не сталося сутички. Це могло б привести до кровопролиття, якби Помпей і Лепід, проходячи через натовп рука в руку, обидва голосно не закликали кожен своїх прибічників до спокою, порядку й тиші, пропонуючи всім розійтися по домівках.

Та це не завадило спалахнути сутичкам у харчевнях, тавернах, корчмах, на найлюдніших перехрестях міста, на Форумі, в базиліках, під портиками. Отже, цієї ночі довелося оплакувати багатьох убитих, і ще більше було поранених. А найзавзятіші з народної партії навіть намагалися підпалити будинки найвизначніших прибічників Сулли.

У той час, коли в Римі розгорталися ці події, інші, не менш важливі для ходу нашої повісті події відбулися в Кумах.

Через кілька годин після раптової смерті екс-диктатора на віллу прибув з Капуї якийсь чоловік, одягом і зовнішністю схожий на гладіатора, і відразу спитав, чи може він бачити Спартака. Видно було, як поспішав він з ним зустрітися.

Це був чоловік років сорока, величезний на зріст і геркулесівської будови тіла. З першого погляду можна було помітити, що він має надзвичайну фізичну силу. Облич-

чя його було смугляве, все в прищах та ще й подзьобане віспою. Грубість і дикість його похмурого потворного обличчя підкреслювались звірячим блиском невеликих чорних жвавих очей, в яких горів вогонь відваги, та скуйовдженою чуприною і неохайною бородою кольору сажі.

Але всупереч потворності обличчя цей гладіатор з першого погляду викликав симпатію. Варварська, але благородна гордість прозирала в кожному його погляді, в кожному русі.

Школа гладіаторів містилася досить далеко від головного будинку вілли, і поки раб бігав кликати Спартака, цей велетень походжав собі стежкою від палацу Сулли до школи.

Незабаром Спартак прийшов. Він поспішив назустріч гостеві. Гладіатори обнялися, розцілувалися.

Спартак перший запитав:

— Ну, що нового, Еномаю?

— Нічого немає нового, — відповів гладіатор звучним і приємним грудним голосом. — Я кажу: хто не пильнує, не діє, хто нічого не робить — той просто ледар. Мені здається, Спартак мій любий, що вже час нам узятися за мечі, підняти прапор повстання.

— Замовкни, Еномаю! Ради всіх германських богів-покровителів... Ти хочеш провалити нашу справу.

— Навпаки, я хочу, щоб вона вдалася найкраще...

— Так, але не криками, як зараз, гаряча ти голово, а обережністю і розсудливістю ми досягнемо нашої мети.

— Досягнемо мети?.. Та коли ж нарешті?.. От про це я й бажаю дізнатися, бо хочу, щоб це сталося ще за мого життя...

— Коли змова дозріє...

— Згодом усе під сонцем дозріває... А знаєш, як дозрівають такі плоди, як наше повстання?.. Потрібні сміливість, мужність, відвага... Ходімо вперед, починаймо негайно, а коли вже вийдемо на вулиці, ти побачиш, справа піде сама собою.

— Послухай мене... Май хоч трохи терпіння!.. Скільки людей приєдналося до нашої Спілки за ці три місяці в школі Лентула Батіата?

— Сто тридцять.

— Сто тридцять з десяти тисяч... А ти вважаєш, що плоди нашої праці дозріли...

— Коли почнеться повстання гладіаторів, то станеться те, що буває з вишніями: одна потягне за собою другу.

— Як вони можуть до нас приєднатися, коли не відають, хто ми, чого прагнемо, які маємо засоби для успіху нашої справи?.. Тим імовірнішою буде наша перемога, чим глибше буде довір'я, яке нам слід вселити в наших товаришів по нещастю.

Поки поривчастий Еномай мовчки обмірковував слова Спартака, той допитувався:

— Що досі зробив, наприклад, ти, Еномаю, найсильніший з десяти тисяч гладіаторів школи Лентула Батіата? Як ти скористався впливом, завойованим серед них твоєю силою й мужністю? Скільки людей ти зібрав і приєднав до нашої Спілки? Скільки є таких, що знають суть задуманої нами справи? А може, є й такі, що не довіряють тобі через твою бурхливу і нерозсудливу вдачу? Чи багато, зрештою, в школі Лентула таких, що знають мене або Крікса і вірять нам та поважають нас?

— Саме тому, що я не такий розумний і освічений, як ти, не вмію красно й переконливо говорити, я й старався щосили, аби наш ланіста Батіат запросив тебе як учителя фехтування до своєї школи. Ось цим листом він і запрошує тебе до Капуї.

Еномай дістав з-за пояса невеликий листок папіруса і подав його Спартакові.

Очі Спартака заблищали радістю. Він схопив папірус, тремтячою рукою зірвав печатки і хвилюючись прочитав листа. Батіат, під впливом — як він писав — чуток про майстерність і доблесть Спартака, запрошував його, якщо він згоден, приїхати до Капуї, щоб керувати навчанням учнів. Ланіста обіцяв як винагороду розкішне харчування і значну платню.

— Чому ж, — заговорив Спартак, ховаючи листа за пазуху, — чому ти, нетерпеливцю, не віддав мені цього листа, як тільки-но прийшов, а марно погрожував і так завзято репетував? Ось саме цього я палко бажав, хоча й не наважувався сподіватися. Там, серед десяти тисяч товаришів по нещастю, моє серце! — радісно й захоплено вигукнув рудіарій. — Там я поговорю з кожним, кожного надихну вірою, що палає в моїх грудях. Звідти одного чудового дня вийде військо з десяти тисяч бійців. Десять тисяч ра-

бів, які порвали свої кайдани і кидають кільця ланцюгів гнобителям в обличчя. Десять тисяч рабів, які з заліза ганебних кайданів викують леза непереможних мечів... О, нарешті... нарешті... я заповзу до гнізда, де вигострю зуби змієнят, що підгризатимуть крила всесильних і гордовитих римських орлів!

І рудіарій, не тямлячи себе від радощів, перечитував листа, знову ховав на грудях, цілував Еномай, то відходив, то швидким кроком повертався до нього, мов божевільний, і безладно повторював одні й ті самі слова.

Еномай здивовано й задоволено дивився на цей спалах радості і, коли Спартак трохи заспокоївся, сказав:

— Я страшенно щасливий твоєю радістю, а ще щасливішими будуть сто тридцять наших товаришів по Спілці. Вони нетерпляче чекають тебе і сподіваються від тебе великих справ...

— Вони даремно сподіваються на багато...

— Було б добре, щоб ти був там і стримував тих баламутів...

— Оскільки це твої найкращі друзі, то вони, мабуть, такі самі нестримні, як і ти... Так, зрозуміло!.. І от саме тому моє перебування в Капуї буде корисним для нашої справи. Я зумію перешкодити раптовим і необачним поведінкам, що можуть занапастити всю справу...

— А я запевняю тебе, Спартак, що повсякчас буду з тобою, терпляче тебе слухатимусь і допомагатиму в усьому, що ти накажеш.

Вони замовкли.

Еномай дивився на Спартака з такою відданістю й ніжністю, на яку тільки був здатний. Потім раптом сказав:

— А знаєш, Спартак, з того часу, як я тебе вперше побачив понад місяць тому на нараді в Путолах, ти став ніби ніжнішим, і вродливішим... навіть, так би мовити, якимсь жіночним... тільки це слово до тебе не підходить... пробач мені...

Тут Еномай замовк, бо Спартак, помітно збліднувши, підніс руку до чола і прошепотів так тихо, що велетень почув лише неясний звук, але не розібрав слів:

— Ради богів!.. А як же вона?..

Бідолашний рудіарій, любов якого до свободи, братерські почуття до пригноблених і надія на перемогу приму-

сили на час забути про все, стояв тепер, схиливши голову на груди, задуманий і мовчазний. Мовчання тривало довго. Охоплений болісними думками, Спартак не мовив ні слова. Еномай, також задуманий, склавши руки на грудях, сумно дивився на страждання рудіарія.

Нарешті германець промовив, наскільки міг, м'яко й сердечно:

— То ти нас покидаєш, Спартак?..

— О, ніколи!.. Ніколи!.. — вигукнув фракієць, підводячи на Еномая ясні голубі очі, зволожені сльозами. — Я швидше покину мою сестру, швидше покину...

Він на мить зупинився, а потім продовжував:

— Я покину все... все... але не справу пригноблених, знедолених рабів... Ніколи!.. Ніколи!..

Трохи помовчавши, він додав:

— Не слід баритись, Еномаю, йди за мною. Хоча сьогодні день глибокого трауру для цього дому, ми знайдемо на кухні Сулли, чим тобі підкріпитись. Але нікому ні півслова про нашу Спілку, тримайся спокійно і обійдися без прокльонів.

З цими словами Спартак повів гладіатора до палацу.

Через дванадцять днів після опублікування указу Сенату про урочисте вшанування на державний кошт Луція Корнелія Сулли похоронна процесія вирушила з вілли померлого Аппієвим шляхом до Рима.

З усіх кінців Італії з'їхалися люди, щоб вшанувати покійного. Коли похоронна колісниця рушила з Кум, її супроводжували, крім консула Лутація Катулла, двохсот сенаторів і такої ж кількості римських вершників, усі патриції з Кум, Капуї, Байї, Геркуланума, Неаполя, Помпеї, ПUTEOL, Літерна і всіх інших міст та сіл Кампанії, двадцять чотири ліктори, консульські прапори, орари всіх легіонів, що воювали за Суллу, понад п'ятдесят тисяч озброєних легіонерів, які прибули сюди віддати останні почесті непереможному своєму полководцеві, багато тисяч відпущеників з Рима в траурному вбранні, численні загони сурмачів, флейтистів, цитристів, тисячі матрон, одягнених у сірі тоги, і незліченні натовпи народу, які прибули до Кум з різних міст Італії.

На запряженій шестериком вороних коней нечувано величній і пишній колісниці лежало набальзамоване, на-

пахчене мазями й ароматами, загорнуте в золотисто-багряний імператорський плащ тіло диктатора. За нею виступали в чорних тогах Фавст і Фавста, діти Сулли від Цецілії Метелли, Валерія і Гортензій, Публій і Сервій Сулла, сини Сервія Сулли, брата покійного, родичі, велика кількість його відпущеників і слуг. Усі вони намагалися показати свою невтїшну печаль.

Десять днів повільно рухалася ця процесія. У кожному селищі, в кожному місті приєднувалися все нові люди, збільшуючи урочистість і пишноту процесії. Рівної їй до того часу ще не бувало.

Близько десяти тисяч римлян вийшли з міста на Аппіїв шлях назустріч похоронній процесії.

Коли кортеж досяг Капенської брами, розпорядник, призначений Сенатом для керівництва церемоніями, почав давати лад цій безлічі людей, щоб ще збільшити пишноту похорону. Після кількох годин упорядкування процесія вступила до міста в такій послідовності: попереду всіх, у супроводі дванадцяти лікторів у чорному вбранні, йшов десігнатор, тобто розпорядник похорону. За ним — група музик, що грали на довгих похоронних флейтах. Далі йшло понад п'ятсот одягнених у траур плакальниць. Вони заливалися сльозами, голосили, рвали на собі волосся і на весь голос прославляли подвиги та чесноти покійного.

І оскільки десігнатор попередив плакальниць, що для цього похорону державна казна не пошкодує грошей, то сльози, що лилися за Суллою, були безутішними, плач, здавалось, ішов від самого серця. Чесноти экс-диктатора Риму були, за словами плакальниць, такими, що всі чесноти Камілла і Цинцинната, Фабриція і Фабія Максима, Катона і Сципіона разом узяті, були менші, ніж в одного Сулли.

За плакальницями йшла нова група музик і сповнювала простір сумними мелодіями. За ними понад дві тисячі легіонерів, громадян і відпущеників Сулли несли понад дві тисячі нашвидку виготовлених золотих вінків, дарів від друзів, міст і легіонів, що за нього воювали.

Потім ішли віктімарії, які мали зарізати біля похоронного вогнища улюблених тварин померлого.

За віктімаріями слуги несли зображення предків Луція Корнелія Сулли, трофеї його переможних битв у Греції, в Азії, в італійських війнах, заслужені ним бойові нагороди.

Потім ішла нова група музик, а за нею — Метробій, загримований так, щоб найбільше бути схожим на покійного друга. Він був одягнений у його вбрання, мав його відзнаки. Йому було доручено роль актора, який мав зображати покійного таким, яким той був за життя.

Зразу за Метробієм, на якого з пожадливою цікавістю дивилися юрби глядачів, обабіч шляху наймолодші й найміцніші сенатори по черзі несли на плечах суціль оздоблені золотом та самоцвітами ноші. На ношах покоїлося тіло Луція Корнелія Сулли, покрите найкоштовнішими імператорськими регаліями. Слідом ішла дружина, діти, племінники та інші найближчі родичі, улюблені слуги, всі в жалобі, сумні, вбиті горем.

За родичами йшли, супроводжуючи тіло переможця Мітрідата, всі колеги римських жерців.

Позаду жерців були Сенат, вершники, найзнатніші патриціанки й городянки, далі — незліченна юрба службових осіб, городян, а за ними — слуги й раби покійного. Слуги вели бойового коня й інших коней Сулли, собак і різних тварин, яких він любив. Їх мали принести в жертву під час спалення тіла.

Процесію замикали легіони, що воювали під командуванням Сулли — велике і добре дисципліноване військо. Все це разом являло собою видовище, величне і страхітливе для простого люду, більшість якого, стоячи вздовж шляху, дивилися на процесію з обуренням і злобою.

Процесія пройшла у Форум, де в курії прямо проти ростри стояв саркофаг Сулли.

Тут оратори — Публій Сервілій Ватій Ісаврік, консул Катулл і Помпей Великий — виголошували надгробні промови. Вони всіляко вихваляли подвиги і чесноти покійного, які можна тільки уявити. Навколо розносився стогін, ридання всіх тих, що за життя Сулли звали себе його прибічниками і належали до партії олігархів. Тепер усі ці люди побоювалися ослаблення своєї партії.

Потім процесія в такому ж порядку вирушила до Марсового поля.

Там усе вже було приготовлене для похоронної церемонії. Ноші поставили біля вогнища; Валерія, за звичаєм, закрила очі чоловікові і, поклавши йому в рот мідну монету, яку померлий мав віддати Харонові за переправ-

лення своєї душі через хвилі Ахеронту, поцілувала в губи і промовила належні слова: «Прощай. І ми всі підемо за тобою по черзі, визначеній природою».

Тоді всі музика заграли похоронні мелодії, під звуки яких віктимарії зарізали численних тварин, кров яких, змішану з молоком, медом і вином, розбризкали навколо по землі. Потім ті, що стояли ближче, почали кидати на вогнище мазі, олії, пахощі, ароматні речовини, а також численні вінки з квітів і лавра. Скоро ними було засипано не тільки вогнище, а й великий простір навколо. В той же час гладіатори школи Сулли, крім Арторікса, якому, на прохання Спартака, Валерія наказала залишитися в Кумах, почали бій навколо вогнища. Невдоваї вони всі були мертві, бо в похоронних боях не годилося дарувати життя нікому з цих нещасних.

Коли всі обряди закінчилися, Помпей Великий узяв смолоскип з рук лібітінарія, якому належало запалити вогнище. Бажаючи віддати найбільшу шану померлому другові, сам підніс вогонь до купи горючого матеріалу, поверх якого лежали останки Сулли.

Гучні оплески рознеслися по всьому широченному полю при цьому знакові пошани до покійного з боку молодого тріумфатора Африки. Полум'я миттю спалахнуло, піднялося, тисячею язиків охопило все вогнище, і над полем попливла густа хмара запашного диму.

Через півгодини від тіла того, хто стільки років примушував тремтіти Рим і всю Італію і цим уславив своє ім'я на весь світ, лишилося тільки трохи кісток та попелу. Плакальниці старанно зібрали попіл в урну, розкішно оздоблену срібними й золотими інкрустаціями.

Урну було встановлено в храмі, заздалегідь збудованому за наказом Сулли біля Есквілінської брами, на тому самому місці, де він переміг прибічників Гая Марія. Храм цей Сулла присвятив Геркулесові Переможцю. Згодом за наказом Сенату урну з храму перенесли в гробницю, збудовану на державний кошт на місці похоронного вогнища.

Спартак, як ланіста, що був на службі в Сулли, повинен був також одягти траурну туніку й плащ і йти в процесії. Ледве стримуючи обурення, він мусив бути присутнім при різанині своїх нещасних учнів, яких він посвятив у таємниці не тільки фехтування, а й Спілки пригнобле-

них. Тому він полегшено зітхнув, коли похорон Сулли закінчився. Він тепер міг іти куди завгодно.

Спартак намагався просуватися швидше в надто повільному потокові натовпу, і, обганяючи все нових і нових людей, він чув, як висловлювались найрізноманітніші думки про подію, що сьогодні хвилювала всіх.

— Як ти думаєш, чи довго стоятиме ця урна в храмі Геркулеса Переможця?

— Я сподіваюся, що ради честі й гідності римського народу її скоро викинуть звідти і розтрощать на черепки! А попіл розвіється за вітром!

— Навпаки, будемо сподіватися, що заради блага Риму, таких, як ви, маріанське кодро, незабаром передусять усіх у Тулліані.

А далі хтось інший казав:

— Бідний Рим, кажу тобі, нещасні ми! За його життя ніхто не насмілювався домагатися змін!..

— Зате тепер!.. Захисти нас, Юпітер!.. Нещасні закони!..

— Які такі закони?.. Хто там базікає про закони?.. Послухай-но, Вентудею, ось цього дивака! Він зве законами порушення всіх людських і божих прав, вчинені Суллою?

— Закони?.. Хто там верзе про закони?.. Хіба ми не знаємо, що таке закони?.. Павутина!.. В ній заплутається мошка, але оса легко її розриває.

Злі дотепи, насмішки так і сипалися з усіх боків на олігархів.

Спартак, прокладаючи собі дорогу ліктями, одним з перших досяг Померійського муру. Коли він увійшов до міста, йому здалося, що він потрапив до країни мертвих, настільки людні в цю годину вулиці Рима тепер були мовчазні й порожні.

Спартак швидко дійшов до гладіаторської школи Юлія Рабеція, де мав зустрітися з Кріксом.

Дружня розмова двох рудіаріїв була довга і жвава. Крікс не менше від Спартака був обурений сьогоднішньою різаниною гладіаторів біля похоронного вогнища Сулли. Фракієць мусив там бути і досі ніяк не міг заспокоїтися.

Крікс радив Спартакові не відкладати виконання їхніх планів, якнайшвидше прийняти пропозицію Лентула Батіата — їхати до Капуї, щоб у найкоротший час збільшити кількість прихильників їхньої справи.

— Тепер успіх нашої справи в твоїх руках, Спартак, — сказав галл на закінчення своєї грубої, але палкої промови. — А якщо маєш якесь інше почуття, сильніше від твоєї благородної думки про визволення рабів, то нам треба назавжди попрощатися з надією на визволення.

— Яке б почуття не хвилювало мою душу, ніщо — ти чуєш, Кріксе! — ніщо в світі не відверне мене од нашої святої справи, — відповів Спартак і глибоко зігхнув. — Ніщо не зможе ні на мить примусити мене збачити зі шляху, який я собі намітив, ніщо і ніколи не віддалить мене од моїх намірів!

Довго ще вони вирішували важливі питання. Потім Спартак вийшов зі школи Юлія Рабеція і бадьорим кроком крізь натовп людей, що поверталися з похорону і сповнили вулиці міста, швидко дійшов до будинку спадкоємців Сулли.

Тільки-но він ступив на поріг, як воротар сказав йому, що Мірца нетерпляче жде його в кімнаті перед приймальною Валерії.

Спартак з хвилюванням у серці, ніби передчуваючи якесь лихо, побіг до покоїв Валерії. А Мірца вже йшла назустріч, говорячи:

— Нарешті!.. Вже майже годину чекає тебе господиня. Вона мерщій пішла доповісти Валерії про нього і за хвилину увела його до приймальні.

Валерія, невимовно бліда, в темній тозі і чорному серпанку, була ще прекраснішою та привабнішою, ніж будьколи. Їй дуже личив траур.

— Спартак!.. Мій Спартак!.. — схвилювано промовила вона, підвівшись з ложа і ступивши кілька кроків йому назустріч. — Чи ти ще кохаєш мене?.. Чи кохаєш ти ще мене найбільше в світі?..

Спартак уже кілька днів перебував у полоні інших думок і почувань, тому зніяковів од цього несподіваного запитання. Тільки трохи згодом він відповів:

— Чому, Валеріє моя, ти про це питаєш? Може, я тебе чим скривдив? Чи дав тобі привід сумніватися в моїй відданості тобі, в моїй ніжності, в моїй глибокій до тебе повазі?.. Ти замінила мені покійну матір, мою бідолашну дружину, яка загинула в рабстві під батогом наглядача. Адже для мене ти все на світі... Тобі присвячені всі мої думки і почуття серця...

— Ах! — сказала Валерія, і її очі радісно заблищали. — Я завжди чекала саме такого кохання. І саме так ти мене кохаєш і завжди кохатимеш! Чи не правда?

— Правда!.. Завжди кохатиму!.. — тремтячим од хвилювання голосом відповів рудіарій і, ставши навколішки, почав стискати і вкривати поцілунками руки матрони. — Завжди я обожнюватиму тебе, Валеріє, мов богиню, якщо навіть... якщо навіть... — Він не міг продовжувати далі.

— Що з тобою?.. Що з тобою сталося? Спартак.., скажи... що сталося?.. — задихаючись, повторювала Валерія, притискаючи до свого серця його голову, цілуючи його чоло.

В цю хвилину почувся легенький стукіт у двері.

— Встань! — швидко сказала півголосом Валерія Спартакові, потім, наскільки змогла, звичайним тоном спитала: — Чого тобі, Мірцо?

— Приїхав Гортензій і питає тебе, — відповіла рабиня з-за дверей.

— Уже?! — сказала Валерія. І одразу додала: — Хай трошки зачекає... попроси його хвилинку зачекати.

— Добре.

Валерія прислухалась, як віддалялися кроки Мірци, трохи помовчала і швиденько сказала Спартакові:

— Ну от... він уже прийшов... Тому я тебе так нетерпляче чекала... І саме тому питала тебе, чи готовий ти всім пожертвувати задля мене. Знай же, що він... Гортензій про все знає... знає, що я тебе кохаю і що ти кохаєш мене...

— Що ти кажеш?.. Звідки? — схвильовано скрикнув Спартак.

— Мовчи!.. Не знаю... Він мені про це говорив... і сказав, що прийде сьогодні ввечері... Тепер ти сховайся... сюди... в цю кімнату, — сказала Валерія, піднімаючи порт'єру на дверях. — Невидимий, ти почувеш усе... і дізнаєшся, як може кохати Валерія.

Підштовхнувши рудіарія до суміжної кімнати, вона тихо додала:

— Хоч би що тут сталося — жодного слова, жодного руху, поки я тебе не покличу.

І вона опустила порт'єру; потім, притискаючи руки до грудей, щоб затамувати биття серця, сіла на ложе. Їй пощастило опанувати себе і тоді вже спокійно, невимушеним тоном покликала:

— Мірцо!

Дівчина з'явилася в дверях.

— Ти сказала Гортензію, що я сама у приймальні?

— Я виконала твій наказ.

— Добре, тепер запроси його сюди.

Знаменитий оратор, серйозний і насуплений, увійшов до приймальні сестри. Вже цілих півмісяця він не голив бороди, був одягнений у темну туніку і в тогу з темної шерсті.

— Здрастуй, любий Гортензію! — сказала Валерія.

— Здрастуй, сестро, — похмуро відповів він.

— Сідай і не гнівайся на мене, брате, а говори прямо й одверто.

— Не одне тільки горе звалилося на нас зі смертю нашого любого Сулли, а ще й друге, несподіване, незаслужене. Мені стало відомо, що ти, дочка моєї матері, знехтувала повагою до самої себе, до крові Мессали, до шлюбного ложа Сулли, вкрила себе ганьбою, вступивши у безсоромний зв'язок з якимсь мерзенним гладіатором. О Валеріє! Валеріє!.. Що ти наробила?

Спершись рукою й чолом на спинку крісла, він замовк у скорботній задумі.

— Слухай, Гортензію, ти обвинувачуєш мене в дуже тяжкому злочині. Перш ніж захищатись і щоб мати змогу захищатись, я питаю тебе, звідки походить це обвинувачення?

Гортензій підвів голову і, провівши долонею по лобі, поривчасто відповів:

— Із багатьох джерел... Через шість чи сім днів по смерті Сулли Хрізогон передав мені ось цей лист.

З цими словами Гортензій подав Валерії пожмаканий папірус. Вона розгорнула його і прочитала:

«ЛУЦІЮ КОРНЕЛІЮ СУЛЛІ, ІМПЕРАТОРУ,
ДИКТАТОРУ, ЩАСЛИВОМУ ЕПАФРОДІТУ,
ДРУЖНІЙ ПРИВІТ.

Віднині, замість звичайних слів: «Стережися собаки!», ти міг би написати над порогом свого дому: «Стережися гадюки!», вірніше, гадюк, бо не одна, а дві гадюки звили собі гніздо під твоєю покрівлею: Валерія і Спартак.

Не піддайся раптовому гніву: підстережи їх у час, коли співають перші півні, і ти побачиш, яке знущання чиниться

над іменем, над шлюбним ложем найстрашнішої і наймогутнішої людини в світі.

Хай завжди охороняють тебе боги від подібного лиха».

Кров ударила в обличчя Валерії при перших же словах цього листа, а коли кінчила читати — воно стало мертвотно блідим.

— Звідки Хрїзогон дістав цього листа? — глухо, крізь зціплені зуби спитала Валерія.

— На жаль, як не намагався, він не зміг пригадати, від кого прийшов цей лист. Він пам'ятає тільки, що раб, який привіз цей лист, прибув до Кум через кілька хвилин після смерті Сулли. Вбитий горем, він машинально взяв тоді листа і тільки через тиждень звернув на нього увагу, не розуміючи, як він до нього потрапив.

— Чи слід мені переконувати тебе, — після короткого мовчання спокійно сказала Валерія, — що анонімний донос не може бути таким доказом, щоб через нього ти, Гортензію, мій брат, міг обвинувачувати мене, вдову Сулли...

— Та й Метробій у невітшному горі від смерті свого друга, вважаючи своїм священним обов'язком помститися за його знеславлену честь, прийшов до мене через десять чи дванадцять днів після смерті Корнелія і розповів мені про твій зв'язок із Спартаком. Він привів до мене рабиню, яка проводила Метробія в кімнату, суміжну з твоєю приймальною у кумському палаці, звідки Метробій на власні очі бачив, як пізньої ночі Спартак входив до тебе.

— Доволі, досить! — закричала Валерія, мінячись на обличчі від самої тільки думки, що її поцілунки, любовні признання, таємниці її кохання стали відомі презрений рабині і такій негідній істоті, як Метробій. — Досить, Гортензію! Ти мене звинуватив, тепер говоритиму я.

Вона випросталась, гордо піднесла голову і, схрестивши руки на грудях, дивлячись палаючими очима на брата, сказала:

— Так, я кохаю Спартака! Кохаю його всім серцем! Ну і що з того?

— О великі боги, великі боги! — скрикнув Гортензій, встаючи, зовсім розгублений, у відчаї схопившись за голову.

— Облиш богів! Вони тебе не почують. Слухай краще мене, поки я говорю.

— Говори...

— Я кохаю його і кохатиму...

— О Валеріє! — гнівно перебив її Гортензій.

— Так, кохатиму, кохатиму, кохатиму завжди! — з силою і завзяттям повторювала Валерія.

— Хай захистить тебе Юпітер, ти мене лякаєш... божевільна ти жінко!

— Ні, я проста жінка, яка жадає порвати і порве, хоч би що про неї думали, ваші тиранічні закони, ваші дурні забобони, всі ті ненависні золоті кайдани, якими ви, переможці всього світу, скували ваших жінок!.. Ось чого я хочу і запевняю тебе, брате мій, що це не є ознакою божевілья, а, навпаки, свідчить про повернення розуму. Ха!.. Мене обвинувачує Метробій, цей мерзенний блазень! Нечувана річ!.. Я дивуюся, Гортензію, чому ти, надаючи такої ваги його обвинуваченням, не запропонуєш Сенатові обрати його цензором!.. Тоді цензор був би гідний римських звичаїв?.. Метробій, що охороняє невинних весталок!.. Вовк, що жене на пасовисько ягнят!.. Цього ще тільки бракує нашому паскудному Римові, де Суллі, який наповнив місто вбивствами, споруджують статуї і храми, де під захистом дванадцяти таблиць йому дозволялося на моїх очах проводити всі ночі в огидних оргіях. О закони вітчизни, які ви щедрі, які справедливі! Мені вони теж дещо дозволяли: право бути спокійним свідком усього цього і навіть лити сльози, але таємно, на подушки вдовиного ложа, і, нарешті, право побачити себе покинутою першого-ліпшого дня тільки тому, що я не народила спадкоємця своєму господареві!

Ця промова ставала дедалі запальнішою. Валерія пала від хвилювання. Раптом вона замовкла і, повернувшись до враженого, мов скам'янілого Гортензія, що дивився на неї нерухожими розширеними очима, рішуче заявила:

— Звичайно, перед законом я порушила свій обов'язок... знаю... і визнаю це... Та я не збираюся ні захищатися, ні виправдуватися. Я порушила свій обов'язок тим, що не знайшла в собі сміливості втекти з Спартаком з дому Сулли. Але тим, що я покохала цю людину, я не порушила обов'язку, бо пишаюся цим почуттям. Він має благородне і великодушне серце, розум видатного полководця. Якби у Фракії він переміг римські легіони, то ви-

кликав би більшу повагу, ніж Марій і Сулла, його боялися б більше, ніж Ганнібала і Мітрідата!.. Але він зазнав поразки, і ви зробили його гладіатором, бо ви цілі століття говорите про уярмлені народи: «Горе переможеним!», і всіх людей, створених богами, вважаєте для себе забавкою. Та прийде час, коли інші народи застосують це до вас самих... Тим, що ви зробили його гладіатором, дали йому це прізвисько, ви гадаєте, що змінили його вдачу? Ви вірите, що одним указом можна перетворити мужнє серце на боязке, розум обернути на недоумкуватість, а людину великої душі і сильного розуму — на дурну вівцю!..

— Так ти повстаєш проти законів нашої батьківщини, проти наших звичаїв, проти всіх правил пристойності?.. — розгублено запитав оратор.

— Так, так!.. Повстаю, повстаю!.. Я зрікаюся римського громадянства, свого імені, свого роду!.. Я не хочу нічого ні від кого... піду жити в яку-небудь відлюдну віллу, поїду кудись у далеку провінцію або у Фракію, в Родопські гори разом із Спартаксом. І ви всі, мої родичі, не почуєте більше про мене!.. Я хочу бути вільною, хочу сама володіти своїми почуттями, своїми нахилами, своїм серцем...

І, знеможена цим нестримним бунтом почуттів, вилих у гнівних, гарячкових словах, Валерія впала на ложе.

— Я бачу, Валеріє, що сьогодні ти почуваєш себе недобре...

— Я? — скрикнула матрона і швидко встала. — Я почуваю себе чудово, навпаки...

— Ні, ні, Валеріє, повір мені, ти нездужаєш... ти схвильована... ти надто збуджена... Це позбавляє тебе спокою й ясності розуму, необхідних для розмови про такі важливі справи...

— Але я...

— Ні, відкладемо до завтра або післязавтра, до більш принагідного часу обговорення цієї справи.

— Однак попереджаю, я лишуся непохитною...

— Добре... добре... ми про це поговоримо... ми побачимось... А поки що благаю всемогутніх богів невідступно тебе оберігати і прощаюся з тобою. Прощай, Валеріє, прощай.

— Прощай, Гортензію!..

І оратор вийшов з приймальні сестри, а вона лишилася зі своїми тривожними, сумними думками.

Із цієї задуми її вивів Спартак. Він увійшов до кімнати і кинувся до ніг Валерії. Обіймаючи й цілюючи її, він дякував їй за вірність, за те щире кохання, в якому щойно переконався.

— Так, я хочу жити завжди з тобою, завжди з тобою, благородний Спартак, буду твоєю дружиною, і гори твоєї гостинної Фракії стануть притулком нашого кохання, — говорила Валерія, притискаючи Спартака до свого серця.

Сп'янілий від поцілунків рудіарій, забувши не тільки про себе самого, а й про весь світ, ледве чутно прошепотів:

— Так... твій... твій... навіки... навіки... твій... твій... твій...

Раптом Спартак здригнувся, вирвався і напружив слух, так, ніби хотів зосередити на ньому всі свої сили.

— Що з тобою? — схвильовано спитала Валерія.

— Мовчи... — ледве чутно прошепотів рудіарій.

У глибокій тиші почувся хор молодих голосів, дзвінких і сильних, хоч сюди долинав лише далекий слабкий відгомін. Цей хор співав напівварварською мовою — суміш грецької з фракійською — таку пісню:

Свобода, свобода, богине святая!
Огненний твій подих
Бентежить чуття.
Хай дух твій незборний над нами витає,
Веде нас на подвиг,
На бій за життя.
Із наших кайданів мечі пороби
Героями стануть нікчемні раби!

Свобода, свобода, богине прекрасна!
Нехай на весь світ
Огонь твій пала,
Хай племінь священний горить непогасно.
Хай кривду і гніт
Він спалить дотла,
Хай згине у ньому тиранство несите —
Доволі вже поту і крові точити!

Свобода, свобода, богине велика!
Вдихни свою силу
В нещасних рабів.
Хай голос наш грубий, хай пісня в нас дика

Святе наше діло
І правий ваш гнів.
Бажанням свободи ми сповнені вщерть!
До зброї, братове! Свобода чи смерть!

Спартак затамував подих і з розширеними очима весь насторожився, ніби його життя залежало від цієї пісні, в якій Валерія вловила лише кілька грецьких слів. На її білому мов крейда обличчі була така сама тривога, що й на обличчі рудіарія, хоч Валерія не розуміла її причини.

Вони мовчали, поки не стихла пісня гладіаторів. Потім Спартак, стиснувши й цілуючи руки Валерії, сказав крізь сльози:

— Я не можу... не можу... Валеріє... Валеріє моя... прости мене... я не можу бути цілком твоїм... бо більше сам собі не належу...

— Спартак!.. Що ти кажеш?.. Що ти сказав?.. Яка жінка може змагатися зі мною за владу над твоїм серцем?

— Ні, не жінка, — сумно хитаючи головою, відповів гладіатор, — не жінка забороняє мені бути щасливим... найщасливішим серед людей... Ні!.. Це... це... Ні, я не можу тобі цього сказати... Я не маю права про це говорити... Я більше не належу собі, бо зв'язаний священною непорушною клятвою. З тебе цього досить... повторюю, не маю права сказати... — додав він нарешті тремтячим голосом. — Тобі досить знати, що далеко від тебе, без твоїх божественних поцілунків я буду страшенно нещасливим...

— Що ти кажеш? — злякано сказала Валерія, схопивши своїми маленькими руками голову Спартак і примушуючи його дивитися їй в очі. — Ти збожеволів?.. Що ти сказав?... Чи ти мариш?.. Хто ж забороняє тобі бути моїм?.. Говори ж! Звільни мене від цієї муки, скажи, хто?..

— Вислухай мене, вислухай, люба, кохана Валеріє, — хрипко мовив Спартак, і на його обличчі можна було прочитати, яка боротьба пристрастей точилася в його душі. — Вислухай мене. Я не можу говорити... Не можу тобі сказати, яка причина віддаляє мене од тебе... Тобі досить знати, що це не якась інша жінка... і ти повинна це зрозуміти... Чи ж змогла б якась інша жінка розвіяти твої чари, коли ти для мене більш ніж богиня? Тобі досить знати, що почуття до жодної людської істоти не може за-

полонити моє серце... Я широ і чесно присягаюся твоїм життям, твоїм добрим ім'ям, моїм ім'ям, моїм життям! Близько чи далеко, я завжди буду твій, тільки твій, і твій образ, пам'ять про тебе завжди будуть єдиним предметом моїх бажань...

— Але що з тобою?.. Якщо ти мене кохаєш, чому не можеш довірити мені своє горе? — крізь сльози знову запитала бідолашна жінка. — Чому не відкриєш своєї таємниці? Невже ти сумніваєшся в моїх почуттях, у моїй безмежній відданості? Хіба я не дала тобі достатніх доказів цього?.. Тобі треба ще нових?.. Говори... наказуй... Чого ще ти від мене бажаєш?..

— Я не можу, не можу! — закричав Спартак сам не свій. — Не маю я права говорити!

Валерія плачучи обіймала його, а Спартак намагався її заспокоїти:

— Але я повернусь. Я повернуся завтра, післязавтра... І ти кохатимеш мене ще дужче... якщо може стати ще дужчим кохання, яке зв'язує нас нині... Прощай... Прощай... моя божественна Валеріє!

І зробивши над собою нелюдське зусилля, вирвавшись з обіймів коханої жінки, рудіарій вибіг з кімнати. А Валерія, знесилена таким довгим, сильним хвилюванням і горем, упала непритомна.

Розділ IX

ЯК ОДИН П'ЯНИЦЯ УЯВИВ СЕБЕ РЯТІВНИКОМ РЕСПУБЛІКИ

За п'ятнадцять днів до березневих календ (15 лютого) 73 року до нашої ери, майже через чотири роки після похорону Луція Корнелія Сулли, римляни святкували луперкалії. Це свято встановили Ромул і Рем при заснуванні міста на честь їхньої годувальниці Луперки і бога Пана, покровителя полів, в пам'ять чудового дитинства обох братів.

Луперкалієм звалася печера на схилі Палатинського горба, в лісі, присвяченому богові Пану. В цьому місці, за переказами, вовчиця вигодувала своїм молоком Ромула і Рема.

У Луперкальській печері з самого ранку зібралися луперки — жерці, обрані з найвидатніших юнаків-патриціїв. Незабаром до печери підійшла ціла юрба благородних юнаків. Їх вели двоє двадцятирічних юнаків з консульських сімей. Вони були вдягнені в білі тоги, бо виконували важливу роль під час жертвоприношення.

Як тільки ця група прийшла, віктимарії витягли ножі і зарізали дванадцять цапів і стільки ж щенят. Потім один з луперків узяв меч, умочив його в жертвовній крові і торкнувся ним лобів двох молодих патриціїв. Зразу ж інші луперки почали витирати сліди крові на їхніх лобах клаптями шерсті, вмоченими в молоко. Коли сліди крові було витерто, юнаки, як то було встановлено звичаєм, дзвінко розреготалися.

Очевидно, в цьому обряді легенда символізувала очищення чабанів.

Потім почалося омовіння, також установлене звичаєм, а потім в окремому місці печери луперки разом з юнаками, що очистилися, та їхніми друзями влаштували розкішний бенкет.

Поки луперки бенкетували, печера наповнилася людьми. Не тільки в лісі Пана, де була печера, а й на ближньому шляху товпилася сила-силенна людей, особливо жінок.

Чого вони чекали? Це стало зрозумілим, коли луперки, вставши з-за столу, веселі й збуджені, підперезали туніки широкими пасами із шкір забитих тварин, узяли в руки батоги, зроблені з цих же шкір, гуртом вибігли з печери і почали гасати вулицями міста, хльоскаючи всіх, хто потрапляв під руку.

Дівчата вірили, що удари цих батогів допомагають виходити заміж. Заміжні — що ці удари допомагають народити дитину. Тому на всіх вулицях можна було бачити матрон і дівчат, які бігли назустріч луперкам і радісно простягали до них руки, щоб дістати удар.

Жерці-луперки самі витрачали кошти на свято. Це лестило їхньому самолюбству, бо вважалося неабиякою честю бути жерцем і тішитися, ласкаво хльоскаючи батогом гарненьких дівчат і спокусливих матрон, та ще й чути від них у нагороду ніжні слова та бачити милі усмішки.

Частина луперків у супроводі багатолюдного натовпу побігла до острова на Тибрі. В ті часи острів був дуже ма-

ло населений, однак на ньому стояли три широковідомі храми: храм Ескулапа, храм Юпітера і храм Фавна.

Під портиком храму Фавна, спершись на колону, байдуже позираючи на метушню луперків, стояв високий на зріст юнак, міцний і стрункий. На його справді античній шії гордо підносилася благородна голова; чорне волосся, завите й напахчене, блискуче, мов чорне дерево, відтінювало високе, розумне чоло й очі з красивим розрізом, проникливі, виразні, вольові. Ці очі одразу ж викликали симпатію. Вони були здатні покоряти людей своєю магнетичною силою, а мила усмішка оживляла їх проникливий погляд; над очима дугами підіймалися чорні густі брови, від чого лоб якось особливо наморщувався. Його ніс був рівний, різко і чітко окреслений; невеликий рот, з трохи випнутими товстими губами, свідчив про дві пристрасті юнака: владність і чуттєвість. Ледь помітна смаглявість його білої шкіри надавала ще більшої привабливості цьому прекрасному, міцному, величному юнакові.

Це був Гай Юлій Цезар.

Він був одягнений із суто грецькою вишуканістю. Поверх туніки з тонкої сніжно-білої лляної матерії, отороченої пурпуром і стягнутої на талії шворкою з пурпурової шерсті, на ньому була білого сукна тога з широкою синьою смугою по краях.

Юлію Цезарю в цей час сповнилося двадцять шість років. Він уже мав у Римі безмежну популярність завдяки своєму розумові, освіченості, красномовству, люб'язності, хоробрості, силі духу і незрівнянній елегантності.

У вісімнадцять років Юлій Цезар, будучи з боку тітки плеємником Гая Марія, а по зв'язках і особистих симпатіях — маріанцем, одружився з Корнелією. Її батько, Корнелій Цінна, був чотири рази консулом і вважався затятим прибічником переможця тевтонів і кимврів. Як тільки Сулла, знищивши своїх ворогів, став диктатором, він наказав убити двох членів сім'ї Юліїв, прихильників Марія, а від молодого Гая Юлія Цезаря став вимагати розлучення з дружиною Корнелією. Цезар, який уже тоді виявляв залізну волю і непохитну твердість, не захотів цьому скоритися, за що був засуджений Суллою до страти. І коли б не втрутилися авторитетні прибічники Сулли та колегія весталок, він загинув би разом з численними жертвами проскрипцій.

Цезар почував себе в небезпеці в Римі, поки там володарював Сулла. Недарма на прохання багатьох дарувати життя Цезарю диктатор сказав: «Я вгадую у цьому юному Юлієві багатьох Маріїв».

Цезар виїхав до Сабіни, де й переховувався, мандруючи по горах Лацію і Тібертіну, аж поки помер Сулла.

Повернувшись до Рима, він негайно пішов воювати у війську претора Мінуція Терма, брав участь в облозі Мітілен. Там, як ніхто інший, він показав силу, вправність і майже надприродну звитяжність. Він поводився з незвичайною мужністю, ризикуючи собою, врятував життя легіонера. За це був нагороджений громадянським вінком.

По закінченні воєнних походів Цезар поїхав до Греції слухати знаменитих філософів і відвідувати школи найславетніших ораторів. Але біля Формакусси корабель, на якому був Цезар зі своїми слугами, потрапив у полон до піратів.

У цих обставинах Цезар довів не лише свою незвичайну мужність, а й природжену здібність наказувати, що пізніше дало йому велику владу.

Коли він запитав піратів, який викуп вони за нього вимагають, ті зажадали двадцять талантів. На це юнак гордо відповів, що заплатить п'ятдесят, а діставши свободу, вирушив за ними в погоню і, захопивши їх у полон, звелів розп'ясти на хрестах.

Не сумніваючись у тому, що людині з роду Юліїв повірять на слово, він послав кількох своїх слуг в Ефес, Самос і в інші сусідні міста зібрати п'ятдесят талантів, скоро їх одержав і вручив піратам. Але тільки-но його відпустили на волю, він, зібравши кілька трирем у сусідніх портах, погнався за піратами, напав на них, розгромив, захопив у полон і передав преторові, щоб той наказав їх розп'ясти. Дізнавшись, що претор пробував продати їх у рабство, Цезар самовільно звелів розп'ясти їх, заявивши, що він готовий сам відповідати за свій наказ перед Сенатом і римським народом.

Все це принесло Юлію Цезарю велику популярність, що зросла незмірно, коли він відкрито й сміливо обвинуватив Гнея Корнелія Долабеллу, консула з партії Сулли, в злочинному управлінні довіреною йому провінцією Македонією. Цезар обвинувачував його не тільки сміливо, але й з незвичайним красномовством. І тільки з великими

труднощами, спритно пустивши в хід величезний вплив та багатства видатних друзів Долабелли, найкрасномовнішому Цицеронові пощастило добитися його виправдання.

Такою була людина, яка стояла, спершись на колону, під портиком храму Фавна і дивилась на натовп.

— Привіт Цезарю! — окликнув його Тіт Лукрецій Кар.

— Здрастуй, Кар! — відповів Цезар і потиснув руку майбутньому авторові поеми «Про природу речей».

— Честь і слава божественному Юлієві! — сказав Метробій, який саме виходив з храму в товаристві комедіантів та акторів.

— А, Метробій! — насмішковано озвався Цезар. — Видно, що ти не марнуєш часу... Не пропускаєш жодної години, щоб розважитися.

— Нічого не поробиш, божественний Юлію... Будем насолоджуватися життям, дарованим нам богами... бо Епікур попередив нас, що...

— Знаю, знаю, — перебив Цезар, позбавляючи його труда цитувати Епікура.

Почухавши голову мізинцем лівої руки, щоб не розладнати зачіски, Цезар вказівним пальцем правої руки покликав до себе Метробія.

Метробій швиденько відокремився од своїх колег, один з яких гукнув йому:

— То ми чекаємо тебе в харчевні Ескулапа!

— Гаразд! — відповів мім і звернувся до Цезаря вкрадливим тоном з улесливою медоточивою усмішечкою: — Певно, якийсь бог сприяє мені сьогодні, що я можу послужити тобі, Цезарю, красо і гордосте роду Юліїв.

Цезар усміхнувся трохи презирливо і відповів:

— Послуга, про яку я прошу тебе, добрий Метробію, невелика. Чи буваєш ти в домі Гнея Юлія Норбана?

— Аякже, — довірливо й багатозначно сказав Метробій. — Добрий Норбан прихильний до мене... дуже прихильний... і здавна... Ще з того часу, коли був живий мій славний друг, безсмертний Луцій Корнелій Сулла...

Ледве помітна гримаса огиди перебігла устами Цезаря, та він відповів з удаваною добродушністю:

— Ну, добре... — Він на мить замислився, а потім додав: — Приходь до мене на вечерю, Метробію, я тоді скажу тобі на дозвіллі, в чому справа.

— О, яке щастя!.. Яка честь!.. Як я тобі вдячний, милостивий Юлію!..

— Добре, добре!.. Годі дякувати. Іди до своїх друзів. Я чекаю тебе сьогодні, як смеркне.

Величним жестом Цезар попросився з Метробієм, а той розсипався численними поклонами та привітаннями і пішов до харчевні Ескулапа.

Якщо врахувати ганебні якості Метробія, а також неабиякі успіхи Цезаря у жінок, то можна подумати, що мова мала йти про якісь любовні справи.

Поки натовп вирував і галасував навколо трьох храмів, Метробій, страшенно радіючи зі свого успіху, бо вважав дуже великою честю для себе запрошення Цезаря, подався до харчевні і там почав бундючно розповідати про все друзям, які вже сиділи за столом.

Радість міма була настільки велика, що навіть заступила думку про розкішну вечерю через кілька годин, і він пожадливо накинувся на їжу, а ще більше — на добре фалернське вино.

Серед жартів і сміху за столом Метробій зовсім не помічав, як минає час, і втратив рахунок величезній кількості келихів, які вихилив. За дві години він так сп'янів, що почав втрачати свідомість. Але крізь туман, який уже оповивав його мозок, у нього промайнула думка, що далі так продовжуватись не може, що через годину він втратить здатність рухатись і не зуміє потрапити на вечерю до Цезаря. Отже, прийнявши тверде рішення, він обома руками сперся на стіл і з немалим зусиллям зіп'явся на ноги. Потім почав прощатися з теплою компанією і, ледве повертаючи язиком, пояснив, що повинен йти, бо його чекають на вечерю у Це... Це... разя.

Вибух веселого реготу розлігся слідом за цією кумедною обмовкою комедіанта. Гострі дотепи і насмішки проводжали його, коли він, похитуючись, нетвердим кроком виходив з харчевні.

Хороший же ти будеш у того Цезаря! — гукнув один.

— Бідолахо Метробію, в тебе язик вузлом зав'язався! — піддав жару інший.

— Та не пританцьовуй, це тобі не на сцені!

— Тримайся рівніше... Ти витреш геть усі стіни!

— То нічого, бо він же записався у штукатурки!

— Бач, петляє, наче вуж!

Тим часом Метробій вибрався на вулицю і почвалав, бурмочучи собі під ніс:

— Смі... етєсь.., смі... етєсь... голодранці!.. Але я... піду на вечерю до Цезаря... він хороша людина... чудова людина... Цезар... любить... ар... ар... артистів!.. Присягаюсь Юпітером Капі... Капі... лотійським! Не можу второпати, як тут пройти... Це велітернське... вино підмішане... і облудне... як душа Ев... Ев... бітіди!

Старий п'яниця сяк-так проплентався кроків двадцять до мосту, що вів до міста, і зупинився, хитаючись на неслухняних ногах. Тут у нього з'явилася блискуча думка: провести на свіжому повітрі дві години до смерку, коли він мав іти до Юлія Цезаря, і таким чином освіжити голову.

— Куди краще мені податися?.. До вершини... напевне, повітря там... свіжіше... а мені душно... так душно... а календар запевняє... що лютий... буває взимку... Та хіба лютий — зимовий місяць?.. Він зимовий для того, хто не п'є вина... Присягаюсь рогами Вакха Діоніса... на вершині повітря свіже... я піднімусь туди... а... що я зустріну, коли піду цією стежкою?.. Я натраплю на... гробницю того доброго царя Нуми... Гаразд... хай буде так... але я ніколи анітрошки не поважав цього Нуми... бо він не пив вина... Не любив... Та я не вірю, що не любив... і можу заприсягтися всіма дванадцятьма богами Згоди... що він з німфою Егерією... розмовляв не тільки про державні справи... Аякже!..

Так варнякаючи, гіркий п'яниця, обурений стриманістю Нуми Помпілія, збочив зі стежки, яка вела до гробниці. Плутаним, непевним кроком він скоро дочвалав до лісу Фуріни — богині бур.

Поблукавши трохи стежками у лісі, він натрапив на величезне дерево, що росло край галявини, і ліг, прихилившись спиною до вузлуватого стовбура.

— Ото дивна річ!.. ÷ міркував собі комедіант. — Тільки подумати, що я знайду заспокоєння від бурі, яка мене хвилює, саме у лісі богині бур...

Метробій белькотів, а його обважнілі повіки вже ледве піднімались і знову опускалися. Незабаром він заснув.

І йому снилося, що опинився на висхлому, безплідному полі, обпаленому пекучим сонцем... Він почував, що

весь спітнів, а горло його пересохло, мучила спрага... Ох!.. Яка спрага!.. А в грудях такий тягар... така тривога... така нудьга... На щастя, Метробій почув дзюркотіння струмка... і побіг у той бік... Біг... біг... і не міг добігти, бо ноги обважніли... стали мов дерев'яні... і п'яти не могли відірватись од землі... А до струмка було ще далеко! Метробій, сам не знає як, побачив, що в струмку тече фалернське... і, дивна річ, його дзюрчання скидалося на людський шепіт... Метробій, умираючи від спраги, біг і нарешті добіг. Коли ж він упав ниць, щоб напиться чудового фалернського... перед ним раптом з'явився Нума Помпілій і не дозволив пити. Нума Помпілій мав білу бороду, довгу-предовгу, і був суворий на вигляд; скоса позираючи на Метробія, він став обкладати його лайками, докорами. Який гучний, металевий голос був у цього Нуми Помпілія!.. І в той час, як він говорив, Метробій знову чув шепіт голосів, що, здавалося, виходили із струмка, і вода в ньому з фалернського вина враз перетворилася на кров. А Нума скористався з цього, щоб іще дужче його ганити, і нарешті грізно закричав на нещасного Метробія:

— А-а, ти хочеш пити?.. Ти жадаєш крові, тиране?.. Так напийся крові твоїх братів, падлюко!

Сон ставав дедалі зловіснішим. Серце у Метробія стискалося; він боявся цього дідугана з неблаганним голосом, що духу кинувся навітки, спотикався об пеньки, впав сторчка...

І прокинувся.

Першу хвилину був ще приголомшений сном і не міг второпати, де він. Протер очі, озирнувся навколо і побачив, що він у лісі, що вже ніч і тільки місячне світло де-не-де розриває темряву між деревами. Спробував зібрати думки і хоч трохи привести їх до ладу. Та це йому не вдавалося, бо, і прокинувшись, усе ще чув гучний голос Нуми Помпілія, його гнівні слова. Тому в перші хвилини він гадав, що ще спить, бачить сон. Але скоро переконався, що справді прокинувся, ледве пригадав, як тут опинився, і зрозумів, що голос, який чувся йому у сні, був голосом живої людини і лунав тут, на сусідній галявині.

— Смерть за смерть! Постараємось принаймні вмерти заради нашої користі, а не для розваги завойовників! — палко й завзято говорив цей голос, видимо продовжуючи почату

промову. — Скажені, люті звірі в людській подобі прагнуть крові, наче тигри Лівійської пустелі. Їм приємно, щоб лилася кров пригнічених... Хай вийдуть зі своїми мечами проти наших мечів, хай потече їхня кров, змішуючись з нашою. От тоді вони зрозуміють, що серце б'ється і у рабів, і у гладіаторів, і у пригнічених. І вони переконаються — присягаюся всіма богами Олімпу!.. — що великий Юпітер створив усіх людей рівними. Для всіх однаково повинно світити сонце, а земля — цвісти й приносити плоди. Вони зрозуміють, що життя повинне всім давати щастя й радість!

Схвальний гомін почувся слідом за цими палкими словами і надовго порушив нічну тишу.

Метробій зрозумів, що це були збори людей, які щось замишляли проти республіки. Йому здавалося, що він уже десь чув цей гучний голос.

Але чий же це голос? Де раніше чув його Метробій? Коли? Оцього він ніяк не міг пригадати.

— Чи можемо ми після чотирьох років таємної, впертої праці нарешті сказати, що зійшла довгождана зоря свободи? — хрипко, басовито запитав інший голос поганою латинською мовою.

— Чи зможемо ми нарешті стати до бою? — спитав хтось іще більш хрипко та басовито.

— Зможемо! — відповів голос, який Метробій почув, коли прокинувся. — Арторікс завтра їде...

При цьому імені Метробій упізнав голос промовця. Це був не хто інший як Спартак, і Метробій одразу зрозумів, про що тут говорили.

— Арторікс їде завтра до Равенни і попередить Граніка, щоб він тримав напоготові своїх п'ять тисяч двісті гладіаторів. Це буде перший легіон нашого війська. Другим буде той, яким командуєш ти, Кріксе. Він складається з семи тисяч семисот п'ятдесяти членів нашої Спілки, що живуть у Римі. Третім і четвертим будемо командувати я і Еномай. До їх складу входитиме десять тисяч гладіаторів, зібраних у школі Лентула Батіата в Капуї.

— Двадцять тисяч гладіаторів, вишикуваних у легіони! — з дикою радістю голосно вигукнув Еномай. — Двадцять тисяч!.. Ого!.. Присягаюся богами пекла, б'юся об заклад, що ми побачимо, як застібуються панцири на спинах гордих легіонерів Сулли й Марія.

— А тепер, коли все умовлено, — заради наших пригноблених країн, заради успіху нашої справи, заради святої віри, що нас єднає, — сказав Спартак, — будьте обережні й розсудливі. Не будемо ризикувати успіхом нашої справи. Утримаймося від будь-якого невчасного виступу. Невчасна сміливість — злочин і в одну мить може занапастити плоди чотирирічної величезної, настирливої праці. Протягом п'яти днів ви почуете про наш перший виступ, дізнаєтесь, що ми захопили Капую. Хоч Еномай і я зберемо наші загони за містом, та при першій нагоді сміливо вдаримо по столиці Кампанії. Тоді ви в Равенні і в Римі збирайте всіх і поспішайте до нас. А до часу, поки не повстане Капуя, хай серед вас панує мир і спокій.

Після цих слів почулася жвава, безладна розмова, в якій брали участь майже всі присутні гладіатори, що складали верховний штаб Спільки пригноблених.

Обмінявшись порадами, словами підбадьорення, братніми привітаннями, гладіатори почали розходитися. Жваво розмовляючи, всі вони рушили в той бік, де був Метробій, але Спартак гукнув до них:

— Браття, не всі в один бік, не всі разом! Ідіть по двоє, по троє і на відстані п'ятисот — шестисот кроків один від одного. До міста повертайтеся одні через Цестіїв міст, друзі — через Субліційський, треті — через Еміліїв.

Поки гладіатори розходилися з лісу в різні боки, Спартак проходив з Еномаєм і Арторіксом повз дерево, де причаївся Метробій.

Спартак потиснув Кріксові руку і сказав:

— З тобою зустрінемося пізніше в Лутації Одноокої. Там ти мені скажеш, чи зможемо ми розраховувати на те, що через п'ять днів до околиць Капуї прибудуть обіцяні панцири.

— Я саме йду побачитися з погоничем мулів, який обіцяв мені якнайшвидше переправити цей вантаж.

— Ет! — зневажливо вигукнув Еномай. — До чого нам ці панцири? Віра, щити і хоробрість — ось наші панцири!

Крікс хутко пішов до Цестієвого мосту; Спартак, Еномай і Арторікс повернули до Субліційського.

— От так штука! — думав тим часом Метробій, стаючи хоробрішим у міру того, як віддалялися гладіатори. — От так штука... Яка буря нависає над республікою! Двадцять тисяч

озброєних гладіаторів!.. Цього досить, щоб спалахнула друга війна рабів, як то було в Сіцилії... Навіть гірше... бо цей Спартак розумом і завзяттям набагато переважає сірійця Евна, вождя сіцилійських рабів... Самі всемогутні боги послали мене до цього лісу... Тож, мабуть, вони обрали мене своїм знаряддям, щоб урятувати республіку від загибелі, яку їй готують... Мене і нікого іншого... Хіба колись гуси не стали в пригоді такій самій справі?.. То чому я не стану в пригоді? Тьху! Чого тільки не спаде на думку з перепоею!

І Метробій, ображений висновком, до якого привело його це порівняння, підвівся з землі, ступив кілька непевних кроків і став прислухатися, чи справді всі гладіатори пішли, чи, боронь боже, не лишився хто на чатах.

Тут же він згадав про Цезаря, який чекав його в годину смеркання. А вже було півночі. Метробієві стало прикро, та він вирішив, що тільки-но мине небезпека і він зможе вийти з лісу Фуріни, як одразу побіжить до нього, розкриє таємницю, і за викриття змови Цезар пробачить запізнення на вечерю.

Переконавшись, що гладіатори пішли, він вийшов з лісу і швидко подався до Цестієвого мосту, міркуючи про себе, що коли б він не був п'яний, то, напевне, не потрапив би до лісу Фуріни під час наради гладіаторів. І він благословляв свою випивку та й загалом пияцтво. Навіть те фалернське з харчевні Ескулапа, яке він щойно кляв, тепер здавалося йому божественним.

З цими думками Метробій увійшов до дому Цезаря і наказав негайно просити Цезаря прийти до бібліотеки, де він його чекатиме і розповість про надзвичайну подію, від якої, можливо, залежить доля Риму.

Спершу Цезар не надав ніякого значення словам Метробія, бо вважав його п'яницею й пустобрехом, але, подумавши, вирішив усе-таки вислухати. Вибачившись перед гостями, він пройшов до бібліотеки, де Метробій коротко й схвильовано розповів йому про змову гладіаторів.

Це здалося Цезарю дивним. Він засипав комедіанта запитаннями, щоб переконатися, чи не було це все маренням п'яної людини. Переконавшись у протилежному, Цезар насупився і кілька хвилин стояв замислений. Потім, стрепенувшись, як людина, що прийняла якесь рішення, він сказав Метробію з усмішкою недовіри:

— Я не хочу заперечувати подій, про які ти розповів, але твоя розповідь дуже скидається на казку. А ця казка, мабуть, виникла під впливом фалернського вина, якого ти нахлестався у харчевні Ескулапа.

— Ніде правди діти, я таки люблю хильнути фалернського, божественний Юлію, особливо коли воно хороше, — ображено відповів Метробій. — Не буду критися, що й сьогодні ввечері я був трохи напідпитку. Але щодо слів, які я чув у лісі Фуріни, то можу заприсягтися тобі, божественний Юлію, що чув їх якнайкраще, одне за одним так, як тобі їх переклав, бо на той час добрий сон і свіже повітря Янікульського горба зовсім мене протверезили. Так невже ти зможеш залишити республіку в такій страшній небезпеці і не попередиш консулів і Сенат?

Цезар стояв, схиливши голову, все ще задуманий.

— Небезпека щохвилини збільшується! Цезар мовчав.

Замовк і Метробій, хоч уся його поза і збуджені рухи ясно свідчили про його «патріотичну» нетерплячку. За хвилину спитав:

— То як же?

Цезар підвів голову і відповів:

— Наскільки справді велика небезпека, що загрожує республіці, я хотів би судити сам.

— О божественний Юлію!.. Я прийшов до тебе тільки порадитись. Тобі, якщо бажаєш, я охоче передам заслугу викриття цієї змови, бо знаю і твердо вірю, що великий душею Гай Юлій Цезар завжди зуміє мені віддячити.

— Спасибі тобі, Метробію, і за почуття до мене і за пропозицію. Але не для власної користі хочу я перевірити таємницю, про яку ти випадково довідався. Просто хочу розсудити, як краще поведистись у таких складних обставинах.

Метробій схвально кивнув головою, а Цезар додав:

— Тепер іди в трикліній і там чекай мене. Та не проговорись нікому! Розумієш мене — нікому, Метробою, — ні про те, що чув у лісі Фуріни, ні про нашу розмову. І ніхто не повинен знати, куди я зараз піду. Через годину я повернусь, отоді ми обміркуємо, що треба зробити для блага нашої батьківщини.

— Я зроблю так, як ти наказуєш, Цезарю!

— Ти будеш задоволений, бо я вмію бути вдячним. А в книзі долі не написано, що Цезар закінчить своє життя з

чолом, увінчаним лише простими лаврами, якими нагороджують за перегони в цирку.

Гай Юлій, залишивши Метробія самого думати над останніми словами, вийшов до сусідньої з бібліотекою кімнати. Згодом він повернувся з простим плащем на руці і з мечем на пурпуровій перев'язі. Скинувши біле застольне вбрання, накинув через плече перев'язь і загорнувся у плащ, покривши голову каптуром. Потім попрощався з Метробієм, ще раз наказав йому чекати в триклінії та не базікати про змову гладіаторів і у супроводі раба вийшов з дому. Швидко попростував до вулички, де містилася таверна Венери Лібітіни.

Увійшовши до таверни, Цезар обвів бистрим поглядом першу велику кімнату, переповнену пролетарями, могильниками, жебраками, і пройшов до другої, де за столом уже сиділи рудіарії та гладіатори.

Він привітав їх звичайним *salvete*, сів з рабом у кутку кімнати і наказав рабині-ефіопці подати два келихи вина. Байдуже перекидаючись з рабом незначними словами, він пильно стежив за гладіаторами, вслухаючись в їхню розмову.

Спартак, який сидів між Еномаєм та Кріксом, був блідий, сумний, заклопотаний. За чотири роки, що минули після смерті Сулли, фракієць став серйозніший, на його широкому відкритому чолі з'явилася глибока зморшка душевних тривог і тяжких думок.

Почувши про Спартака, Цезар одразу вгадав, що ним може бути тільки оцей величезного зросту, вродливий чоловік, обличчя якого свідчило про незвичайну енергію і глибокий розум. Дивлячись на нього з проникливістю геніальної людини, Цезар миттю оцінив у Спартакові обдаровану вдачу, видатний розум, призначення для високих справ і славетних подвигів.

Тим часом рабиня Азур принесла два келихи вина, і Цезар, узявши один, вказав рабові на другий:

— Пий!

Поки раб пив, він підніс келих до рота, та насправді вино не торкнулося його уст. Цезар устав з свого місця і підійшов до гладіаторів, сказавши:

— Привіт тобі, звияжний Спартак! Хай завжди тобі усміхається доля, бо ти цього заслужив! Чи не згодишся ти поговорити зі мною?

Всі обернулися до нього, і кілька чоловік вигукнули:

— Юлій Цезар!

— Юлій Цезар? — встаючи, здивовано запитав Спартак, який чув про Цезаря, але ще ніколи його не бачив.

— Тихше... тихше, — дружелюбно усміхаючись, сказав майбутній диктатор. — Інакше завтра весь Рим знатиме, що один з понтифіків тиняється вночі по тавернах Субурри та Есквіліна.

Рудіарій деякий час мовчки дивився на нащадка роду Юліїв, а потім сказав:

— Я назву себе найщасливішою людиною, Гай Юлій, якщо чимсь зможу бути тобі корисним.

— Може, ти погодишся на короткий час залишити товариство цих молодців і трохи пройдеши зі мною вздовж міського муру?

Гладіатори вражено презирнулися, а Спартак задоволено відповів:

— Для невідомого, бідного рудіарія буде честю пройтися з тобою.

— Сильний ніколи не буває бідним, — відказав Цезар, рушивши до виходу і давши знак рабові чекати його тут.

— Ех!.. — зітхнув Спартак, ідучи за Цезарем. — Навіщо левові сила, коли він закутий у кайдани?..

Ці дві незвичайні людини пройшли головну кімнату харчевні, вийшли на вулицю, звернули праворуч і мовчки пішли поруч до того місця біля муру, де чотири роки тому гладіатори вбили відпущеника Гая Верреса.

На безлюдній рівнині, між крайніми будинками міста і муром Сервія Туллія, у нічній тиші Цезар і Спартак зупинились. Освітлені місяцем, білі, мов привиди, вони стояли мовчазні, нерухомі, ніби вивчали, оцінювали один одного. У глибині душі вони відчували, що являють собою два протилежні принципи, втілюють у собі два знамена, уособлюють дві справи: справу деспотизму і справу свободи.

Цезар перший порушив мовчання:

— Скільки тобі років?

— Тридцять три, — відповів Спартак, вдивляючись у Цезаря і ніби бажаючи відгадати його думки.

— Ти фракієць?

— Так.

— Фракійці люди хоробрі і в битві і в будь-якій небезпеці. А ти не тільки могутній і хоробрий, але й добре вихований і маєш освіту. Чи не так?

— Звідки ти це знаєш?

— Від однієї жінки. Але не про це нам слід говорити тепер, коли тобі і справі, якій ти себе присвятив, загрожує страшенна небезпека.

— Про яку справу, про яку небезпеку ти кажеш? — з подивом спитав Спартак, і обличчя його пополютіло.

— Я знаю все і прийшов сюди не для того, щоб заподіяти тобі шкоду, Спартак. Навпаки, мною керує бажання врятувати тебе. Один чоловік, сховавшись за деревом у лісі Фуріни, несамохіть чув вашу розмову цієї ночі.

— Прокляття богам!.. — закричав Спартак у страшно-му відчаї.

— Він ще не сповістив консулів про це, але, хоч як би я його затримував, він це неодмінно зробить цієї ж ночі або завтра на світанку, і твої чотири легіони гладіаторів будуть розвіяні раніше, ніж зберуться.

Спартак був у відчаї.

— П'ять років надій, змагання, боротьби, праці — все може загинути в одну мить!.. Усе скінчиться, і не лишиться жодної надії пригнобленим і рабам. Рабами будемо жити довіку!..

Цезар співчутливо, майже з повагою дивився на цей відчай, такий благородний, болісний, глибокий. Вся велетенська постать Спартака виражала невтішне горе, благородне обличчя виразно передавало душевну муку. Ї безмірно гордовитий, холодний розумом Цезар, який нікого в світі не вважав гідним своєї симпатії, мимоволі захопився цією незвичайною людиною. Його вражала ця людина, яка в святій любові до свободи могла знайти в собі сили, щоб задумати і підготувати справу, достойну грецьких або римських героїв, людина, яка з непохитною вірою, мудрою передбачливістю і сміливістю змогла створити справжнє військо з двадцяти тисяч гладіаторів.

При цій думці очі Цезаря спалахнули пристрасною заздрістю, він увесь затремтів, у голові запаморочилося. Його погляд блукав по вершинах Альбанського узгір'я, а думка линула в безмежний простір мрій. Він думав, що коли б мав чотири легіони, двадцять тисяч воїнів, то за

кілька років завоював би світ і став би володарем Риму, і не таким жадливим, як усім ненависний Сулла, а шанованим володарем, грозою нікчемних, звироднілих патрицій, улюбленим ідолом простого народу.

Так охоплені — один тугою і тривогою, другий честолюбними мріями, — вони кілька хвилин стояли мовчки. Перший заговорив Спартак. Грізно насупивши брови, він твердо сказав:

— Та ні, присягаюся блискавицями Юпітера Карателя, цього не буде!

Цезар опам'ятався від цих слів.

— А що ти можеш зробити?

Спартак допитливо подивився в очі Цезаря, уже спокійні, зосереджені, і спитав:

— А ти, Цезарю, друг нам чи ворог?

— Хотів би бути другом...

— Тоді ти можеш зробити для нас усе: наш порятунок у твоїх руках.

Як це?

— Викажи нам людину, що знає нашу таємницю!

— Виходить, я, римлянин, маю допустити повстання всіх рабів Італії на загибель Римові, коли можу цьому перешкодити?

— Твоя правда, я забув, що ти римлянин.

— Ї хочу, щоб увесь світ був підвладний Риму.

— Ну, звичайно! В тобі промовляє тиранія латинян над усіма народами світу. Видно, що в тебе зародилася думка, ще ширша, ніж в Александра Македонського! Коли римські орли розпростають свої крила над усім світом, ти зажадаєш затиснути всі народи в своєму залізному кулаці? Рим — володар народів, ти — володар Риму!

В очах Цезаря блиснула радість, та він схаменувся і з усмішкою сказав Спартаківі:

— Про що я мрію, того ніхто не знає. Не знаю, може, і я сам. Мені ще треба набратися сили, перш ніж я вилечу з гнізда назустріч своїй долі. А ти з надзвичайною енергією й мудрістю видатного полководця уже зібрав рабів у військо, поділив на легіони і готовий вести їх до бою. Скажи мені, що ти задумав? На що ти надієшся?

— Я надіюся, — палко відповів Спартак, і очі його заблищали, — знищити розбещене римське суспільство і

побачити, як на його руїнах зароджується незалежність народів. Я надіюся знищити ганебні римські закони, які примушують одну людину згинатися перед іншою і працювати в поті чола не для себе, а для тих, що живуть у лінощах і неробстві. Я надіюся потопити горе пригноблених у крові гнобителів, розбити кайдани знедолених, прикутих до колісниці римських перемог. Я надіюся перекувати ці кайдани на мечі, з допомогою яких кожний народ зміг би прогнати вас із своєї землі до Італії — великі боги дали вам її, і меж її ви ніколи не повинні були переступати. Я надіюся спалити всі амфітеатри, де народ-звір, називаючи нас варварами, упивається різаниною нещасних, народжених також для духовного життя, для щастя, для любові і змушених замість цього убивати один одного для втіхи тиранів світу. Я надіюся, в ім'я всіх блискавиць всемогутнього Юпітера, побачити, як під могутнім промінням сонця свободи на землі зникне ганебне рабство. Свободи я шукаю, свободи прагну, свободу чекаю і закликаю, свободу для людей, для народів великих і малих, для сильних і слабких. А разом з свободою — мир і розквіт народів, справедливість і найбільше, дароване богами щастя — тішитися мирним життям на землі...

Цезар стояв нерухомо і слухав Спартака із співчуттям, змішаним з жалем.

— А потім що, благородний мрійнику? Що потім?

— А потім — царство права над силою, розуму над пристрастями, — відповів рудіарій, і на його палаючому обличчі, здавалось, відбивалися всі високі почуття, що жили в його грудях. — А потім рівність між людьми, братерство між народами, торжество добра між людьми.

— Бідолашний мрійнику! Ти віриш у можливість усього цього добра? — співчутливо і ледь глузливо сказав Цезар. — Бідолашний мрійнику!

Трохи помовчав, а потім вів далі:

— Вислухай тепер мене, Спартак, і зваж на ці слова, нав'язані почуттям, яке ти в мені викликав. Це почуття значно сильніше, ніж ти можеш гадати, хоча Цезар рідко дарує свої почуття, а ще рідше — свою повагу. Справа, яку ти задумав, — більш ніж неможлива. Мета цієї справи і засоби для її здійснення, які є в твоєму розпорядженні, — все це химера.

Спартак жестом хотів його спинити, але Цезар вів далі: — Не перебивай мене, краще слухай. Я добра тобі зичу, тому й пішов тебе шукати. Ти, мабуть, і сам не думаєш, що твої двадцять тисяч гладіаторів примусять тремтіти Рим. Ти розраховуєш, що слово «свобода» привабить під твої знамена велику кількість рабів. Хай ця кількість досягне ста, ста п'ятдесяти тисяч. Припустімо, — чого ніколи не буде, — що під твоїм керівництвом вони будуть дисципліновані й битимуться якнайкраще, натхнені хоробрістю відчаю. Ну й що з того? Чи можеш ти надіятися, що вони подолають чотириста тисяч легіонерів, які перемогли царів Азії й Африки? Адже легіонери — громадяни і власники. Для них ви — позбавлені всякої власності — вороги їхньої власності. І вони завзято боронитимуть від вас своє добро. Ви битиметеся з відчаю, вони — з інстинкту самозахисту; ви — за права, вони — за свою власність, і можна не сумніватися, чия візьме... Переважаючи вас кількістю, вони в кожному місті, у кожній муніципії знайдуть спільників, а ви — ворогів. У їхньому розпорядженні будуть багатства громадської казни і ще більші багатства патриціїв, з ними авторитет римського імені, мудрість досвідчених полководців, інтереси всіх міст і громадян, численні кораблі республіки й допоміжні війська з усього світу. Твоєї мужності, твого великого розуму вистачить на те, щоб запровадити порядок, дисципліну в натовпі свавільних, диких варварів, уродженців різних країв, людей, не зв'язаних між собою єдиними славними традиціями, єдиними племінними зв'язками, людей, що не усвідомлюють кінцевої мети вашої боротьби. Все це я тільки припускаю, але й цього досягти неможливо. Я визнаю, що ти, обдарований такою енергією і розумом, можеш командувати військом. Але ти доб'єшся тільки того, що приховаєш вади твого війська, як приховують болячки на тілі, аби похитнути надію ворога на перемогу. Але, проявивши навіть чудеса мудрості й доблесті, чи зможеш ти домогтися перемоги?

— Ну й що ж! — з безтурботністю великої людини вигукнув Спартак. — Я зустріну славну смерть за справедливу справу, і кров, пролита нами, удобрить поле свободи, накладе нове тавро ганьби на чоло гнобителів, народить месників без ліку. Це найкраща спадщина, яку ми залишимо нащадкам, — приклад для наслідування.

— Яка велика самопожертва, але безплідна й непотрібна! — заперечив Цезар. — Тепер, коли я тобі показав, що засоби, які ти маєш у своєму розпорядженні, недостатні для досягнення мети, я доведу тобі, що й сама мета — це плід збудженої фантазії. Це недосяжна для людства мрія. Здалека вона здається близькою й живою, але чим швидше ти до неї линеш, тим більше вона од тебе віддаляється. І коли тобі здається, що ти її впіймав, вона зникає на твоїх очах. З того часу, коли людина покинула ліси і стала жити громадою, зникла свобода і виникло рабство. І навіть у нашій Римській республіці, заснованій на владі народу, — ти сам це бачиш — уся сила і влада тепер цілком затиснуті в кулаці невеликої купки патриціїв, які владу над республікою зробили спадщиною для своїх нащадків. Хіба вільні ті чотириста тисяч римських громадян, які не мають ні хліба, ні постелі, ні плаща, щоб захиститися від зимової негоди?.. Вони — раби першого, хто захоче купити їхній голос; право голосу — єдина спадщина, єдине багатство цих злиднених «володарів світу». Тому «свобода» — це слово, позбавлене змісту, це струна, що завжди бринить у серці народу і часто допомагає саме тиранам, які вміють на ній грати. Ти бачиш, Спартак, я страждаю від зарозумілої пихи патриціїв. Я співчуваю горю і нещастю бідних плебеїв. Але бачу, що тільки на загибелі перших можна збудувати щастя других. Для того щоб знищити могутність касти олігархів, треба підлещуватися до пристрастей народу, але тримати його в шорах, залізною владною рукою керувати ним. А оскільки людина людині — вовк, оскільки людський рід розділений на вовків і ягнят, на шулік і голубів, то я вже зробив свій вибір і поставив собі завдання: захопити владу і поміняти долею обидві сторони, зробити гнобителів пригнобленими.

— Виходить, що тебе, Цезарю, бентежать почуття, частково схожі на мої...

— Так! І я співчуваю гладіаторам і рабам, до них я завжди був милостивіший. Коли я влаштовував для народу видовища, то ніколи не дозволяв, щоб гладіатори по-звірячому вбивали один одного ради задоволення диких інстинктів плебсу. Але для здійснення мети, якої прагну, — якщо я тільки зумію досягти її, — мені потрібно значно більше хитрощів, ніж насильства. Спритності треба біль-

ше, ніж сили, сміливості і обережності водночас, як нерозлучних супутників на небезпечному шляху. Я почуваю, що мені призначено досягти великої височини, я хочу її досягти і досягну. Ї мені вигідно використати сили, які трапляються на моєму шляху, подібно до ріки, що приймає у своє лоно всі сусідні потоки, і потім, бурхлива й зміцніла, вливається в море. Тому я і звертаюся, Спартак, до тебе, як до могутньої людини, народженої для великих справ. Чи не згодишся ти покинути божевільну думку про неможливе повстання і замість того стати помічником і супутником Цезаря? Мною керує моя зірка — Венера, моя праматір, яка веде мене по шляху життя і пророкує високу долю. Рано чи пізно я управлятиму якою-небудь провінцією і командуватиму легіонами, буду перемагати, здобувати тріумфи, стану консулом, трошитиму трони, підкорюватиму народи і завойовуватиму держави...

Цезар був надзвичайно збуджений. Його обличчя, опромінене блиском сяючих очей, схвильований голос і рішучий тон, повний глибокого переконання, надавали всій його постаті такої величності й владності, що на якусь мить зачарували Спартак.

Цезар на хвилину спинився і Спартак, звільнившись од впливу красномовства свого співрозмовника, спитав суворим глибоким голосом:

— А потім?

В очах Цезаря спалахнула блискавка, обличчя його зблідло від хвилювання, і він тремтячим, але рішучим голосом відповів:

— А потім... влада над усім світом!

Настало коротке мовчання.

— Тож облиш цю справу, — через кілька хвилин уже спокійно сказав Цезар. — Вона в самому зародку приречена на загибель. Метробій про все повідомить консулів. Переконай своїх товаришів по нещастю перетерпіти все, щоб у них лишилась хоч яка-небудь надія здобути права законним шляхом, а не зі зброєю в руках. Будь моїм другом, іди за мною в походах; ти будеш командувати хоробрими бійцями і тоді зможеш блискуче виявити незвичайні здібності, даровані тобі природою.

— Це неможливо! Неможливо!.. — заперечив Спартак. — Від усього серця дякую тобі, Юлію, за оцінку, що ти мені

дав, і за великодушну пропозицію. Але я повинен іти шляхом, указаним мені долею, і не можу й не бажаю кидати моїх братів по рабству. Якщо боги на Олімпі управляють долею людей, якщо там, нагорі, ще існує справедливість, — бо на землі її немає, — то наша справа не загине. Якщо ж і боги і люди битимуться проти мене, то я, як той Аякс, зумію мужньо і спокійно загинути, але не скорюся.

Цезар знову відчув захоплення цією мужньою людиною. Взявши руку Спартака, він міцно потиснув її і сказав:

— Хай буде так. Якщо ти такий безстрашний, я провіщаю тобі щасливу долю, бо знаю, наскільки сміливість допомагає уникати невдач. Щастя у всіх справах відіграє велику роль, а у воєнних справах змінює своє обличчя дуже швидко. Цього вечора твоя справа близька до повної поразки, та досить втрутитися щасливій долі, і завтра твоя справа може стати зовсім близькою до успіху, до перемоги. А тепер поспішай до Капуї. Я не можу і не повинен перешкодити Метробію йти до консулів, щоб розкрити вашу змову. Ти ж постарайся, якщо фортуна на твоєму боці, потрапити до Капуї раніше від гінців Сенату... Прощай.

— Хай сприяють тобі боги, Гай Юлій... і... прощай.

Понтифік і рудіарій потиснули один одному руки і мовчки спустилися безлюдною вулицею до таверни Венери Лібітіни. Цезар розплатився за вино і в супроводі свого раба пішов додому.

Спартак, скликавши своїх товаришів, з гарячковою поспішністю почав давати всім накази: Кріксові — знищити всі сліди змови серед гладіаторів Рима; Арторіксові — мчати в Равенну до Граніка, а сам він з Еномаєм, осідлавши двох найміцніших коней і взявши з собою з скарбниці Спілки пригноблених п'ять талантів, щоб мати змогу купити в дорозі свіжих коней, що духу помчали через Капенську браму до Капуї.

Цезар, дійшовши додому, дізнався, що Метробій від кількох келихів фалернського вина загорівся ще палкішою любов'ю до вітчизни. Він дуже стурбувався тривалою відсутністю Цезаря і тому прямісінько, як він казав, а за словами воротаря — зигзагами — пішов до консула рятувати республіку.

Цезар довго стояв у глибокій задумі. Потім сказав сам собі:

— Тепер гладіатори і гінці Сенату змагатимуться у швидкості, і як знати, хто прийде першим.

Поміркував ще трохи і додав:

— Як часто від найнезначніших обставин залежать найважливіші події!.. В даному разі все залежить від коня!

Розділ Х

ПОВСТАННЯ

Капуя — багата, повна розкошів і розваг столиця Кампанії, найродючішої і найквітучішої провінції в усій Італії — в період описуваних подій значно втратила свою колишню пишноту. А раніш, до походу Ганнібала в Італію, могла б суперничати з Карфагеном і Римом. Коли Ганнібал переміг римлян біля Требії й Тразіменського озера і завдав їм рішучої поразки при Каннах, Капуя перейшла на бік переможця, який перетворив це чудове місто на базу для наступних воєнних дій. Але невдовзі Ганнібала перемогли римляни, і з його поразкою для Капуї настав занепад. Частину мешканців римляни винищили, частину відправили у вигнання, частину продали в рабство, а місто заселили колоністами з навколишніх місць — городянами та хліборобами, які залишилися вірними Римові у скрутні для нього часи.

З того часу минуло сто тридцять вісім років. Могутня підтримка Сулли, торгівля легіонерів з колоністами до деякої міри відродили багатство Капуї. Маючи близько ста тисяч жителів, оперезана міцними мурами, Капуя була чудовим містом з хорошими вулицями, пишними храмами, багатими базиліками, грандіозними портиками, палацами, термами й амфітеатрами. Своїм зовнішнім виглядом Капуя не тільки суперничала з Римом, але й переважала його. Небо, що завжди сяяло над цим містом ласкавою усмішкою, і чудовий клімат збільшували його чарівність. Природа не була настільки милостивою до семи горбів, на яких височіло величезне вічне місто Ромула.

20 лютого 73 року, в час, коли сонце у переливчастому вбранні рожевих, білосніжних, червонястих хмаринок повільно сідало за вершинами горбів, на вулицях Капуї па-

нувало звичайне вечірнє поживавлення. Робітники закінчували свою роботу, крамниці зачинялися.

Городяни, що проходили широкою і гарною Альбанською вулицею, здивовано зупинялись і проводжали очима загін з десяти вершників на чолі з декуріоном, які мчали з боку Аппієвого шляху. Коні були вкриті грязюкою, пилом, змилені, з їхніх ніздрів ішла пара, — все свідчило про те, що вершники дуже поспішали і везли якусь важливу звістку.

— Присягаюся скіпетром Юпітера Тіфатського, — сказав один з громадян своєму супутникові. — Такої гонитви я не бачив з того часу, коли гінці привезли звістку про перемогу Сулли біля храму Діани Тіфатської над консулом Норбаном, прибічником Марія.

— Чи вони не з Рима? — спитав якийсь коваль, скидаючи шкіряного фартуха, який звичайно носили люди цієї професії.

— Мабуть, є якась новина?

— А може, розкрилася наша змова? — страшенно збліднувши, стиха сказав молодий гладіатор своєму товаришеві.

Декуріон з десятима знесиленими довгою дорогою вершниками проїхав добру половину Альбанської вулиці і звернув на Сеплазьку, де містився будинок префекта Меттія Лібеона, який від імені римлян правив містом.

Тут вершники зупинилися, декуріон скочив з коня, увійшов у портик і зажадав, щоб його негайно допустили до префекта, бо він має право передати йому надзвичайно важливі листи від римського Сенату.

Тим часом навколо вершників стовпилися зацікавлені капуанці. Одні дивувалися тому, до якого жалюгідного стану довела цих людей і їхніх коней довга й поспішна їзда. Інші судачили про ймовірну причину приїзду цієї групи воїнів. Деякі пробували завести розмову з воїнами.

Та всі спроби зацікавлених капуанців ні до чого не привели; із скупих і уривчастих слів, які пощастило витягти з солдатів, вони змогли дізнатися лише про те, що загін прибув з Рима. Це ще дужче збуджувало цікавість натовпу, проте нітрохи не розкривало справи. В цей час кілька рабів поквалливо вийшли з будинку префекта і бігцем попрямували в різних напрямках.

— Ого! — крикнув один з капуанців. — Справа, як видно, важлива!

— Щоб дізнатися про це, сказав продавець мазей із сусідньої крамниці, товстий, з червоним обличчям чоловік, — щоб про це дізнатися, я охоче дав би десять глечиків моїх найкращих рум'ян.

— Клянуся крилами Іріди, вісниці богів! Я там щось бачу...

— Де, де?

— Та он, на розі Альбанської вулиці...

— Хай захистять нас боги! — вигукнув, бліднучи, торговець мазями. — Та це ж військовий трибун!

— Справді!.. Це — він... Тіт Сервіліан...

— Що це значить?

— Захисти нас, Діано!

На Сеплазькій вулиці скупчувалося все більше людей, і по всій Капуї швидко ширилася тривога.

Саме в той час, коли військовий трибун Тіт Сервіліан увиходив до будинку префекта, вздовж акведука, що подавав до міста воду з сусідніх горбів, швидко йшли, важко дихаючи, два чоловіки, вкриті грязюкою і пилом. Вони були велетенського зросту, по одягові і озброєнню — обидва гладіатори.

Це були Спартак і Еномай. Виїхавши з Рима вночі з 15 на 16 лютого, вони мчали кар'єром, на кожній станції міняючи коней, і швидко доїхали до Свесси-Помеції. Але тут їх наздогнав декуріон, який з десятима воїнами мчав до Капуї, щоб попередити префекта про близьке повстання. Тому гладіатори мусили відмовитися не тільки од заміни коней, а змушені були час од часу збочувати з Аппієвого шляху і їхати сусідніми путівцями.

І все ж їм пощастило купити двох коней в одного колона. Ціною надлюдських зусиль, інколи їдучи навпростець, особливо на поворотах Аппієвого шляху, вони спромоглися потрапити на дорогу, що вела з Ателли в Капую. Вони гадали, що вже на цілу годину випередили гінців Сенату, а це означало б перемогу і повний успіх справи. Та ось на відстані семи миль од Капуї зовсім знесилений кінь Спартака раптом упав, тягнучи за собою і вершника; при цьому Спартак, намагаючись утримати бідолашну тварину, вивихнув руку.

Фізичний біль, який відчув Спартак, викликав лише легку гримасу на його зблідлому обличчі; але то було ні-

що, порівнюючи з душевною мукою. Непередбачене нещастя кинуло його у відчай. Він сподівався дістатися до школи Лентула Батіата на півгодини раніше від своїх ворогів, а тепер мав прибути після них і побачити руїни тієї будови, яку так уперто і любовно споруджував протягом п'яти років.

Схопившись на ноги, Спартак зітхнув так, наче рикнув смертельно поранений лев, і розпачливо вигукнув:

— О, присягаюсь Еребом!.. Усе загинуло!..

Еномай дбайливо обмацав товариша і, переконавшись, що нічого небезпечного з ним не скоїлося, сказав:

— Що ти кажеш? Чому все загинуло, коли наші руки не в кайданах та ще й озброєні мечами?

Спартак трохи помовчав, потім, подивившись на коня Еномая, сказав:

— Сім миль... Нам лишилося проїхати тільки сім миль, і ми — хай будуть прокляті ворожі для нас боги! — повинні відмовитись од надії прибути вчасно!.. Ах, коли б твій кінь зміг провезти нас іще хоч три або чотири милі, то решту ми швидко пройшли б пішки. Адже ми випередили наших ворогів на цілу годину, та, крім того, їм потрібно щонайменше годину після приїзду гінців, щоб поламати наші плани.

— Думка твоя слушна, — відповів германець і поглянув на свого коня. — Але чи зможе ця бідолашна тварина везти нас обох, та ще й риссю, хоча б зо дві милі?

Глянувши на коня, гладіатори переконалися, що це неможливо. Кінь задихався, від нього йшла пара, боки гарячково здіймались. Було очевидно, що й цей кінь закінчив би тим, чим і перший. Тому після короткої наради вони вирішили покинути коней і пішки поспішати до Капуї.

З яким завзяттям, з якою гарячковою тривогою і впертістю ці двоє змучених, знесилених, уже кілька днів голодних чоловіків вирушили в дорогу до Капуї! Вони йшли мовчки, похмурі і бліді, збурені, вкриті потом, і так швидко, що менш ніж за півтори години були біля міської брами.

Тут вони зупинилися, щоб перевести дух і трохи заспокоїтись, аби не викликати підозри у сторожі. Спартак найбільше боявся того, що вона вже могла дістати наказ стежити за всіма, хто входить до міста, і арештовувати підозрілих людей.

Знову рушили вперед. В обох гарячково билися серця, з лоба котився холодний піт, викликаний невимовною тривогою.

Коли дійшли до брами, серце Спартака, безтрепетне перед лицем найстрашніших небезпек, перед самою смертю, билось з такою силою, що він боявся, коли б воно не розірвалося.

Двоє вартових спали, простягшись на дерев'яних лавах, троє були захоплені грою в кості, а двоє інших балакали, висміюючи перехожих, що входили до міста і виходили з нього.

Якійсь бідній старій селянці, що несла в невеличких кошиках кілька кавалків м'якого сиру, один з легіонерів глузливо гукнув:

— Рано ти йдеш на ринок, стара чаклунко!

— Хай оберігають вас боги! — смиренно відповіла старенька, продовжуючи йти далі.

— Поглянь лишень на неї і скажи, — вигукнув насмішкувато другий легіонер, — чи не схожа вона на Атропос, найстаршу і найбридкішу з трьох Парок?..

— А її обличчя чи не нагадує тобі папірус, що зжолобився від вогню?

— Я й за двадцять сестерцій не взяв би в рот її свіжого сиру!

Цієї миті Спартак і Еномай з трепетом у серці, обидва зблідлі, стараючись вдаватися меншими на зріст, проходили браму. Один з вартових сказав:

— А ось і почесний конвой Парки!..

— Присягаюсь Юпітером Державцем, ці двоє брудних і жалюгідних волоцюг-гладіаторів ніби справді виринули зі Стіксу!

Спартак і Еномай уже минули першу арку брами, де на особливих ланцюгах висіли спускні ґрати, пройшли прохід, від якого підіймалися сходи на вал і до сторожових приміщень. Вони вже входили під другу арку, що, власне, і була воротами до міста, як раптом назустріч їм з міста з'явився центуріон у супроводі тридцяти воїнів у повному озброєнні — в шоломах, панцирах, зі щитами, списами, мечами і дротиками. Центуріон тримав у руці жезл — ознаку свого звання. Увійшовши під арку воріт, він вигукнув слова команди:

— До зброї!

Вартові легіонери розгублено й поспішно скочили і з швидкістю, якої від них, здавалося, не можна було чекати, вишикувалися в бойову шеренгу!

Спартак і Еномай, зупинившись за знаком центуріона, ступили кілька кроків назад, обмінявшись бистрими поглядами. Їхні серця зааніміли в розпачі. Рудіарій устиг стримати руку германця, який уже схопився за меч.

— Хіба ж так вартують, негідники? — суворо спитав центуріон у припишких воїнів. — Отак ви сторожуєте, ледарі?

Він ударив жезлом легіонера, який не встиг вчасно стати до строю, бо щойно спав.

— А ти, Лівію, — звернувся він до старшого, що стояв на лівому фланзі ряду, — ти дуже погано виконуєш свої обов'язки і не пильнуєш дисципліни. Я позбавлю тебе звання старшого цієї варти, тепер будеш виконувати накази Луція Медінія — командира цього загону. Я привів його, щоб збільшити охорону цих воріт. Гладіатори загрожують повстанням, — додав центуріон. — Як кажуть гінці Сенату, воно може стати дуже небезпечним. Тому опустіть ґрати, замкніть ворота і будьте на сторожі, як на війні, та розставте вартових.

Поки новий начальник варти шикував у дві шеренги своїх двадцять чотирьох воїнів, центуріон повернувся до Спартак і Еномай і різко запитав їх:

Ви — гладіатори?

— Гладіатори, — твердо відповів Спартак, ледве та-муючи подих.

— Із школи Лентула, звичайно?

— Ти помиляєшся, доблесний Попілію, — заперечив Спартак, і в його очах спалахнула надія. Він збагнув, що не все ще втрачено. — Ти помиляєшся, ми служимо префектові Меттію Лібеону.

— Ти мене знаєш?

— Я бачив тебе багато разів у домі нашого господаря.

— Справді, — сказав Попілій, вдивляючись в обох гладіаторів. У сутінках вечора він міг розгледіти тільки їхні велетенські постаті, та не міг розрізнити обличчя, — справді, мені здається...

— Ми, двоє германців, служимо при благородній Лелії Доміції, дружині Меттія, завжди супроводжуємо її ноші.

За чотири роки життя в Капуї Спартак залучив до Спілки пригноблених і тих небагатих гладіаторів, які були власністю патриціанських сімей. Він добре знав двох гладіаторів префекта Меттія Лібеона — германців велетенського зросту, а через них довідався про порядки і звичаї того дому. Легко уявити, з якою радістю, користуючись темрявою, вдався він до цих хитрощів, що давали можливість урятуватися, в той час як уся справа була під загрозою провалу.

— Правильно! — сказав центуріон. — Ти кажеш правду!.. Тепер я вас упізнаю...

— Навіть... уяви собі, я пригадую, що зустрів тебе одного разу вночі при вході до будинку трибуна Тіта Сервіліана, куди ми вдвох супроводжували Доміцію. Та ті таємничі нічні прогулянки нашої господині траплялися так часто, що...

— Замовкни ти, ради твоїх варварських богів, брудний кімвре! — крикнув Попілій. Йому дуже не сподобалося, що в присутності легіонерів так говорилося про всім відомо далеко не бездоганну поведінку дружини префекта.

Гладіатори полегшено зітхнули, а центуріон ще спитав:

— А звідки ви йдете тепер?

Спартак на якусь мить завагався, а потім невинним тоном відповів:

— З куманської вілли нашого господаря, куди ми перевозили дорогоцінний посуд.

Центуріон трохи подумав і раптом спитав гладіаторів:

— А ви нічого не знаєте про повстання, підготовлене в школі Лентула Батіата?

— А звідки ж нам про це знати? — простодушно відповів Спартак тоном людини, якій неприємно говорити про речі, для неї незрозумілі. — Коли б ці баламути, учні Лентула, зважилися на якесь безглуздя, то з нами вони б не стали про це говорити, адже вони заздять нашому щастю. Нам непогано живеться у нашого доброго господаря.

Все це було правдоподібним, і слова Спартак здавалися такими природними, що переконали центуріона. Однак він вважав за потрібне додати:

— Хоч я і не вірю в повстання гладіаторів, але мушу вжити всіх застережних заходів. А тому наказую вам віддати мечі... Як би хороше ви не говорили про шановного

Меттія, та все ж ви підле гладіаторське поріддя і на все здатні... Давайте-но сюди ваші мечі!..

При цьому наказі запальний, необачний Еномай мало не звів усе нанівець.

Рука германця вже рвонулася до пояса, коли Спартак, узявши його меч за лезо правою рукою і водночас лівою рукою видобувши свій, з поштивим поклоном подав обидва мечі центуріонові. І, щоб перешкодити германцеві висловити свій гнів, швидко промовив:

— Недобре ти робиш, Попілію, що сумніваєшся в нас, і навряд чи наш господар, префект, подякує тобі за це недовір'я. Та ось тобі наші мечі і дозволь тепер нам повернутися до будинку Меттія.

— За те, що я зробив, мерзенний гладіаторе, я звітуватиму твоєму господареві, а тепер геть звідси!

Спартак стиснув руку Еномая, який увесь тремтів від люті, і, вклонившись центуріонові, увійшов разом з германцем до міста.

Ледве переводячи подих, змучені численними небезпеками, гладіатори йшли Альбанською вулицею. Чим далі вони просувалися вперед, тим більше помічали незвичайне збудження, що охопило всю Капую. І вони дедалі ясніше розуміли, що їхній план загинув і що, незважаючи на всі зусилля, вони надто пізно доберуться до школи гладіаторів.

Ледве відійшовши од воріт на постріл лука, вони помчали до школи Лентула Батіата.

Школа містилася в одному з найвіддаленіших кварталів міста, біля міського муру, в лабіринті убогих завулків і тупиків.

Вона мала колись лише кількасот учнів. Потім, коли господар її розбагатів, школа поступово розрослась і тепер складалася з багатьох будівель, які мало чим відрізнялися зовнішнім виглядом одна від одної. Їх розділяли на чотири групи величезні двори, де звичайно гладіатори вправлялися, коли була ясна погода, а в дощ провадили заняття з гімнастики і фехтування у призначених для цього залах.

У чотирьох частинах кожної будівлі в довжелезні коридори виходив безконечний ряд кімнат, таких тісних, що в них ледве може повернутися людина. Там на сухому листі або соломі спали гладіатори.

У кожному приміщенні, крім залу для фехтування, був невеликий склад для зброї. В цих складах із залізними гра-тами і міцними дубовими дверима зберігалися щити, мечі, кинджали, тризубці, словом, різна зброя, яку ланіста вида-вав гладіаторам, коли вони йшли виступати на арену.

Вісімнадцять чи двадцять приміщень, збудованих без усякої турботи про красу, з'єднувалися вузькими стеж-ками. Колись усе це було просто міським кварталом. Але за двадцять вісім років до описаних тут подій була спро-ба повстання під керівництвом римського вершника Ве-ція, або, як він себе звав, Мінуція. Після цього римські урядовці і Сенат Капуї наказали обнести усю територію школи муром заввишки двадцять вісім, а в деяких місцях тридцять два фути, і, таким чином, школа стала ніби фортецею всередині міста.

Цього вечора, 20 лютого, майже всі гладіатори, проти звичаю, лишилися в школі. Одні у фехтувальних залах вправлялися в нападі й захисті дерев'яними мечами — єдиною нешкідливою зброєю, яку їм дозволено було тут застосовувати. Інші у дворах вправлялися з гімнастики. Деякі співали своїх варварських загадкових пісень, незро-зумілих для сторожі. Інші прогулювалися групами по стежках між приміщеннями школи або товпилися в кори-дорах чи лаштувалися спати в своїх карцерах.

Ці бідолахи, що звикли і страждати і прикидатися, удавали з себе безтурботних та байдужих. Але уважний спостерігач міг легко помітити, що всі вони чимсь стри-вожені і з надією чи страхом чекають якоїсь важливої надзвичайної події.

— Хіба сьогодні гладіатори не вийдуть на прогулянку? — спитав один із сторожів.

— А хто їх знає?.. Здається, сьогодні, проти звичаю, вони збираються провести вечір у школі.

— Присягаюся всемогутністю Корнелія Сулли, це справ-ді дуже дивно!

— Настільки дивно, що — між нами кажучи — не ви-ходить у мене з голови.

— Чого?.. Невже ти боїшся якогось повстання?

— Ну... як сказати... у повстання я не вірю... але якийсь заколот... хто знає?.. Ремствування... сказати правду, я не тільки боюся цього, а й чекаю...

— Ох, присягаюсь фуріями пекла, у мене сверблять руки! І коли б...

Тут легіонер замовк і зробив знак своєму товаришеві замовкнути, бо за спиною у того з'явився управитель і власник школи Лентул Батіат.

При наближенні Лентула обидва легіонери поштиво йому вклонилися.

— Чи знає хто з вас, — запитав Лентул, — чому гладіатори майже всі лишилися в школі в такий час, коли в ній буває порожньо?

— Не знаю, — пробурмотів один з легіонерів.

— Це дивує нас не менше, — відвертіше відповів другий.

— Що ж тут робиться? — вже насупившись, спитав Батіат. — Чи не готується тут що?

Легіонери промовчали, а відповідь торговцеві гладіаторами приніс відпущеник префекта. Він прибіг до Лентула від імені свого господаря, щоб попередити про небезпеку, яка загрожувала не тільки школі, а й місту і республіці. Префект радив Лентулові пильно охороняти і захищати від нападу склади зброї, позамикати всі ворота школи і обіцяв не пізніше як за півгодини прислати трибуна Тіта Сервіліана з двома когортами і значним загоном міського ополчення.

При цій звістці Лентул Батіат спершу онімів від здивування. Хтозна, скільки він залишався б у такому стані, коли б присутні не привели його до пам'яті, вимагаючи негайно вжити заходів проти навислої загрози.

Лентул, опам'ятавшись, наказав негайно озброїтись двомстам п'ятдесяти легіонерам і двомстам п'ятдесяти рабам шкільної обслуги. Вони повинні були зробити це непомітно для гладіаторів. Потім усі поспішили до Фортунатських воріт, через які ходили до тієї частини міста, де був храм Фортуни Кампанської. Тут Лентул дав дальші накази.

Поки переляканий Лентул вживав необхідних заходів, прибув Тіт Сервіліан, молодий чоловік двадцяти восьми років, міцний, дебелий, надто самовпевнений, байдужий до небезпеки і необережний. На чолі однієї з двох когорт, що були в його розпорядженні, він підійшов до школи.

— Ах! — полегшено зітхнув Лентул. — Хай захистить тебе Юпітер і допоможе Марс!.. Прошу завітати!

— Ну розкажи, розкажи мені, що тут досі робилося?.. Де бунтівники?

— Досі ще не було ніякого бунту, навіть тіні заворушення.

— Що ти зробив тим часом? Які дав розпорядження?

Лентул коротко розповів трибунові про свої розпорядження і додав, що цілком покладається на його мудрість і готовий сліпо виконувати його накази.

Тіт Сервіліан, трохи подумавши над тим, що треба робити, посилив двадцятьма своїми легіонерами кожний з загонів, які послав охороняти зброю і виходи зі школи. Він наказав позамикати всі ворота, крім Фортунатських, де й лишився сам з головним загonom — близько двохсот шістдесяти легіонерів.

Поки виконувалися ці накази, серед гладіаторів швидко поширилося сильне хвилювання. Вони збиралися величезними, дедалі більшими натовпами у дворах і голосно перемовлялися між собою.

— Замикають склади зброї!..

— Значить, нас зраджено!..

— Все відомо!..

— Ми пропали!..

— Хоч би Спартак був тут!..

— Ні він, ні Еномай не повернулися, їх, мабуть, уже розп'яли в Римі!..

— Не щастить нам!..

— Прокляття несправедливим богам!..

— Замикають ворота!..

— А у нас нема зброї!..

— Зброї!.. Зброї!..

— Хто дасть нам зброю?..

Крики десяти тисяч голосів, що ревли, лаялися, проклинали, зростали і скоро стали подібними до шуму моря під час бурі. Лише завдяки дружним зусиллям трибунів і центуріонів, яких призначив Спартак, гладіатори почали заспокоюватися і, згідно з наказами, розходитися по своїх когортах. Коли на землю спустився морок, на десяти широченних дворах, де щойно панували безладдя, крики і розпач, установився спокій і глибока тиша.

На кожному дворі вишикувалися по дві когорти гладіаторів. Мовчазні й схвилювані, вони стояли щільними ше-

ренгами і чекали рішення своїх трибунів та центуріонів, які зібралися на нараду в одному з фехтувальних залів.

Усі ці події відбувалися саме тоді, коли Спартак і Еномай, добравшись після стількох зусиль до школи Лентула, зупинилися, помітивши близько від себе списи, мечі й шоломи, що блищали в темряві при світлі смолоскипа.

— Легіонери, — півголосом сказав Еномай Спартакові.

— Так, — відповів той, відчуваючи, як стислося його серце.

— Значить, надто пізно... Школу оточено... Що нам робити?

— Чекай!

І Спартак, напруживши слух, щоб уловити найвіддаленіший голос або шум, уважно стежив за рухом смолоскипа, який усе віддалявся і нарешті зник зовсім.

Тоді Спартак сказав Еномаєві:

— Стій і мовчи.

Обережно рушив він до того місця, де щойно пройшли римські легіонери. Через кілька кроків фракієць прислухався, почувши тихе перешіптування, і підніс до очей долоню. Напруживши зір, він на хвилину зміг розгледіти темну масу, яка рухалася в кінці вулиці. Тоді він обережно повернувся назад і, взявши Еномая за руку, звернув ліворуч. За десять кроків Спартак спинився і похапцем прошепотів товаришеві:

— Вони тільки що почали оточувати школу, та ще не зовсім оточили. Тепер вони розташовують загони своїх бійців на кожному перехресті вулиці. Ми краще знаємо всі ці поплутані завулки і хвилин на десять раніше потрапимо до муру з боку міста. В тому місці мур дуже старий, не вище двадцяти восьми футів, там ми проберемося до школи.

Отак ця незвичайна людина з незрівнянним спокоєм і мужністю одчайдушно боролася проти зловісної долі і щохвилини знаходила в собі нове завзяття та мудрість.

Все так і сталось, як передбачав Спартак. Вони швидко прослизнули темними плутаними вуличками до муру в наміченому місці. Тут Еномай зі спритністю, якої не можна було чекати від його велетенської постаті, почав видиратися нагору, навпомацки знаходячи виступи і гострі камінці. Він швидко виліз на мур і почав спускатися з другого боку.

Як тільки германець зник по той бік, Спартак ухопився правою рукою за гострий кінець камінця і теж почав підійматися цією незручною драбиною. Та коли він, забувши про вивих лівої руки, пустив і її в хід, то пронизливо скрикнув від гострого болю і впав навзнаки на землю.

— Що сталося, Спартак? — приглушеним голосом спитав Еномай. Він уже сплигнув на землю по той бік муру.

— Нічого... — відповів рудіарій. Зібравши всю силу волі, незважаючи на страждання від страшного болю в лівій руці, він знову почав з спритністю серни видиратися на мур. — Нічого... Моя вивихнута рука...

— Ах, присягаюся всіма гадюками пекла! — ледве заглушуючи свій голос, вилаявся Еномай. — Справді!.. Про це ми не подумали... Зачекай мене... Я зараз вилізу нагору і допоможу тобі...

— Нічого!.. Нічого!.. Кажу тобі, це нічого... Не рухайся... я зараз сам доберуся до тебе... мені не треба допомоги...

Невдовзі Еномай справді побачив могутню постать на верху муру, а через деякий час Спартак швидко злавив униз, пересуваючись від одного каменя до іншого, від щілини до щілини, і нарешті сплигнув на землю.

Стурбований Еномай швидко підійшов до Спартака, щоб побачити, що у нього з рукою, і спинився, вражений його виглядом. Обличчя рудіарія посиніло, а розширені нерухомі зіниці робили його схожим швидше на привид, ніж на живу людину.

— Спартак! Спартак!.. — тихо покликав його германець. Ї грубе обличчя цього дикуна засвітилося такою ніжністю, на яку він, здавалося, не був здатний. — Спартак... ти занадто мучишся... більше, ніж може стерпіти людина... Спартак... ти знепритомнієш... Сядь отут...

Еномай любовно пригорнув фракійця до себе і посадив на великому камені, притуливши спиною до муру.

Спартак справді протягом останніх п'яти днів був зовсім знесилений фізичними й душевними стражданнями. Його обличчя помертвіло, вкрилося потом, а лоб став холодним, немов мармур. Бліді губи сіпались, і з них крізь зціплені зуби виривався ледве чутний стогін. Тільки-но Еномай притулив його до муру, як Спартак схилив голову на плече і застиг.

Він здавався мертвим.

Суворий германець, який раптом обернувся на дбайливу сестру-жалібницю, розгублено дивився на свого друга, не знаючи, що робити. Нарешті він узяв обережно його ліву руку, підняв її і відкинув край туніки. Рука дуже набрякла і страшенно опухла. Треба було зараз же перев'язати її.

Еномай опустив руку фракійця і почав відривати бинду од свого плаща.

Від необережного дотику Еномая рука Спартака страшенно заболіла; він застогнав і поволі розплющив очі.

Ледве опритомнівши, він подивився навкруги, пригадав усе, що сталося, підвівся і сказав насмішкувато:

— Оце так герой!.. Присягаюся Юпітером Олімпійським, Спартак став жалюгідною бабою!.. Наших братів убивають, справа наша гине, а я непритомнію! Боягуз!

Еномай насилу зміг його переконати, що навколо все спокійно, що вони ще встигнуть озброїти гладіаторів, що непритомність його тривала не більше двох хвилин, а рука його таки в дуже поганому стані.

Кажучи все це, германець міцно перев'язав Спартаківі руку. Довший кінець він обв'язав йому навколо шиї, надавши руці горизонтального положення на рівні грудей.

— Тепер ти менше страждатимеш. Спартаківі досить однієї руки, щоб лишатися непереможним.

— Аби тільки нам роздобути мечі, — відповів фракієць і швидко рушив до найближчої будівлі.

Передній зал був порожній; через нього вони вийшли у двір.

Там мовчки стояли дві когорти гладіаторів. Несподівана поява Спартака й Еномая викликала в них крики радості.

— Тихше! — гучно крикнув Спартак.

— Тихше! — повторив Еномай.

— Мовчіть і стійте у бойовому порядку. Тепер не час даремно кричати!

І коли знову запала тиша, він запитав:

— А де ж трибуни, центуріони, начальники?

— У залі Аврори радяться, що робити далі, — відповів один з декуріонів. — Школу оточили когорти римлян, зали із зброєю охороняють численні загони легіонерів.

— Знаю, — відповів Спартак і, повернувшись до Ено-
мая, додав: — Ходімо до залу Аврори. — Потім голосно
промовив до гладіаторів: — Заклинаю вас усіма богами
неба і пекла додержуватись порядку й тиші.

Вийшовши зі старої школи (так звалася будівля, де во-
ни затрималися на ці кілька хвилин), Спартак і Еномай
попрямували до другої будівлі, що звалася школою Аврори,
і швидко ввійшли до фехтувального залу, де при світлі
кількох смолоскипів близько двохсот гладіаторів — трибу-
нів, центуріонів і членів верховного штабу Спілки пригно-
блених — обговорювали план дії в цей небезпечний час.

— Спартак! — вигукнули кілька голосів при появі ру-
діарія.

— Ми загинули! — сказав гладіатор, який головував на
наradі.

— Ще ні, — заперечив Спартак, — якщо ми зможемо
захопити хоча б один склад зброї.

— Але як це зробити?

— Є у нас смолоскипи? — спитав Спартак.

— Ми їх маємо триста п'ятдесят чи чотириста.

— Ось наша зброя! — вигукнув Спартак, і його очі спа-
лахнули радістю. — З десяти тисяч гладіаторів цієї школи
ви, безсумнівно, нийсміливіші й найрішучіші. Сьогодні
увечері ви повинні довести своєю відважністю і лев'ячою
мужністю, що ваші товариші по нещастю не дарма обра-
ли вас ватажками. Чи готові ви на все?

— На все готові! — відповіли в один голос гладіатори.

— Чи готові ви битися безоружними проти озброєних
і бути перерізаними, як вівці?

— На все готові! — рішуче, як один, повторили двісті
гладіаторів.

— Тоді мерщій!.. Виносьте смолоскипи... Подвоїмо, як-
що можливо, потроїмо їх кількість. Озброїмося ними. На-
падемо на охорону найближчого залу, проженемо її, підпа-
лимо двері і здобудемо стільки зброї, скільки нам потрібно
для перемоги! Ні, присягаюся священними богами Олімпу,
не все втрачено, поки ще жива віра в нашу справу, поки ми
ще не втратили мужності! Перемога буде за нами, якщо ми
твердо зважимося або перемогти, або вмерти!

Очі рудіарія палали, здавалося, вони освітлювали над-
природним блиском його натхненне обличчя. Віра й зав-

зяття, подібно до струму, передалися від нього до сердець двохсот гладіаторів. Миттю зібрали вони різноманітні смолоскипи — з клоччя, обмоченого в смолу і сало, з смолистих дощечок, з'єднаних у трубки і наповнених запалювальним матеріалом, запалили їх і, люто розмахуючи ними, мов мечами, приготувалися із цією нікчемною зброєю йти на все заради загального порятунку.

У цей час центуріон Попілій, зміцнивши варту біля міських воріт, привів до школи гладіаторів понад триста легіонерів у розпорядження трибуна Тіта Сервіліана. Водночас до Фортунатських воріт підійшло близько семисот солдатів міської варті з їхніми центуріонами під безпосереднім начальством префекта Меттія Лібеона.

Це був чоловік років п'ятдесяти, високий на зріст, дуже товстий, рум'яний, здоровий на вигляд. На обличчі префекта з першого погляду можна було прочитати любов до затишку, спокою і постійних епікурейських насолод за келихом у триклінії. Він уже багато років очолював префектуру Капуї і вільно користувався вигодами свого високого і заavidного поста. Обов'язки його у мирні часи були легкими й малозначними. Тому буря, яка так зненацька нависла над цією безжурною головою, спіткала його зовсім непередбаченого і вразила, як людину, пробуджену від приємного сну. Нещасний урядовець зовсім розгубився, як курка у купі клоччя.

Однак небезпечність становища, страх перед покаранням, настійні вимоги його честоловної й рішучої дружини Доміції і, нарешті, поради відважного трибуна Сервіліана взяли верх над нерішучістю. І Меттій, навіть не розуміючи як слід, що діється, не передбачаючи наслідків своїх наказів, зважився нарешті дещо зробити, дати деякі розпорядження.

Найбільш несподіваним наслідком його наказів було те, що нашвидкуруч скликані і озброєні бійці міського ополчення почали кричати, щоб до бою їх вів сам префект, що вони довіряють тільки йому.

Спершу бідолаха рішуче відмовлявся. Його перемагав страх. Префект говорив, що він, мовляв, людина тоги, а не меча і ще з дитинства відвик од зброї та воєнних справ. Він запевняв, що його присутність у палаці префектури конче необхідна, треба усе передбачити, про все подбати,

всім розпорядитись. Однак під тиском капуанських сенаторів, вимог воїнів і докорів дружини нещасний мусив скоритися, надіти шолом, панцир і підперезатися поясом з мечем. Не як воєначальник, що на чолі війська йде до бою, а як жертва, яку тягнуть на заклання, рушив він з дому на чолі капуанського ополчення в напрямі гладіаторської школи. Коли капуанські воїни наблизилися до Фортунатських воріт, трибун Сервіліан, у супроводі Попілія та Лентула Батіата, вийшов назустріч префектові і сказав, що треба зібрати нараду, щоб обговорити план наступних дій.

— Так... нараду, нараду... мало сказати — порадитися... слід переконатися, чи всі знають... чи всі можуть... — сказав, заїкаючись, Меттій. Труднощі його становища зростають ще й тому, що він намагався приховати страх, який його охопив.

— Тому що... зрештою... — вів він далі після хвилинного мовчання, бажаючи переконати присутніх у тому, що він справді про щось міркував. — Я знаю всі закони республіки і при нагоді вмю теж володіти мечем... і якщо для батьківщини потрібно... якщо потрібно, можу віддати життя... але командувати... так... несподівано... навіть не знаючи, проти кого... і як... і де... бо зрештою... якби справа була проти відомого противника... у відкритому полі... я знав би, що робити... Я знав би, що я роблю... але...

Його плутане красномовство вичерпалося. Хоч як він шукав слів, щоб закінчити свою промову, чухаючи спочатку вухо, потім ніс, — так нічого і не знайшов. І, всупереч правилам граматики, словом «але» бідний префект закінчив свою промову.

Трибун Сервіліан усміхнувся. Він добре знав префектову вдачу і розумів його скрутне становище. Щоб виручити префекта і здійснити все те, що сам намітив, трибун сказав:

— Я вважаю, що можна прийняти тільки один план, щоб знищити змову цієї наволочі: стерегти і захищати зали, де складено зброю, замкнути ворота школи і охороняти їх, щоб перешкодити втечі гладіаторів, загородити всі вулиці й виходи з міста. Про все це я вже потурбувався.

— І ти чудово зробив, доблесний Сервіліане, — сказав з поважним виглядом префект, дуже задоволений з того,

що трибун своєю передбачливістю звільнив його від клопоту самому давати розпорядження, а потім ще й відповідати за них.

— Тепер, — додав Сервіліан, — у мене залишилося близько ста п'ятдесяти легіонерів. Разом із хоробрими ополченцями міста я міг би рішуче виступити проти бунтівників, розігнати їх і примусити повернутися в їхні клітки.

— Дуже добре, чудово задумано! Це саме те, що я хотів запропонувати! — підхопив Меттій Лібеон. Префектові здавалось неймовірним щастям, що трибун візьметься сам керувати цією справою.

— Щодо тебе, мудрий Лібеоне, то ти, безсумнівно, зажадаєш узяти безпосередню участь у діях.

— О... коли тут командуєш ти, хоробрий і випробуваний у битвах, і хочеш, щоб я претендував... о, ні... ніколи не буде того, щоб я...

— Тому, що ти цього бажаєш, — перебив префекта трибун, — ти можеш залишитися з сотнею капуанських солдатів біля воріт школи Геркулеса, на відстані двох пострілів з лука звідси, щоб оберігати вихід разом із загоном легіонерів, який там уже вартує...

— Але... ти розумієш, що... зрештою, я людина тоги... проте... якщо ти думаєш, що...

— А, я тебе зрозумів: ти хотів би взяти участь у сутичці з цією наволоччю, що, можливо, стане неминучою... та все ж охорона тих воріт — справа дуже важлива, і тому я прошу тебе взяти на себе це завдання.

І стиха, майже на вухо, швидко-швидко сказав Лібеонові:

— Там тобі не загрожує небезпека.

А голосно мовив:

— Проте, якщо ти хочеш розпорядитись інакше...

— Ні, ні... ти думаєш? — сказав, трохи посміливішавши, Меттій Лібеон. — Іди і порозганяй бунтівників, іди, сміливий юначе, а я з сотнею воїнів піду на вказане мені місце, і якщо ті спробують звідти вийти... якщо вони спробують мене атакувати... ви побачите... кепсько їм буде... хоча... зрештою я людина тоги... але ще пам'ятаю мої юнацькі воєнні подвиги... і горе цим нещасним... якщо...

Так, бурмочучи собі під ніс, він потиснув руку Сервіліанові і в супроводі центуріона рушив з капуанськими солдатами на довірений йому пост. У глибині душі він го-

рював над своїм становищем, в яке потрапив через боже-
вілля десяти тисяч бунтівників, і шкодував за спокоєм
минулих безжурних днів.

Тим часом гладіатори, вагаючись між надією і відчаєм,
усе ще лишались у дворах і чекали наказів своїх началь-
ників. А ті, озброєні смолоскипами, готувалися за всяку
ціну оволодіти складом зброї у школі Геркулеса. Вхід до
цього залу охороняли п'ятдесят легіонерів і раби, що ви-
рішили ціною життя захищати двері від бунтівників.

Саме тоді, коли Спартак, Еномай та їхні товариші при-
готувалися вдертися до коридора, що вів до складу зброї,
нічну тишу розітнув звук сурми і сумно пролинув над
дворами, де стояли зімкнуті шеренги гладіаторів.

— Тихше! — вигукнув Спартак і помахом смолоскипа
спинив своїх товаришів.

Слідом за звуком сурм залунав голос міського оповіс-
ника, який від імені римського Сенату вимагав, щоб бун-
тівники повернулися до своїх камер, і попереджав, що в
разі непокори після другого сигналу вони будуть розігна-
ні збройною силою республіки.

Страшне хвилювання, оглушливе й довге ревіння тисяч
голосів відповіло на крик глашатая. І немов відгомін сусід-
ніх гір, слова цього оповісника зловісно повторювали інші
оповісники біля входів до всіх дворів, де стояли гладіатори.

Спартак спинився, на мить задумавшись. Обличчя йо-
го було страшне, очі дивилися в землю, він ніби радився
сам із собою. Нарешті повернувся до товаришів і досить
голосно, щоб його почули, промовив:

— Якщо атака на зал із зброєю вдасться, то здобутих
мечів нам вистачить, щоб захопити інші склади зброї, і
ми переможемо. Якщо ж напад не вдасться, то нам зали-
шиться тільки один вихід, щоб наша справа не загинула
остаточно. Старші центуріони з обох легіонів повинні будуть
звідси повернутися до своїх товаришів. Коли за чверть го-
дини не залунає наш гімн свободи, то нехай запропону-
ють усім розійтись і повернутися до камер. Це означає,
що ми не змогли захопити зброю. В цьому разі ми
зламаємо і підпалимо хвіртку, що знаходиться на відста-
ні пів-постріла з лука від школи Геркулеса. Зібравшись у
таверні Ганімеда, озброїмося чим зможемо і через усі пе-
решкоди, скільки б нас не було — сто, шістдесят, трид-

цять — словом, усі, хто лишиться живий, станемо табором на Везувії і там підніmemo прапор повстання. Туди, найкоротшими стежками, озброєні чи без зброї, хай збираються всі наші брати. Звідти почнеться війна пригноблених проти гнобителів.

І після короткої паузи, бачачи, що два старші центуріони не наважуються залишити місце, де небезпека була найбільшою, він сказав:

— Армодію, Клувіане! Іменем верховного штабу наказую вам іти!

Обидва юнаки нахилили голови і неохоче розійшлися. Тоді Спартак, повернувшись до своїх товаришів, сказав:

— А тепер... уперед!

Разом з Еномаєм він перший увійшов до коридора, де був зал із зброєю, і блискавично кинувся на легіонерів; начальник легіонерів, однорукий і одноокий ветеран, зустрів напад криком:

— Уперед!.. Ану, вперед! Підлі гладіатори!.. Впер... Та він не зміг закінчити, бо Спартак, простягнувши руку з палаючим смолоскипом, ударив його в обличчя.

Старий легіонер страшно закричав і відступив. Солдати марно намагалися дістати мечами Еномая і Спартака, які, одчайдушно діючи цією небаченою зброєю, напірали на них і відтісняли од дверей складу.

У цей час легіонери під керівництвом Тіта Сервіліана і капуанські ополченці, розділені на два загони, під командуванням центуріонів, рушили одночасно на три двори і почали кидати дротики у беззбройних гладіаторів.

То була жахлива картина. Гладіатори з диким виттям і прокляттям, гнані густим дощем списів, відступали до виходів з дворів і в один голос кричали:

— Зброї!.. Зброї!.. Зброї!..

А дощ дротиків сипався на них. Скоро відступ гладіаторів став панічним, перетворився на втечу.

Тоді почалася метушня біля виходів, у коридорах. Гладіатори поспішали до камер, падали, задихалися, давили й топтали один одного. Чулися дикі крики, прокльони, благання, зойки поранених і вмираючих.

Винищення гладіаторів на перших трьох дворах і їхня втеча викликала замішання й паніку в когортах на останніх дворах. Шеренги гладіаторів почали розладнуватися,

рідшати. Маючи зброю, ці люди могли б битися, загинути як один або здобути повну перемогу навіть над двома римськими легіонами. Тепер же, без зброї, приречені на смерть, вони не могли і чверті години лишатися разом, бо кожен хотів урятуватися.

Тим часом Спартак і Еномай, мов голодні тигри, билися поруч з двома товаришами — ширина коридора не дозволяла битися більш ніж по чотири в ряд — і швидко встигли прогнати легіонерів од дверей. Завзято переслідуючи їх, вони швидко відтіснили їх до атрію, де поступово набралось близько сотні гладіаторів з смолоскипами. Деяких легіонерів вони звалили додолу, повбивали, інших, з обпаленими обличчями, осліплених, примусили тікати.

А в цей час гладіатори, що були в коридорі, складали смолоскипи під дверима, намагаючись їх підпалити і таким чином вдертися до залу із зброєю.

Легіонери кидалися врозтіч од шаленого нападу Спартака. Деякі з них потрапили в середину когорт Сервіліана, Попілія і Солонія, які зімкнутим строєм — таким був наказ — переслідували гладіаторів по дворах.

Трибун і центуріон дізналися, таким чином, про нову для них небезпеку, що могла вирвати з їхніх рук так легко здобуту перемогу. Тому Попілій поспішив до школи Геркулеса, кинувся в коридор, де двері до залу із зброєю вже почали палати. Він побачив, що мечами проти смолоскипів нічого не зробиш, і наказав заднім шеренгам кидати вздовж коридора дротики. Ця зброя і тут швидко принесла легіонерам перемогу над мужністю повстанців.

Загін Спартака відступив, але у повному порядку, бо в ньому були найхоробріші і найсильніші гладіатори. Вони відступали, кидаючи в римлян смолоскипи, витягали дротики з убитих і поранених товаришів, яких несли з собою, і цими дротиками, наче мечами, завзято змагалися за вихід з коридора.

Вийшовши з Еномаєм і сотнею товаришів з атрію у двір, Спартак побачив безладну втечу гладіаторів. Їхні страшні крики і зойки свідчили, що всередині дворів усе було вже втрачено і що тепер залишився тільки один шлях до порятунку — вирватися зі школи і тікати на Везувій. Тому, повернувшись до атрію, він закричав громовим голосом, який гучно лунав навіть у бойовій колотнечі:

— Хто має мечі, хай лишається тут і якомога довше захищає цей вихід від легіонерів!

Кілька гладіаторів, озброєних захопленими у легіонерів мечами й списами, враз стали стіною біля виходу з коридора, яким марно намагались оволодіти легіонери Попілія.

— За мною! — гукнув до інших гладіаторів Спартак, високо розмахуючи смолоскипом і показуючи цим напрям відступу.

Разом з Еномаєм він швидко попростував до муру, що оточував школу, до того місця, де вузькі й невисокі двері, вже багато років замкнені і завалені, могли бути для гладіаторів єдиним шляхом до порятунку.

Та щоб спалити їх, потрібно було не менш як півгодини. Було очевидно, що переможці, кинувшись з усіх боків, не дали б гладіаторам вийти. А сокир чи молотів, щоб розтрощити двері, у них не було. Що тут робити? Як швидше відчинити двері?

Та цієї миті, коли всі тривожно, кожний про себе, шукав способу досягти спільної мети, могутній Еномай глянув на мармурову колону, що лежала поблизу, і гукнув до товаришів:

— Ану, хто найдужчий, виходь!

Миттю сім чи вісім найвищих і найсильніших гладіаторів вийшли і стали перед Еномаєм. Він швидко обвів їх поглядом досвідченої людини і звернувся до високого кремезного самніта, такого ж велетня, як він сам. Нагнувшись над колоною і підклавши руки під один її кінець, він сказав:

— Ну, а тепер побачимо, яка твоя сила: бери-но цю колону за другий кінець.

Всі зрозуміли намір Еномая і розступилися. Германець і самніт легко підняли колону, перенесли, трохи розгойдали величезну брилу і гупнули нею в двері, що затріщали від страшного удару.

Двічі мусили гладіатори повторити цей прийом, а за третім разом двері впали, розтрощені на скалки. Гладіатори, погасивши і покидавши смолоскипи, мовчки вийшли через прохід і слідом за Спартаком рушили брудною, вузькою вуличкою до таверни Ганімеда.

Це була одна з найближчих до школи Лентула таверн, куди найчастіше заходили гладіатори, її хазяїном був рудіарій, близький приятель Спартака, учасник змови, якій він допомагав чим тільки міг.

Вівіска над входом зображала потворного Ганімеда, що наливав червоний як кров нектар у чашу не менш потворному Юпітерові. Таверна була на відстані пострілу з самостріла од того місця, де вартували легіонери і капуанські ополченці під командуванням товстого, мирно настреного Меттія Лібеона.

Мовчки, обережно просувалися за Спартаком двісті гладіаторів. За наказом, переданим пошепки, всі спинилися.

Фракієць, германець і ще кілька гладіаторів увійшли до таверни. Рудіарій — хазяїн її — невимовно потерпаючи за успіх боротьби, про яку він здогадувався з криків і гамору, що долітали від школи, кинувся їм назустріч:

— Ну, як?.. Що нового?.. Як іде битва?.. Але Спартак рішуче обірвав ці розпитування:

— Вібінію, дай нам усю зброю, яка в тебе є. Дай нам усе, що в час відчаю може стати смертельною зброєю.

З цими словами він підбіг до печі і схопив залізний рожен, в той час як Еномай зняв зі стіни сокиру. Зібравши в оберемок списи, ножі, коси, він вийшов з таверни розподілити цю зброю між товаришами. Так зробили й інші. Скоро всі озброїлися: крім того, захопили з собою також три невеликі дерев'яні драбини та кілька мотузків.

Озброєні гладіатори мовчки рушили до вулиці, на якій вартували римські солдати. Вартові ледве встигли ударити на сполох, як гладіатори з люттю диких звірів кинулися на них, завдаючи нищівних ударів. Бій тривав усього кілька хвилин. Одчайдушна навала гладіаторів швидко зламала нечисленний загін легіонерів та капуанського ополчення.

Молодий центуріон ополчення Квінт Волузій спонукував своїх солдатів до бою, сам одчайдушне бився поруч з найхоробрішими і кричав:

— Уперед, капуанці!.. Сміливіше, ради Юпітера Тіфатського!.. Меттію!.. Доблесний Меттію... підбадьорюй бійців!

При першому натискові Меттія Лібеона охопила паніка, і він сховався у хвості свого невеликого загону. Він почув, як настирливо його закликали до виконання обов'язку, і сам почав кричати, навряд чи розуміючи свої слова:

— Справді, що... звичайно... Капуанці, сміливіше!.. Вперед, мужні капуанці!.. Я буду командувати... а ви бийтеся... Не бійтеся... нічого... Бийте! Вбивайте!..

При кожному слові він відступав назад.

Сміливий Квінт Волузій упав, пронизаний наскрізь шаленим ударом Спартакового рожа, і гладіатори, прорвавшись, кинулись бігом повз нещасного префекта, який, знітившись, упав навколішки і кричав плаксивим тремтячим голосом:

— Я людина тоги... Я не зробив... нічого злого... згляньтеся... згляньтеся, сміливці!.. Пожалійте!..

Він не зміг більше скімлити, бо Еномай у цю мить стусаном ноги в груди повалив його навznak.

Спартак пробіг кроків триста, спинився і, задихаючись, сказав Еномаєві:

— Треба, щоб половина з нас лишилась тут затримати хоч на півгодини ворогів і дати змогу іншим перелізти через міський мур.

— Я лишаюся! — крикнув Еномай.

— Ні, ти поведеш їх на Везувій, а тут лишусь я...

— Нізащо! Якщо я загину, ти зможеш продовжувати війну, а коли загинеш ти — усьому кінець.

— Біжи, біжи ти, Спартак, — вигукнули одразу кілька гладіаторів, — ми лишаємося тут з Еномаєм!

Сльози з'явилися на очах Спартака при цьому змаганні у самопожертві й відданості. Потиснувши другові руку, він сказав:

— Прощайте... Чекаю вас на Везувії...

У супроводі гладіаторів, до яких Еномай приєднав людей з драбинами, Спартак зник у лабіринті завулків, що вели до міського муру. А Еномай наказав гладіаторам, які лишилися, викидати з вікон сусідніх домів ослони, ліжка та інші меблі, щоб загородити ними вулицю. Він готувався до тривалого і жорстокого опору римським когортам, які вже наближалися.

Розділ XI

ВІД КАПУЇ ДО ВЕЗУВІЮ

Поки Еномай, укріпившись за барикадами, чинив опір римським легіонерам, Спартак з товаришами добрався до міського муру. Під покровом ночі, користуючись трьома драбинами, з'єднаними мотузками, вони видерлись на вал, втягли за собою драбину і, приставивши її до зовнішнього боку муру, спустилися вниз. Потім, розв'язав-

ши драбини, перекинули їх одна на одну через глибокий рів, повний води й мулу. Перейшли його, скинули драбини в рів і швидко попростували чистим полем між Ателланським та Капуанським шляхами.

Через дві години, опівночі, загін гладіаторів, що втік зі школи Лентула, зупинився після швидкого маршу біля вілли Гнея Корнелія Долабелли, що містилася на мальовничому пагорбі на відстані приблизно восьми миль од Капуї.

Дійшовши до ґратчастої огорожі вілли, Спартак кілька разів ударив у дзвін; це розбудило собак, а потім і воротаря. Старий фессалієць-раб, зовсім сонний, прикриваючи долонею мідний ліхтар, попрямував до воріт, бурмочучи по-грецьки:

— Хай Юпітер покарає цього нахабу!.. Хто ж повертається після півночі?.. Завтра ж доповім про це управителю!

З цими словами старий підійшов до ґрат, а за ним бігли, люто гавкаючи й вишкіряючи зуби, два сторожові пси.

— Хай Юпітер Олімпійський буде прихильний до тебе і хай завжди тобі допомагає Аполлон Пегаський, — сказав теж по-грецьки Спартак. — Ми — гладіатори, греки, такі самі нещасні, як і ти, втікаємо з Капуї. Відчини нам, не примушуй вдаватися до насильства, інакше тобі буде погано.

Воротар остовпів, побачивши загін змучених і незвичайно озброєних людей.

Після короткої мовчанки, яку порушував лише гавкіт собак, Спартак вивів старого з остовпіння грізним окриком:

— Присягаюся віковичними лісами Осси й Пеліона, чи зважишся ти нарешті відчинити добровільно і чи примушиш замовкнути своїх надокучливих псів? Чи ти хочеш, щоб ми взялися за сокири?

Така мова не дозволяла більше вагатись, і воротар почав відчиняти хвіртку, покрикуючи на собак:

— Замовчи, Пірр! Тихо, Алкід!.. Хай допоможуть вам боги... добрі молодці... Ось зараз відчиню... Та тихше ви, навіжені!.. Будьте тут, як удома... Зараз ви побачите управителя будинку... він теж грек... Статечна людина... ви знайдете тут, чим підкріпитися.

Гладіатори увійшли, Спартак одразу звелів замкнути ворота і поставив на варті п'ятьох своїх людей. Потім з

реш тою товаришів вийшов на подвір'я, оточене деревами і кущами троянд. Тут він перелічив гладіаторів і побачив, що всього їх разом з ним лишилося сімдесят вісім.

Спартак похилив голову і замислився. Потім, зітхнувши, підняв голову і промовив до високого галла, з рудим волоссям і сповненими молодецького запалу блакитними очима:

— Ех, Борторіксе!.. Коли б фортуна привітала нашу відвагу, то ця жменька молодців зуміла б розпочати велику війну за благородну справу!..

І відразу ж додав:

— На жаль, історія судить про благородні справи з їх успіху!.. Проте — хто знає? — чи не залишено на її сторінках для цих сімдесяти восьми місце поруч з трьомастами героїв Фермопіл!.. Хто знає!..

Облишивши свої роздуми, він наказав біля всіх входів негайно поставити варту. Потім викликав до себе управителя будинком Долабелли і запевнив його, що вони візьмуть з вілли тільки їжу, деякі необхідні речі та всю зброю, яка тут є, і що ні він, ні його товариші не заподіють ніякої шкоди віллі. Спартак умовив управителя добровільно наділити його товаришів усім необхідним, якщо він хоче уникнути насильства.

Таким чином, гладіатори незабаром одержали їжу і вино для відновлення сил і, за наказом Спартака, запаслися харчами на три дні.

Виявилося, що серед дев'яноста рабів, які жили на віллі, був лікар, грек Діонісій Евдней. Він мав дозвіл працювати лише за своїм фахом, тобто лікувати хворих рабів і господаря.

Цей лікар з великою старанністю взявся лікувати руку рудіарія. Вправивши вивихнуту кістку, він обклав руку лубками, обережно скріпив їх пов'язкою. Потім порадив Спартакові хоч трохи підкріпитися сном та відпочинком, попередивши його, що в протилежному випадку його може схопити небезпечна лихоманка.

Спартак, віддавши Борторіксові докладні й точні накази, ліг у зручне ліжко і звелів галлові розбудити себе на світанку. Але Борторікс за порадою лікаря дозволив Спартакові спати, аж доки він прокинеться сам.

Спартак прокинувся вранці, бадьорий і жвавий, повний нових надій. Сонце вже протягом трьох годин зали-

вало промінням чарівну віллу, навколишні горби, лісисті урвища Апеннін, а також далекі міста і вілли, розкидані вздовж морського узбережжя.

Ледве прокинувшись, Спартак скликав на подвір'ї вілли всіх рабів Долабелли, а сам у супроводі управителя і тюремника пішов до в'язниці. Такі в'язниці неодмінно були при всіх віллах і сільських палацах римлян. До них замикали на ніч тих рабів, які були в кайданах і мусили працювати з залізними кільцями на руках та ногах. Він звільнив понад двадцять нещасних, замкнених у в'язниці, і приєднав їх до зібраних на майдані. Палкими й простими словами він розповів рабам, здебільшого грекам, халкідянам та іллірійцям про причини втечі своїх товаришів по нещастю і про справу, яку задумав і якій присвятив своє життя. Яскравими барвами змалював високу мету їхньої боротьби — відвоювання прав пригноблених, знищення рабства, визволення всього людства.

— Хто з вас хоче стати вільним, хто вважає за краще славно загинути на полі бою зі зброєю в руках, ніж бути мізерним рабом ? Хто з вас почуває себе сміливим і міцним, здатним нести тягар і терпіти небезпеки війни проти гнобителів? Хто з вас розуміє всю ганебність ненависних кайданів — хай візьме в руки будь-яку зброю і йде з нами!

Палка й щира промова Спартака незвичайно вразила цих нещасних, ще не зовсім знесилених і отупілих у рабстві. З радісними вигуками й слізьми понад вісімдесят рабів Долабелли захопили сокири, коси, вила і вступили до Спілки пригноблених, прийнявши присягу.

Спартак, Борторікс і кілька найхоробріших гладіаторів озброїлися знайденими на віллі мечами та списами. Фракієць мудро розмістив рабів Долабелли серед гладіаторів для того, щоб вони влили в новаків силу й мужність. Потім він вишикував свій маленький загін, який мав уже понад сто п'ятдесят бійців, і за дві години до полудня вирушив з вілли Долабелли через поля, виноградники глухими стежками в напрямі до Неаполя.

Після швидкого переходу, не порушеного ніякими особливими подіями, загін гладіаторів перед смерком підійшов до Неаполя. На відстані кількох миль од міста Спартак наказав спинитися біля вілли одного патриція. Суворо заборонивши чинити будь-яке насильство й гра-

бунки, він наказав лише запастися на три дні харчами і забрати всю зброю, яку знайдуть у домі.

Звідси через дві години Спартак рушив далі в супроводі ще п'ятдесятьох рабів і гладіаторів, які покинули в'язницю й карцери на віллі патриція, щоб брати участь у благородній боротьбі за свободу.

Протягом наступної ночі Спартак продовжував похід. Зі спритністю та обачністю досвідченого полководця він вів загін покрученими стежками, через мальовничі запашні поля й горби між Неаполем та Ателлою, зупиняючись біля кожної із зустрічних вілл лише на стільки часу, скільки було потрібно, щоб забрати зброю і закликати тамтешніх рабів до участі в боротьбі. На світанку другого дня він вийшов до підгір'я Везувію, на шлях, що звивався попід цією горою од Помпеї, повз дачі й місця літніх розваг патрициїв.

На відстані миль двох од Помпеї Спартак спинив загін, зайняв кілька садів обабіч дороги, розмістив за кущами запашних акацій, мирта й розмарину товаришів, яких було вже понад триста, і вирішив чекати сходу сонця.

Незабаром на вершині гори, що, здавалося, сягала синього неба і ніби танула в ньому, почали з'являтися сіруваті та біляві хмаринки. Поступово світліючи, вони скидалися на легенькі хвильки диму від пожежі, що раптово ніби спалахнула по той бік Везувію на схилах сусідніх Апеннін.

Хмаринки з білих стали рожевими, з рожевих перетворилися на пурпурові. Потім з'явився тонесенький серпанок блискучого золота, і на гору, досі чорну, страхітливую масу граніту, раптом полилися потоки яскравого світла, відкривши її величні контури. Стало ясно видно обидві вершини, вкриті густими темними лісами, і похмурі безодні між брилами сіро-попелястої лави, осяяні сонцем квітучі схили збігали далеко-далеко на всі боки і здавалися біля підніжжя гіганта чудовим строкатим килимом, зітканим з квітів і зелені.

У ті часи Везувій мав не таку форму, як тепер, не був таким буремним, страшним і грізним. Вулканічні вибухи бували і за найдавніших часів, але в епоху, описувану в нашій повісті, про них ніхто навіть не пам'ятав. Про колишні грізні явища природи свідчили тільки брили застиглої лави, на яких стояли міста Стабія, Геркуланум і Помпеї.

Вогонь, що клекотів у жерлі вулкана з давніх часів, не турбував райської краси чудової навколишньої місцевості. Мешканців цього чудового краю поети славили як сусідів Елізіуму, тобто раю. І справді, ніде в Італії не знайшли б поети подібної краси, більшого простору для вільного польоту їхньої фантазії, чарівніших і привабливіших картин, гідних переддвер'я Елізіуму.

Тільки підземне гуркотіння та землетруси трохи порушували затишне життя мешканців Кампанії. Але ці поштовхи траплялися так часто, що до них тут звикли. Тому все підніжжя Везувію пишалось садами, виноградниками, віллами, палацами і здавалось одним величезним містом-садом.

Під ранковим промінням сонця Везувій і вся Байська, або Неаполітанська, затока являли собою таке величне і чарівне видовище, що викликали у гладіаторів вигуки захоплення. Потім усі потроху замовкли, зачаровано споглядаючи невимовно прекрасну панораму. Вони побачили немов занурені в морські хвилі багаті й пишні Помпеї. Зруйновані мури Помпей ще нагадували про долю їх мешканців у громадянській війні проти Сулли вісімнадцять років тому. Сулла з милосердя наказав зруйнувати лише мури Помпей. І тут же поблизу вщент зруйнована і спалена Стабія свідчила, якою була жорстокість того самого Сулли до мешканців інших міст.

Спартак швидко скинув з себе зачарування чудовим світанком. Роздивляючись схили гори, він силкувався визначити, чи доходить мощена лавою дорога до вершини гори. Але густі ліси, що вкривали вершину, заважали Спартакowi побачити, де закінчувалася ця дорога. Тому, після короткого міркування, він вирішив послати Борторікса з тридцятьма найметкішими бійцями на розвідку дороги. А сам з головною частиною загону рушив по сусідніх віллах і палацах, щоб роздобути зброю та визволити рабів.

Усе було зроблено, як наказав Спартак. Через три години повернувся з розвідки Борторікс, а Спартак роздобув трохи зброї і збільшив загін ще на двісті рабів і гладіаторів. З усіх п'ятисот бійців він створив одну когорту в п'ять маніпул. Одну з маніпул, в якій було вісімдесят наймолодших і найдужчих гладіаторів, він озброїв такою ж кількістю списів і дротиків. Наслідуючи римський стрій,

він назвав їх «гастататами», тобто носіями списів, і командування ними доручив Борторіксові. На кожних десять чоловік він призначив декуріона, а на кожную маніпулу — двох центуріонів. Тих і других він вибрав з сімдесяти восьми гладіаторів, які втекли з ним з Капуї, бо був певен їхньої відваги, міг у всьому на них покластися.

Зі слів Борторікса Спартак дізнався, що дорога, на якій вони були, простягалася лише на дві милі вгору, а потім переходила у вузьку стрімку стежку, що доходила лісом до певної висоти і там зовсім губилася серед скель та урвищ. Доступ до вершини був дуже важкий.

— О, нарешті, після стількох невдач всемогутні боги почали допомагати нашій справі! — вигукнув Спартак, сяючи від радості. — Там, нагорі, серед відлюдних лісів, де гніздяться орли і дикі звірі ховаються від людей, — там ми піднесемо наш прапор свободи! Сама фортуна не змогла б подарувати нам зручнішого місця!.. Вперед!

Коли когорта рушила в дорогу, Спартак покликав до себе дев'ять гладіаторів зі школи Лентула, щедро обділив їх грішми і наказав негайно вирушати різними шляхами до Рима, в Равенну і в Капую і сповістити своїх товаришів по нещастю, які були в школах цих трьох міст, що Спартак з п'ятьма сотнями гладіаторів стоїть табором на Везувії. Нехай вони поодинці, маніпулами або легіонами — кому як зручно — якнайшвидше поспішають сюди для боротьби за свободу.

Посилаючи по три гінці до кожного з цих міст, Спартак розміркував, що коли кого з них схоплять, то принаймні троє з дев'яти доберуться до товаришів. Наказавши гладіаторам бути обачними та уважними, відпустив їх. І коли вони вже спускалися до підніжжя гори, Спартак наздогнав головний загін, який швидко підіймався до вершини.

Незабаром когорта гладіаторів минула сади, будиночки і виноградники, розташовані обабіч дороги, і вступила до лісистій частини гори. Чим стрімкішим ставав підйом, тим відлюднішою була місцевість і тим глибша тиша панувала навколо. Замість кущів і низькорослих дерев з'являлися кущі терну, падуби, берести, столітні дуби і височенні тополі.

На початку підйому загін зустрічав численних колонів, селян, які везли на віслюках кошики з овочами і фрукта-

ми на ринки Помпей, Неаполя і Геркуланума. З подивом і страхом, підозріло дивилися вони на загін озброєних людей. Коли ж гладіатори заглибилися в ліс, їм траплялися лише поодинокі пастухи, які серед кущів на скелях пасли овець та кіз, і лісові хащі тужливо відгукувалися на сумовите мекання убогих отар.

Після двох годин важкого підйому когорта Спартак досягла широкого майданчика на вулканічній скелі на кілька сотень кроків нижче від головної вершини Везувію, яка була вкрита товстим шаром вічного снігу.

Тут Спартак зупинив своїх бійців. Поки вони відпочивали, він обійшов майданчик. З одного боку вела стрімка скеляста стежка, якою гладіатори прийшли сюди; з другого — підносилися високі й неприступні скелі, з третього — був протилежний схил гори. Спуск і підйом з цього боку був іще стрімкіший, ніж з боку Помпей, що робило це місце майже неприступним для будь-якого нападу.

З півдня, з боку Салернума, місце, вибране Спартаком для табору, було таким же неприступним, як і з боку вершини.

Тут майданчик закінчувався глибочезною, страшною прірвою, порізаною майже з усіх боків величезними обвалами. Обвали надавали безодні вигляд велетенського колодязя, з якого людям неможливо було б видертися нагору.

У безодню крізь щілини падало тьмяне світло. Вона закінчувалася печерою, що несподівано виходила на квітучий схил гори, який простягався на багато миль аж до рівнини.

Після уважного огляду майданчика Спартак переконався, що кращого місця для табору годі було й шукати. Він наказав одній з маніпул, озброєній сокирами, піти до найближчого лісу нарубати дров. Треба було захистити гладіаторів від дощульних на такій висоті лютневих нічних приморозків. У той же час Спартак виставив невелику варту з майже неприступного боку майданчика, який виходив на східний схил гори. Другий сторожовий загін він поставив з боку Помпей. Так виник тут табір гладіаторів, і назва ця збереглася надовго.

Надвечір повернулися послані до лісу: вони принесли дров для багаття, гілля і хмизу, щоб зробити курені та загородження. Під керівництвом Спартак гладіатори нава-

лили поперек стежки, якою прийшли сюди, товсті стовбури дерев, важке каміння і, викопавши позаду них широкий рів, засипали їх землею. Таким чином люди за кілька годин спорудили земляний вал, чим значно укріпили свій табір з того боку, звідки був можливий напад ворога. За валом розташувалася половина маніпули, призначеної для охорони, а поперед неї через певні проміжки один від одного були розставлені дозорці так, що найвіддаленіший стояв на відстані півмилі од табору.

Незабаром, стомлені походом і працею, гладіатори поснули. О годині першого смолоскипа на майданчику стало тихо. Лише язики полум'я згасаючих багать ще деякий час освітлювали нерухомі постаті поспулих гладіаторів і синювато-чорні скелі, які служили фоном для цієї фантастичної картини.

Не спав тільки Спартак. Його нерухома атлетична постать, напівосвітлена багаттям, бовваніла у пільмі, мов привид одного з тих легендарних гігантів, які оголосили війну Юпітерові і стали табором на Флегрейських полях біля Везувію, щоб тут нагромадити гори на гори і штурмувати небо.

Навколо панувала врочиста тиша. Поклавши праву руку під перев'язану ліву, злегка схиливши голову в напрямі моря, Спартак пильно вдивлявся в яскраву цяточку світла, що мерехтіла на одному з кораблів біля Помпей.

У той час, коли очі, здавалось, цілком захопилися цим спогляданням, думки линули все далі й далі від того місця, де він тепер був. Поступово Спартак перенісся в рідні гори Фракії, до перших років свого дитинства, до тих щасливих днів, що промайнули швидко, мов подих легенького вітру. При цих спогадах його обличчя проясніло, а потім затуманилося знову: він пригадав нашествя римлян, кровопролитні війни, поразку фракійців, знищення своїх отар та осель, рабство своїх близьких і...

Раптом Спартак, понад дві години занурений у спогади й думки, стрепенувся, насторожився і повернувся в бік стежки, ніби почув щось. Але скрізь було тихо і, крім легенького шелесту вітру в гіллях дерев, нічого не було чути.

Спартак уже повернувся був до куреня, зробленого для нього товаришами. Та за кілька кроків знову спинився, прислухався і прошепотів:

— Однак... На гору підіймаються якісь воїни...

Він попрямував до спорудженого в цей вечір валу і півголосом додав, ніби розмовляючи з самим собою:

— Уже? Не сподівався, що так скоро...

Спартак не дійшов ще до місця, де вартувала половина маніпули, як у тиші ночі ясно пролунав гучний загрозливий оклик переднього дозорця:

— Хто йде?..

І потім ще голосніший вигук:

— До зброї!!

За валом почулася метушня: вартові гладіатори хапали зброю і шикувалися в бойову шеренгу.

Цієї миті до варті підійшов Спартак з мечем у руці і спокійно наказав:

— Ідуть на нас... але на цей бік не перейдуть.

— Ніхто! — в один голос вигукнули гладіатори.

— Хай один побіжить до табору, здійме тривогу і від мого імені накаже додержувати порядку й тиші.

У цей час передній вартовий у відповідь на свій оклик почув гладіаторський пароль: «Вірність і перемога!»

Один з декуріонів з кількома гладіаторами пішов уперед, щоб дізнатися, хто підходить. Тим часом табір прокинувся. Миттю кожен гладіатор озброївся і став на своє місце в маніпулі. Вишикувана когорта, наче вона складалася з старих легіонерів Марія і Сулли, була готова мужньо зустріти напад якого завгодно ворога.

Поки декуріон ходив у розвідку, Спартак з половиною сторожової маніпули мовчки стояв за валом, обличчям до стежки, і слухав. Раптом він почув радісний крик декуріона:

— Це Еномай!

І всі гладіатори враз повторили:

— Це Еномай!

Слідом за ним гучно пролунав могутній голос германця:

— Вірність і перемога! Так, друзі, це я і зі мною дев'яносто три товариші, які поодиноці втекли з Капуї.

Легко уявити, як зрадів Спартак. Він прожогом кинувся через вал назустріч Еномаєві, і друзі міцно, по-братськи обнялися.

— О мій Еномаю! — з невимовною радістю вигукнув фракієць. — Я й не сподівався так скоро тебе побачити.

— І я теж, — відповів германець, обнімаючи велетенськими руками русяву голову Спартаків і цілуючи його в лоб.

Коли кінчилися радісні привітання, Еномай почав розповідати, як його загін понад годину відбивав римські когорти. Римляни розділилися на дві частини, і поки одна нападала, друга пішла вулицями в обхід, щоб удари-ти гладіаторам у спину. Еномай розгадав цей намір і покинув оборону вулиці, бо був певен, що Спартак уже за містом. Він наказав товаришам розійтися в різні боки, поховатися на ніч, переодягтись і до вечора поодинці ви-йти з міста під арки акведука. Розповів, як понад двад-цять їхніх товаришів наклали головами в нічному бою бі-ля школи Лентула і що з ста двадцяти бійців його загону, яких він розпустив, лише дев'яносто три зійшлися під ак-ведуком. Виступивши минулої ночі, вони плутаними стежками дійшли до Помпей і тут зустріли одного з гін-ців Спартака, посланого в Капую. Він і вказав їм місце, де мали отаборитися втікачі.

Велика була радість, викликана приходом до табору цієї шостої маніпули. Знову запалали багаття, новоприбу-лих частували скромною трапезою з хліба, сухарів, сиру, фруктів та горіхів. Після їжі всі змішалися, чулися радіс-ні вигуки, розшукували знайомих, обіймалися, засипали один одного запитаннями: «А, і ти тут?» — «Як пожи-ваєш?» — «Звідки ви прийшли?» — «Як ви сюди добрали-ся?» — «Добряче місце для оборони...» — «Тут нам нічо-го боятися!» — «А як справи в Капуї?» — «А що з наши-ми товаришами?» — «Де Тімандр?» — «Сердешний!» — «Загинув?» — «Ото був молодець!» — «А Помпедій?» — «З нами!» — «Гей, Помпедію!» — «А що там у школі Лен-тула?» — «Хай вона щезне, як сніг проти сонця!» — «Прийдуть усі?» — «Усі!»

Запитання й вигуки впереміжку з жартами чулися зві-дусіль по всьому табору. І тільки о годині, коли співають перші півні, в таборі повсталих стало тихо.

На світанку десять рабів і гладіаторів, за наказом Спар-така, взявши хто чабанський ріжок, хто флейту чи дуду, заграли разом і розбудили гладіаторів.

Усі швидко вишикувались у бойовий порядок. Спартак і Еномай зробили їм огляд, даючи нові накази, підбадьорю-ючи кожного воїна, і, наскільки було можливо, озброю-вали їх. Потім було змінено варту і з табору послано дві маніпули: одну — дістати харчі, другу — по дрова.

Всі інші гладіатори, що лишилися в таборі, за прикладом Спартака та Еномая, взяли різне знаряддя і почали виламувати зі скель каміння, щоб потім із саморобних праш або просто кидати їх у ворога. Камені вони старанно загострювали і складали купами у напрямку Помпей, звідки напад був не тільки ймовірним, а й неминучим.

За цією роботою повсталі провели цілий день і ніч. А на світанку наступного дня вартові підняли їх криком: «До зброї!» Це вже справді були римляни. Дві когорти, близько тисячі бійців, під командуванням трибуна Тіта Сервіліана підіймалися на гору з боку Помпей, готуючись напасти на табір гладіаторів.

Сервіліан, через два дні після тієї ночі, коли йому пощастило перешкодити повстанню десяти тисяч гладіаторів школи Лентула, довідався, що Спартак і Еномай з кількома сотнями бунтівників зникли в напрямі Везувію. Вони грабували вілли (це була неправда — поговор, як звичайно, перебільшував і викривлював факти), визволяли та ще й закликали до зброї всіх зустрічних рабів. Тому трибун поспішив до переляканого Капуанського Сенату, що зібрався у храмі Юпітера Тіфатського, і попросив дозволу висловити свою думку про те, що можна ще зробити, аби знищити повстання в самому зародку.

Йому дали слово. Сміливий юнак, надіючись на почесі й нагороди, довів, як то небезпечно залишати Спартака та Еномая на волі і дозволити їм вільно пересуватися селами, бо до них щогодини приєднувалися раби й гладіатори, і загроза повстання весь час зростала. Він твердив, що конче необхідно виступити вслід за втікачами, наздогнати і порубати їх, а настромлені на списи голови виставити в школі Лентула Батіата на страх іншим.

Після таких тривожних годин і жаху перед повстанням ця порада сподобалася капуанським сенаторам. Вони прийняли пропозицію Тіта Сервіліана і оголосили указ про винагороду двома талантами золота за голови Спартака та Еномая... Обидва вони разом з їхніми товаришами були присуджені до розп'яття на хрестах, при цьому під загрозою найсуворіших покарань і вільним, і рабам заборонялося допомагати бунтівникам.

Другим указом Сенат Капуї доручив трибунові Тітові Сервіліану командувати однією з двох когорт, розміще-

них у Капуї, а друга когорта разом з міським ополченням під командуванням центуріона Попілія мала лишитися для нагляду за школою Лентула і для захисту міста. Сервіліанові надавалося право взяти у сусідньому місті Ателлі ще одну когарту і з цими силами вирушити на остаточне знищення божевільної спроби повстання.

Укази було передано на підпис префектові Меттію Лібеону, який почував себе дуже погано від стусана Еномая і від страху. Майже непритомний лежав він дві доби в постелі й весь тіпався в тяжкій лихоманці. Він підписав би не два, а десять тисяч указів, тільки б бути подалі від жаків тієї ночі, наслідки якої і досі мучили його душу й тіло.

Отже, тієї ж ночі Тіт Сервіліан виступив до Ателли, взяв там другу когарту і на чолі тисячі двохсот бійців найкоротшим шляхом прийшов до Везувію.

Ніч він перебув на схилі гори і на зорі почав підійматися до вершини. Коли зійшло сонце, Сервіліан був уже біля табору гладіаторів.

Хоч як тихо, обережно просувалися римські когорти, передній дозорець помітив їх на відстані пострілу з самостріла. Раніш ніж вони до нього дійшли, він зняв тривогу, відбіг до другого дозорця, і таким чином усі вони швидко відступили за вал. А там гладіатори вартової півманіпули вже були готові зустріти римських легіонерів градом каміння. Поки гладіатори спішно шикувалися в бойовий порядок, трибун Сервіліан пустився бігцем і перший шалено вигукнув сигнал атаки. Підхоплений поступово всіма легіонерами, цей вигук злився в одне оглушливе, страшне, що наводило жах, «барра» — крик слона; за звичаєм, з цим криком римські легіонери кидалися в наступ.

Та тільки-но Сервіліан і голова першої когорти з'явилися перед насипом противника, як п'ятдесят гладіаторів пустили в римлян цілу хмару каміння.

— Вперед! Вперед в ім'я Юпітера Державця! Сміливіше! — вигукнув трибун, відважно біжучи до валу. — Миттю будемо в таборі цих злодюг і всіх порубаємо!

Незважаючи на рани від граду каміння, римляни бігли до валу і кидали дротики в гладіаторів, які не були захищені насипом.

Крики посилились, і сутичка почала перетворюватися на жорстоке кровопролиття.

А Спартак з високої скелі, де стояло його вишикуване військо, з проникливістю, гідної Ганнібала або Александра Македонського, відразу зрозумів грубу помилку римського воєначальника. Сервіліан вів своїх бійців щільною колоною по вузькій стежці, де їхній фронт не міг бути ширшим, ніж на десять чоловік у ряд. Тому під градом каміння вузька і глибока колона воїнів опинилася стиснутою з боків. Спартак зрозумів цю помилку і одразу скористався з неї, наскільки дозволяла йому його власна позиція. Він виставив своїх бійців, розташувавши їх у два ряди на всю широчінь майданчика і наказав їм щосили і безперервно кидати каміння в колону ворога.

— За чверть години, — вигукнув Спартак, ставши на краю майданчика і кидаючи каміння в римлян, — вони кинуться навтіки, а ми наздоженемо їх і посічемо на капусту!

Сталося так, як він передбачав. Хоча відважний трибун Сервіліан з найхоробрішими легіонерами досяг валу, але для задніх рядів римлян, що не могли пустити в хід зброю, ставав нестерпним дедалі дужчий град каміння. Гострі камені трошили шоломи, панцири, ранили в голови, оглушували, валили з ніг. Незабаром колона римлян похитнулася, почала ламатися, задкувати і розпорошуватися. Марно Сервіліан охриплим з натуги голосом вимагав від своїх солдатів триматися проти кам'яного урагану. Натиск шеренг, яким доводилося найсутужніше, ставав усе нестерпніший і нарешті викликав загальне безладдя. Почалася тиснява, легіонери давили, топтали один одного і нарешті кинулися тікати.

Тоді гладіатори перемахнули через вал і з мечами та списами побігли за ними навздогін. Від насипу, звідки мчали палаючі помстою гладіатори, до хвоста колони римлян ця довга низка людей здалека могла б здатися величезною гадюкою, що повзла і звивалася схилом гори.

Короткий біг швидко обернувся на поразку римлян. Його особливість полягала в тому, що понад дві тисячі людей — і втікачі, й переслідувачі — не могли битися. Римляни, хоч би й хотіли того, не могли спинитися, бо задні тиснули на передніх; з тієї ж причини не могли спинитися і гладіатори. Тісна й стрімка стежка надавала потокові людей вимушеної швидкості, і, подібно до лавини, цей потік міг спинитися лише біля підніжжя гори.

І справді, тільки там, де спуск став положистий і гірська стежка виходила на широкий шлях, утікачі змогли розсипатися по навколишніх полях та садах. Тільки там гладіатори і змогли розгорнути бойовий фронт, безперервно рубаючи й колючи легіонерів.

Сервіліан зупинився біля якогось будиночка. Останнім зусиллям охриплого голосу він скликав до себе решту своїх солдатів, щоб чинити одчайдушний опір гладіаторам. Та його вже мало хто почув, а ще менше приєдналося, щоб грудьми зустріти навалу ворога. Більшість легіонерів розбіглися в паніці, кожен рятував тільки самого себе.

Спартак з маніпулою гладіаторів напав на Сервіліана і сотню сміливців, що билися поряд з ним. Почалася жорстока кровопролитна битва, в якій Сервіліан загинув від руки Спартак. Кількість гладіаторів щохвилини зростала, римляни були винищені.

Поразка обох когорт була цілковитою: понад чотириста легіонерів було вбито, понад триста пораних і непораних було взято в полон. За наказом Спартак їх обеззброїли і відпустили. Переможці втратили тридцять чоловіків убитими, близько п'ятдесяти було поранено.

Після полудня гладіатори, навантажені здобиччю, всі в шоломах і панцирах, відбитих у ворога, з його списками і дротиками в руках, підперезані його мечами, повернулися до свого табору на Везувії. Вони несли з собою велику кількість зброї для своїх товаришів по нещастю, які мали до них приєднатися.

Розділ XII

ЯК РОЗУМОМ І ХИТРОЦАМИ СПАРТАК ЗБІЛЬШИВ КІЛЬКІСТЬ СВОЇХ ВОЇНІВ ВІД ШЕСТИСОТ ДО ДЕСЯТИ ТИСЯЧ

Коли звістка про поразку когорт Сервіліана облетіла сусідні міста, страшенна тривога охопила всю Кампанью. Всіх приголомшили подробиці різанини, яку вчинили бунтівники з легіонерами. Нола, Нуцерія, Геркуланум, Байї, Неаполь, Мізени, Куми, Капуя і всі інші міста цієї багатій провінції приготувалися до оборони. Озброєні городя-

ни день і ніч вартували біля воріт і на мурах. Помпеї, стіни яких були зруйновані, не наважувалися чинити опір гладіаторам, що багато разів приходили туди по продовольство. На велике здивування жителів, вони поводитися не як вороги або юрби дикунів, а як найдисциплінованіше військо.

Тим часом префекти окремих міст посилали гінців за гінцями до Меттія Лібеона, префекта всієї провінції, з проханням ужити заходів проти зростаючої небезпеки, а нещасний Меттій Лібеон сам слав одного гінця за одним до римського Сенату, благаючи негайної і сильної допомоги.

Зрозуміло, що в Римі ніхто не надавав надто великого значення бунтові гладіаторів, крім Сергія Катіліни та Юлія Цезаря. Тільки вони могли оцінити значення і важливість повстання рабів, бо знали його коріння, розмах і здібності вождя. Крім Катіліни й Цезаря, ніхто й не думав про розгромлені когорти легіонерів, тим більше що самі легіонери, яким пощастило врятуватися від різанини, розповідаючи подробиці, звальювали всю вину — і справедливо — на самовпевненість і неуцтво трибуна Сервіліана.

До того ж Рим змушений був починати значно більші й небезпечніші війни. Проти його панування повстала майже вся Іспанія на чолі з хоробрим і розсудливим Серторієм. Розум і мужність цієї людини виявилися сильнішими, ніж хоробрість юного Помпея і досвідченість старого Метелли. В цей же час могутній Мітрідат знову вирушив у похід проти римлян і вже почав перемагати Марка Аврелія Котту, який був того року консулом разом із Луцієм Ліцінієм Лукуллом.

Консул Лукулл ще збирав у Римі легіони для походу на Мітрідата, успіхи якого тривожили римський народ і Сенат. З дозволу Сенату він вирушив проти гладіаторів хороброго і досвідченого воєначальника трибуна Клодія Глабра і дав йому для приборкання повсталих шість когорт, тобто близько трьох тисяч бійців.

Поки Клодій Глабр споряджав у похід когорти, гладіатори прекрасно використали свою перемогу. За якісь двадцять днів їх кількість зросла від шестисот до тисячі двохсот. Майже всі добре озброєні, вони були готові віддати життя за свободу.

Спартак був добре обізнаний з бойовим строєм грецьких фаланг, фракійського ополчення, військ Мітрідата і римських легіонів, в яких сам колись служив. Він був палким прихильником римського строю, бо переконався, що не було кращої й досконалішої тактики, ніж у цього воєвничого народу. Незліченні перемоги латинян майже в усьому світі над мужніми народами, які не боялися смерті і вправно володіли зброєю, він справедливо приписував дисципліні й структурі римського легіону.

Тому Спартак, як ми вже бачили, намагався запровадити у війську гладіаторів бойовий стрій римського війська. Після перемоги над Тітом Сервіліаном він відвідав Капую і замовив значок для першого гладіаторського легіону. На держаків цього значка, там, де у римлян був орел, він звелів прикріпити червону шапку — головний убір рабів, яких господарі збиралися відпустити на волю. Під шапкою було прикріплено невелике бронзове зображення kota, бо kota, як тварину, найбільш волелюбну, завжди зображували на підніжжі статуї Свободи. Крім того, він замовив значки для кожної центурії: до держака прикріплені дві з'єднані бронзові руки, а під ними — маленька шапка з двома номерками — когорти і легіону. Спартак глибоко вірив, що до нього зберуться всі гладіатори Італії, що буде багато легіонів і ще більше когорт, якими йому доведеться командувати.

Пануючи на Везувії і навколишніх рівнинах, Спартак примушував свої загони щодня подовгу вправлятися у тактичних маневрах римського війська, навчав розмикати і змикати шеренги, сходитися, робити обхідні рухи, повертатися праворуч і ліворуч, шикуватися в колону і в три бойові лінії, з третьої — через другу — переходити на місце першої і таке інше. Із сурм та букцин, захоплених у легіонерів Сервіліана, Спартак організував невеликий оркестр, щоб грати зорю, збір і сигнал атаки.

Таким чином, з передбачливістю справжнього полководця Спартак використовував час, даний йому противником, навчав воїнів, готувався звиятно боротися проти ворога. А ворог мав незабаром на нього напасти.

І справді, Клодій Глабр не забарився. Зібравши когорти, він великими переходами вирушив проти гладіаторів.

Суворою дисципліною, твердо встановленою у війську, Спартак за короткий час зумів завоювати співчуття й

прихильність усіх навколишніх пастухів і дроворубів. Завдяки цьому вже за день до приходу Клодія він не тільки знав про його наближення, а й про те, які сили у ворога. Розуміючи, що у відкритому полі з тисячею двомастами людей неможливо ставати до бою проти трьох тисяч римських легіонерів, він відступив до свого табору на Везувії і тут чекав наступу противника.

Наступ почався опівночі в двадцятий день перебування гладіаторів на Везувії. Маніпула легко озброєних піхотинців, розсипавшись цепом, підіймалася обабіч стежки і, повільно наблизившись до табору, пустила в нього хмару стріл. Це не завдало великої шкоди, бо лучники були далеченько, але все-таки вони поранили кількох гладіаторів, серед них Борторікса.

Град каміння, яке кидали у відповідь гладіатори, не заподіяв шкоди захованим у хащах лучникам і пращникам.

Фракієць зрозумів, що поразка Сервіліана стала за добру науку новому римському воєначальникові, що атаки проти його табору, подібної до першої, більше не буде, що Клодій вдасться до якихось хитрощів, аби виманити гладіаторів з майданчика і зчепитися з ними у вигідних для себе умовах.

І справді, Клодій послав наверх легку піхоту, щоб перевірити, чи залишилися гладіатори в таборі. Переконавшись, що вони там, Клодій, який добре знав цю місцевість, потер руки з задоволеною посмішкою, що зовсім не личила його товстим суворим губам і всій обрізклій за смаглий пиці, й вигукнув:

— Миша у пастці!.. Через п'ять діб усі вони будуть у наших руках!

Центуріони та оптіони здивовано презирнулися; їх здивували слова трибуна, та скоро вони збагнули, в чому річ. Клодій узяв з собою дві тисячі бійців, а тисячу лишив на консульському шляху біля підніжжя гори під начальством Марка Валерія Мессали Нігера. Своїм чотирьом когортам він наказав іти дорогою на Везувій аж до того місця, де в лісі починалася покручена стежка, яка вела до табору гладіаторів. Тут він спинив військо і, вибравши зручне місце, наказав збудувати укріплений табір. Потім негайно послав одного оптіона до Валерія Мессали Нігера з наказом точно виконати заздалегідь умовлений маневр.

Марк Валерій Мессала Нігер (через дев'ять років після описаних нами подій він став консулом) був молодий чоловік близько тридцяти трьох років, сміливий, честолюбний, жадібний до воєнних відзнак. Під час громадянської війни він бився у війську Сулли і там виявив свою хоробрість. Потім, за чотири роки до подій, про які ми розповідаємо, пішов слідом за Аппієм Клавдієм Пульхром, посланим до Македонії проти кількох повсталих провінцій, зокрема проти фракійців. У боях на Родопських горах за мужність був нагороджений громадянським вінком і дістав звання центуріона. Коли до Рима прийшла звістка про повстання гладіаторів, Валерій Мессала попросив дозволу піти з Клодієм Глабром у карну експедицію проти гладіаторів. Цей гордовитий патрицій був з такої патриціанської сім'ї, в якій думка про війну з гладіаторами викликала тільки зневажливу посмішку.

Крім того, до жадоби слави у Мессали Нігера тепер приєднувалась інша, прихована причина — страшенна ненависть до Спартака, бо Мессала був родичем Валерії Мессали, вдови Сулли. Коли звістка про її кохання зі Спартаком дійшла до нього, він відчув такий сором і обурення, що не хотів навіть бачитись і вітатись зі своєю родичкою. А до підлого гладіатора, який осквернив своїми обіймами ім'я Мессали, затаїв глибоку ненаситну ненависть.

Діставши наказ трибуна Клодія Глабра, Мессала рушив з двома когортами в обхід Везувію, аж поки досяг схилу з боку Ноли і Нуцерії. Тут, спинивши когорти, він наказав стати табором.

Ми не будемо описувати, як за дві години обидва зағони спорудили свої табори квадратної форми, оперезані ровом з густим частоколом зверху. Швидкість, з якою римляни будували табори, їх досконалість і надійність занадто добре відомі з описів істориків-знавців, і нам немає потреби повторювати ці похвали.

Так Клодій Глабр з одного боку, а Мессала Нігер — з другого надвечір замкнули обидва виходи з притулку гладіаторів. Отоді римські когорти й зрозуміли план свого начальника і зраділи від того, що миша справді опинилась у пастці.

Як досвідчений і передбачливий воїн, Клодій послав тільки тисячу бійців охороняти стежку, що вела до Ноли,

бо дуже стрімкий схил з цього боку був значною перешкодою для спуску гладіаторів. Більшу частину свого війська він зосередив з боку Помпей, де спуск був легший і де найпевніше слід було чекати атаки гладіаторів.

На світанку другого дня Спартак, як звичайно, обходив майданчик і побачив ворожий табір під скелями з боку Ноли. Він ще не бачив табору Клодія, зверху закритого лісом, та в нього виникла підозра щодо цього. Тому він на чолі двох маніпул бійців почав спускатися стежкою, що вела до Помпей. Не пройшов він і двох миль, як його авангард повідомив, що тут є римські дозорці. Спартак спинив свій загін, а сам дійшов до авангарду, і тут перед очима враженого гладіатора постав у всій своїй грізній могутності римський табір.

Спартак прикипів на місці, смертельно зблід і мовчки пильно дивився на вал римського табору. Римський табір вразив його так, ніби він прокинувся в забитій труні і доторкнувся рукою до її холодного, важкого віка.

Римські вартові, помітивши гладіаторів, одразу вдарили на сполох; ціла центурія легіонерів вийшла з табору і, пускаючи стріли, рушила до Спартака. А він, охоплений тривогою, що гладіатори опинилися у пастці і можуть загинути; стояв нерухомо і не помічав ворожих дротиків, які зі свистом падали навколо нього.

Його вивів із задуми декуріон авангарду.

— Спартак!.. Чого ми чекаємо? Треба або наступати, або відступати.

— Так, так, Алкесте, — сумно відповів рудіарій. — Відступати.

Римська центурія ще трохи переслідувала гладіаторів, осипаючи їх стрілами, та незабаром повернулася до валу.

У таборі Спартак покликав до себе Еномая, Борторікса й інших найдосвідченіших та найсміливіших командирів. Розповівши їм, як обернулися справи, в яке скрутне становище вони потрапили, він запитав, що, на їхню думку, слід робити.

Поривчастий і безрозсудно хоробрий Еномай крикнув з властивою йому зневагою до смерті:

— Присягаюсь ериніями!.. Нам лишається тільки одне: з люттю диких звірів кинутися на той чи інший табір римлян! Тисяча загине, а дві проб'ється!

— Коли б це було можливо!.. — відповів Спартак.

— А чому це неможливо? — запально спитав германець.

— У мене теж майнула ця думка... але тільки на мить... Чи врахував ти, що ворожі табори розташовані саме там, де виходять вузькі стежки на відкрите місце?.. Чи зважив ти, що з того чи іншого боку ми не зможемо розгорнутися до бою більше ніж по десять у ряд? Що з того, що нас тисяча двісті, коли битися зможемо не більш як по двадцять одразу?

Міркування Спартака були настільки переконливі, ясні й очевидні, що Еномай тільки опустив голову і глибоко зітхнув. Інші гладіатори пригнічено мовчали.

— До того ж харчів у нас на п'ять чи шість днів, — додав Спартак після короткої мовчанки. — А що потім?

Це запитання вождя, висловлене скупими словами, стало перед командирами гладіаторів у всій його грізній силі. Сім, вісім, нехай десять днів можна ще так-сяк протриматися тут... А потім?

Довгим і сумним було мовчання двадцяти мужніх людей. Бачити, як гине їхня справа в той час, коли, здавалося, перемогу вже забезпечено!.. Що означає смерть у порівнянні з таким страшним нещастям?

Спартак перший порушив скорботне мовчання:

— Ходіте зі мною. Обійдемо майданчик і пильно подивимося, чи немає якого шляху для порятунку, бодай важкого і небезпечного, чи немає якого способу вийти живими з цієї могили, коли б хоч сто з нас врятувалось, а інші наклали головами за перемогу нашої святої справи.

У супроводі товаришів по зброї мовчазний і зосереджений Спартак почав обхід табору. Час од часу він зупинявся, немов лев, замкнений у залізній клітці, який лютує, шукаючи виходу з тюрми.

Коли гладіатори наблизилися до того місця, де височенною стіною підіймалися гостроверхі стрімкі скелі, що відокремлювали майданчик од вершини гори, Спартак зміряв очима страшну височину і прошепотів:

— Тут навіть білка не видряпається!.. Трохи подумав і додав:

— А якби ми навіть вилізли?.. Ми тільки погіршили б наше становище.

Нарешті начальники гладіаторів дійшли до глибоченного провалля, що виходило на Суррент, зупинилися на краю

майданчика, щоб на око зміряти його глибину, і, вжахнувшись, одвернулись від цієї запаморочливої безодні.

— Тут лише камінь може дістати до дна, — сказав один з начальників маніпули.

У цей час поблизу майданчика на землі сиділо п'ятнадцять—двадцять гладіаторів-галлів. Вони з незвичайною спритністю плели щити з товстої лози, які потім покривали товстою шкірою.

Погляд Спартака, заклопотаного однією думкою, ненароком спинився на цих щитах, на примітивній, але вправній роботі побратимів. Кілька хвилин він машинально стежив задумливим поглядом за ними. Один з галлів, усміхаючись, сказав йому:

— В нас у таборі не більше семисот великих і малих щитів. Щоб озброїти решту, п'ятсот товаришів, ми придумали змайструвати для них хоча б ось такі... і ми їх робитимемо, поки у нас вистачать шкіри!

— О, Гез і Тетуан щедро віддячать вам у потойбічному житті! — сказав Спартак, широко зворушений любовним піклуванням, що спонукало цих бідних галлів віддавати справі пригноблених усе своє дозвілля, сили й здібності.

— А багато у вас іще шкіри? — запитав він.

— Та... десятків на два щитів.

— Ми дістали її, коли востаннє були в Помпеї.

— Шкода, що шкіра не росте, як лоза у лісі!

Останні слова галла вразили фракійця. Він увесь стрепенувся, мов приготувався стрибнути, і, нахилившись, схопив у жменю кілька лозин...

— Ах!.. Присягаюся Юпітером, всеблагим і великим визволителем!.. — вигукнув він, сяючи від щастя. — Ми врятовані!

Еномай, Борторікс та інші центуріони, оптіони та декуріони запитливо подивилися на Спартака.

— Що ти сказав? — запитав Еномай.

— Як це ми врятовані? — здивувався Борторікс.

— Хто ж нас врятує? — додав інший гладіатор.

— Кажі... —

— Яким чином?..

Спартак, уважно розглядаючи лозове пруття, сказав:

— Бачите оцю лозу?.. З неї ми сплетемо довжелезну драбину, один кінець її прив'яжемо до скелі і по одному

спустимося в глибоченну ущелину. Вийшовши звідти, несподівано вдаримо в спину римлянам і всіх їх виріжемо.

Соратники Спартак сумно посміхнулись, а Еномай, безнадійно похитавши головою, сказав:

— Спартак, ти мариш, далебі!

— Драбину на вісімсот чи дев'ятсот футів завдовжки? — з недовір'ям сказав Борторікс.

— Хто сильно бажає, для того немає нічого неможливого, — твердо і настійно промовив Спартак. — Нас тут тисяча двісті чоловік! За три години ми сплетемо таку драбину, хай вас не лякає ця думка.

І енергійними словами вселяючи в інших ту віру, яка в ньому вже стала непохитною, він звелів чотирьом маніпулам гладіаторів іти з сокирами до сусідніх лісів, нарубати товстого верболозу. Іншим маніпулам наказав розміститися на майданчику в два ряди і заpastися мотузками, шворками, ремнями, придатними для зв'язування частин дивовижної драбини, яку вони вирішили змайструвати.

Не минуло й години, як з лісу почали повертатися гладіатори з величезними в'язками верболозу на плечах. Спартак перший показав, як треба зв'язувати товсті лозини. Він закликав усіх взяти участь у роботі: одним готувати матеріал, другим гнути, третім зв'язувати лозу і поступово складати частини чудесної драбини, що обіцяла їм порятунок.

Робота кипіла із завзяттям, рівним небезпеці, що нависла над гладіаторами. На майданчику, де одночасно працювала тисяча чоловік, панували порядок і тиша.

За дві години до заходу сонця драбина майже на дев'ятсот футів завдовжки була готова. Тоді Спартак звелів чотирьом гладіаторам розгорнути її, щоб він міг на власні очі оглянути, перевірити, наскільки вона міцна і чи добре зв'язано її частини.

Коли смеркло, Спартак наказав таборові безшумно знятися. Кожна півманіпула зв'язала свою зброю в один оберемок, бо спуск драбиною не дозволяв переобтяжувати людей зайвою вагою. Цю зброю було вирішено спускати на міцному мотузі, сплеченому зі шворок, і як тільки бійці першої півманіпули по одному спустяться вниз, слідом за ними спустатимуть їхню зброю.

Потім Спартак наказав прив'язати до кінця драбини два важкі камені й потихеньку спустити її в безодню.

Фракієць мудро розсудив, що таким способом можна зробити одразу дві справи, однаково корисні для успіху цієї одчайдушної спроби. По-перше, каміння було важче за найважчого гладіатора. Отже, якщо кінець драбини без перешкод досягне дна прірви, то це буде запорукою безпеки, і люди спускатимуться, не боячись порвати своєю вагою драбину. По-друге, фракієць передбачив, що два камені триматимуть хистку драбину і зменшать її неминуче небезпечне гойдання.

Коли все було готове і нічний морок уже почав оповити гори, Еномай перший почав небезпечне спускання. Охопивши руками виступ скелі, до якої міцно була прив'язана драбина, гігант-германець трохи зблід — такий ризикований спуск у безодню був для нього новим видом небезпеки — і жартівливо пробурмотів:

— Присягаюся всевідаючим і всемогутнім Вотаном, що навіть Геллії, найлегшій серед валькірій, було б моторошно спускатися в таке провалля!

Його велетенська постать помалу зникала серед скель, що оточували безодню. Незабаром зникла і його голова. Спартак, зігнувшись над прірвою, стежив за спуском товариша і весь здригався при кожному коливанні драбини. Його обличчя пополютніло, і здавалося, що сама його душа висіла на тій хисткій драбині.

Гладіатори стовпилися край майданчика. Їхні погляди й думки були прикуті до прірви. Задні спиналися навшпиньки і дивилися на скелю, до якої була прив'язана драбина. Всі стояли нерухомо, мовчки, і в нічній тиші чулося тільки важке дихання тисячі двохсот чоловік, життя і доля яких висіли тепер на тендітній снасті з лози.

Хвилясте гойдання драбини тривало майже три хвилини, та бідним гладіаторам ці хвилини здавалися довшими за три роки, за три століття; нарешті гойдання припинилося.

І тоді тисяча голів на майданчику одним рухом повернулась до безодні.

Через кілька хвилин, протягом яких дихання тисячі схвильованих грудей стало ще важчим, знизу долетів глухий голос. Спершу він здавався далеким і неясним, але поступово міцнів:

— Слухай!.. Слухай!..

Радісне зітхання вирвалося з усіх грудей. Це був умовний знак — Еномай щасливо досяг дна безодні.

Тоді з горячковою нетерплячкою один за одним гладіатори почали спускатися по драбині, яка — тепер це було ясно — поверне всіх від смерті до життя, від повної поразки до славної перемоги.

Добрих півтори доби тривав спуск, і тільки на світанку другого дня всі опинилися внизу, на рівнині.

Немає потреби описувати, як палко виказували товариші свою любов і вдячність Спартакові, що так чудово, так хитро врятував їх.

А він, звелівши гладіаторам мовчати, наказав кожній маніпулі сховатися в навколишніх скелях і причаїтися там до ночі.

Нескінченно довгими здалися ці години нетерплячим бійцям. Та нарешті сонце почало схилятися до заходу. Тільки-но стало смеркати, як дві когорти гладіаторів вийшли зі своїх схованок, вишикувалися і з величезною обережністю рушили, — одна на чолі з Еномаєм — до моря, друга під командуванням Спартака — до Ноли.

Обом когортам треба було пройти приблизно однакову відстань, тому вони майже водночас, за годину до півночі, підійшли з тилу до обох римських таборів.

Підійшовши зовсім близько до табору Мессали Нігера, Спартак зупинив свою когарту, а сам обережно наблизився до валу римського табору.

— Хто йде? — гукнув вартовий, якому почувся шелест на винограднику, звідки пробирався Спартак.

Спартак завмер на місці.

У цей час поблизу проходили дозорці на чолі з декуріоном. Почувши крик вартового, біля якого причаївся Спартак, вони прибігли дізнатися, в чому справа.

Ніч була тиха, і Спартак міг чути всю розмову, хоча й говорили півголосом.

— Що сталося? — спитав декуріон.

— Мені здалося, що в цьому винограднику щось зашелестіло.

— А після оклику «хто йде» ти чув що-небудь?

— Ні, не чув, хоч і прислухався.

— Мабуть, то був лис, що йшов по слідах куріпки.

— Я теж подумав, чи не звірина яка блукає полями?

— Та вже ж не гладіатори. Вони на горі, і звідти їм уже не вислизнути.

— Ї справді, я теж чув слова центуріона, що миша потрапила до пастки.

— Еге ж, їх затиснуто як слід. Клодій Глабр — старий кіт, і для його зубів така миша, як Спартак, — просто дитяча забавка.

— Ї я так гадаю, присягаюся Юпітером Державцем!

— Тож чатуй пильно, Септимію, і не приймай лисиць за гладіаторів.

— Було б занадто багато честі для гладіаторів! — жартома відповів солдат Септимій.

Ї знову запанувала тиша.

Тим часом очі Спартака вже звикли до темряви, і він почав розрізняти те, що його цікавило, а саме — ширину рову і висоту валу римського табору, а також, які з чотирьох воріт табору були найближче.

У цей час патруль, повернувшись на своє місце, розпалив згасле багаття, і незабаром відблиски полум'я освітили частокіл. Це допомогло Спартакові. Тепер він легко міг роздивитися, де розташовані декуманські ворота, що в римських таборах були найдалі від позицій, яким загрожував ворог. У таборі Мессали Нігера ці ворота виходили в бік Ноли.

Розвідавши розташування ворога, Спартак пішов назад. Добравшись до своєї когорти, він вишикував її і обережно повів на декуманські ворота римського табору. Тихо, обережно виступав загін, поки не підійшов так близько, що тупіт ніг долетів до вартового.

— Хто йде? — закричав легіонер Септимій. По його голосу Спартак збагнув, що цього разу легіонер не помилився, не прийняв гладіаторів за лисиць.

Ї, не діставши відповіді, пильний вартовий дав сигнал тривоги.

Та гладіатори прожогом ринули в рів, з нечуваним завзяттям і швидкістю одні на спинах других вискочили на гребінь частоколу й миттю були по той бік. Спартак, зовсім вилікувавшись од вивиху руки, перший проник у табір. Він швидко налетів на легіонера Септимія, який ледве міг відбиватися, і закричав йому громовим голосом:

— Краще було б для тебе, злий насмішнику, коли б замість мене на тебе напала лисиця, яку ти поважаєш більше, ніж гладіатора!

І пронизав легіонера наскрізь.

Тим часом гладіатори по четверо, по восьмеро, по десятеро вривалися до табору. Почалася звичайна в несподіваних нічних нападах різанина.

Марно намагалися римляни відбити шалений натиск гладіаторів, кількість яких щохвилини зростала. Гладіатори вже захопили декуманські ворота, навально кидалися на атакованих зненацька, сонних, беззбройних легіонерів і нещадно їх рубали.

Через хвилину по всьому табору залунали крики, прокльони, благання. Це був не бій, а кривава різанина, в якій за півгодини понад чотириста легіонерів розпрощалися з життям, а решта розбіглися хто куди.

Тільки якихось сорок найсміливіших на чолі з Валерієм Мессалою Нігером, майже всі без панцирів і щитів, з самими мечами, списами та дротиками, відступали до головних преторіанських воріт, розташованих напроти декуманських. Вони хоробро відбивалися, намагаючись стримати ворога і надіючись, що їхній опір дасть змогу втікачам зібратися й стати до бою.

Серед цих сміливців виділявся Мессала Нігер. Він уперто бився, підбадьорював римлян і час од часу викликав Спартака помірятися з ним силою, бо жадав його крові:

— Гей, Спартак!.. Підлий заводіяко розбійників, де ти?.. Жалюгідний раб, вийди схрестити меч з вільним громадянином!.. Де ти, грабіжнику?..

Крізь крик, стогін, брязкіт зброї, крізь увесь гамір бою Спартак почув зухвалі слова римлянина. Сильною рукою проклавши собі прохід серед своїх бійців, він став шукати зухвальця, вигукуючи:

— Гей ти, римський грабіжнику! Надто щедро в таку холодну ніч скидаєш ти свій одяг розбійника, щоб надягти його на іншого!.. Сам грабіжник, син грабіжника, залиш собі це прізвисько, бо воно справді твоє... Ось я... римлянине, чого ти від мене хочеш?..

Він підбіг до Мессали, який люто напав на нього і хрипко закричав:

— Хочу порубати тебе... на шматки... осквернити чесний меч Валерія Мессали, заплямувавши його твоєю кров'ю...

Образливі слова центуріона розлютили фракійця. Відбивши навальний напад римлянина, він одним ударом розтрошив його щит, другим розрубав його панцир і поранив у бік, третім так сильно вдарив його по шолому, що той захитався і впав. І щастя його, що саме цієї миті ім'я Валерії Мессали викликало в пам'яті і в серці гладіатора почуття любові, загасивши гнів гладіатора і стримавши його руку, готову пронизати центуріона.

Фракієць затримав меч біля самих грудей центуріона, крикнувши:

— Йди, юначе, і розкажи, що підлий гладіатор дарував тобі життя!..

Потім допоміг Мессалі підвестись і передав його під нагляд двох гладіаторів, щоб вони захистили його від повстанських мечів.

Після того як було побито всіх хоробрих римлян, які намагалися опиратися, римський табір опинився в руках переможців.

Те ж саме сталося і в таборі Клодія Глабра, куди вдерся Еномай. Швидше ніж за годину він цілком переміг римські загони, які покvapливо кинулися навітки, залишивши свій табір у руках повсталих.

Отак, завдяки мужності й розумові Спартака, трохи більше тисячі гладіаторів здобули блискучу перемогу над трьома тисячами римлян.

Наступного дня обидва загони гладіаторів з'єдналися в таборі Клодія Глабра.

Переможці не шкодували для нього глузливих дотепів, називаючи його котом, що втік від миші, і тут же склали пісеньку приблизно такого змісту:

Жив на світі кіт завзятий,
Кіт муругий, волохатий, —
Лютий був мишей ловить!
Над корою сяде стиха
І принишкне — ледве диха,
Прикидається, що спить.
Та знайшлася мудра миша,
За мурлику ще хитріша —
Переважила kota.
Скік з нори йому на спину

І дзвінок у ту ж хвилину
Прив'язала до хвоста.
Дзвоник дзвонить, калатає,
Кіт із ляку утікає,
Так чкурнув, що тільки ну...
Як побачили те мишки,
Підняли його на смішки:
Так і треба хитруну!

А із школи Лентула Батіата юрбами тікали все нові й нові гладіатори. Щодня, навіть щогодини сотнями приходили вони до табору на Везувії. Протягом двадцяти днів після перемоги Спартака над Клодієм Глабром їх прибуло сюди понад чотири тисячі. Озброєні списами, щитами та мечами, відбитими у римлян, вони разом з тисячею двомастами бійців, уже випробуваних у боях під командуванням фракійця, склали перший легіон пригноблених.

Хоч у Римі в цей час були заклопотані важливішими і важчими воєнними приготуваннями, поразка Клодія Глабра все ж наробила трохи шуму. Сенат і населення однаково вважали образою для римського імені те, що легіонерів, переможців над усім світом, розгромила і порубала підла зграя мерзенних гладіаторів.

А тим часом мерзенні, понад п'ять тисяч бійців, вишикувані в маніпули, когорти — цілий легіон під командуванням звияжного, розумного вождя — одного чудового ранку підступили до Ноли. Це було одне з квітучих, багатих і людних міст Кампанії. Перш ніж брати приступом місто, командування гладіаторів зажадало від городян, щоб вони добровільно відчинили браму. Їм було обіцяно зберегти життя і майно населення.

Налякані загрозливою небезпекою, громадяни зібралися на Форумі для наради. Одні вважали за краще здатися, інші — боронитися. Нарешті, після довгих галасливих суперечок, перемогла партія найсміливіших. Міську браму було замкнено, городяни поспішили на мури, щоб захищати місто від нападників. У той же час до Неаполя, Брундізія і Рима послали гінців прохати невідкладної й міцної допомоги.

Та всі послі потрапили до рук Спартака, який тримав під наглядом не тільки шляхи, а й стежки, що виходили з міста. Погано озброєні і недостатньо навчені військової

справи, громадяни спробували захищати мури, але не змогли протриматись і двох годин. Гладіатори, маючи багато великих драбин, швидко і з незначними втратами оволоділи мурами і вдерлися до міста. Роздратовані опором городян, вони почали вбивати і грабувати їх.

Хоча Спартак і вимагав від своїх товаришів найсуворішої дисципліни, проте вони не могли утриматися від безчинства. Це було оп'яніння кров'ю і жадоба руйнування, властива всім воїнам, коли вони вриваються до міста і бувають змушені битися.

Це прикро вразило Спартака. Він кинувся на вулиці міста, щоб припинити грабунок і вбивства, що їх чинили його гладіатори. З властивою йому енергією і настійністю, з допомогою своїх командирів, через кілька годин він припинив убивства й мародерство.

Незабаром букцини і сурми просурмили збір. Усіх гладіаторів облетіла чутка, що за наказом Спартака легіон повинен вишикуватись і відправитися на Форум Ноли, який славився грандіозними розмірами, старовинними храмами, базиліками і портиками.

Менш ніж за годину загін гладіаторів стояв вишикуваний у три лінії на майдані. Спартак зійшов на сходи храму Церери і повернувся до війська нахмурений, блідий від гніву. Кілька хвилин він стояв мовчки, схиливши голову на груди, охоплений скорботою. Нарешті підвів голову. Його очі палали гнівом. Він закричав могутнім голосом, що розлігся далеко по величезному майдану:

— Невже хочете ви, люті й злочинні люди, дістати ім'я розбійників? Невже ви хочете мати славу злодюг і вбивць?

Трохи помовчавши, він вів далі:

— Хіба це і є та свобода, яку ми несемо рабам, та дисципліна, з допомогою якої ми доведемо, що гідні людських прав? Хіба це ті добрі слова, якими ми маємо завоювати дружбу італійців? Хіба ці вчинки мають стати для всіх прикладом?.. Чи вам не досить того, що проти нас виступає вся велич і могутність Риму, і ви готові викликати ще й ненависть, прокльони та помсту населення Італії?.. Невже мало вам шкоди від того, що наші гнобителі зуміли знеславити нас, як варварів, грабіжників, наймерзенніших у світі людей? І замість того, щоб добрими ділами, суворою дисципліною, зразковою поведінкою знищити зведе-

ні на нас наклепи, ви хочете ствердити їх такими мерзенними, ганебними і підлими вчинками, як сьогодні?..

Адже вся Італія дивиться на вас з острахом, підозрою, недовір'ям. Наша свята справа і прапор, під яким ми воюємо, найсвятіші від усіх, що будь-коли майоріли під сонцем на полях битв. Та ніде на півострові наша справа не користується ніяким співчуттям. І щоб завоювати прихильність населення Італії, ми маємо лише один засіб — дисципліну.

Саме дисципліна, мов кільчастий залізний панцир, становить основу незламної міці римських легіонерів. Римляни досі були непереможними не тому, що вони міцніші й хоробріші від усіх вояк на світі. Є народи, які не поступаються їм ні силою, ні мужністю. Але не було ще на світі дисциплінованішого війська, ніж римське. Тому римляни й досі перемагають усіх своїх ворогів.

Не допоможе вам незвичайна сила ваших рук, нестримна відвага, якщо разом з бойовим строем ви не переймете у римлян і не будете дотримуватися також їхньої дисципліни.

І коли хочете, щоб я лишався вашим вождем, то я вимагаю від вас бути слухняними, тверезими, стриманими, бо сила війська полягає саме в цьому.

Хай кожен заприсягнеться мені своїми богами, своєю честю, що не вчинить найменшої сваволі проти дисципліни.

Якщо ми хочемо перемогти, то треба, щоб і я мав силу відрубати, — як то зробив консул Манлій Торкват зі своїм сином, — голову найдорожчому з моїх друзів, коли він хоч трохи завинить проти встановлених нами законів. Треба, щоб ви поводитися так, як ті легіонери, про яких з подивом розповідає історія: стати табором біля яблуні і, знявши свої намети, залишити на ній ту саму кількість яблук, що була напередодні.

Тільки за цієї умови ми будемо гідними жаданої свободи і зможемо перемогти найсильніше й найзвитяжніше в світі римське військо!

Під час цієї полум'яної промови Спартак схвальний гомін перебігав шеренгами гладіаторів, зачарованих суворою, але щирою і пристрасною красномовністю свого вождя. А коли Спартак скінчив говорити, вони одностайним криком, гучними оплесками схвалили його промову.

Потім Спартак вивів військо з Ноли і наказав стати табором на одному з сусідніх горбів. Для охорони міста бу-

ло залишено дві когорти, які щодня змінювалися. В місті гладіатори забрали багато зброї, панцирів, щитів і зробили в таборі великий склад. Звідси видавали зброю рабам і гладіаторам, які щодня ставали під прапор повстання.

Біля Ноли Спартак перебував понад два місяці, безнастанно навчаючи своїх бійців, кількість яких чимдалі зростала і швидко досягла восьми тисяч. Тепер з них уже було створено два легіони. Порядок і дисципліна, встановлені доблесним фракійцем у війську, дивували мешканців Кампанії. Тепер їхній власності і життю вже не загрожувала небезпека.

А тим часом у Римі було вирішено вирядити проти повсталих рабів і гладіаторів претора Публія Варінія з легіоном воїнів. Більшість з них були добровольці й молоді новобранці, бо ветеранів і випробуваних у боях легіонерів послали проти Серторія та Мітрідата.

За кілька днів перед тим, як Публій Варіній вирушив проти гладіаторів на чолі шести тисяч піших легіонерів і загону вершників у триста списів, надвечір з Епіцінійського лісу, недалеко від Аппієвого шляху, вийшло понад дві тисячі чоловік. Вони були озброєні різного роду сільськими знаряддями — лопатами, вилами, сокирами, серпами, а більшість — просто загостреними кілками, і лише окремі з них мали списи та мечі.

Це були дві тисячі гладіаторів, які повтікали з гладіаторських шкіл Акціана, Юлія Рабеція та інших римських ланіст. Вони зібралися тут на заклик Крікса, під командуванням якого і просувалися тепер у напрямі до Везувію на з'єднання з легіонами Спартака.

Уранці 15 лютого цього року, коли Метробій викрив консулам Котті й Лукуллові змову гладіаторів, Крікс обходив школи, попереджаючи товарищів про те, що сталося, і радячи зберігати спокій, аби відвести очі ворога. Але трапилося так, що в одній із шкіл галла схопили і відправили до Мамертінської в'язниці. Там його тримали понад два місяці, били батогами, і хоча він перед міським претором твердо заперечував свою участь у змові Спартака, його, мабуть, засудили б до розп'яття. Але гладіатори палко і настійно прохали своїх ланіст, а ті через клопотання Цетега, Лентула, Юлія Цезаря і Катіліни домоглися нарешті його звільнення.

Вийшовши з тюрми, Крікс зрозумів, що за ним, за школами, за кожним кроком гладіаторів пильно стежать. Тому він вирішив вдати із себе байдужого, ніби нічого не знає й не відає. Таким чином він хотів коли не знищити, то хоч зменшити підозру ланіст і урядовців.

От чому, незважаючи на всі заклики Спартака, бідолашний галл мусив затамувати поривання і гнів, що клекотали в його серці, і не міг ні сам піти, ні послати хоча б одну маніпулу гладіаторів на Везувій.

І тільки після численних хитрощів, намагань і справжніх небезпек, аж через чотири місяці після початку повстання і після двох перемог його товаришів над римлянами, Кріксові нарешті пощастило втекти з Рима. Він пробрався до Епіцінійського лісу, будучи певним, що коли не всіх, з ким умовився, то багатьох тут зустрине.

Так воно й сталося. Через два дні таємного перебування у хащах цього лісу галл зміг вирушити до Везувію і за чотири дні і чотири ночі важкого походу прибув туди на чолі двадцяти маніпул бійців.

Неможливо описати радість з приводу їхньої появи в таборі біля Ноли. Спартак по-братерськи зустрів Крікса, якого любив більше від усіх своїх товаришів по недолі.

Дві тисячі гладіаторів, яких привів Крікс, були негайно озброєні й рівномірно розподілені по двох легіонах, з яких першим командував Еномай, а на чолі другого був поставлений Крікс. А Спартак, під однастайні вигуки гладіаторів, знову був проголошений верховним вождем усього війська.

Через два дні після прибуття Крікса розвідники донесли Спартаківі, що Аппієвим шляхом іде проти нього швидким маршем претор Публій Варіній. Вождь гладіаторів наказав своєму війську тихо зняти табір і вночі швидко вирушити ворогові назустріч.

Розділ XIII

ВІД КАЗІЛІНСЬКОЇ ДО АКВІНСЬКОЇ БИТВИ

Публію Варінію було сорок п'ять років. Плебей за походженням, сильний тілом, похмурий та гордий вдачею, він поєднував у собі найкращі риси римського воїна. Не-

вибагливий до їжі і питва, стриманий у почуттях, звиклий до спеки й морозу, до всіляких труднощів похідного життя, мовчазний і невсипущий, він був також надзвичайно хоробрий. Якби при цих цінних якостях Варіній був розумніший, набув ширшу і глибшу освіту, ніж ті скупі й поверхові знання, які він мав, то у нього було б усе необхідне, щоб стати консулом, полководцем, тріумфатором. Але Публій Варіній не відзначався великим розумом, рівним його доблесті, і за двадцять вісім років бойової служби досяг лише звання претора. Це звання було дане йому з поваги до його непохитності й мужності у всіх випробуваннях і за глибоку обізнаність з дисципліною, розпорядком та з іншими сторонами військової справи.

Такою була людина, яка на чолі війська виступила з Рима вісімнадцятого дня перед липневими календами (14 червня) 73 року і через Капенську браму рушила Аппієвим шляхом проти гладіаторів Спартака. Публій Варіній мав під своєю рукою шість тисяч легіонерів, тисячу велітів, шістсот пращників і триста вершників. Отже, загалом у нього було близько восьми тисяч молодих, дужих, добре озброєних бійців. Квестором у Публія Варінія був Гней Фурій, чоловік років тридцяти п'яти, сміливий і розумний, добре обізнаний з військовою справою, але надто схильний до пияцтва.

Швидким маршем Публій Варіній дійшов до Гайети і став там табором. Він викликав до себе префекта кінноти Павла Гарденія Тібуртіна і наказав йому швидше пробратись аж за Капую, зібрати повні й докладні відомості про місцеперебування повсталих, про їх кількість, озброєння і, якщо можливо, про їхні наміри. Молодий Тібуртін виконав доручення розумно і обачно. Він побував не тільки в Капуї, а і в Кумах, Байях, Путеолах, Геркуланумі, Неаполі і навіть у Помпеї та Ателлі. Скрізь він збирав потрібні відомості про повсталих гладіаторів — як у римських урядовців, так і у громадян і пастухів. Через чотири доби загін повернувся до табору Варінія на зовсім загнаних, знесилених конях. Він привіз важливі відомості про дії і поведження гладіаторів, а саме, що кількість бунтівників досягає вже десяти тисяч, що вони, озброєні і навчені римського строю, стоять табором біля Ноли, звідки чинять наскоки на околиці і не збираються, здається, виступати. Про міцність укріплень їхнього табору

свідчило те, що вони не мають наміру рухатися з місця, а чекатимуть нападу римлян.

Діставши такі відомості, Варіній довго обмірковував, як йому краще повестися. Нарешті вирішив розділити своє військо і, наступаючи двома майже паралельними шляхами, напасти на табір гладіаторів одночасно з двох боків. Цим тактичним маневром він сподівався досягти цілковитої перемоги.

Варіній передав під командування квестора Гнея Фурія чотири когорти легіонерів, триста велітів, двісті прашників, сотню вершників і наказав йому рушати Аппієвим шляхом до Свесси, а потім звернути на Доміціїв шлях, який вів через Літерн, Куми, Байї і Неаполь вздовж узбережжя до Суррента. В Байях Фурій мав зупинитися на сім діб, а потім виступити на Ателлу, де повинен був одержати нові накази Варінія. Сам Варіній вирішив, поки відбуватиметься перехід Фурія, піднятися вздовж річки Ліріс до Інтерамни, там переправитися на Латинський шлях, що вів з Рима через Тускул, Норбу, Інтерамну, Теан і Алліфи до Беневента. Біля Алліфи Варіній з консульського Латинського шляху зверне на преторський, що обходить Кавдінське міжгір'я і веде до Кавдія. Тут Варіній мав намір вийти в тил гладіаторам, переднювати у схованці і, наказавши своєму квесторові Фурію вийти з Ателли, напасти на бунтівників. Коли ж гладіатори, побачивши свою кількісну перевагу над легіонерами Фурія, вийдуть на нього всім військом, тоді Варіній ударить у спину ворога і вщент розгромить його.

План воєнних дій, вироблений претором Публієм Варінієм, сам по собі був непоганий. Та успіх його був можливий тільки в тому разі, коли б гладіатори, не рухаючись, чекали римлян біля Ноли. А в цьому Варіній не сумнівався, бо вважав Спартак не людиною, а чимсь подібним до нечистої тварини.

Все вийшло якраз навпаки. Тільки-но Спартак довідався, що претор виступив проти нього і дійшов до Гайети, як негайно вирушив Доміцієвим шляхом до Літерна і дійшов туди за два швидкі й дуже важкі переходи.

Квестор Гней Фурій, пересуваючись у цей час тим же Доміцієвим шляхом і дійшовши вже до Тіферна, через своїх розвідників дізнався, що Спартак з усім своїм війсь-

ком несподівано з'явився в Літерні і тепер перебуває на відстані денного переходу од нього.

Коли б Гней Фурій був звичайним солдатом, він вийшов би один на один проти гладіаторів. Але як воєначальник загону, зв'язаний наказом, він не зважився на бій з набагато дужчим противником, перемога над яким була малоймовірною. Відступати, навіть з обережності, йому здавалося ганебним, тим більше що по дорозі до Лацію Спартак легко міг би його наздогнати і розгромити. Тому він вирішив звернути з консульського шляху ліворуч, піднятися до Кал і звідти за кілька годин дістатися до Капуї. Там його дві тисячі вісімсот бійців разом з посиленням гарнізоном цього міста могли б чинити значний опір гладіаторам.

Коли б Спартак рушив на Лацій, то Гней Фурій мав би час зв'язатися з Варінієм, з'єднатися з ним, разом напасти на бунтівників з тилу і завдати їм поразки. А коли б Спартак повернувся назад, Фурій устиг би виконати попередній наказ, вернувшись Доміцієвим шляхом або від Капуї преторським шляхом і призначеного дня бути в Ателлі.

Ці мудрі міркування і ще мудріше рішення свідчили про розум і воєнні здібності Фурія. Так зробив би на його місці, мабуть, і сам Помпей Великий.

Тому Фурій звелів за дві години до світанку зняти табір і в глибокій тиші, додержуючи повного порядку, вирушив до Кал. Перед цим він вислав по консульському шляху трьох розвідників, переодягнутих місцевими хліборобами; на свій страх і ризик вони повинні були дати ворогові фальшиві відомості про загін Гнея Фурія, твердячи, що він відступив до Гайети, тобто повернув назад.

Але Спартак, дізнавшись від своїх розвідників, що у Тіферні стала табором одна частина ворожого війська, відразу зрозумів, яку помилку допустив претор Варіній, розділивши військо з метою затиснути гладіаторів у кліщі. Він повністю розгадав задум і маневри противника і з гостротою думки, властивою тільки великим умам, одразу збагнув, що йому слід вклинитися між обома частинами ворожого війська і з блискавичною швидкістю розбити їх одну за одною.

Слід відзначити, що однією з найкращих рис Спартака як полководця, виявлених ним у цій славетній для

нього війні, була швидкість, з якою він міркував, розраховував, передбачав, відгадував, а також здійснював прийняті рішення.

Своїм обдарованням Спартак багато в чому був схожий на Наполеона. Він вивчав, схвалював і переносив у своє військо бойовий порядок і дисципліну римлян, але не запозичав у їхніх полководців педантичності, яка забороняла ухилятися від певних усталених правил, норм, звичаїв. Пристосовуючи свої задуми, маневри до місцевості, обставин і позицій противника, він розробив і почав застосовувати найпростішу і водночас найлогічнішу та найвигіднішу тактику — тактику швидкості, запроваджену Гаєм Марієм. Пізніше ця тактика принесла Юлієві Цезарю владу над усім світом. Великі переможні битви поставили Спартака поряд з найславетнішими полководцями античності¹. Так завжди він перемагав не тільки завдяки мужності й силі своїх воїнів, а й завдяки швидкості своїх пересувань.

Повернемося до нашої розповіді. Спартак як вирішив, так і зробив. У короткій промові він пояснив бійцям необхідність, заради спільної справи, без перепочинку рушати в дорогу і, закликавши їх терпляче перенести новий важкий похід, звелів зняти табір. Залишивши Доміціїв шлях, вони стрімкими стежками, ховаючись між горбами, які спускалися від Капуї й Казіліна до моря, почали підійматися вгору вздовж берега бурхливого, ревучого Вультурну.

Наслідком цього переходу було те, що на світанку, коли квестор Фурій ішов до Кал, Спартак уже підходив до Капуї. На відстані трьох миль од міста він дав своїм бійцям

¹ Необхідно раз і назавжди сказати: війну гладіаторів, про яку йдеться в нашій повісті, римляни і римські історики вважали ганебною, безчесною для Риму. Тому римські історики, шануючи латинську гордість, писали про неї мало, намагаючись обійти її, як щось таке, про що боляче згадувати, старалися применшити її значення і велич. Та мимоволі вони змушені були сказати про неї стільки, що й цього досить, щоб прославити гладіаторів і особливо Спартака. Ми без вагань ставимо його між Марієм і Цезарем, бо навіть Луцій Флор, найгордовитіший серед римських істориків, який найменше ладен був хвалити цю війну і протягом всієї своєї розповіді не скупився на слова презирства до гладіаторів та їхнього вождя, змушений був визнати, що «Спартак, переможно б'ючись у перших рядах, загинув у сяйві слави доблесного полководця». (Прим. автора.)

перепочинок на кілька годин. Опівдні рушили далі. Спартак, посміявшись з переляку капуанців, які замкнули браму, спустили на ній ґрати і збіглися на вал, чекаючи наступу, пройшов повз місто, прямуючи до Казіліна, і прибув туди надвечір, у той час, коли квестор Фурій досяг Кал.

Казілін — невеличке, але веселе й багатолюдне місто на правому березі Вультурну. Сили противника були в цей день розташовані так, що Казілін став найважливішим пунктом на полі наступних воєнних дій. Тому для Спартака конче потрібно було оволодіти цим містом, щоб тримати в руках обидва береги і всю долину Вультурну. Ставши тут табором зі своїми легіонами, він не тільки розділяв би обидва ворожих війська, а й заважав би їм укритися в Капуї. Таким чином він міг би громити обидві частини одну за одною.

Налякані несподіваною появою гладіаторів, мешканці Казіліна вислали представників міської влади назустріч Спартаківі, щоб заявити про свою покірність. Отже, для оволодіння містом не довелося застосовувати силу. Поставивши біля воріт варту і залишивши у місті одну когарту, фракієць вивів легіони в поле і став табором на височині біля брами, звідки шлях вів на Калі.

За час, що минув від поразки Клодія Глабра до походу Публія Варінія, Спартак, маючи змогу вільно пересуватися майже по всій Кампанії, звелів найбільш вправним і спритним бійцям свого війська об'їздити велику кількість коней, набраних на багатющих пасовиськах цієї провінції. Таким чином він сформував загін кінноти з шестисот вершників. На чолі загону поставив хороброго і спритного Борторікса, а командування його легіоном передав Кріксові.

Коли табір було споруджено, Спартак дозволив стомленим легіонам відпочити днів два, поки квестор Фурій, який, на думку Спартака, рухався Доміцієвим шляхом, дійде до Літерна. Тут Спартак збирався напасти на нього з тилу і вщент розбити його когарту.

Проте, будучи завжди обережним і передбачливим, Спартак покликав до себе Борторікса і доручив йому, розділивши кінноту на два загони, зробити опівночі розвідку: одному загоніві по Доміцієвому шляху до Тіферна зібрати відомості про ворога, другому — про всяк випадок — Аппієвим

шляхом, до Кал, розвідати місцевість. На світанку обидва загони повинні були повернутися до табору.

За годину перед сходом сонця повернувся другий загін кінноти з боку Кал і вельми здивував Спартака, повідомивши, що противник наближається звідти просто на Казілін. У першу хвилину вождь повстання не повірив цій звістці. Але, розпитавши докладно начальника розвідників і трохи подумавши, він зрозумів усе, що сталося: сам він зійшов з Доміцієвого шляху вправо, щоб пропустити Фурія і вдарити на нього з тилу, а римлянин зійшов з шляху вліво, щоб уникнути гладіатора і пробратися до Капуї. Таким чином, уникаючи один одного, обидва зійшли з консульського шляху, зате зіткнулися на преторській дорозі.

Спартак наказав швидше сурмити тривогу, вивів з табору перший легіон і вишикував у дві бойові лінії. Попереду він розташував дві тисячі велітів і пращників, які повинні були врозсип напасти на противника при першій його появі. За цією першою лінією стояла друга частина легіону, озброєна списами й дротиками.

Другий легіон Спартак поділив на дві частини, пославши через поля та виноградники одну — праворуч, другу — ліворуч. Він наказав їм відійти якнайдалі і сховатися, а коли розпочнеться бій, оточити римлян з флангів і з тилу.

Сонце тільки-но встало і блискучим промінням озолотило навколишні горби, зелені виноградники, жовтаві пасовиська, квітучі луки, коли перед першою лінією легкоозброєних гладіаторів з'явився кінний авангард римлян. Пращники зустріли ворожу кінноту градом каміння і свинцевих кульок. Вершники миттю повернули назад і помчали до квестора Фурія попередити його про наближення противника. Спартак, який весь похід пройшов пішки нарівні з товаришами, тепер скочив на свого прекрасного вороного коня і наказав сурмити сигнал атаки швидким строем, щоб навально напасти на противника, поки він не встиг розгорнутися до бою.

Отримавши несподівану звістку про появу гладіаторів, Гней Фурій спинив колону своїх легіонерів і зі спокоєм, якого ніколи не втрачають справді мужні люди, наказав велітам та пращникам негайно розтягтися в бойову лінію. Витягуючи якнайдовше фронт першої лінії, він хотів перешкодити численному противникові оточити його ко-

горти. Піхоті він наказав зайняти позицію на одному з ближчих до шляху горбів, щоб піхотинці змогли розташуватися в бойовій лінії, поки веліти їй пращники стримуватимуть перший наступ гладіаторів.

Незважаючи на замішання і безлад, які завжди викликає несподіваний наступ, усі накази квестора були виконані дуже швидко і досить вправно.

Та ці маневри не були ще закінчені, як гладіатори вже атакували римських пращників, зламавши їхній одчайдушний опір, і ті мусили відступити до підніжжя горба, де Фурій ледве встиг вишикувати в бойову лінію свої чотири когорти. Засурмили наступ римські букцини, і на чолі з Фурієм легіонери так завзято кинулися на ворожих велітів, що примусили їх відступити. Але цієї миті Спартак і сам звелів подати сигнал відступу, і дві тисячі легкоозброєних гладіаторів, кинувши у ворога останні дротики, злилися з наступаючими гладіаторськими когортами. З громоподібним «барра!», якому вторували навколишні долини, гладіаторські когорти кинулись на римлян. Незабаром на полі бою не було чути нічого, крім брязкоту зброї і лютих вигуків бійців.

Близько півгодини противники билися з однаковою мужністю і завзяттям, але римлян було надто мало порівняно з гладіаторами, щоб вони могли довго опиратися такому шаленому натискові. Незабаром гнані й атаковані з різних боків легіонери Фурія похитнулися. Саме в цей момент із засади вийшов зі своїм легіоном Крікс. В одну мить повністю оточені римляни зламали свій бойовий порядок і кинулися тікати. Врятуватися пощастило небагатьом: затиснуті в кільце ворожих мечів, майже всі вони, серед них і сам Фурій, загинули почесною смертю.

Так менш ніж за дві години завершилася битва під Казіліном, яку скоріше можна було б назвати побоїщем.

У цій переможній битві гладіатори зазнали невеликих втрат, порівнюючи з римлянами, які загинули майже всі. Наступного дня Спартак зняв табір і після важкого переходу узгір'ям Апеннін через Кали попрямував до Теану Сидицінського. Тут стали табором, і Спартак негайно послав кінноту на відстань кількох миль звідси, в Теан, щоб роздобути відомості про претора Публія Варінія. За розрахунками Спартака, претор пройшов тут у напрямку до Алліф два-три дні тому.

Розвідка незабаром повернулась, і Спартак зрозумів, що не дуже помилився, бо Публій Варіній лише напередодні пройшов через Теан до Алліф. Тоді гладіатор після довгого обмірковування ретельно зважив усі свої можливості, вирішив перегнути дорогу претору Варінію й вступити з ним до бою раніше, ніж допомога від його союзників і від навколишніх міст, а також можливі вигідні позиції утруднять перемогу над когортами Варінія.

Тому наступного дня фракієць вирушив з Теану Сидицінського правим берегом Вультурну, дійшов за вісім годин до Кавдінського міжгір'я і став табором на березі річки. Вранці він наказав зрубати багато великих дерев, перекинути їх через обмілілу річку і цим мостом переправитися на лівий берег. Тут поблизу Кавдінських гір зайняв на височині вигідну позицію, яка панувала над Латинською дорогою, і став чекати ворога.

Ворог не забарився: наступного дня опівдні Публій Варіній з'явився зі своїми когортами з боку Алліф на висоти, що замикали долину Вультурну напроти Кавдінських гір. Спартак уже вишикував свої легіони, і незабаром розпочалася битва.

Запеклим і кривавим був цей бій. Билися аж до вечора. Римляни трималися з незрівнянною доблестю, але перед заходом сонця змушені були безладно відступити. Під натиском гладіаторів відступ перетворився на втечу. Спочатку їх переслідували піші бійці, але коли втікачі, в яких від страху вирости крила, набагато випередили своїх переслідувачів, букцини за наказом Спартака просурмили збір піхоти, за римлянами ринула гладіаторська кіннота і завершила розгром справжньою різаниною.

Понад дві тисячі римлян загинули в битві у Кавдінському міжгір'ї і понад півтори тисячі було поранено. Серед поранених були сам Варіній і трибуни Коссій, Фабій Максим та Бібул. Більшість поранених потрапили до рук переможців, але Спартак, обеззброївши їх, відпустив на волю, бо вирішив не брати полонених, поки не володітиме кількома містами; за певних обставин присутність полонених у таборі могла стати небезпечною.

Чимало втратили і гладіатори: полягло двісті п'ятдесят чоловік і вдвоє більше було поранено.

У безутішному відчаї подався Публій Варіній до Алліф, де протягом ночі зібрав значну частину своїх утікачів, і тут почув ще одну лиховісну новину про повну поразку свого квестора.

Побоюючись нового нападу переможця, з яким уже не міг змагатися, проклинаючи всіх небесних і пекельних богів, свою нещасну долю і осоружного гладіатора, він швидким маршем рушив через міжгір'я Апеннін, пробрався до Самнію і сховався в Бовіані.

Дві блискучі перемоги, здобуті Спартаком протягом трьох днів, принесли йому ще більшу повагу його війська і зробили його ім'я ще грізнішим у всіх провінціях південної Італії.

З Кавдінського міжгір'я Спартак, не гаючи часу, спустився до Кавдія, де знайшов Брезовіра (з цим гладіатором-галлом читачі познайомилися ще в таверні Венери Лібітіни в Римі того дня, коли верховний суд Спільки пригноблених засудив на смерть шпигуна Гая Верреса). Брезовір з п'ятдесятьма товаришами щойно втік з Капуї до табору Спартака.

За його порадою фракієць вирішив зробити маневр, з допомогою якого сподівався добитися вільного виходу з Капуї для п'яти тисяч гладіаторів, що лишалися ще в школі Лентула Батіата.

Через три дні після битви у Кавдінському міжгір'ї Спартак на чолі свого десятитисячного війська з'явився під стінами Капуї. Він послав у місто гінця з вимогою, щоб префект і Сенат дозволили п'яти тисячам беззбройних гладіаторів школи Лентула вийти з міста. В разі, якщо міська влада відмовиться задовольнити цю вимогу, Спартак загрожував штурмувати, спалити й пограбувати місто, а всіх жителів вирізати без розбору віку й статі.

Чутки про перемогу Спартака, та ще й перебільшені поголосом, уже досягли Капуї і страшенно приголомшили всіх жителів. А поява грізного ворога під стінами міста ще збільшила переполох серед них. Вимоги й загрози Спартака довершили справу, і почалася загальна паніка. Сенат зібрався в храмі Діани, а на Форумі, біля храму, зійшовся величезний натовп громадян. За якісь півгодини всі крамниці позачиналися. Жінки з розпущеним волоссям бігли до храмів благати у богів допомоги. На ву-

лицях лунали крики простого люду, який голосно вимагав від senatorів погодитися на умови гладіатора, аби врятувати місто від повного знищення.

Переляканий Меттій Лібеон, з блідим, перекошеним обличчям, пробелькотав перед Сенатом вимогу Спартака. Не менш, ніж префект, бліді й схвильовані сенатори розгублено дивилися один на одного, і жоден з них не намілювався дати якусь пораду в такому небезпечному й важкому становищі.

Скориставшись цією нерішучістю і загальним мовчанням, воєнний трибун, сміливий і досвідчений у військовій справі, який командував чотирма когортами, вирядженими кілька місяців тому римським Сенатом для захисту Капуї, попросив дозволу викласти свою думку. В різких, але красномовних словах він, один серед усіх цих мужів не піддавшись паніці, доводив, що вимоги Спартака — це просто безпідставні загрози, розраховані на те, щоб посіяти серед громадян паніку, що на штурм міста з такими грізними укріпленнями не може зважитися військо, яке не має скорпіонів, таранів, катапульт, баліст і стінних кіс.

Але жах, що зледенив похливі душі випещених капуанських senatorів, той самий жах, від якого першої хвилини їм ніби заціпило, тепер струсонув їх так, що вони враз підскочили, наче осою вжалені. Всі як один зарепетували, що трибун з'їхав з глузду, що менше й гірше озброєне гладіаторське військо взяло Нолу за дві години, що там були спалені всі будинки, а мешканці вирізані; що вони не бажають бути порубаними на шматки заради честоловної примхи трибуна; що, мовляв, обачніше буде вислати з міста ці п'ять тисяч гладіаторів, аби надалі уникнути постійної небезпеки повстання і... і ще безліч подібних доказів. До цього приєдналися одностайні крики населення, яке зібралося на майдані і вимагало, щоб сенатори здалися на вимогу Спартака і врятували місто. Тоді Меттій Лібеон поставив на голосування висунуту багатьма сенаторами пропозицію пристати на умови Спартака. Її було прийнято майже одноголосно.

Таким чином п'ять тисяч гладіаторів, замкнених у школі Лентула, вийшли з міста і приєдналися до Спартакового війська, що стояло табором на схилі сусідньої гори Тіфати. Товариші радісно зустріли звільнених гладі-

аторів, які були негайно повністю озброєні й утворили третій легіон під командуванням Борторікса, а префектом кінноти став Брезовір.

Після цього Спартак спішно повернувся до табору під Нолою, де протягом місяця сам старанно навчав новий легіон воєнних дій. У цей час до нього дійшла звістка, що Варіній знову набирає військо для нового наступу проти нього. Спартак вирішив випередити Варінія: залишивши Крікса з двома легіонами в Нолі, він сам з легіоном Еномая перейшов Апенніни і несподівано підступив до Бовіана.

Варіній справді сповістив римський Сенат про нещасливий хід війни, яка віднині ставала настільки важкою, що для її закінчення було потрібно не менш як два легіони. Нагадуючи про свої колишні заслуги перед батьківщиною, чесний служака благав у Сенату милості, щоб на ньому — ветеранові стількох воєн — не залишали ганьби цих поразок, дали можливість йому довести війну до кінця і змити з себе образу злої фортуни.

Сенат задовольнив справедливе прохання Варінія, вирядив до нього вісім когорт з чотирьох тисяч ветеранів і уповноважив набрати з марсів, самнітів та піценів ще шістнадцять когорт, щоб утворити з них два легіони для закінчення війни з гладіаторами.

Претор, для якого старшинство по службі й чину у війську мало незаперечну перевагу, призначив Лелія Коссінія квестором на місце загиблого Фурія, хоча мав значно розумніших і здібніших трибунів, ніж Коссіній. Доручивши йому командування вісьмома когортами, щойно присланими з Рима, Варіній наказав йому залишатися в Бовіані, щоб завадити Спартакові прорватися в Самній, а сам з двома тисячами бійців, уцілілих після розгрому в Кавдінському міжгір'ї, попрямував у країну марсів і піценів набирати рекрутів.

Коли Спартак підійшов до Бовіана і став викликати Коссінія на битву, той, виконуючи даний йому суворий наказ, залишився в місті. Він скаженів від того, що не має права кинутися на гладіатора, але твердо вирішив зносити образи й виклики.

Тоді Спартак зрозумів наміри Варінія і, вирішивши перешкодити йому набирати військо у Самнії та Піцені, залишив Еномая стояти табором під Бовіаном, а сам із загоном кінноти повернувся до Ноли.

Тут на нього чекали приємні новини. Першою і найприємнішою був прихід гладіатора Граніка з п'ятьма тисячами галлів, германців і фракійців зі шкіл Равенни. З цим підкріпленням гладіаторське військо, поділене на чотири легіони, зросло до двадцяти тисяч бійців, і Спартак відчув себе віднині непереможним. Другою новиною, не менш приємною, ніж перша, був приїзд до табору його сестри. Спартак обняв Мірцу зі сльозами ніжності і вкрив її обличчя поцілунками. А дівчина в пориві любові ніжно цілувала обличчя, руки, одяг Спартака і, ридаючи, шептала:

— О Спартак... Спартак! Любий мій братику! Як я за тебе боялася... скільки тремтіла... Ти наражався на такі небезпеки у цій кривавій війні!.. Я ніде не знаходила спокою... весь час думала: «А що, коли він поранений?.. Може, я йому потрібна?..» Бо ніхто, мій Спартак, не зміг би піклуватися про тебе, як я... Якщо ненароком... хай від цього захистять тебе боги!.. І я стільки плакала... щодня... і попросила великодушну Валерію... мою добру господиню... щоб вона відпустила мене до тебе... і вона зглянулася, бідоласна!.. Хай буде ласкавою до неї Юнона, така вона доброзичлива... зглянулася... і, чи чуєш? Вона відпустила мене на волю... Тепер я вільна... Я також вільна... і віднині завжди буду разом з тобою.

Бідна дівчина по-дитячому щебетала, ніжно тулилася до брата, сміялася до нього крізь сльози, і в кожному її рухові промовляла щира радість.

А поблизу, трохи осторонь, стояв мовчки, співчутливо й сумовито дивлячись на ніжну зустріч, білявий красень Арторікс, який два дні тому прибув разом з Граніком із Равенни. Коли перший порив братніх почуттів трохи ущух, він нерішуче підійшов і спитав:

— А мене, непереможений і непереможний наш Спартак, ти привітаєш поцілунком?..

Юнак крадькома позирнув на дівчину, ніби перепрошуючи, що віднімає в неї один з братніх поцілунків.

— О Арторіксе!.. — скрикнув Спартак, обнімаючи юнака і притискаючи його до грудей. — Любий мій Арторіксе!.. Дай я тебе поцілую... Дай обніму тебе, благородний мій побратиме!

Таким чином до радощів блискучих перемог останніх місяців і знаменитих успіхів, досягнутих з початку цієї

страшної війни, фортуна побажала додати Спартакові ще й особисті радощі: знов обняти найдорожчих для нього в світі людей — сестру й Арторікса.

Та ось радісне обличчя Спартака затьмарилося, стало сумним і похмурим. Схиливши голову на груди, він глибоко зітхнув, про щось тяжко задумався.

Незабаром він прощався з друзями і увійшов із сестрою до свого намету. Він дуже хотів розпитати про Валерію, але благородна соромливість стримувала його.

На щастя Спартака, невгамовне веселе щебетання дівчини само собою перейшло в розмову про вдову Сулли. Це сталося без запитань з боку брата і без усякої прихованої думки з боку сестри, бо вона ніколи не здогадувалася про відносини між Спартаком і Валерією.

— Повір... повір мені, Спартак, — повторювала дівчина, готуючи для брата скромний пиріг на обрубковій дереві, який правив за стіл, — коли б усі римські матрони були подібні до Валерії... повір мені, я добре вивчила її доброту й благородство, — рабство було б знищене законами. Сини, народжені такими жінками, не бажали б миритися з каторгою, різками, розпинанням на хрестах, різнею гладіаторів...

— Я вірю цьому, вірю... — палко сказав Спартак.

— І тобі слід цьому вірити... бо ця жінка поважає тебе значно більше, ніж будь-яка інша господиня може поважати ланісту своїх гладіаторів. Вона часто говорила мені про тебе захоплено... особливо після того, як ти отаборився на Везувії... При кожній новій звістці про тебе... коли почула про твою перемогу над Сервіліаном... коли дізналася, що ти розгромив Клодія Глабра... Часто після цього вона повторювала: «Так, він народився, щоб стати великим полководцем!»

— Вона це казала? — нетерпляче перепитав Спартак, на обличчі якого відбивалися всі почуття, спогади, що хвилювали його серце.

— Саме так вона й сказала, — відповіла Мірца, продовжуючи готувати страву. — А чи довго ще ми залиштимось у цьому таборі?.. Мені треба дати лад у твоєму наметі, бо він зовсім не підходить для доблесного полководця гладіаторів... тут такий розгاردіаш... і в ньому немає найнеобхіднішого... Ніби це намет простого солдата...

Так, саме так вона й сказала... А одного разу навіть заспечалася зі своїм братом Гортензієм... ти його знаєш?.. Вона доводила йому, що розпочата тобою війна справедлива і, якщо боги дійсно керують справами смертних, ти переможеш остаточно.

— О божественна Валерія! — ледве чутно прошепотів Спартак, збліднувши і тремтячи від хвилювання.

— А вона така нещасна, я це знаю, — вела далі дівчина. — Я часто заставала її заплаканою... і часто чула, як тяжко вона зітхає... Але чому вона так тяжко зітхає й плаче, я не знаю... і навіть не можу здогадатися... Може, тому, що посварилася зі своїми родичами... чи за покійним чоловіком... Та навряд, щоб тому... Одне слово, не знаю... Єдина її втіха — це донька Постумія... Яке це чудове і миле створіння!..

Спартак глибоко зітхнув, крадькома змахнув долонею сльозу, рвучко пройшовся по намету і, щоб змінити розмову, спитав Мірцу:

— А скажи мені, сестричко, чи ти чула що про Марка Валерія Мессалу Нігера, двоюрідного брата Валерії?.. Ми зустрічалися... бились... я його поранив... але ми дарували йому життя... Чи не знаєш ти часом, він одужав?

— Одужав, одужав!.. До нас дійшла чутка про твій великодушний вчинок... І Валерія зі слізьми вдячності благословляла тебе, коли Гортензій приїхав розповісти про це у віллу в Тускулі, де ми жили... Після смерті Сулли майже рік вона жила в своїй тускуланській віллі.

Цієї миті на вході до намету з'явився гладіаторський декуріон і сказав вождеві, що молодий воїн, який щойно прибув з Рима, неодмінно хоче з ним поговорити.

Спартак вийшов на преторій — так звався майданчик перед його наметом. Через те що табір гладіаторів був збудований за римським зразком, то намет Спартака стояв на підвищенні, і перед ним було залишене вільне місце для військового трибуналу, — місце, яке римляни називали преторієм.

Вийшовши з намету, Спартак побачив не юнака, як йому доповіли, а підлітка років чотирнадцяти, в повному, надзвичайно красивому і багатому озброєнні.

Його плечі й постать майже до колін облягала срібна кольчуга з дрібних кілець. Прикрашений золотими бляш-

ками поясок оперізував гнучкий стан хлопчика поверх панцира. Ноги були вкриті залізними поножами, зав'язаними ззаду шкіряними ремінцями. На правій руці був залізний нарукавник, а на лівій висів невеличкий бронзовий щит, круглий і легкий, на опуклій поверхні якого були зображені рельєфні фігури і чудові візерунки. Замість перев'язі з правого плеча на лівий бік спускався масивний золотий ланцюжок, на якому висів невеличкий легкий меч. Голову хлопця покривав срібний шолом із золотою гадючкою ззаду, а з-під нього вибивалися кучері надзвичайно тонкого рудого волосся, що обрамляло гарненьке, зовсім дитяче, біле, мов алебастр, личко. Великі, кольору морської води мигдалевидні очі яскраво блищали і надавали цьому невинному женоподібному обличчю виразу сміливості, рішучості, що мало пасував до тендітної постаті хлопчини.

Спартак здивовано подивився на хлопця, потім глянув на декуріона, ніби питаючи його, чи це той воїн, який хотів з ним говорити. Декуріон ствердно хитнув головою, і Спартак здивовано спитав хлопця:

— То це ти хотів мене бачити?.. Хто ти такий?.. Чого хочеш?

Обличчя хлопця враз почервоніло, потім зблідло, і після короткого вагання він твердо відповів:

— Так, я, Спартак, я.

Потім, трохи помовчавши, додав:

— Ти мене не впізнаєш?

Спартак вдивлявся в чарівне тендітне обличчя, шукаючи в пам'яті якого-небудь спогаду, натяку, і відповів:

— Справді... здається... я десь тебе зустрічав... але де і коли?..

За цими словами настала мовчанка. Потім Спартак спитав хлопчика:

— Ти римлянин?

Хлопець заперечливо похитав головою, якимось дивно посміхнувся і відповів:

— А твоя пам'ять не така сильна, як твоя рука, Спартак.

Ця усмішка і слова ніби спалахом освітили пам'ять фракійця.

— О... чи це можливо?.. Присягаюсь Юпітером Олімпійцем! То ти?..

— Так, це я, Евтібіда, — відповів хлопець, вірніше дівчина, бо перед Спартаком справді стояла переодягнена грекиня. — Хіба я не була рабинею? Хіба я не бачила, як моїх рідних теж погнали в рабство? Хіба я не втратила батьківщини?..

Дівчина говорила зі страшним гнівом і силою, але останні слова ледве розбірливо прошепотіла.

— Я тебе розумію... розумію, — сумно промовив Спартак і подумав, напевно, про свою сестру.

Він на мить замовк, а потім, глибоко зітхнувши, додав:

— Але ти квола жінка, яка звикла до життя, повного затишку й насолод... До чого ти придатна?.. І що ти хотіла б тут робити?

Дівчина вмить стрепенулася від гніву.

— Он як! — гукнула вона з такою силою, якої, здавалось, не можна було чекати від цієї слабосильної істоти. — Аполлон Дельфійський, просвіти його розум!.. Він нічогісінько не розуміє!.. Ах!.. Присягаюся Фуріями-месницями!.. Та кажу ж тобі, що жадаю помститися за мого батька, за моїх братів, за мою поневолену вітчизну, за мою юність, за моє сплюндроване життя, приречене на вічну ганьбу!!! І ти ще питаєш мене, що я зможу робити у вашому таборі?

Обличчя дівчини стало таким лютим, її прекрасні очі були такі страшні й гнівні, що Спартак, зворушений її незвичайним завзяттям, відчув себе майже винним. Він простяг дівчині руку і сказав:

— Ну нехай буде так... Залишайся в таборі. Бери участь у наших походах, наскільки зможеш, воюй разом з нами... якщо вмієш битися...

— Я вмію все... чого тільки захочу, — рішуче насупивши брови, відповіла дівчина і гаряче потиснула руку Спартака.

Та оцей дотик в одну мить ніби загасив усе її завзяття й мужню силу. Вона раптом зблідла, затремтіла, відчула, що коліна її згинаються, і мало не знепритомніла. Фракієць схопив її за другу руку і не дав упасти.

— Що з тобою?.. Чого ти хочеш?.. — спитав він.

— Цілувати твої руки, твої славні руки, доблесний Спартак, — глухо прошепотіла вона, притулившись до нього і вкриваючи його руки палкими поцілунками.

Ніби хмара затьмарила очі великого полководця, він відчув, як кров раптом закипіла в його жилах і вдарила в

голову. Спартак мало не схопив дівчину в обійми, але отямився від цього хвилинного запаморочення, швидко висмикнув руки з рук дівчини і, відступивши на крок, суворо промовив:

— Дякую тобі, хоробра жінко, за захист справи пригноблених... Дякую за прояв почуття до мене... Але ми хочемо знищити рабство і насамперед повинні самі відмовитись від усяких рабських вчинків.

Зніяковіла, присоромлена Евтібіда стояла мовчки, похнюпивши голову. Гладіатор спитав у неї:

— До якої частини нашого війська хотіла б ти приписатися?

— З того дня як ти підняв прапор повстання, цілими днями я навчалася фехтувати і їздити верхи... Сюди я взяла з собою трьох верхових коней, — відповіла грекиня. Потроху опанувавши себе, вона знову підвела на Спартак очі. — Я хотіла б бути при тобі контуберналом¹.

— У мене немає контуберналів, — сухо відповів вождь гладіаторів.

— Однак якщо ти створив військо рабів за римським зразком, то тепер воно має чотири легіони, а незабаром зросте до восьми—десяти легіонів, тобі, його вождеві, подібно до римських консулів, треба мати людей для підтримання гідності твого командування. Незабаром тобі будуть конче потрібні контубернали, бо на фронті, де б'ється двадцятитисячне військо, ти не зможеш бути у всіх місцях одразу. Ї тобі потрібні будуть ординарці, щоб передавати твої накази начальникам легіонів.

Спартак здивовано дивився на дівчину і, коли вона кінчила говорити, пробурмотів:

— Яка ти незвичайна жінка!..

— Краще скажи: гаряча і вперта душа чоловіка у кволу жіночому тілі, — гордо заперечила грекиня.

І, трохи помовчавши, додала:

— Я маю мужнє серце і кмітливий розум, однаково добре володію і грецькою, і латинською мовами. Я можу

¹ Це слово спочатку означало «однополчанин», з яким жили разом в одному наметі; пізніше так називали юнаків із знатних сімей, які супроводили полководців у походах, виконуючи доручення, або були приписані до штабу (Светоній. Життя Цезаря, 42). (Прим. автора.)

принести неабияку користь нашій справі, якій віддала все своє багатство — близько шестисот талантів золота — і якій віднині я врочисто присвячую все своє життя.

З цими словами вона підійшла до головної стежки табору, яка проходила поблизу Преторія і по якій в усіх напрямках снували гладіатори, і пронизливо свиснула. На цей посвист з'явився раб; він підвів до Спартака коня, навантаженого двома невеликими мішками з золотом, яке Евтібіда дарувала повсталим.

Спартак дедалі більше дивувався сміливості й запалу молодій грекині й спочатку не знав, що їй відповісти. Нарешті сказав, що це табір повсталих рабів, які борються за свободу, і тому, природно, він відкритий для всіх рабів, готових до боротьби за спільну справу. Отже, і її з радістю приймуть до табору. А увечері збереться верховне керівництво і вирішить, як бути з її великодушним подарунком. Щодо її прохання стати контуберналом, то він поки що нічого не може їй обіцяти. Якщо вирішать, що вождєві гладіаторів належить мати їх, він про неї не забуде.

Після цих слів чемної подяки і чуйного підбадьорення, які вимовлялися, проте, суворо і майже похмуро, він попрощався з Евтібідою і повернувся до свого намету.

Дівчина залишилася стояти на тому ж місці як укопана, проводжаючи Спартака очима. Потім, отямившись, тяжко зітхнула і повільно, схиливши голову, пішла до тієї частини табору, де звичайно відводилося місце для союзників; там вона наказала своїм рабам поставити для себе намет.

— І все-таки я його кохаю... — прошепотіла Евтібіда ледве чутно.

Тим часом Спартак покликав до свого намету Крікса, Граніка, Борторікса, Арторікса, Брезовіра й інших трибунів — нових членів верховного керівництва Спільки пригноблених. Вони радилися до пізньої ночі.

Нарада ухвалила: золото — дарунок рабині-грекині — прийняти і на нього замовити велику кількість зброї, щитів та кольчуг у всіх зброярів Кампанії. Грекиню зачислити в почесні контубернали і разом з дев'ятьма юнаками, яких Спартак вибрав у гладіаторських легіонах, приписати до верховного штабу, який необхідно створити при верховному вождєві для передачі наказів. Двісті талантів із шестисот, подарованих Евтібідою, витратити на купі-

влю вже об'їжджених коней, щоб якнайшвидше зібрати корпус кінноти, відповідний до численної піхоти — основної сили гладіаторського війська.

Щодо воєнних дій, то було вирішено, що Крікс залишиться в Нолі й разом з Граніком навчатиме равеннський легіон, який прибув до табору два дні тому. Спартак з легіоном Борторікса з'єднується у Бовіані з легіоном Еномая і нападає на Коссінія та Варінія, перш ніж вони встигнуть закінчити набір нового війська.

У Бовіані Спартак дізнався, що Еномай, якому набридло склавши руки сидіти в таборі під містом, два дні тому вирушив до Сульмона, де, як доповідали розвідники, стояв табором Варіній, набираючи військо.

Обмежений розум германця не міг передбачити того, що Коссіній може кинутися йому вслід. Справді, через день після Еномая Коссіній потихеньку вивів з міста свої загони і рушив за гладіаторами з видимим наміром вдарити Еномаєві в спину, тільки-но той зіткнеться з Варінієм.

Спартак зрозумів усю небезпечність становища, в яке через кілька днів мав потрапити Еномай. Тому він тільки на шість годин дав перепочинок своєму легіонові і поспішив по слідах Коссінія, який уже на два дні випередив його.

Та старий нездара Коссіній, боячись порушити існуючі воєнні звичаї, йшов тільки правильними переходами рівно по двадцять миль на день. За два переходи, більш ніж по тридцять миль на день, Спартак наздогнав його біля Ауфідени. Гладіатори атакували римлян, завдали їм такої тяжкої поразки і так настирливо переслідували, що Коссіній з сорому й відчаю сам кинувся у бойову колотнечу і загинув у нерівному бою. А Спартак, продовжуючи і наступного дня швидко йти вперед, прибув якраз вчасно, щоб неминучу поразку Еномая обернути на перемогу. Між Маррувієм і Фуцінським озером Еномай вступив у бій з Варінієм, який мав майже вісім тисяч бійців. Під навальним наступом римлян гладіатори вже почали відступати, коли з'явився Спартак і змінив хід битви — розгромлений Варіній покvapливо відступав зі значними втратами.

Давши легіонам три дні перепочинку, Спартак знову рушив через Апенніни. Протягом двох місяців кружляв по Лацію, відвідав міста: Анагнію, Арпінум, Ферентін, Касін, Фрегелли і, пройшовши через Ліріс, оволодів Нор-

бою, Свессою-Помещією і Пріверном. Це налякало Рим: гладіатор підходив до воріт.

У цьому поході Спартак набрав стільки рабів і гладіаторів, що за два місяці сформував два нові легіони і повністю їх озброїв. Та він був надто розумний, щоб хоч на мить подумати про наступ на Рим, добре усвідомлюючи, що з тридцятитисячним військом не можна вдіяти нічого значного проти Рима.

У цей час, за згодою Сенату, Публій Варіній набрав серед піценів велику кількість бійців, одержав з Рима підкріплення і, палаючи бажанням змити ганьбу поразок, наприкінці серпня виступив з Аскула. На чолі вісімнадцятитисячного війська він насувався на повсталих. Спартак почув про це, коли дійшов до Таррацин. Він вирушив назустріч римському війську і знайшов його біля Аквіна. Напередодні вересневих ід (12 вересня) обидва війська зішлись і вступили у вирішальну битву.

Тривалим і кривавим був бій, та надвечір римляни стали подаватися назад, захитались і, нарешті, під шаленим натиском гладіаторів почали тікати. Остання атака гладіаторів була така сильна, що легіонери зовсім змішались, і переможці вчинили їм нещадну різанину.

Сам Варіній одчайдушно бився, щоб підтримати честь римського війська, але, поранений Спартак, покинув у його руках свого коня і мусив дякувати богам, що якимось чудом врятувався. Понад десять тисяч римлян полягло в цій кривавій битві. Гладіатори захопили багато зброї, обозів, табірнього спорядження, значків ворожих легіонів і навіть лікторів, які звичайно йшли попереду претора.

Розділ XIV

СПАРТАК РОБИТЬ ОГЛЯД СВОЇХ ЛЕГІОНІВ

Після поразки під Аквіном претор Публій Варіній, зібравши рештки своїх легіонів, близько десяти тисяч чоловік, укріпився в Норбі, щоб захищати водночас Аппіїв і Латинський шляхи на той випадок, якщо проклятуший гладіатор, який перевернув усі правила воєнної тактики і зламав традиції найдосвідченіших полководців, незважаючи на зиму, одважиться вирушити на Рим.

А Спартак у цей час послав до табору в Нолі гінців із звісткою про нову перемогу і розташував свої легіони відпочивати в колишніх квартирах римлян. Передавши Еномаю командування над чотирма легіонами і взявши з нього слово честі, що ні в якому разі він не вирушить з табору, поки не одержить наказу, Спартак на чолі трьохсот вершників потай виїхав уночі з табору в напрямі, тільки йому відомому.

Тим часом до табору під Нолою звідусіль юрбами стікалися раби й гладіатори. Протягом двомісячного походу Спартак до Самнію та Лацію їх набралось стільки, що Крікс зміг сформувати ще три легіони по п'ять тисяч бійців у кожному. Командування новими легіонами він доручив Арторіксові, Брезовірові й одному старому кімврові. Колись, зовсім ще юнаком, цей кімвр, на ім'я Вільмір, потрапив у полон до Марія під час битви при Верцеллах. Незважаючи на грубу й дику вдачу та пияцтво, він користувався великою повагою серед гладіаторів за свою ширість і геркулесівську силу.

Легіони повсталих згідно з наказом Спартакa щоденно виходили вправлятися у володінні зброєю і в тактичних маневрах. Бійці робили це охоче й старанно. Сподівання домогтися свободи і побачити перемогу своєї справедливої справи запалювало цих знедолених людей, яких римський деспотизм насильно відірвав од їхньої вітчизни, од рідних і близьких. Усвідомлення того, що вони — вільні бійці за свободу — йдуть під її світлим прапором, підіймало сплундроване почуття людської гідності, облагороджувало їх у власних очах. Жадоба помсти за всі пережиті образи запалювала в їхніх серцях готовність помірятися зброєю з гнобителями. В очах, у всіх словах і рухах воїнів цього молодого війська можна було бачити силу, мужність і віру в свою справу. Загальний ентузіазм збільшувався довір'ям, яке гладіатори почували до свого безмежно шанованого, безмежно любимого вождя.

Коли сюди прийшла звістка про перемогу Спартакa над легіонами Публія Варінія під Аквіном, невимовна радість охопила все військо. По всьому величезному табору лунали веселі пісні, радісні вигуки, жваві розмови.

І на весь табір, повний радісної метушні й голосного гамору, подібного до шуму бурхливого моря, лише одна

Мірца не знала причини цих веселощів. Вона вийшла з намету, в якому сиділа майже безвихідно, і запитала бійців про причину несподіваного збудження.

— Спартак знову переміг!

— Він ущент розгромив римлян!

— Де?.. Як?.. Коли?.. — схвильовано допитувалася дівчина.

— Під Аквіном...

— Три дні тому...

— Він переміг претора, захопив його коня і лікторів!..

Цієї миті на преторії з'явився Арторікс. Він ішов докладно розповісти Мірці про подробиці перемоги її брата над римлянами. Та, підійшовши до неї, густо почервонів і зникнув так, що не знав, з чого почати.

— Так ось... здрастуй, Мірцо, — пробурмотів юнак, поглядаючи на всі боки і смикаючи перев'язь меча, що звисала з його лівого плеча на правий бік. — Ти вже знаєш... це було біля Аквіна... А як почуваш себе, Мірцо? — І, трохи повагавшись, закінчив: — Ну, і Спартак переміг.

Арторікс здавався самому собі ледь смішним: язик його ніби прилип до піднебіння, і юнак ледь видушував слова. Йому здавалося, що краще бути зараз у запеклому бою з завзятим ворогом, ніж... Річ у тому, що Арторікс — ця чутлива, чиста душа, широко прив'язана до Спартака — вже деякий час відчував невідоме досі йому сердечне хвилювання.

Мірца спочатку не помічала, що Арторікс надто часто відвідує її, завжди розмовляла з ним просто, як зі щирим другом. Та згодом і вона почала несподівано то червоніти, то бліднути, відчувала якусь ніяковість і хвилювання, над чимось замислювалася.

Тоді юнак почав розбиратися в своїх почуттях і зрозумів, що страшенно закоханий у Мірцу.

Він дійшов висновку, що причиною такої поведінки дівчини є зневага до нього. Він не подумав, що й Мірца могла пройти через усі ті хвилювання, пристрасті, через які пройшов він. Арторікс не смів плекати надії на те, що дівчина кохає його так, як він її, не міг збагнути, що в обох ніяковість має одне й те саме джерело.

І тепер обличчя дівчини спалахнуло яскравим рум'янцем, але вона спробувала опанувати себе.

— Слухай-но, Арторіксе... ну хіба так розповідають сестрі про героїчні подвиги брата? — сказала вона нерішуче і водночас твердо.

Цей докір примусив юнака зашарітись, але й повернув йому втрачену сміливість. Він докладно переказав дівчині все, що сповістили гінці про битву при Аквіні.

— А Спартака не поранено? — спитала Мірца з тривогою. — Правда, не поранено?.. З ним нічого не сталося?..

— Та ні! Твій доблесний брат, як завжди, з усіх небезпек вийшов живий і здоровий.

— Ох! Саме його надлюдська хоробрість примушує мене щогодини, щохвилини тремтіти за нього! — тихо сказала Мірца.

— Не бійся, благородна дівчино: доки Спартак тримає в руці меч, немає зброї, яка могла б знайти дорогу до його грудей.

— О, я вірю, — зітхнувши, промовила дівчина, — я вірю, що він непереможний, мов Аякс, але знаю, що він не такий невразливий для зброї, як Ахіллес.

— Верховні боги, що сприяють нашій справедливій справі, боронять і дорогоцінне життя нашого вождя.

Тут вони замовкли.

Арторікс дивився закоханими очима на біляву дівчину, милуючись тонкими рисами її вродливого обличчя і стрункою постаттю.

Мірца весь час дивилася в землю, не бачила, але почувала на собі погляди юнака. І цей палкий, закоханий погляд приносив їй водночас приємність і прикрість, радував і засмучував.

Ніякове мовчання тривало якусь хвилину, але Мірці воно здалося цілим століттям. Вона рішуче підвела очі на Арторікса і запитала:

— А ти сьогодні не виведеш свій легіон у поле для навчання?

— О Мірцо, тобі настільки неприємна моя присутність, що... — гірко вражений цим запитанням, почав юнак.

— Ні, Арторіксе, зовсім ні, — з необачним запалом заперечила дівчина і враз замовкла, почервонівши, мов пурпур, потім заїкаючись додала: — Це тому... бо ти... ти звичайно такий ретельний до виконання своїх обов'язків...

— Сьогодні Крікс дав повний відпочинок легіонам, щоб відсвяткувати перемогу Спартака.

На цьому їхня розмова знов урвалася. Нарешті Мірца зробила рішучий рух, щоб повернутися до намету, і, не дивлячись на гладіатора, сказала:

— Прощай, Арторіксе.

— О ні, вислухай мене, Мірцо, не йди! Я мушу сказати тобі те, що вже давно хотів сказати... неодмінно сьогодні я повинен тобі сказати про це! — поспішно промовив юнак. Тепер, коли вона збиралася піти, він насмілився відкрити їй свою душу.

— Що ти маєш мені сказати?.. Про що хочеш говорити зі мною? — спитала Мірца, швидше засмучена, ніж здивована словами юного галла.

— Так от... вислухай... і пробач мені... Я хотів сказати... я мушу тобі сказати... але ти не повинна ображатися на мене... я не винен... та вже... ось уже два місяці...

Промурмотівши ще щось зовсім незрозуміле, він замовк. Але потім раптом, немов потік, що вийшов з берегів, з його уст прорвалися нестримні гарячкові слова:

— О, чому я повинен критися від тебе?.. Я кохаю тебе, прекрасна Мірцо! Я люблю тебе так, як люблю наш прапор, як Спартака, і незмірно більше, ніж самого себе.

Хитаючись, мов п'яний, Арторікс пішов з Преторію.

А Спартак у цей час на чолі трьохсот вершників мчав по дорозі до Рима. І хоча великим був переполох, який викликала остання перемога гладіатора у латинських містах, Спартак не зважився всього з трьомастами воїнів їхати вдень Аппіївим шляхом. Тому тільки вночі загін рушав у дорогу, а на світанку ховався в лісі або на якій-небудь патриціанській віллі далі від шляху — одним словом, у місцях, безпечних від несподіваного нападу. На третю ніч цієї поспішної подорожі вони доїхали до Лабіка. Тут стали табором. Вождь гладіаторів викликав до себе командира загону — самніта і наказав чекати його тут рівно одну добу. Якщо ж Спартак за добу не повернеться, загоніві тим же шляхом і тим же порядком слід повернутися до Аквіна.

І він сам поїхав преторським шляхом до Тускула.

Навколо цього старовинного міста на мальовничих горбах виднілися численні вілли римських патриціїв, які приїздили подихати цілющим повітрям Лацію.

Вже почало світати, коли Спартак спитав в орача, як проїхати до вілли Валерії Мессали, вдови Луція Корнелія Сулли. Той охоче показав. Спартак, подякувавши йому, пришпорив вороного і попрямував указаною стежкою. Незабаром він доїхав до вілли, скочив з коня, спустив на обличчя забрало шолома і подзвонив воратареві.

Воратар нізачо не хотів будити управителя дому і доповісти йому, що воїн з когорт Марка Валерія Мессали Нігера війська консула Лукулла прибув із Фракії (а це військо справді зимувало там) і просить пустити його до Валерії, щоб передати їй від двоюрідного брата надзвичайно важливі вісті.

Нарешті Спартакові пощастило-таки переконати воратаря, та коли прийшов управитель дому, пройти до Валерії стало ще важче, бо цей здавався ще впертішим. І гладіатор не знав, як умовити його розбудити господиню в таку ранню годину.

— Ну гаразд, — сказав нарешті Спартак, надумавши вдатися до якихось хитрощів, аби домогтися свого, — гаразд, добрий чоловіче, ти розбираєш написане грецькою мовою?

— Та де там... Я й латинську ледве розумію, бо...

— То, може, на віллі знайдеться якийсь раб грек чи хто інший, щоб прочитати листа, з яким трибун Мессала послав мене до своєї сестри?

Він тривожно чекав відповіді управителя і тим часом ніби шукав під панциром пергамент. Якби на віллі знайшовся раб, здатний прочитати листа, він одразу б сказав, що загубив його.

Та Спартак мудро все передбачив: управитель тільки глибоко зітхнув, похитав головою і з гіркою усмішкою відповів:

— І греки і не греки — всі раби з нашої вілли повтікали до табору гладіаторів. — І, притишивши голос, з глибокою зневагою додав:—...Підлого, проклятушого, мерзенного гладіатора — хай спопелить його Всевишній Юпітер!

Першої миті Спартака охопив гнів, і, хоч це сказав старий, він мало не дав йому стусана, та, поборовши спокусу, запитав:

— А чому ти притишив голос, лаючи гладіатора?

— Чому?.. — зніяковів управитель. — Тому, що Спартак належав раніше сім'ї Валерії і великого Сулли, її чо-

ловіка, був ланістою їхніх гладіаторів... і Валерія, моя вельможна господиня — хай боги боронять її і пошлють їй радість на довгі роки — має слабкість вважати цього Спартак великою людиною... І не терпить, щоб про нього говорили погано...

— О найзлочинніша жінка!.. — з тонкою іронією сказав Спартак.

— Гей ти, солдате! — крикнув управитель, відступивши на два кроки і похмурим поглядом змірявши співрозмовника з голови до ніг. — Ти, здається, насмілюєшся брутально говорити про мою вельмишановну господиню?!

— От тобі й на!.. Я зовсім не хочу її ображати, та коли благородна римська матрона співчуває гладіаторові..

— То правда... я ж тобі сказав... що це її слабкість...

— А... розумію! Та коли ти, раб, не гониш цю слабкість, то я, вільний, можу вважати її злочинною.

— Але ж у всьому винен Спартак!

— Звичайно, присягаюся скіпетром Юпітера!.. Я теж так кажу... У всьому винен Спартак. Присягаюся Геркулесом... Дозволити собі викликати симпатію у добродішної матрони...

— Він — найпідліший з гладіаторів!

— А що поганого зробив Спартак тобі? За що ти його так дуже ненавидиш?

— Що поганого зробив він мені? Ти питаєш, що поганого він зробив мені?

— Я питаю тебе, бо чув, що цей пройдисвіт оголосив звільнення рабів. А ти сам, будучи рабом, здавалося б, мусив співчувати цьому крутієві. — І, випереджаючи відповідь управителя, швидко додав: — Звичайно, якщо ти не прикидаєшся...

— Я прикидаюся?.. Мені ще прикидатись! О, хай Мінос буде милостивий до тебе в день суду!.. З чого ти взяв, що я прикидаюся?.. Своєю божевільною витівкою цей підлий Спартак зробив мене найнещаснішою людиною в світі!.. Хоч я раб моєї господині, та мав при собі двох синів і був найщасливішим серед людей... Двох прекрасних юнаків! Коли б ти побачив їх! Коли б ти їх знав!.. Близнята-красені, з дозволу богів, схожі один на одного, як Кастор і Поллукс...

— Так-так... Що ж з ними сталося?

— Пішли обидва до табору гладіаторів, і ось уже три місяці про них нічого не чути... І хтозна, чи живі вони?.. О великий Сатурне, покровителю самнітів! Не допусти, щоб вони загинули, мої дорогі, мої ненаглядні синочки! І старий так гірко заридав, що вразив і зворушив Спартака.

Трохи помовчавши, фракієць сказав управителеві:

— То ти гадаєш, що Спартак зробив погано, бажаючи визволити рабів? І ти вважаєш, що твої сини недобре вчинили, пішовши до нього?

— Присягаюся всіма богами, покровителями самнітів!.. Я вважаю, що повставати проти Риму — погано. Про яку свободу базікає цей гладіатор? Я народився вільним у горах Самнію. Почалася громадянська війна... Наші вожді галасували: «Бажаємо здобути права громадянства для нас і для всіх мешканців Італії...» І ми повстали, билися, ризикували життя... А потім? Потім я, вільний самнійський пастух, став рабом сім'ї Мессали. То ще й добре, що я потрапив до цієї благородної і великодушної сім'ї. Дружина вільного самніта також стала рабинею і синів народила у рабстві, і...

Старий на мить замовк, потім вів далі:

— Це божевілля!.. мрії! фантазії! Світ був і завжди буде поділений на панів і рабів, на благородних і плебеїв... і так буде завжди, що там не роби. Фантазії! безумні мрії... І в погоні за ними марно ллеться дорогоцінна кров — кров наших синів!.. Заради чого?.. Що мені з того, що раби стануть вільними, коли загинуть мої сини? Навіщо мені тоді ця свобода? Щоб вільно лити сльози?.. О, тоді я став би багатим та щасливим... Адже я міг би тоді скільки завгодно плакати... Але припустімо, що мої сини лишаться живі... Припустімо, що все йде якнайкраще, і завтра вони і я стаємо вільні. А що далі? Що ми робитимемо з нашою свободою, коли у нас нічого не має? Сьогодні у нашої доброї господині ми маємо все необхідне і навіть більше — маємо зайве. А завтра ми, вільні, підемо працювати на чужих полях за таку мізерну плату, що не матимемо на що прожити... О, які щасливі будемо ми, коли дістанемо свободу... здихати з голоду!..

Мова управителя дому, спочатку неотесана й недоладна, в міру того як він наближався до висновку, набула та-

кої мужньої сили й красномовства, що справила на Спартака глибоке враження. Він похилив голову і довго стояв, охоплений тяжкими сумними думками.

Нарешті відігнав ці думки і спитав управителя:

— То на віллі немає нікого, хто розумів би по-грецьки?

— Немає.

— Принеси мені стилос і табличку.

Незабаром управитель повернувся і подав воїнові те й друге. Спартак написав по-грецьки два вірші з «Одіссеї» Гомера:

Я з далеких країв прийшов, о жінчино, люба серцю.

З тим, щоб палко обняти твої, о царице, коліна!

Простягнувши управителеві табличку, він сказав: — Розпорядися, щоб служниця негайно розбудила господиню і передала їй цього листа, інакше погано буде вам обом.

Управитель поглянув спочатку на незрозуміле писання, потім на Спартака, який задумливо походжав алеєю. Старий, очевидно, вирішив виконати наказ і пішов до палацу.

Спартак повільно ходив по алеї — до майданчика перед входом у палац і назад. З того, як він ступав то повільно, то швидко, то інколи зупинявся, то знову починав ходити, видно було, яка буря бушує в його душі. Слова старого управителя дуже збентежили фракійця. Він думав: «О боги-олімпійці!.. Його правда... Якщо його сини загинуть, що дасть його самотній старості свобода?.. Коли ми переможемо, то нащо йому та свобода, в якій він бачить кошаву й огидну примару голоду? Чи не так? Чи не правду він сказав?.. Але тоді... чого ж я шукаю? Чого домагаюся?.. Хто я і від чийого імені дію?.. Чого прагну?..»

На хвилину він спинився, ніби злякавшись своїх запитань. Потім, похиливши голову, знову почав ходити, думаючи:

«То, виходить, я ганяюся на химерою, яка зачарувала мене, з'явившись під маскою свободи? Ганяюся за маревом, що розвіється як дим, лиш я до нього доторкнуся? То я сам, наче сновиди, опинився в полоні мрій!.. І заради моїх мрій проливаю потоки людської крові?..»

Та через мить він підвів голову і його кроки стали, як завжди, тверді.

«О всемогутні блискавиці Юпітера-олімпійця, — думав Спартак, — та хто ж звелів, щоб голод неминуче був супутником свободи і щоб визволена людська гідність мусила носити брудне дрантя жалюгідних злиднів? Хто сказав це? В якому божому законі так написано?»

Хода Спартака стала швидкою і чіткішою, він, видимо, перемагав свої сумніви.

«З'явся тепер переді мною, о божественна істино, з'явись у всій красі твоєї непорочної наготи, влий бадьорість у мою душу, укріпи в мені чисте сумління, підтримай мене у моїх святих намірах!.. Хто встановив серед людей нерівність?.. Хіба ми не народжуємося рівними?.. Чи не однакове у всіх тіло, потреби, бажання?.. Чи не однакові у всіх почування, відчуття, розум і самосвідомість?.. Хіба життєві блага існують не однаково для всіх?.. Чи не одним дихаємо ми повітрям, не одним живимося хлібом, не з однакових джерел задовольняємо спрагу?.. Хіба природа встановлювала різницю між дітьми землі?.. Хіба вона одних зігріває теплим промінням сонця, а інших прирікає до вічної темряви?.. Хіба роса спадає одним на користь, а іншим на загибель?.. Чи не однаково народжуються син царя і син раба?.. Хіба позбавили боги царицю тих родових мук, яких зазнає дружина бідного селянина?.. Хіба патриції живуть вічно або вмирають не так, як плебеї?.. Або трупи господарів не згнивають, як і трупи слуг?.. І хіба кістки і прах багатих чимось відрізняються од кісток і праху бідняків?.. Хто ж перший установив різницю між однією людиною й іншою, хто перший сказав: «Це — моє, а то — твоє» — і привласнив права свого рідного брата?.. Якщо груба сила послужила першій на світі кривді, то чому нам не відродити силою рівність, справедливість і свободу? І якщо ми проливаємо свій піт на чужій землі, щоб ростити і годувати своїх синів, то чому нам не пролити свою кров для того, щоб зробити їх вільними й повноправними?»

Тут Спартак спинився, затримуючи біг думок, і, полегшено зітхнувши, закінчив свої міркування.

«Ну, гаразд... Що ж тоді говорив оцей?.. Знесилений, підупалий духом, отупілий у рабстві, він уже ледве чи усвідомлює себе людиною. Животіє, мов тварина, покійно тягне своє ярмо і вже не має ні людської гідності, ні здатності мислити!»

Нарешті прийшов управитель дому і сказав Спартакowi, що Валерія встала і чекає його в своїх покоях.

Спартак поспішив туди з трепетом у серці. Його провели до кімнати, де на невеликому дивані сиділа Валерія. Він підняв з обличчя забрало і впав до її ніг.

Валерія кинулась йому на шию, і уста їх без слів, без звуку злилися в довгому полум'яному поцілункові. Охоплені невимовним щастям, незрівнянним солодким сп'янінням, закохані довго мовчали в міцних обіймах.

Нарешті відірвались одне від одного, щоб роздивитись обличчя. Обое були бліді від хвилювання. Валерія, одягнена в прекрасну білу столу, з розпущеним по плечах чорним волоссям, з сяючими від щастя чорними очима, в яких все-таки тремтіли сльози, заговорила перша:

— О Спартак... мій Спартак... Яка я щаслива, що бачу тебе!

І знову пригорнулася до нього.

— Як я боялася!.. Скільки страждала... скільки плакала... Все думала про загрозу різних небезпек... я... боялася за тебе... Ти жив у всіх моїх думках... Моє серце билося... тільки для тебе... Ти — моє перше кохання. Будеш моїм... єдиним до кінця моїх днів... справжнім коханим у моєму житті!

Вона без кінця пестила його і засипала запитаннями:

— Скажи мені... мій Аполлоне, скажи мені, як ти сюди добрався? Ти, мабуть, ідеш із своїм військом на Рим? Скажи, тут тобі не загрожує небезпека? Розкажи мені подробиці твоєї останньої битви! Я чула, що під Аквіном ти переміг вісімнадцять тисяч легіонерів... Коли вже закінчиться ця страхітлива війна?.. Ти доб'єшся свободи, чи не так? І тоді зможеш повернутися до своєї Фракії, до цієї благословенної країни, де колись жили боги.

Вона на мить замовкла, а потім ще ласкавіше додала:

— Туди я теж зможу поїхати з тобою... і жити... забута римським світом, разом з тобою... вічно кохати тебе, сміливого, як сам бог війни Марс, прекрасного, як Аполлон, кохати тебе, як тільки я можу, всією силою мого серця, о любий мій Спартак...

Гладіатор сумно всміхнувся на ці ніжні й обманливі мрії, якими його кохана хотіла прикрасити майбутнє, і, пестячи її чорне волосся, цілуючи біле чоло, сказав:

— Тривалою й жорстокою буде війна... Я буду безмірно щасливий, якщо мені вдасться вивести визволених рабів у їхні рідні країни. Але щоб у всьому світі встановити справедливість і рівність, потрібна війна народів не тільки проти всесвітнього панування Риму, але й проти цих зажерливих вовків, ненаситних багатіїв, проти привілейованої касты у власній країні кожного. — Останні слова глadiator вимовив так сумно, з такою журбою, що було видно, як мало сподівався він за свого життя побачити перемогу великої справи визволення трудівників.

Валерія намагалася поцілунками розважити Спартака. Її пестоші трохи розвіяли хмару, що затьмарила Спартакове чоло.

І двох закоханих знову підхопив і підніс бурхливий потік пристрасної ніжності. Непомітно летіли години цього безмірно щасливого дня. Ще прикрасили цей день пестоші маленької Постумії, її миле дитяче щебетання. Прекрасними були її блискучі чорні оченята і густе біляве волоссячко.

Та коли на землю почала спускатися нічна темрява, смуток знову став затьмарювати скороминушу радість, яка освітила самотність Валерії. Здавалося, разом зі світлом сонця у цьому домі почав згасати легенький промінь щастя.

Спартак розповів Валерії, як він сюди дістався, і нагадав що обов'язок, святий і незаперечний обов'язок вождя борців за свободу, закликає його цієї ж ночі повернутися до Лабіка, де на нього чекає загін кінноти.

Ці слова глибоко засмутили жінку. Вона звеліла забрати маленьку Постумію, і, ридаючи, знову пригорнулася до коханого. Так, у міцних обіймах і поцілунках, Валерія, обливаючись гарячими слізьми, говорила крізь ридання про недобре передчуття, яке стискає їй серце, і віщує, що їй уже ніколи не доведеться обнімати Спартака. Вона повторювала, що встанне бачить і пестить людину, яка викликала в її серці справжнє глибоке кохання.

Марно намагався Спартак розважити, заспокоїти Валерію, поцілунками осушити її сльози. Він шепотів їй слова надії і відроди, підбадьорюючи її, ласкаво кепкував з її страхів і зловісних передчуттів. Та було видно, що передчуття Валерії відгукнулось і в серці Спартака. Його усмішка ставала дедалі більш вимушеною, слова застрягли в горлі

і все більше втрачали жвавість. Він теж відчував, що мимоволі його охоплюють сумні думки, і не міг їх прогнати.

У такому стані пробули вони до того часу, коли рівень води у скляному годиннику — клепсидрі — майже досяг шостої риски, що означало шосту годину ночі.

Тоді Спартак (а він крадькома поглядав на годинник), вивільнившись з обіймів жінки, підвівся з дивана і став надівати панцир, шолом та меч.

Дочка Мессали пристрасно охопила руками його шию, притулилася до нього блідим обличчям, на якому палали чорні очі, і крізь ридання почала його благати:

— Ні, Спартак, ні... не від'їжджай... благаю... ради твоїх богів... ради твоїх рідних... благаю тебе... заклинаю тебе... справа гладіаторів іде добре... вони мають хоробрих начальників... Крікса... Граніка... Еномая... вони поведуть гладіаторів... але не ти... ні... ні... Спартак... ти лишишся тут... тут тебе огорне моя ніжність... безмежна відданість... безмежне кохання...

Спартак дивився на неї, сповнений співчуття й любові.

— Завтра... на світанку... після того як я надіну тобі на шию оцей ланцюжок з медальйоном...

І вона показала оздоблений самоцвітами золотий медальйон, що висів на її сніжно-білій шиї.

— У цьому медальйоні заховано чарівний талісман, він оберігатиме тебе від усіх небезпек... Відгадай, що там?.. Відгадай...

Гладіатор не відповідав і тільки ніжно дивився на чарівну жінку, на її усміхнені уста, на очі, наповнені сльозами. Вона сказала з м'яким докором у голосі:

— Невдячний!.. Хіба ти не розумієш, про що я кажу? І відразу ж додала, знявши з шиї ланцюжок і розкриваючи медальйон:

— Два кучерики: чорного волосся матері і білявого дочки!

Валерія показала рудіарієві два сплетені кучерики всередині медальйона.

Спартак схопив його і поцілував. Валерія теж поцілувала медальйон, закрила його і наділа ланцюжок на шию Спартака.

— Носи його під панциром, під тунікою, просто на грудях.

Раптом брязкіт зброї і крики біля будинку долетіли до кімнати, де були Спартак і Валерія. Вони припинили, затримавши подих, прислухалися.

— Ми не відчинимо двері таким розбійникам, як ви! — кричав хтось дужим голосом з поганою латинською вимовою.

— Тоді ми вас підпалимо! — погрожували зовні.

— Присягаюся Кастором і Поллуксом! — гукнув перший. — Ми вас закидаємо стрілами.

— Що там сталося? — стривожено спитала Валерія і підняла на Спартака перелякані очі.

— Мабуть, стала відомою моя присутність тут, — відповів фракієць, вириваючись з обіймів Валерії.

— Не виходь... не рухайся... пожалій мене!.. — задихаючись від переляку, скрикнула жінка і ще міцніше обняла Спартака. Її перекошене від жаху обличчя пополютніло.

— Невже ти хочеш, щоб я живим потрапив до рук ворогів? — тихо, але твердо мовив вождь гладіаторів. — Чи ти хочеш бачити мене розіп'ятим на хресті?!

— О ні!.. Ні!.. Присягаюся всіма богами пекла! — вжахнулася Валерія.

Рішучим рухом маленької білої руки вона вихопила з піхов важкий іспанський меч і подала гладіаторові, промовляючи глухим голосом, якому намагалася надати твердості:

— Врятуйся, якщо зможеш... а якщо мусиш загинути, то вмирай лицем до ворога і з мечем у руці!

Спартак схопив меч.

— Спартак, прощай! — тремтячим голосом сказала нещасна жінка.

— Прощай! — відповів він, стискаючи її в обіймах. Цієї миті хтось постукав у двері, в які Спартак збирався вийти. Він обернувся і прислухався: галас назовні вщух. У двері знову постукали, і почувся чоловічий голос:

— П'ятдесят кінних воїнів... сюди... з'явилися, — тремтячи і заїкаючись, пробелькотів старий управитель (а це був саме він), вираченими очима оглядаючи Спартака, — і кажуть... щоб їм повернули їхнього вождя... і запевняють, що ти... Спартак.

Спартак поцілував безсило повислу руку Валерії, довгим поцілунком припав до її чола і швидко вийшов з кімнати.

В одну мить дійшов він до майданчика, перед яким стояли п'ятдесят спішених вершників, тримаючи коней за повіддя.

— Ну?.. — суворо запитав Спартак. — Чого ви тут? Що ви тут робите?

— З наказу Мамілія, — відповів декуріон, який командував цим загоном, — ми віддалік їхали за тобою, боялися, що...

— По конях! — скомандував Спартак.

П'ятдесят бійців, ухопившись за гриви коней, миттю скочили їм на спини, покриті простими темно-синіми чапраками.

Кілька рабів, які ще залишались у віллі через старість, перелякано товпилися біля входу зі смолоскипами в руках.

— Приведіть мого коня! — наказав їм Спартак.

Трое чи четверо старих покvapливо побігли до стайні, вивели звідти вороного і підвели до Спартака. Він скочив на нього і, наблизившись до старого управителя, спитав його:

— Як звати твоїх синів?

— О славетний Спартак! — плаксиво відповів старий. — Не прогнівайся на них за ті необачні слова, що я сказав тобі вчора ранком...

— Ница рабська душа! — гнівом і зневагою спалахнув фракієць. — Невже ти вважаєш мене таким же боягузом, як і сам? Якщо я питаю імена доблесних юнаків, батьком яких ти негідний зватися, то саме для того, щоб подбати про них!

— Даруй мені... преславний Спартак... Аквілій та Ацілій їхні імена... сини Лібедія... Не відмов їм у своєму заступництві, великий полководцю, і хай сприяють тобі боги та Юпітер...

— До пекла підлих облесників! — grimнув Спартак. — І, пришпоривши коня, гукнув до кіннотників: — У галоп!

Загін помчав по алеї і швидко виїхав за огорожу віллі.

Старі слуги сім'ї Мессали стояли деякий час на подвір'ї мовчазні й налякані і тільки тоді опам'яталися від страху, коли тупіт копит почав затихати вдалині і постуково зовсім завмер.

Важко описати, яким було горе Валерії, коли вона, опритомнівши, довідалася, що Спартак поїхав. Як вона побивалась і ридала! А Спартак, охоплений горем, безна-

станно пришпорював коня, ніби той міг віддалити його од тривоги, що невідступно мчали поруч.

Хоча кіннотники, спустивши повіддя, чимдуж поспішали за ним, він, нічого не помічаючи, так швидко мчав, що випередив свій загін на два постріли з самостріла.

Він думав про Валерію, про її горе і сльози. Гарячковим, несвідомим рухом він всадив остроги в боки коня, і кінь, роздуваючи ніздрі, захеканий, з розвіяною по вітру гривовою, все швидше й швидше мчав уперед.

Спартак старався відігнати од себе образ Валерії. Але тоді він згадував П'остумію, миле чарівне дівчатко, таке любе, розумненьке, біляве і безжурне; воно у всьому, крім чорних, як у матері, очей, було точним портретом його самого. Яка вона гарненька!.. Яка мила!.. Яка щира!.. Йому здавалося, що донька простягає до нього пухкенькі рученята. Він думав, що більше ніколи її не побачить, і в нестямі продовжував кривавити острогами боки ні в чому не винного коня.

На світанку він досяг того місця, де Мамілій зі своїми двомастами п'ятдесятьма вершниками тривожно чекав його. Він доповів Спартаківі, що поява гладіаторів в околицях Лабіка нагнала страху на навколишнє населення. Тому розумно та обачно буде не чекати тут до вечора, а негайно вирушати і чимдуж поспішати до Аквіна.

Спартак погодився з правильною думкою Мамілія і негайно виступив з маленького табору біля Лабіка. День і цілу ніч вони мчали преторським шляхом, залишили ліворуч Пренести, звернули праворуч і виїхали на Латинський шлях. Удосвіта на змучених вкрай конях прибули в Алетрій. Тут Спартак дав своєму загоні перепочинок на день. Наступної ночі швидким маршем рушили до Ферентіна, куди прибули через дві години після сходу сонця. Тут Спартак зустрів кількох дезертирів з римського легіону, які з табору Варінія під Норбою втекли до гладіаторів. Від них він довідався, що мешканці Лабіка поквапилися сповістити Варінія про появу загону гладіаторів-вершників біля Тускула. Дізнався також, що претор розділив свою кінноту на дві частини по п'ятсот чоловік: одну послав навздогін противникові до Тускула, а другу — до Ферентіна, щоб не дати гладіаторам можливості врятуватися, тобто повернутися до Аквінського табору.

Тому Спартак негайно рушив з Ферентіна і не дав товаришам відпочинку, поки не досяг Фрегелл; звідси він попрямував до Аквіна, куди й прибув на світанку.

Ввечері сюди ж примчав Рутілій і привіз фракійцеві втішну звістку про здоров'я Валерії і короткого та палкого, хоча повного м'яких докорів листа.

Валерія сповіщала свого коханого, що віднині через старого управителя Лібедія вона час од часу посилатиме йому звістки про себе, і дуже просила його, щоб він тим же способом давав знати про своє життя. Лібедій, завжди готовий виконати бажання своєї господині, тепер тим більше погодився їздити до табору гладіаторів, що він матиме змогу бачитися зі своїми синами.

Другого дня, порадившись з Еномаєм, Борторіксом та іншими командирами легіонів, Спартак наказав таборові знятися і на чолі двадцяти тисяч гладіаторів рушив до Нолі. Через п'ять днів вони прибули туди.

Важко описати, з якою бурхливою радістю двадцять п'ять тисяч гладіаторів зустріли у Нолі своїх товаришів, укритих славою перемог. Протягом трьох днів не вгавали у таборі веселощі, лунала музика й пісні.

Рада Верховного штабу Спільки пригноблених вирішила перевести гладіаторське військо на зимові квартири, бо було ясно, що через наближення суворого періоду дощів і снігу Варіній поки що нічого нового проти них не починатиме. Всі розуміли також, що було б справжнім божевіллям навіть думати про наступ на Рим. Адже проти Риму, хоч як він був ослаблений поразкою при Каннах, нічого не міг вдіяти навіть Ганнібал. Гладіатори ж не мали тих сприятливих умов, які мав карфагенянин. А на ті часи не було видатнішого полководця, і Спартак цінував його значно вище від Кіра та Александра Македонського.

Тому, покинувши колишній свій табір, гладіатори збудували новий, просторіший, сильно укріплений широким і глибоким ровом та грізним частоколом.

Як тільки гладіатори влаштувалися в новому таборі, Спартак приступив до здійснення давно задуманої ним нової організації легіонерів за національностями, до яких належали повсталі. Така організація хоча й мала деякі незручності, бо могла призвести до ревнощів і суперечок між легіонами, проте давала величезні переваги міцнішої

згуртованості між воїнами кожного легіону. Крім того, вождь гладіаторів бажав досягти ще однієї, не менш важливої для справи мети: поділивши військо на кілька корпусів за національностями, він хотів дати кожному корпусові начальника тієї ж національності, щоб бійці почували більшу довіру до командирів.

Отже, за кілька днів — протягом яких до табору прибували все нові й нові гладіатори — Спартак перебудував своє військо. З п'ятдесяти тисяч бійців він сформував десять легіонів по п'ять тисяч бійців у кожному. Два перші легіони, куди входили германці, якими командували Вільмір та Меровед, склали перший корпус під начальством Еномая; третій, четвертий, п'ятий і шостий легіони, набрані всі з галлів, під командуванням Арторікса, Борторікса, Арвінія і Брезовіра, склали другий корпус на чолі з Кріксом; сьомий легіон, куди входили греки, мав за командира надзвичайно хороброго епірота Фессалонія; до восьмого легіону ввійшли гладіатори та пастухи із Самнію, а начальником його став латинянин Рутілій; у дев'ятому та десятому легіонах були зібрані всі фракійці, і Спартак доручив командувати цими легіонами двом уродженцям Фракії, в яких з фізичною силою та завзяттям поєднувались еллінська культура і неабиякий розум. Одного з них, командира дев'ятого легіону, звали Мессембрій; це була людина років п'ятдесяти, безмежно віддана Спартаківі, запопадлива і ревнива до своїх обов'язків. Другий — зовсім ще юний, на ім'я Артак — настільки зневажав небезпеки, що фракійці вважали його найвідданішим, звичайно, після Спартака. Останні чотири легіони складали третій корпус, командиром якого став Гранік. Цей іллірієць, високий на зріст, чорнявий і смуглявий красунь, мав років тридцять п'ять і відрізнявся серйозністю, врівноваженістю, мовчазністю. Недарма Граніка вважали за найсміливішого і найгрізнішого воїна серед усіх десяти тисяч гладіаторів Равенни.

Кавалерію, що налічувала майже три тисячі бійців, Спартак розділив на шість загонів на чолі з Мамілієм.

Верховним вождем знову був проголошений, під захоплені вітання п'ятдесяти трьох тисяч воїнів, найдосвідченіший і найдоблесніший з усіх — Спартак.

Через тиждень після того, як було здійснено новий розпорядок, Спартак побажав зробити огляд війська. І коли

на рівнині перед трьома вишикуваними в три лінії корпусами з'явився він, у простому озброєнні, на коні, який ніколи не мав ні прикрас, ні дорогої зброї, ні коштовного чапрака, — одностайний громоподібний крик вирвався з грудей п'ятдесяти тисяч воїнів:

— Слава Спартакові!!!

Протягом трьох годин Спартак обходив фронт своїх легіонів, промовляючи слова похвали та підбадьорення, закликаючи воїнів додержуватися найсуворішої дисципліни, бо вона є головною умовою кожної перемоги.

Закінчивши огляд, він скочив на коня і, вихопивши з піхов меч, дав знак музиці грати сигнал «струнко!». Потім скомандував кілька маневрів, що були викопані легіонами з бездоганною чіткістю; після цього три корпуси один за одним рушили в атаку, спочатку кроком, далі бігом, сповнюючи повітря могутнім бойовим «барра!».

Коли закінчилась атака третьої бойової лінії і всі легіони подолали височину, де мав бути уявний противник, воїни знову вишикувалися, зразковим строем пройшли перед своїм вождем і один по одному повернулися до табору.

Спартак увійшов до табору останній у супроводі Енома, Крикса і всіх командирів легіонів.

При побудові нового табору гладіатори поставили для Спартака, без його відома, гідний полководця намет. Там у цей урочистий для повсталих день було влаштовано бенкет для десяти начальників легіонів і трьох заступників Спартака. Бенкет був скромний, бо Спартак не терпів усякого пияцтва та гульні і з дитинства звик до помірності в їжі і до рідкісної тверезості.

На цьому бенкеті їли й пили помірно, всупереч бажанням і апетитам більшості гостей, бо Еномай, Борторікс, Вільмір, Брезовір, Рутілій та деякі інші були не від того, щоб хильнути як слід.

Проте на бенкеті панували веселий настрій і найширша дружба... Наприкінці обіду підвівся Рутілій з чашею, повною пінистого вина, і голосно промовив:

— За визволення рабів, за перемогу пригноблених, за здоров'я нашого непереможного і непереможенного Спартака! — і випив чашу під гучні оплески товаришів, які наслідували його приклад. Тільки Спартак ледве вмочив губи у своєму келиху.

Коли шум оплесків трохи вщух, Спартак підвівся, високо підняв келих і сильним твердим голосом промовив:

— За Юпітера, великого всеблагого визволителя!.. За чисту і непорочну богиню Свободу, щоб вона звернула на нас свої божественні очі, освітлювала нам нашу путь та була нашою заступницею перед усіма богами-олімпійцями!

Всі випили за тост, хоча галли та германці не вірували ні в Юпітера, ні в інших грецьких і римських богів.

Еномай теж цокнувся, закликаючи на допомогу Одіна, а Крікс — Геза, щоб він сприяв військові гладіаторів і всій їхній справі. Нарешті епірот Фессалоній, який був послідовником Епікура і не вірив у богів, узяв слово і сказав:

— Я поважаю вашу віру... і заздрю вам... хоча не поділяю її з вами... тому що боги — не привиди, створені страхом народів, про що я довідався з учення великого Епікура. Щоразу, коли трапляється якесь лихо, нам вигідно вірити в надприродну силу, вдаватися до цієї віри і в ній шукати виходу та підтримки!.. Але коли ви переконані, що природа творить і руйнує сама по собі і для цього користується власними своїми силами, не завжди нам відомими, а тому ніби таємничими, та все ж силами матеріальними, то як можна вірити у так званих богів?.. Тому дозвольте мені, друзі, скласти побажання нашій справі відповідно до моїх ідей і переконань.

Після хвилинного мовчання він додав:

— За єднання душ, за відвагу сердець, за міць мечів у стані гладіаторів!

Усі приєдналися до тосту епікурейця, випили з ним і, сівши знову, продовжували жваву розмову.

Мірца, яка розпоряджалася підготовкою бенкету, сама в ньому участі не брала. Гарно вбрана у блакитний полотняний пеплум з вузькими срібними смужками, вона стояла осторонь і ласкавими, повними любові очима дивилася на брата. На її блідому, звичайно зажуреному обличчі останніми днями можна було частіше помітити сльози, ніж усмішку. Тепер воно світилося радістю, спокійним щастям, але так несміливо, що видно було, якою скоро минущою була ця радість. Крізь неї прозиравав захований біль серця.

На Мірцу закоханими очима дивився Арторікс. Вона також час від часу крадькома, ніби мимохіть, поглядала

на мужнього юнака, обличчя якого схудло за останні дні від безнадійного кохання.

Вже довгий час він не брав участі у безтурботній розмові гостей Спартака, мовчки сидів, прикутий поглядом до дівчини, яка пильно дивилася на свого брата. Через безмежну відданість братові Мірца ставала ще дорожчою і привабливішою для Арторікса. Охоплений цими почуттями, він, несподівано насмілившись, підвівся з місця, високо підняв свій келих і вигукнув:

— Вип'ємо, друзі, за щастя Мірци, милої сестри нашого улюбленого вождя!

Всі випили, і серед шуму тостів та голосних розмов ніхто не помітив, як зашарілося обличчя галла. Тільки Мірца здригнулася, почувши його голос, який вимовив її ім'я, і мимоволі кинула на нього вдячний і водночас докірливий погляд. Потім схаменулася, бо перейшла межі тієї стриманості, якої вирішила чесно й невідступно додержуватися стосовно юнака. Її обличчя спалахнуло, вона соромливо похнюпилася і більше ні на кого не підводила очей.

Ще з півгодини тривав бенкет, супроводжуваний веселими жартами, жвавою розмовою, як то буває між людьми, зв'язаними щирою дружною.

Коли друзі Спартака стали прощатися, сонце вже було на заході.

Спартак провів своїх гостей і лишився біля намету, задумливо дивлячись на величезний табір гладіаторів, освітлений останнім промінням сонця.

Думки одна за одною роєм пролітали в його голові, він подумав про всемогутнє слово «воля», яке менш ніж за рік підняло п'ятдесят безправних, знедолених людей, позбавлених майбутнього і всяких надій. Багато з них отупіли в рабстві, деякі навіть втратили людську гідність. І це слово зробило з них найдоблесніших воїнів у світі, влило в них мужність, зневагу до смерті, високу свідомість людської гідності. І він замислився над таємною непереборною силою цього слова: бідного, колись презренного гладіатора воно зробило хоробрим і грізним полководцем могутнього війська, наділило здібністю змагатися з яким завгодно іншим почуттям, навіть з благородною і міцною любов'ю до Валерії. Цю божественну жінку він

любив у сто крат більше, ніж самого себе, та не дужче від тієї святої справи, якій присвятив своє життя.

Розділ XV

СПАРТАК ПЕРЕМАГАЄ ЩЕ ОДНОГО ПРЕТОРА І ПЕРЕБОРЮЄ НЕБЕЗПЕЧНІ СПОКУСИ

У цей час у Римі — гордовитому переможцеві Африки й Азії, а нині ще й заклопотаному війнами проти Серторія і Мітрідата, тяжчими, ніж війна з Спартаком, — почали серйозно задумуватися над поворотом подій після поразки претора Публія Варінія під Аквіном. П'ятдесят тисяч озброєних гладіаторів під командуванням людини, яку римляни, червоніючи від сорому, змушені були визнати сміливою, мужньою і не без здібностей, стали повними господарями Кампанії і, за винятком небагатьох міст, знищили там усяку подобу римської державності, навіть тінь її влади. П'ятдесят тисяч озброєних гладіаторів уже серйозно загрожували Самнію і Лацію, тобто передовим укріпленням Рима, і тепер стали занадто грізною небезпекою, щоб можна було махнути на це рукою і ставитися до них з безтурботною легковажністю.

Тому в цьогорічних коміціях Варінія увільнили від управління Сицилією, а разом з тим і від ведення війни з гладіаторами. Майже одностайним голосуванням народу і Сенату ці справи передали Гаю Анфідію Оресту. Це був патрицій років сорока п'яти, добре обізнаний з військовою справою. Протягом багатьох років він був воєнним трибуном, три роки — квестором. Своєю мужністю і розумом заслужив повагу і народу, і Сенату.

У перші місяці 72 року Орест за згодою нових консулів Теренція Варрона і Гая Кассія Вара зібрав значне військо з трьох легіонів: один складався з римлян, другий — з італійців, третій — з далматинських та іллірійських союзників. Ці три легіони мали приблизно двадцять тисяч чоловік. Разом із десятима тисячами уцілілих від розгрому під Аквіном вони становили армію в тридцять тисяч бійців. Орест навчав її у Лації і обіцяв ушент розгромити Спартака навесні.

Настала весна. Могутнє сонце з ясного синього неба опромінило природу своїм життєдайним теплом. Над землею, вкритою розкішним зеленим килимом трав, розлився п'яний аромат чарівних квітів; на тисячі дзвінких голосів залунав спів птахів; весна заговорила незліченними таємничими голосами, повними солодкої знемоги кохання. А війська — римське з Лацію, гладіаторське з Кампанії — рушили в похід, щоб залити розквітлі поля Італії людською кров'ю.

Претор Анфідій Орест вийшов з Норби і Аппієвим шляхом дійшов до Фунді. Там, дізнавшись, що Спартак іде йому назустріч Доміцієвим шляхом, він став табором на таких позиціях, де міг використати переваги своєї численної кінноти — близько шести тисяч бійців.

Через кілька днів Спартак прийшов у Формії і став табором на двох горбах, що височили над Аппієвим шляхом. Звідси на чолі своєї трьохтисячної кінноти він пробрався до самого табору ворога з метою розвідати його розташування і дізнатися про його наміри.

Однак претор Анфідій Орест, значно досвідченіший від тих полководців, з якими Спартак досі воював, одразу вийшов Спартакові назустріч. Після сутички, що, правда, не мала вирішального значення, але обійшлася гладіаторам утратою сотні бійців, Спартак був змушений спішно відступити і повернутися до Формії.

Понад два тижні Спартак чекав, що, підбадьорений цим легким успіхом, противник перейде в наступ, та дарма! Орест був не з тих, кого легко можна заманити в пастку.

Тоді Спартак вирішив удатися до тих хитрощів, які спадають на думку тільки великим полководцям. Темної ночі, дотримуючись цілковитої тиші, він вивів з табору вісім легіонів, лишивши на місці тільки два легіони Еномая та кінноту. Цілу ніч Спартак ішов уздовж морського берега, забираючи з собою всіх зустрічних колонів, хліборобів, рибалок, жінок і дітей, щоб чутка про його просування не дійшла до противника. Потім швидким маршем пройшов через густий ліс біля Таррачини і став табором на узліссі, в тилу ворога, на відстані кількох миль од нього.

Вельми здивувався Орест, побачивши, що Спартак обійшов його. Та, обережний і розсудливий, як завжди, він ужив усіх заходів, щоб стримати запал своїх легіонів.

Пращники гладіаторів доходили аж до частоколів римського табору, глузливо викликали римлян, і легіонери роздратовано кричали, щоб їх вели до бою.

Спартак протягом цілого тижня даремно намагався викликати ворога: Орест залишався на місці, не бажаючи приймати бій у не вигідних для себе умовах.

Але вождь гладіаторів, завжди меткий на різні хитрощі, вирішив скористатися зі становища, що склалось, та з навколишньої місцевості. І от одного чудового дня Анфідій Орест дуже здивувався і вжахнувся, довідавшись через своїх розвідників, що, крім табору біля Таррацинського лісу, гладіатори розташували ще два табори: один — у дуже укріпленому місці між Фунді та Інтерамною, а другий — між Фунді та Пріверном.

Таким чином вождь гладіаторів повністю оточив табір Анфідія Ореста і поставив його перед необхідністю або прийняти бій, або через тиждень здатися від голоду.

Претор справді опинився у тяжкому становищі. Тепер, щоб вирватися з кільця, він мусив напасти на один з гладіаторських таборів, причому він навіть не міг надіятися на перемогу, бо хоч яким коротким був би опір легіонів Граніка чи Крікса, він у всякому разі триватиме не менше трьох годин. За ці три години або Крікс прийде на допомогу Гранікові, або ж Гранік — на допомогу Кріксові, Спартак нападе з тилу, а останнім прийде Еномай, щоб остаточно розбити римлян.

Сумний, занепокоєний Орест день і ніч сушив собі голову, марно шукаючи і не знаходячи виходу з цього небезпечного становища. Його легіони зовсім занепали духом. Спочатку пошепки, а потім усе голосніше вони називали претора нездарою і страхополохом. Адже він відмовився вести їх до бою, коли ще була надія на перемогу, а тепер вони повинні йти на поразку й неминучу смерть. І всі з жахом згадували ганьбу розгрому біля Кавдінського міжгір'я.

Такі були справи, коли претор вирішив удатися до оман з допомогою жерців. На жаль, до цього засобу частенько вдаються або слабкі духом, або дурисвіти. Користуючись страхом і потребою людей звертатися до надприродних сил, вони намагаються підкорити собі свідомість простого люду і обертають цю покору собі на користь.

По всьому римському табору було оголошено про великі жертвування на честь Юпітера, Марса і Квіріна, які через авгурів повинні були дати пораду, як врятувати римське військо від близької поразки.

Праворуч од преторію в римському таборі було місце для жертвоприношення. Там стояв круглий кам'яний жертovníк із заглибиною нагорі, де запалювали вогонь, і з отвором збоку, через який мали стікати краплі жертвованого вина. Навколо нього були вкопані в землю жердини, уквітчані гірляндами троянд та інших квітів. Сюди прийшли жерці трьох богів: Юпітера, Марса і Квіріна. Всі трое були в довгих плащах з білої шерсті, сколотих на шії великою шпилькою, і в гостроверхих шапках теж з білої шерсті. Позад них стояли авгури, одягнуті в звичайне вбрання жерців, із загнутими жезлами в руках, схожими на кийки нинішніх пастухів. За ними — служки; один з них відводив жертвних тварин до вітваря і тут їх забивав, другий повинен був випускати кров з дрібних тварин. Обидва були в оторочених знизу шнуром довгих спідницях, що спускалися від попереку до п'ят. Перший підтримував правою рукою сокиру на плечі, другий стискав у руці широкий нагострений кинджал з держакom із слонової кістки. У всіх жерців голови були прикрашені вінками з квітів, а на шії — стрічки з китицями з червоної та білої шерсті, що спускалися до ніг. Такими ж вінками, стрічками й китицями прикрашали шії призначених у жертву бугая, вівці й кабана. Молодші служки культу несли дерев'яну довбню, якою жрець спершу мав оглушити бугая, вдаривши його в тім'я, священний пиріг, срібну коробочку зі священним фіміамом, срібну чашу, з якої наповнювали кадильницю, амфору з вином, з якої лили вино на жертovníк. Останній ішов з великою кліткою в руках хранитель священних курей. Процесію замикали флейтисти, які грали під час церемонії. За жерцями йшло все римське військо, за винятком бійців, поставлених для охорони воріт табору, ровів і частоколів.

Коли військо на чолі з претором розташувалося навкруги жертovníка, жерці зробили встановлене обмивання, вкинули в кадильниці фіміам, обсипали жертвних тварин борошном і за ритуалом принесли жертву священним пирогом і вином. Потім жрець за допомогою служок

підняв голову бугая догори (бо тільки коли приносили жертву підземним богам, голови жертовних тварин повинні були бути опущені), вдарив довбнею по ній, а потім добив сокирою; в той же час інші закололи дрібніших тварин, кров'ю яких незабаром був залитий увесь жертovníк. Частину м'яса тут же вкинули у вогонь, що палав у заглибині посеред жертovníка. Нутрощі жертв дбайливо склали на особливий бронзовий столик, укріплений на бронзових ніжках і трохи увігнутий посередині.

По закінченні цих маніпуляцій авгури з найсерйознішим виглядом узялися вгадувати по нутрощах майбутнє. Поширення грецької філософії і вчення Епікура серед римської молоді в ті часи уже багатьох відвернули од безглуздої віри в богів і в ще безглуздіше фіглярство жерців. Але у масі простого народу так глибоко вкорінилася віра в богів, що серед тридцяти тисяч хоробрих, звиклих до небезпеки людей, які зібралися навколо жертovníка у Фунді, жоден рух, жодне слово не порушили урочистості обряду, що тривав досить довго. Тільки через півтори години авгури змогли оголосити, що всі знамення сприятливі для римлян, бо жодної зловісної плямочки не можна було знайти на нутрощах жертв.

Після цього жерці почали годувати священних курей. Їх, мабуть-таки, довго морили голодом, бо тільки-но їм кинули зерна, як вони пожадливо накиннулися на нього. Це викликало гучні оплески і радісні крики солдатів: у надмірному апетиті курей вони побачили очевидний знак прихильності Юпітера, Марка і Квіріна — знак згоди всієї трійці сприяти римському війську.

Цих щасливих прикмет було досить, щоб піднести бойовий дух темних, марновірних римських воїнів. Одрозу ж припинилися скарги й нарікання, відновилися звичайна дисципліна і довір'я до командира. Анфідій Орест вирішив негайно скористатися з доброго настрою легіонів і виконати задумане — з найменшими можливими втратами вирватися з лещат, в які його затиснув Спартак.

На другий день після того як нутрощі жертв і годування курей провіщали римлянам перемогу, до табору Спартак перебігло п'ятеро дезертирів від римлян. Приведені до вождя гладіаторів, вони всі по-різному розповідали одну й ту саму історію: претор задумав наступної ночі тихо вийти

зі свого табору, напасти на гладіаторів біля Формій, розгромити табір, прорватися на Кальві і потім укріпитися в Капуї. Свою втечу з римського табору дезертири пояснювали бажанням уникнути загибелі в битві, бо вони були певні, що намір Ореста розіб'ється об залізне кільце оточення.

Спартак з найпильнішою увагою вислухав п'ятьох дезертирів, не зводячи з них допитливого суворого погляду, і поставив їм безліч запитань. Цей погляд гострим клинком проникав у душі дезертирів, бентежив їх; вони не раз плутались у відповідях і говорили не те, що раніше. Потім фракієць надовго замовкнув, схиливши голову на груди, довго міркував, нарешті підвів голову і сказав ніби сам собі:

— Я зрозумів... і... гаразд.

Після цього він наказав одному з контуберналів, які стояли поблизу на преторії:

— Піди, Флавію, одведи їх до намету й накажи, щоб за ними пильно стежили.

Контубернал вийшов разом із дезертирами.

Спартак покликав до себе командира легіону Артака і, відвівши його від інших командирів та контуберналів, сказав:

— Вони вдають із себе дезертирів...

— Та невже? — вражено вигукнув молодий фракієць.

— Їх підіслав Анфідій Орест, щоб обдурити мене.

— Можливо!

— Він хоче, щоб я повірив дезертирам, а сам зробить інакше.

— Що саме?

— Ось що: найприродніше і найлогічніше, що в цей час може спробувати Орест, — так зробив би на його місці кожен, — це постаратися прорвати оточення з боку Рима, а не Капуї. Замкнувшись у Капуї з військом, розладнаним і послабленим втратами, неминучими в бою проти кільця наших мечів, він залишить для нас відкритим Лацій, і ми легко зможемо дійти аж до воріт Рима. Отже, він мусить пробиватися до Рима, щоб захистити його від нашого наступу. Рим — основа всіх його дій. Маючи в тилу Рим, він з військом, навіть меншим, ніж тепер, завжди триматиме нас під загрозою нового наступу. Тому зрозуміло, що він зробить одчайдушну спробу прорватися саме звідси, а не з боку Формій, як він хоче переконати мене через своїх дезертирів.

— Присягаюся Меркурієм!.. Твоя правда!

— Тому сьогодні ввечері ми вийдемо з цього табору і через найближчий ліс, так буде певніше, перейдемо Аппіїв шлях. Там отаборимося на найміцніших позиціях так, щоб мати змогу допомогти Кріксові, на якого, якщо я не помиляюся, завтра вранці вдарить уся сила римських легіонів.

— Таким чином ми ще міцніше затягнемо зашморг на ворогові, — з щирим захопленням підхопив молодий фракієць, зрозумівши задум Спартака. — І...

— І, — вів далі Спартак, — хоч би куди він подався, з цих позицій ми напевно здобудемо перемогу. Якщо ж він справді рушить проти Еномая, то, оскільки він теж перейде ближче до Фунді, ми зможемо швидко прийти на допомогу легіонам германців.

Покликавши трьох контуберналів, Спартак наказав їм чимдуж мчати, через півгодини один після одного, до табору біля Формій і передати Еномаєві наказ негайно перейти на шість-сім миль ближче до Фунді. Одночасно він послав контуберналів і до Крікса попередити його про можливий напад ворога ближчим часом.

Надвечір гінці Спартака прибули до Еномая. Через дві години після цієї звістки загони германця слідом за трьома тисячами вершників тихо вирушили в напрямку до Фунді. Опівночі Еномай спинив свої легіони біля горба, порослого колючими кущами, і наказав тут стати табором. І хоча вже кілька годин падав дрібний, холодний дощ, що пробирав наскрізь, Еномай, перший подаючи приклад, наказав копати рови і ставити частокіл.

Все сталося, як передбачав Спартак. На світанку дозорці, виставлені перед табором Крікса, повідомили про наступ ворога.

Крікс вивів з табору і розташував у бойовому порядку третій і четвертий легіони гладіаторів, які ще з ночі були напоготові, а прашникам наказав швидко вийти наперед і зустріти ворога дротиками та камінням.

Орест наступав бойовим строєм. І як тільки в його бійців полетіли перші стріли, він через інтервали своїх легіонів виставив велітів і прашників, які, розтягнувшись у лінію, пішли проти гладіаторів.

Але римська легкоозброєна піхота, ледве випустивши по кілька стріл, зразу ж відступила до головної лінії, звільнивши поле для трьохтисячної кінноти, яка ринула

на ворожих прашників. Крікс наказав негайно сурмити відступ, але його легка піхота не змогла відійти так швидко, щоб її не наздогнала римська кіннота. Великі були втрати гладіаторів від атаки римлян — понад чотириста велітів були порубані в одну мить; на щастя, широкий потік затримав римську кінноту, і гладіатори встигли врятуватися за ним.

Тоді Крікс повів один легіон до потоку, де скупчилися римляни, і хмара дротиків змусила їх безладно відступити.

Орест відкликав кінноту і швидким маршем кинув два своїх легіони проти легіону Крікса. Йому конче треба було не тільки перемогти, але перемогти без затримки, бо щохвилини на поле бою могла надійти підмога, яка ворога врятує, а його знищить.

Тому наступ римського легіону був такий навальний, що третій легіон повсталих похитнувся і ледве не втратив бойового строю. Та приклад і заклики Арторікса і надзвичайна хоробрість Крікса, який сам у першому ряду кожним ударом, меча валив ворога, підбадьорили гладіаторів. Вони стійко зустріли атаку ворога, і бій перетворився на шалену криваву січу.

Над полем бою низько нависало похмуре сіре небо, мрячив пронизливий дрібний дощ; брязкіт зброї і крики бійців сумно лунали навколо.

Орест послав ще один легіон римлян, щоб обійти гладіаторів і вдарити по правому флангу. Проти нього виступив Борторікс на чолі четвертого легіону. Та тільки-но він зіткнувся з ворогом, як ліворуч рушив останній легіон Орестового війська, щоб обійти гладіаторів з другого боку. Тепер уже не мужність і хоробрість вирішували долю цієї битви, а кількісна перевага. І Крікс зрозумів, що не більш як за півгодини його буде оточено з усіх боків і розгромлено.

Чи встигне Спартак за півгодини прийти йому на допомогу?

Цього Крікс не знав. Тому він наказав Борторіксові з боєм відступити в табір, а сам з третім легіоном з боєм відступить слідом за ним.

Хоч би як мужньо захищалися гладіатори, їхній відступ не міг обійтися без розладу бойового порядку, без великих втрат. Щоб під тиском ворога увійти до табору,

вони мушили залишити позаду дві когорти на певну смерть заради порятунку всього війська.

Ця тисяча галлів билася з надзвичайним завзяттям, умираючи не тільки без страху, а майже з радістю. За короткий час загинуло понад чотириста воїнів. Щоб урятувати решту від неминучої загибелі, гладіатори, які увійшли до табору, метнулися на вал і звідти пустили в римлян такий град каміння й дротиків, що ті змушені були відступити і припинити бій.

Тоді Орест наказав негайно сурмити збір і, сяк-так навівши лад у легіонах, сильно розстроєних запеклим двогодинним боєм, звелів якнайшвидше рухатися до Пріверна. В душі він уже вітав себе з вдало здійсненою хитрістю, з допомогою якої йому пощастило завести Спартака подалі від Таррацин, спрямувати його на Формії.

Та не встиг авангард римського війська пройти і двох миль Аппієвим шляхом, як на лівий фланг його напали пращники Спартака.

Побачивши це, Орест занепав духом. Проте, зупинивши своє військо і пустивши проти пращників кінноту, він розташував чотири легіони так, що два стали фронтом проти Спартака, а два останні тилом до перших, щоб відбити нову атаку Крікса, який, на думку Ореста, повинен був негайно знову напасти на нього.

І справді, тільки-но п'ятий і шостий легіони гладіаторів зіткнулися з римлянами, Крікс вишикував два свої легіони, досить зменшені втратами після бою, і шалено кинувся на римлян з тилу.

Кривавою і завзятою була битва. Противники люто билися без усякої переваги для якоїсь із сторін. Через півгодини на вершині одного з горбів, що закривали від обох військ Фунді, з'явилися легіони Еномая. Вони з височини побачили все поле бою на рівнині і з громовим «барра!» кинулись на ворога. Римляни, оточені з трьох боків, почали подаватися назад і незабаром, зламавши свій стрій, кинулися безладно тікати вздовж Аппієвого шляху на Пріверн.

Спартак наказав усім своїм легіонам невідступно переслідувати римлян. Це було єдиним засобом паралізувати дії ворожої кінноти, яка не могла атакувати гладіаторів, розсіяних між римлянами.

Останній прибув на поле битви корпус Граніка, який був найдалі. Його прихід довершив перемогу гладіаторів.

Побойще було страшне: понад сім тисяч римлян загинули і близько чотирьох тисяч потрапили в полон.

Лише римська кіннота змогла майже без втрат пробитися до Пріверна, куди протягом ночі прийшли залишки змучених, розгромлених легіонів.

Дорого обійшлася ця кривава битва і повсталим — понад дві тисячі гладіаторів загинули і стільки ж було поранено.

На світанку наступного дня, коли гладіатори з почестями ховали загинлих товаришів, претор Анфідій Орест залишив Пріверн і з залишками свого війська поквапився відійти до Норби.

Через кілька днів після битви під Фунді Спартак скликав військову раду начальників гладіаторів. Усі вони одностайно визнали цілковито неможливим починати щось проти Рима, де кожен громадянин був воїном і де проти гладіаторів за кілька днів могло стати стодесятитисячне військо. Вирішили поки що пройти через Самній, потім Апулію і зібрати там усіх рабів, які захочуть приєднатися до повстанців.

Спартак на чолі свого війська вже без будь-яких перешкод пройшов через Бовіан до Самнію, а звідти невеликими переходами попрямував до Апулії.

Звістка про поразку претора Ореста біля Фунді вжахнула римських громадян. Сенат зібрався на таємну нараду і почав обговорювати питання, як покласти край цьому повстанню, що почалося з сміховинного заколоту і перетворилося на справжню затьяжну та ще й ганебну для римського війська війну.

Що вирішили отці-сенатори — лишилося таємницею. Стало тільки відомо, що одразу ж уночі консул Марк Теренцій Варрон Лукулл без відзнак, без лікторів, як приватна особа, виїхав верхи з кількома вірними слугами по Пренестінській дорозі.

Через місяць після битви під Фунді Спартак став табором біля Венусії і почав навчати два новонабрані легіони, бо протягом місяця приєдналося до повсталих понад десять тисяч рабів-фракійців та галлів з апулійських міст. Якимсь опівдні Спартаківі доповіли, що до табору прибув посол від римського Сенату.

— Ого! Присягаюся блискавицями Юпітера! — вигукнув Спартак, і його очі радісно заблищали. — Он як низько впала гордість латинян, що римський Сенат не гребує вступати в переговори з послідушим гладіатором!

І накинувши звичайний плащ темного кольору, бо тільки в урочисті дні і щоб догодити легіонам одягав імператорське вбрання, він сів на стілець біля входу до свого намету, сказавши декуріонові:

— А тепер веди сюди цього сенатського посла.

Посол прийшов на преторій у супроводі своїх чотирьох слуг; усіх їх вели гладіатори, бо, за звичаєм, очі в прибулих були зав'язані.

— Тепер ти, римлянине, перебуваєш на преторії нашого табору, перед нашим вождем, — сказав декуріон тому, хто назвав себе послом.

— Привіт тобі, Спартак! — поважно і твердо промовив римлянин, посилаючи сповненим гідності жестом правої руки привітання туди, де, на його думку, сидів Спартак.

— Привіт і тобі! — озвався фракієць.

— Мені треба поговорити з тобою віч-на-віч, — додав посол.

— Гаразд, будемо говорити наодинці, — відповів Спартак.

І, звертаючись до декуріона та бійців, сказав:

— Цих одведіть до сусіднього намету, розв'яжіть їм очі і дайте підкріпитися.

Коли декуріон, гладіатори й слуги разом із супутниками посла віддалилися, Спартак зняв з очей посла пов'язку і сказав:

— Сідай. Можеш роздивлятися табір нікчемних і нищих гладіаторів.

І він знову сів, не зводячи допитливого погляду з патриція, — а що це був патрицій, свідчила пурпурова смуга внизу тоги.

Це був чоловік років п'ятдесяти, високий на зріст, огрядний, з коротко підстриженим сивим волоссям, з благородними і виразними рисами обличчя. Вся постать посла і манери були величними й гордовитими, та це не заступало в ньому вишуканої ввічливості, що прозирала в його усміху, нахилі голови, жестах, коли він відповідав на слова Спартака. Коли зняли з його очей пов'язку, він почав пильно дивитися у вождя гладіаторів.

Деякий час обидва мовчали, дивлячись один на одного. Перший заговорив Спартак:

— Сідай же. Цей стілець, звичайно, не курульне крісло, до якого ти звик, та все ж на ньому тобі буде зручніше, ніж на ногах.

— Безмежно вдячний тобі, Спартак, за твою люб'язність, — відповів патрицій, сідаючи напроти гладіатора.

Потім він обвів поглядом величезний табір, що був видний, мов на долоні, з висоти Преторію, і не зміг стримати мимовільного вигуку подиву й захоплення.

— Присягаюся дванадцятьма богами Згоди!.. Я ще ніколи не бачив чогось подібного, крім табору Гая Марія під Акве Секстіле!..

— Ну, що ти кажеш! — з гіркою іронією заперечив Спартак. — То ж був табір римлян, а ми — підлі гладіатори!

— Я прибув сюди не для того, щоб сперечатися з тобою, ображати тебе чи вислухувати образи, — з гідністю зауважив римлянин. — Облиш, Спартак, свою іронію; я цілком щиро висловив своє захоплення.

І він знову довго оглядав табір очима досвідченого воїна.

Потім, повернувшись до Спартака, сказав:

— Присягаюся Геркулесом, Спартак, ти народжений не для того, щоб бути гладіатором!

— Ні я, ні шістдесят тисяч знедолених, яких ти бачиш у цьому таборі, ні мільйони людей, яких ви силоміць поневолили грубою силою, не були народжені для того, щоб бути рабами подібних до себе.

— Раби були завжди, — заперечив посол, співчутливо хитаючи головою. — З того дня, коли одна людина підняла меч на іншу. Людина людині — вовк від природи і за вдачею. Повір мені, Спартак, що твоя мрія — мрія благородна, але нездійсненна. За законами людської природи завжди були й будуть господарі й слуги.

— Ні, не завжди існувала ця несправедлива різниця, — палко заперечив Спартак. — Вона з'явилася з того дня, коли плодів землі не стало вистачати для всіх її мешканців. З того дня, коли людина, створена для хліборобства, перестала обробляти землю своєї вітчизни і цим здобувати собі їжу. З того дня, коли справедливість покинула поля, де жила раніше, покинула свій останній притулок і віддалилася на Олімп. Ось тоді й виникли непомірна за-

жерливість, нестримні бажання, розкіш, гультяйство, усобиці, війни і ганебна різанина.

— То ти хочеш повернути людей до їхнього первісного стану?.. І гадаєш, що будеш у силі це зробити?.. Та коли б на твій бік став всемогутній римський Сенат, то і це не забезпечило б перемоги твоєї справи. Тільки самі боги змогли б змінити людську природу.

Спартак, глибоко замислившись, кілька хвилин мовчав, потім сказав:

— Але ж хіба конче необхідно, щоб на землі існували раби, щоб переможці розважалися, аплодуючи різанині гладіаторів? Невже ж оця жадоба крові, оця звіряча лють невіддільні од людської природи? Невже без них неможливе людське щастя?

Тепер перед цими гострими неблаганними запитаннями мовчав римлянин, схиливши голову на груди і глибоко замислившись.

Перший порушив мовчання Спартак, спитавши співрозмовника:

— Чого ти сюди приїхав

Патрицій здригнувся і відповів:

— Я — Гай Руф Ралла, належу до стану вершників і прийшов до тебе від імені консула Марка Теренція Варрона Лукулла з двома дорученнями.

— Перше?

— Запропонувати тобі відпустити з полону римлян, узятих під час бою під Фунді. Про ціну ми домовимося.

— А друге?

Посол, здавалось, зніяковів, відкрив рота, ніби хотів щось сказати, та завагався і відповів:

— Хочу раніш почути відповідь на першу пропозицію.

— Я поверну вам чотири тисячі полонених за десять тисяч іспанських мечів, десять тисяч щитів, десять тисяч панцирів і сто тисяч дротиків, виготовлених якнайкраще у ваших найкращих зброярів.

— Як? — спитав приголомшений і гнівний Гай Руф Ралла. — Ти вимагаєш... ти хочеш, щоб ми самі постачали тобі зброю, якою ти будеш з нами воювати?

— Так, повторюю, що ця зброя повинна бути найкращого ґатунку, і вимагаю, щоб ви доставили її в мій табір у двадцятиденний строк. Без цього я не поверну вам чо-

тирьох тисяч полонених. — І тут же додав: — Я міг би за-
мовити цю зброю в сусідніх містах, але це забрало б надто
багато часу, і мені це не підходить. За ці дні у нас набра-
лося два нові легіони, і мені треба повністю їх озброїти і...

— І саме тому, — гнівно перебив його посол, — хай на-
ші воїни лишаються в полоні, а зброї ти не одержиш! Ми —
римляни, присягаюся подвигами Геркулеса Мусаета! Ми
ніколи не зробимо того, що може бути шкідливим нашої
вітчизні і корисним ворогові. Ми вміємо приносити жертви.

— Гаразд, — спокійно сказав Спартак, — через двад-
цять днів ви доставите мені всю цю зброю.

— О, присягаюсь Юпітером! — вигукнув Руф Ралла,
ледве приховуючи лютю. — Хіба ти не розумієш, що я то-
бі кажу?.. Не одержиш ти зброї, повторюю тобі, не одер-
жиш! Хай краще полонені лишаються в тебе...

— Ну, гаразд, — нетерпляче урвав його мову Спартак, —
це ми ще побачимо! А тепер скажи мені про друге дору-
чення консула Варрона Лукулла.

І він знову глузливо посміхнувся.

Кілька хвилин римлянин мовчав, потім заговорив спо-
кійно й улесливо:

— Консул доручив мені запропонувати тобі припини-
ти воєнні дії.

— О!.. — не міг стримати здивування Спартак. — А на
яких умовах?

— Ти кохаєш, і тебе кохає одна благородна римлянка
дуже високого роду...

Спартак схопився з місця, його обличчя й очі спала-
хнули від гніву; потім потроху заспокоївся, знову сів і по-
чав питати римського посла:

— Хто це каже?.. Що знає про це консул?.. І що вам
до моїх почуттів?.. Що спільного може бути між ними і
війною, яку я розпочав?.. І що спільного між ними та ми-
ром, який ви мені пропонуєте?

Посол був трохи спантеличений цим градом запитань,
нерішуче пробурмотів кілька слів. Нарешті, зважившись,
твердо і швидко заговорив:

— Ти кохаєш Валерію Мессалу, вдову Сулли, і вона
кохає тебе. Щоб покласти край загальному осудові, який
вона може накликати на себе цим коханням, Сенат гото-
вий сам просити Валерію вийти за тебе заміж. Консул

Варрон Лукулл пропонує тобі після одруження з коханою жінкою два шляхи на вибір: якщо ти бажаєш воєнної слави, подвигів на полях битв, ти підеш квестором під командуванням Помпея до Іспанії. Якщо ж ти більш схильний до сімейного затишку — тебе пошлють префектом одного з міст Африки, за твоїм вибором. У цих двох випадках при тобі буде маленька Постумія, плід твого злочинного кохання з дружиною Сулли. Інакше дівчинка буде віддана під опіку Фавста і Фавсти — старших дітей диктатора, і ти втратиш не лише всяке право на неї, але й надію коли-небудь її обняти.

Спартак випростався на весь зріст і тихо запитав:

— А мої товариші?

— Вони повинні розійтися: раби мусять повернутись до своїх карцерів, гладіатори — до своїх шкіл.

— І... — чітко карбуючи слова, промовив Спартак, — і... всьому буде кінець?..

— Сенат про все забуде і все пробачить.

— Красенько дякую!.. — глузливо вигукнув вождь гладіаторів. — Який же доброзичливий, який милостивий, який великодушний Сенат!

— А чого ж іще? — згорда промовив Руф Ралла. — Сенатові слід було наказати розіп'ясти всіх оцих бунтівників-рабів, а він їх прощає. Чи ж цього не досить?

— О!.. Навіть забагато!.. Сенат пробачає озброєного і до того ж непереможного ворога!.. Годі й шукати такої великодушності!

Він на мить замовк, а потім заговорив з гіркотою в голосі:

— Я віддав цілих вісім років свого життя, всі сили мого розуму, всю пристрасть мого серця святій, благородній справі, без вагань і страху подолав усі перешкоди. Я закликав до зброї шістдесят тисяч моїх знедолених товаришів і привів їх до перемоги тільки для того, щоб одного чудового ранку їм сказати: «Те, що вам здавалося перемогами, — це поразки, нам не під силу завоювати свободу, повертайтеся до ваших господарів і дайте знову закувати ваші руки у звичні кайдани». І все заради чого?..

Вони трохи помовчали. Потім Спартак спокійно запитав:

— А якщо гладіатори не пристануть на мої умовляння й поради і не захочуть розійтися?

— Ну, тоді... — повільно і нерішуче сказав римський патрицій, опустивши очі і мнучи полу своєї тоги, — тоді... такому досвідченому полководцеві, як ти... адже ж ти, зрештою, діяв би заради блага цих нещасних... знайшлася б нагода... завжди знайдеться нагода завести військо... до якогось відлюдного місця...

— Туди, де консул Марк Теренцій Варрон Лукулл уже чекатиме на них із своїми легіонами? — сказав Спартак, блідий, з гнівно палаючими очима, повними ненависті. — Там він їх оточить, і військо буде змушене скласти зброю без зайвого шуму. Консул навіть зможе приписати собі славу легкої перемоги! Чи не так?

Римлянин ще нижче опустив голову і мовчав.

— Чи не так? — вигукнув Спартак таким громовим голосом, що Руф Ралла здригнувся, подивившись на нього; очі й обличчя гладіатора палали таким гнівом, що римлянин мимохіть відступив крок назад.

— О, присягаюсь усіма богами Олімпу! — гордо і загрозливо промовив фракієць. — Дякуй богам, твоїм покровителям, що упосліджений, нищий гладіатор уміє поважати людські закони. Гнів, що охопив мене, не може так затьмарити мій розум, щоб я забув, що ти прийшов сюди як посол. Підлий і лукавий, як твій Сенат, як твій народ, ти прийшов підбивати мене на зраду, на наймерзеннішу і найпотворнішу зраду!.. Ти намагався підкупити люблячу людину, батька для того, щоб обманом досягти перемоги там, де ти неспроможний домогтися її силою зброї!..

— Гей, варваре! — обурено скрикнув Руф Ралла, відступивши ще на крок і втупивши у Спартака палаючий погляд. — Ти, здається, забув, з ким розмовляєш!?

— Ні, це ти, підступний і полохливий римський консул Марк Теренцій Варрон Лукулл, це ти забув, де перебуваєш і з ким говориш! Ти думав, що я тебе не знаю?! Ти прийшов сюди під вигаданим ім'ям, щоб підступно купити мою душу, яку міряєш на свою мізерну мірку?.. Ти вважав мене таким же підлим, як ти сам?.. Геть звідси!.. Повертайся до Рима... Збери нові легіони і приходь помірятися зі мною у відкритому бою. Отоді, коли в тебе вистачить духу помірятися зі мною віч-на-віч, тоді я дам відповідь, гідну твоїх паскудних пропозицій!

— Та невже ти сподіваєшся, бідний безумцю, ще довго триматися проти наших легіонів? — з глибоким презирством відказав консул Варрон Лукулл. — Невже ти плакаєш надію на остаточну перемогу над всемогутнім Римом?..

— Я сподіваюся вивести всю цю масу безталанних рабів у їхні країни і там, у ваших провінціях, підняти гнів усіх поневолених народів і покласти край вашому триклятому злочинному пануванню!

І владним жестом правої руки він наказав консулові йти геть.

Варрон Лукулл велично загорнувся в свою тогу і пішов з преторію, сказавши:

— Зустрінемося на полі бою...

— Хай дарують це боги... хоч я не вірю.

Теренцій уже сховався з преторію, коли Спартак окликнув його:

— Послухай-но, римський консуле... Мені відомо, що деяких з моїх воїнів, які потрапили до вас у полон, ви розіп'яли. З цього бачу, що ви, римляни, не дотримуєте щодо нас, гладіаторів, людських законів. Тому попереджаю тебе, що коли протягом двадцяти днів я не одержу зброї і спорядження, яких вимагаю, — чотири тисячі ваших солдатів, узятих в полон біля Фунді, будуть теж розіп'яті.

— Як?.. Ти посмієш?.. — скрикнув консул, пополотнівши від гніву.

— З такими людьми, для яких немає нічого святого і які нічого не поважають, — усе дозволено... З вами — ганьба за ганьбу, вбивство за вбивство, різанина за різанину... Іди!..

І він знову наказав консулові йти геть.

Лишившись на самоті, фракієць довго ходив перед своїм наметом, охоплений болісними й похмурими думками.

Потім звелів покликати Крікса, Граніка та Еномая і розповів їм про відвідини консула Теренція Варрона Лукулла і про ті пропозиції, які не стосувалися його таємного кохання з Валерією.

Три воєначальники палко схвалили благородне поведіння Спартак, були зворушені його великодушною самопожертвою і пішли, сповнені ще більшої поваги до свого доблесного друга і вождя.

Спартак увійшов до свого намету, коли настала ніч, зняв панцир, зброю і кинувся на своє похідне ліжко. Дов-

го перевертався з боку на бік, зітхав і заснув дуже пізно, забувши погасити світло.

Він спав уже біля двох годин, стискаючи в руці медальйон Валерії, який завжди носив на шиї, коли раптом прокинувся від довгого і палкого поцілунку в губи. Швидко підвівся на ліжку, скрикнувши:

— Хто це?.. Хто тут?..

І побачив красуню Евтібиду біля ліжка на колінах. Благально склавши маленькі руки, вона прошепотіла:

— Пожальй мене, Спартак, я вмираю від кохання!..

— Евтібід! — здивовано вигукнув вождь гладіаторів, ще дужче стискаючи в руці медальйон. — Ти... ти тут? Яким чином?..

— Уже стільки ночей, — глухим від хвилювання, тремтячим голосом заговорила дівчина, — стільки ночей я ховаюсь он у тому кутку, чекаючи, поки ти заснеш. Я стаю навколійки біля твого ліжка і милуюся твоїм прекрасним, мужнім обличчям і нишком плачу... Вже п'ять років, п'ять довгих безконечних років я кохаю тебе безнадійно, мов божевільна, мов навіжена. Ти погордував мною, і я силкувалась викинути твій образ з своєї пам'яті... але він вогняними рисами викарбувався в моєму серці... Зглянься, зглянься на мене!.. Не відштовхуй мене, Спартак, не проганяй від себе... Я буду тобі служницею, рабинею... тільки змилуйся і не відштовхуй... Якщо ти ще раз знехтуєш моїм коханням, я стану здатною на все, на все... навіть на найдикіші і найганебніші злочини.

Схопивши руку Спартака, закохана дівчина вкрила її палкими поцілунками. При цьому вибухові слів і почуттів Спартак зблід, відчуваючи, як дроз пробігає по всьому тілу, і тільки міцніше стискав у руці медальйон з волоссям Валерії та Постумії: лише в цьому талісмані він знаходив силу опиратися чарам прекрасної грекині. Нарешті, зробивши над собою зусилля, він м'яко відібрав свою руку в Евтібиди і заговорив майже з батьківським співчуттям:

— Заспокойся... та ну-бо, заспокойся... дурненька... Я кохаю іншу жінку, яка зробила мене батьком... А ти знаєш, що Спартак має тільки одну віру. Як він присвятив себе справі поневолених, житиме і вмере за неї... так не покохає іншої жінки, крім тієї... А тому викинь з твоєї збентеженої голівоньки всяку думку про мене... І пере-

стань говорити мені про кохання, — з цими словами він обережно відхилив дівчину од себе.

— Ах!.. Божественні еринії! — глухо заскреготала зубами Евтібіда. — Валерія, ненависна, проклята Валерія. завжди вона віднімає тебе од моїх ласк, од моїх поцілунків!..

— Дівчино! — обурено вигукнув Спартак, і обличчя його грізно насупилося. — Вийди з мого намету, і щоб ніколи й ноги твоєї тут не було! Завтра ж ти поїдеш з іншими контуберналами, призначеними в ставку Еномая.

Грекиня, низько схиливши голову, закусивши губи і ледве тамуючи ридання, що рвалося з її грудей, повільно вийшла з намету. А Спартак, розкривши медальйон, покрив поцілунками заховані в ньому кучері.

Розділ XVI

ЛЕВ БІЛЯ НІГ ДІВЧИНИ. — ПОКАРАНИЙ УБИВЦЯ

Евтібіда не була такою, як усі жінки. Її розум завжди підкорявся пориванням пристрастей, а пристрасті були надмірні. Ще будучи юною віком, вона втратила скромність і усвідомлення поганого.

Вона була нестримною в своїх бажаннях, добивалася того, чого хотіла, незважаючи ні на які можливі наслідки. Вона вважала добром тішити свої пристрасті і за всяку ціну, з дикою впертістю завжди досягала задоволення своїх бажань.

Втомлена насолодами, дуже багата, завжди оточена залицаннями найвитонченіших франтів і багатих патриціїв Рима, побачила Спартак у всьому блиску його краси й сили переможцем у кривавому бою на арені цирку. Саме в цей час життя для неї втратило всяку привабливість і спокусу і не обіцяло більше ніякого щастя. Побачивши Спартак, вона захопилася ним, гадаючи легко задовольнити свою примху. Її палка уява наперед тішилася радощами нового кохання, хоч Евтібіда і не знала, до чого воно може довести. Це захоплення вчасно скрасило нестерпну для неї монотонність життя.

Та коли на цьому шляху з'явилися несподівані перешкоди, коли вона побачила, що Спартак байдужий до її

принад, коли довідалася, що інша жінка змагається з нею за владу над гладіатором, несамовиті ревності запалили серце грекині, примусили його бурхливо битись, як воно ще ніколи не билось. Безсоромна примха переродилася в дику пристрасть, що в такій розбещеній, енергійній і рішучій істоті, як Евтібіда, швидко дійшла до крайньої межі.

Вона силкувалася забути цю людину і кинулась у вихор буйних, розгнuzданих оргій. Та їй не вдавалося вирвати Спартака зі свого серця. Вона подалася в мандри, знову побачила Грецію, наробила шелесту своєю безсоромною красою в Корінфі і в Афінах, але скрізь переслідувала її ця нещасна пристрасть і отруювала їй існування. Тоді вона вирішила знову спробувати спокусити серце гладіатора.

Після їхніх перших зустрічей минуло вже чотири роки; за цей час Спартак міг забути Валерію і, напевне, розлюбив її. Евтібіда думала, що настав слушний час, щоб завоювати любов фракійця. Вона продала всі свої коштовні речі, зібрала все своє багатство і з'явилася до табору гладіаторів, вирішивши з безмежною відданістю східної рабині присвятити себе людині, яка запалила в її серці таку палку пристрасть.

Якби Спартак прийняв її в свої обійми, вона стала б щасливою і, може, — хтозна? — може, змінилася б на краще, бо почувала себе здатною на який завгодно мужній, благородний вчинок, аби тільки заслужити любов цієї людини.

Вона чекала, надіялась і сама себе обманювала... Він її відштовхнув удруге... І тепер, коли вона вийшла з намету вождя гладіаторів, її заплакане обличчя було спотворене люттю, серце стискалося від обурення й розпуки.

Мов божевільна, блукала Евтібіда по мовчазному табору, нічого не помічаючи, натикалася на кілки наметів, на стовпи загородок для коней.

Колючий, холодний передсвітанковий вітер пронизав її тіло і потроху повернув до пам'яті. Евтібіда загорнулася в пеплум, мов сновида, озирнулася навколо, спробувала збагнути, де вона ходить. І тут помітила, що у неї закритавлені руки, згадала, як безжалісно сама їх кусала. Евтібіда спинилася. Піднявши до неба зеленкуваті очі й скривавлені руки, вона в думці заприсяглася перед усіма небесними богами помститися за образу та муки, яких

зазнала від Спартака. І на крові своїх рук прирекла голову Спартака фуріям-месниціям і богам пекла.

Другого дня Спартак сповістив Еномая, що посилає до нього на службу одного зі своїх контуберналів.

Це не здивувало Еномая, та коли до нього з'явилась Евтібіда, він був вражений, бо вважав її коханкою Спартака.

— Як!.. Ти?.. — здивовано вигукнув германець. — Саме ти — той контубернал, якого Спартак посилає до мене?

— Я... саме я! — відповіла дівчина, на бліде обличчя якої ліг вираз турботи й глибокого смутку. — А чому це тебе дивує?

— Та... тому, що Спартаківі наймилішою була ти...

— Ех! — з гіркою іронією в голосі посміхнулася дівчина. — Спартак — людина скромна. Він думає тільки про перемогу нашої справи.

— Але ж це не повинно було перешкодити йому помітити, що ти вродлива дівчина, найпрекрасніша з усіх, яких освітлювало сонце Греції.

Краса Евтібіди, мабуть, таки сильно вразила Еномая. Цей ведмідь ставав ручним, цей дикун раптом перетворювався на люб'язну людину.

— Сподіваюсь, ти не думаєш пропонувати мені свою любов? Я прийшла сюди воювати проти наших гнобителів і заради цієї святої справи відмовилась од багатства й кохання. Вчись у Спартака бути тверезим і стриманим.

Промовивши ці слова гордовитим тоном, дівчина повернулася до Еномая спиною і пішла в сусідній намет, призначений для контуберналів.

— Присягаюся божественною красою Фреї, матері всього сушого, ця дівчина не менш гарна і не менш гордовита від найвродливішої з валькірій! — сказав собі германець, вражений вродою і манерами грекині.

Неважко було здогадатися, що Евтібіда хотіла закохати в себе суворого германця до нестями. Але хто міг знати, для чого їй було це потрібно? Можливо, це кохання якось в'язалося з жадобою помсти, що визрівала в її душі.

Хоч би як воно там було, проте зрозуміло, що такій незвичайній красуні, як Евтібіда, та ще й такій незрівнянній спокусниці неважко було заманити в свої тенета грубого й простодушного германця. Вона скоро домоглася повної і безмежної влади над ним.

Тим часом у таборі біля Венусії Спартак невтомно навчав військової справи два нові легіони. Через вісімнадцять днів після розмови його з консулом Марком Теренцієм Лукуллом у табір були доставлені десять тисяч панцирів, щити й дротики — викуп за чотири тисячі полонених, яких негайно відправили до Рима.

Як тільки були озброєні два останні легіони, військо покинуло табір і не кваплячись рушило до Апулії. Дійшли до Барія, потім аж до мурів Брундізія, великого і найважливішого військового порту римлян на Адріатичному морі.

Протягом двох місяців цього походу між гладіаторами та римлянами не сталося жодної значної сутички, бо не можна було вважати сутичками слабкий опір, який чинили деякі міста при вступі до них Спартака, — цей опір він легко долав.

У кінці серпня Спартак трохи відійшов од Брундізія, навіть не зробивши спроби оволодіти цим багатющим містом, і розташувався табором біля Гнатії. Тут у неприступному місці, укріпленому глибокими ровами, він вирішив перезимувати: навколишні родючі поля, багаті пасовиська, безліч худоби забезпечували його військо продовольством.

У цей час вождь гладіаторів подовгу думав, що треба зробити, щоб рішуче змінити хід усієї війни. Добре поміркувавши, він скликав воєначальників, безпосередньо підлеглих йому, на військову раду. Вони довго радилися про те, що далі робити, і ухвалили якісь важливі рішення, але ніхто в гладіаторському таборі не довідався про них.

Вночі після цієї наради Евтібіда, знявши зброю і загорнувшись наполовину в пеплум, зручно вмостилася на лаві в своєму наметі.

Невелика мідна лампа висіла на стовпі, що підтримував намет, і тьмяно освітлювала його.

Незабаром на вході до намету з'явилася величезна постать Еномая. Йому треба було низько нахилити голову, щоб увійти до храму Венери, як він жартома прозвав намет Евтібіди.

Увійшовши, велетень став перед грекинею навколішки, схопив її руки і підніс до уст зі словами:

— О моя божественна Евтібідо!

Ці дві голови являли собою дивний контраст: тонкі риси білого обличчя Евтібіди ще дужче вирізнялися по-

руч грубих рис і темно-землистого обличчя Еномая, а його скуйовджена чуприна і щетиниста темно-попеляста борода, здавалось, робили ще прекраснішими золотаві коси вродливої грекині.

— Довго ви розмовляли на нараді? — спитала Евтібіда, ніжно й ласкаво позираючи на величезного германця, який схилився біля її ніг.

— Довго... занадто довго, — відповів Еномай. — І повір, набридли мені всі ці наради. Моя справа — воювати, і, присягаюсь блискавицями Тора, всі ці збори тільки псують мені кров.

— Але ж Спартак — теж людина дії, і коли до хоробрості додати ще й обережність, то це набагато краще для перемоги нашої справи.

— Краще... краще... не заперечую... та я волів би краще йти просто на Рим...

— Яка божевільна думка!.. Тільки тоді, коли нас буде двісті тисяч, ми зможемо зробити таку одчайдушну спробу.

Вони замовкли. Еномай віддано й ніжно дивився на грекиню. Евтібіда, зі свого боку вдаючи закохану, заворожувала його кокетливими поглядами.

— Ну, і ви, мабуть, вирішували важливі справи на сьогоднішній нараді? — ніби ненароком спитала вона.

— Так... важливі... вони говорили... Спартак, і Крікс, і Гранік...

— Ну, звичайно... ви обговорювали план воєнних дій для весняного походу?

— Не зовсім так... Але те, що вирішили, стосується цього... Говорили про те, що... Ох! — скрикнув Еномай, раптом замовкнувши. — Адже ми зв'язали один одного священною присягою не розповідати нікому про те, що вирішили. А я ненароком трохи не почав вибовкувати тобі...

— Так ти ж говориш про ваші наміри не якомусь ворогові... я думаю.

— О моя кохана Венеро!.. Невже ти можеш думати, що я не розкажую тобі наші рішення тому, що не довіряю тобі?

— Отак! — обурено скрикнула грекиня. — Присягаюсь Аполлоном Дельфійським!.. Їще не вистачало підозрювати мене після того, як я віддала для справи пригноблених усе своє багатство, зреклася всіх вигод розкішного, повного насолод життя, з тендітної дівчини стала борцем за

свободу. Невже тепер ти чи будь-хто насмілиться сумніватися в моїй відданості?..

— Хай боронить мене від цього Один!.. Повір, що я до нестями закоханий у тебе не тільки через твою вроду, але й через благородство і гордість твоєї душі... Я поважаю і шаную тебе так, що, незважаючи на присягу, без вагання можу розповісти тобі, про що...

— Не хочу, нічого не хочу! — сказала дівчина, вдаючи з себе ще більш розгнівану і силкуючись уникнути обіймів германця. — Що мені до ваших секретів?.. Не хочу нічого знати... нічогосінько... чуєш?.. Мовчи, мовчи, не хочу, щоб ти зрадив присягу і поставив нашу справу під загрозу зради, — з гіркою іронією докоряла грекиня. — Коли б ти вірив мені... Коли б ти поважав мене... кохав би мене, як запевняєш... ти б розумів, що ця присяга велить тобі оберігати таємницю від усіх, тільки не від мене... яка, за твоїми словами, — душа і розум твого життя. На жаль, ти любиш у мені тільки мою прокляту вроду... жадаєш тільки моїх поцілунків... А кохання, шире й глибоке кохання, яке я надіялась у тобі знайти, було тільки оманом!.. тільки сном!..

Голос Евтібіді все більше тремтів, і нарешті дівчина зайшла удавано неvtішними риданнями.

Ці ласки й хитрощі вплинули саме так, як хотіла Евтібіда. Велетень сам не свій кинувся цілувати коліна й ноги дівчини, принижено благав пробачення, присягався, що ніколи не підозрював її; палко й широко він переконував її, що завжди, з того часу, як узнав її, любить її більш, ніж самого себе. А оскільки грекиня все ще вдавала із себе ображену й розгнівану і повторювала, що не хоче нічого знати, — Еномай почав благодіяти дівчину, щоб вона милостиво його вислухала. Він запевняв її, що віднині при всякій таємниці, яку він зобов'язується не розкривати, треба буде розуміти, що він приховуватиме її від усіх, крім Евтібіді.

Потім Еномай коротко розповів, що обговорювали на нараді. Спартак зумів переконати всіх, що необхідно залучити на свій бік частину римських патриціїв і молоді, які, обтяжені боргами, бажали змін і тому були охочі до заколотів. Вирішили завтра ж вирушити до Катіліни по слання з проханням прийняти командування над гладіаторським військом. Це доручення добровільно взяв на себе Рутілій.

Досягши свого, грекиня ще деякий час ніби гнівалася на Еномая, та нарешті обернулася до нього ласкаво й весело, і він зовсім простерся долі перед нею, поставивши її ніжки собі на голову, говорячи:

— Ось бачиш, Евтібідо... я твій раб... топчи мене... ось я в пилюці й підкладаю під твої ноги свою голову замість стільця.

— Устань, устань, мій любий Еномаю, — удавано боязким і стривоженим голосом озвалася грекиня. — Встань, не тут твоє місце... встань і йди сюди... ближче до мого серця.

Вона легенько потягнула його за руку до себе. Еномай рвучко схопився, обняв дівчину і ледве не задавив своїми бурхливими поцілунками.

Коли Евтібіда змогла вимовити хоч слово, вона сказала:

— А тепер... залиш мене... я піду, як щодня у ці години, подивитися на моїх коней, чи добре їх доглядає Зенократ... Пізніше ми побачимося... коли у таборі всі поспнуть... Опівночі, як завжди, ти знову до мене завітаєш... Та дивись — нікому й півслова про наше кохання, а особливо — Спартакові.

Еномай слухняно підвівся, ще раз палко її поцілував, вийшов і повернувся до свого намету, розташованого поблизу.

Через кілька хвилин вийшла і вона. Ідучи до намету, в якому жили двоє слуг її, вона думала: «Еге ж!.. Задумано непогано!.. Поставити Катіліну на чолі шістдесяти тисяч рабів... це значить облагородити і військо і саму справу повстання... А з ним прийшли б найзнатніші й найсміливіші патриції Риму... З ним, можливо, повстала б уся чернь на берегах Тибру... І повстання рабів, неминуче приречене на поразку, переросло б у небезпечну війну, яка, мабуть, змінила б увесь державний устрій... І годі сподіватись, що при Катіліні Спартак утратить свій вплив. Катіліна надто розумний, щоб не збагнути того, що без Спартака він і одного дня не зможе командувати дикими юрбами гладіаторів... О ні, ні! Це не збігається з моїми намірами... і цього разу доблесний Спартак нічого не досягне!»

Так міркуючи, вона дійшла до намету своїх слуг, покликала Зенократа у відлюдне місце і пошепки стала розмовляти з ним по-грецьки.

На світанку другого дня на Гнатському консульському шляху між Брундізієм та Беневентом можна було побачи-

ти вершника — ставного дужого юнака в простій повстяній туніці, в широкому темному плащі і в сукняному береті, на доброму коні апулійської породи. Юнак їхав легкою рисою від Гнатії до Барія. І коли б хто зустрів його та звернув увагу на одяг, на відкриті риси спокійного самовдоволеного обличчя, то одразу ж прийняв би його за заможного хлібороба з навколишніх місць, який їде в своїх справах на ринок до Барія.

Після трьох годин подорожі юнак доїхав до поштового заїзду напівдорозі між Гнатією та Барієм і спинився, щоб дати коневі відпочинок і самому підкріпитися.

— Здоров, друже, — привітав він слугу хазяїна заїзду, який вийшов прийняти від нього коня. І додав, звертаючись до гладкого червонощого чоловіка, який з'явився цієї миті на порозі дому:

— Хай оберігають боги тебе й твою сім'ю!

— Хай Меркурій оберігає тебе в дорозі! Чи хочеш ти відпочити й попоїсти після довгої дороги?.. Видно, що твій добрячий кінь пробіг уже немало.

— Так, уже цілих шість годин, — відповів подорожній. І раптом спитав: — А тобі подобається мій кінь? Правда, добрий кінь?

— Присягаюся крилами божественного Пегаса, я ніколи не бачив кращого коня!

— Ех, бідолашний!.. Що лишиться від нього через місяць? — зітхнув подорожній і ввійшов у дім хазяїна заїзду. Хазяїн запросив його сісти біля одного зі столів, що стояли попід стінами кімнати.

— Ти що-небудь їстимеш? А чому твій кінь бідолашний?.. Хочеш випити старого формійського вина, що може на смак позмагатися з нектаром Юпітера?.. Може, тобі подати засмажене стегно ягняти?.. Це ягня ніжне й солодке, як те молоко, яким вигодувала його мати.

Теревені хазяїна припинила поява нового гостя. Це був високий, дебелий чоловік років сорока, з майже безбородим, засмаглим, досить розумним обличчям. Одягнений він був як раб або відпущеник, що служив у якійсь благородній і багатій сім'ї.

— Хай тобі супутниками будуть боги! — звернувся до нього хазяїн. — Ти здалека приїхав?.. Чи не бажаєш спочити й попоїсти?.. Чи не хочеш покуштувати смаженого

стегенця ягняти?.. Воно ніжне, мов травиця, на якій паслася його мати... Ти ж, мабуть, довго і швидко їхав?.. Можу подати тобі старого формійського вина, що не побоїться порівняння з нектаром, який подають до столу Всевишнього Юпітера... Та сідай же, прошу, ти, далєбі, втомився...

І, сказавши це, вийшов...

— Хвала великому Юпітерові, всеблагому визволителєві, — сказав апулієць, — що звільнив нас од нестерпних теревенів цього базіки.

— І правда, який надокучливий, — згодився відпущеник.

На цьому розмова між подорожніми урвалася.

Відпущеник, здавалося, заглибився у свої думки, а апулійський хлібороб допитливо поглядав на нього, граючись ножем, що лежав на столі.

Повернувся хазяїн заїзду і поставив кожному гостеві окремо обіцяну печеню з ягняти; обидва подорожні з великим апетитом почали їсти.

— Так тобі подобається мій кінь? — спитав апулієць, закінчивши їсти.

— Присягаюсь Геркулесом!.. Чи подобається?.. Ще б пак, адже він справжньої апулійської породи... стрункий... баский... з підібраними боками, а ноги в нього тонкі, жилаві, шия вигнута... Уявіть собі, що...

— То чи не дав би ти мені за нього одного з твоїх двадцяти коней? — нетерпляче перебив хлібороб.

— Із сорока, громадянине, з сорока, бо мій заїзд першого, а не останнього розряду, а ти знаєш...

— То дай мені одного з сорока, ста, тисячі коней твоєї стаїні! — запально крикнув апулієць. — І хай Ескулап поприщить тобі язика!

— Та... як його... той... проміяти коня, якого добре знаєш... на іншого... він і гарний, та... може, норовистий... — ніяково відповів хазяїн заїзду, чухаючи потилицю. — Мабуть, це мені не підійде, бо, чи чуєш, одного разу, років п'ять тому, зі мною трапилося таке, що...

— Та я не збираюся зовсім віддавати тобі мого коня, бо я не проміняю його на найкращого з твоїх, — я хочу залишити тобі його в заклад... Ти мені даси одного з твоїх коней, щоб доїхати до найближчого заїзду, там я залишу твого коня і візьму іншого і так робитиму, поки не до-

їду... Поки не доїду, куди мені треба... По дорозі назад беру свого Аякса... Так зовуть мого гнідого...

— Ну, про нього можеш не клопотатися, він буде ситий, аж вилискуватиме. Я добре знаю, як доглядати коней... А ти, бачу, дуже поспішаєш і далеко маєш їхати?.. Чи не до Беневента?

— Можливо, — усміхнувся подорожній.

— Або аж до Капуї?

— Можливо.

— А то, може, й до самого Рима?

— Можливо... Ну, вип'ємо з чаші дружби, і не сердься, що я трохи пожартував з твоєї цікавості. Пий!

— За твою щасливу подорож і за твій успіх, — сказав хазяїн заїзду, ковтнувши два-три рази з чаші й передавши її знову апулійцеві.

Той не взяв і сказав:

— Тепер передай чашу цьому подорожньому та випий спочатку і за його здоров'я. — І, звертаючись до відпущеника, спитав: — Мені здається, що ти відпущеник.

— Так, відпущеник, — чемно відповів дебелий подорожній. — Я відпущеник сімейства Манлія Імперіоза.

— О, то знаменитий і стародавній рід! — зауважив хазяїн заїзду.

— Я їду в Рим розповісти Тітові Манлію про збитки, заподіяні його віллі біля Брундізія бунтівниками-гладіаторами.

— Ох, ці гладіатори!.. — стиха промовив хазяїн заїзду і мимоволі здригнувся. — Не нагадуйте мені про них... ради Юпітера Державця... Я досі не можу забути, як вони налякали мене два місяці тому, коли пройшли тут по дорозі на Брундізію.

— Хай вони будуть прокляті разом з їхнім підлим вождем! — запально вигукнув апулійський землероб, грюкнувши кулаком по столу. — А багато шкоди вони тобі заподіяли? — спитав він хазяїна заїзду.

— Та, сказати правду, не дуже багато... Вони навіть з повагою поставилися до мене й до моєї сім'ї... Взяли у мене сорок коней... але заплатили за них чистим золотом... Бачили б ви, як вони тут ішли!.. Яке величезне військо!.. Йому кінця-краю не було! І які стрункі легіони!.. Коли б не гріх було порівнювати наших славних во-

їнів з цими розбишаками, я б сказав, що їхні легіони нічим не відрізняються од наших.

— Скажи по совісті, — втрутився відпущеник, — коли вже порівнювати, то не гріх визнати, що Спартак — великий полководець. З шістдесяти тисяч рабів і гладіаторів він зумів створити військо в шістдесят тисяч хоробрих дисциплінованих воїнів.

— Он як!.. Присягаюся римськими богами Згоди! — здивовано і обурено вигукнув хлібороб, звертаючись до відпущеника. — Як?.. Підлий гладіатор спустошив віллу твого господаря і благодійника, а ти, негіднику, насмілюєшся захищати його вчинки і вихваляти його за доблесть!

— В ім'я Всевишнього Юпітера, не думай так!.. — смиренно і шанобливо заперечив відпущеник. — Зовсім не про це я говорив!.. А до того ж, скажу тобі, гладіатори зовсім і не грабували віллу мого господаря...

— А чому ж ти щойно сказав, що їдеш доповісти Тітові Манлію Імперіюзу про великі збитки, які заподіяли віллі гладіатори?

— Та збитки, про які я натякнув, заподіяні не палацові і не господарству... Я маю розповісти йому про втечу п'ятдесяти чотирьох з шістдесяти рабів, які були при віллі. Всіх їх гладіатори звільнили і дали право вибирати — йти за ними чи залишатися. Що ж, по-твоєму, це малі збитки? Хто тепер буде працювати, орати, сіяти, хто підрізатиме виноград і збиратиме врожай у маєтку мого господаря?

— Нехай провалиться в Ереб Спартак зі своїми гладіаторами! — люто й зневажливо крикнув апулійський землероб. — Вип'ємо за їхню погибель і за наше щастя!

Коли він розплатився і підвівся, щоб іти до стайні вибирати коня, хазяїн заїзду спинив його.

— Зачекай трошки, шановний громадянине, — щоб ніхто не міг сказати, що добрий чоловік поїхав від Азелліона без таблички гостинності!

І він вийшов з кімнати, залишивши в ній обох подорожніх.

— Як видно, добрий чоловік, — зауважив відпущеник.

— Напевне, — погодився апулієць.

Незабаром Азелліон повернувся з дерев'яною табличкою, на якій було написано його ім'я, і, розломивши її надвое, дав апулійцеві половинку, на якій від підпису лишилося «...ліон».

— Ця половина таблички, — сказав він, — забезпечить тобі прихильність хазяїв інших заїздів. Показуй її їм і будь певен, що вони тобі відразу ж даватимуть найкращого коня. Так на поштових заїздах завжди поводяться з тими, хто має половину моєї таблички гостинності. Я пригадую, як одного разу проїздом, сім років тому, Корнелін Хрізогон, відпущеник славетного Сулли...

— Щиро дякую тобі за люб'язність, — перебив його апулієць. — І будь певен, що, незважаючи на твою нестерпну балакуність, Порцій Мутілій, громадянин Гнатії, завжди пам'ятатиме про твою гостинність і збереже почуття дружби до тебе.

У цей час прибув іще один подорожній, який, судячи з одягу, очевидно, був слугою. Він повів свого коня в стайню, де Порцій Мутілій дивився, як для нього в дорогу сідлають нового коня.

Привітавшись до Порція та Азелліона звичайним «Salve te», він поставив свого коня в одне із стійл з мармуровими яслами. Поки порався біля коня, до стайні зайшов поглянути на свого коня і відпущеник Манлія Імперіоза. Ласкаючи і пестячи коня, він, непомітно для Порція Мутілія та Азелліона, Perezирнувся з слугою. Коли цей слуга кінчив поратися біля коня, то в дверях ніби вперше помітив відпущеника і скрикнув:

— О!.. Присягаюся Кастором!.. Лафреній!..

— Хто це? — швидко обернувся той. — Кребрік!.. Яким вітром занесло!.. Звідки їдеш?..

— А ти куди їдеш?.. Я — з Рима до Брундізія.

— А я з Брундізія до Рима.

Порцій Мутілій повернувся в бік слуги та відпущеника і почав крадькома стежити за їхньою розмовою. Ті одразу ж помітили, що він стежить за ними і прислухається до їхньої розмови, яку вони після перших вигуків вели півголосом. Проте Порцієві вдалося почути слова:

— Біля колодязя...

Потім слуга вийшов зі стайні, а відпущеник залишився біля свого коня.

Вийшовши зі стайні, Порцій Мутілій сказав Азелліонові:

— Зачекай на мене тут... Я зараз повернуся.

Він підбіг до колодязя, який був позаду будинку і з якого звичайно брали воду для поливання городу, і причайвся з другого боку за цямриною.

Він пробув там хвилин три, коли почув кроки з лівого боку й інші кроки з правого боку будинку.

— Ну як? — спитав Лафреній, голос якого Порцій впізнав одразу.

— Я довідався, що мій брат Марбрік утік до табору гладіаторів, — поспішно півголосом відповів слуга, — то і я втік з вілли мого господаря і теж пробираюся туди.

— А я, — теж тихо промовив Лафреній, — під тим приводом, що треба сповістити Тіта Імперіоза про втечу з вілли всіх його рабів, їду до Рима забрати мого любого сина Егнація, якого не хочу залишати в руках наших гнобителів. Потім разом з ним теж неодмінно втечу до табору нашого доблесного вождя.

— Ну, то прощай, не треба, щоб нас бачили разом; цей апулієць поглядав на нас підозріло.

— Я теж побоююся, що він за нами стежив. Прощай! Щастя тобі.

— Вірність!

— І перемога!..

Порцій Мутілій почув, як слуга і відпущеник розійшлися в різні боки.

Тоді він вийшов зі своєї схованки, запитуючи себе здивовано, чи то і є та важлива таємниця, про яку він збирався дізнатись, і чи справді це є ті вороги, яких він надіявся викрити. Трохи подумавши над цією пригодою, він похитав головою, усміхаючись сам до себе, і почав прощатися з хазяїном заїзду. Потім Порцій скочив на коня і, давши йому остроги, помчав у напрямі до Барія, а Азелліон усе ще біг за ним і гукав:

— Шасливої дороги, хай боги оберігають тебе в путі!.. Дивіться-но!.. Дивіться!.. Як молодецьки він скаче! Який гарний він на моєму Артаксерксі!.. Прощай, прощай, Мутілію!..

Порцій Мутілій, в якому читачі вже, звичайно, впізнали вільнонародженого Рутілія і якого Спартак послав з дорученням до Катіліни, їхав собі далі й міркував над кумедним випадком, що трапився з ним на поштовому заїзді.

Надвечір другого дня Рутілій побачив хмару куряви, що стелилася за вершником, який їхав попереду. Рутілій, завжди обережний у дорозі, пришпорив свого коня і скоро наздогнав вершника. То був не хто інший, як Лафреній, з яким він зустрічався біля Барія на заїзді Азелліона.

— Здрастуй, — сказав відпущеник, навіть не глянувши, хто це його наздогнав.

— Здрастуй, Лафренію Імперіоз! — відповів Рутілій. — Хто це? — здивовано обернувся відпущеник.

Упізнавши Рутілія і полегшено зітхнувши, він сказав:

— А, це ти, шановний громадянине!.. Хай оберігають тебе боги!

Щедрий душею, чесний Рутілій був зворушений тим, що відпущеник їхав до Рима викрасти свого сина і потім разом з ним тікати до табору гладіаторів. Деякий час він мовчки дивився на цю людину, та от йому спало на думку пожартувати з нею, і несподівано він сказав суворо:

— То ти їдеш до Рима викрасти свого сина з дому твоїх господарів і благодійників, щоб потім тікати з ним до табору осоружного розбишаки Спартака?!

— Я?.. Що це ти кажеш?.. — пробурмотів спантеличений Лафреній і страшенно зблід.

— Я вчора все чув, стоячи за колодязем на заїзді Азелліона, я про все знаю, лукавий і невдячний ти слуга... І в першому ж місті, до якого ми приїдемо, звелю тебе арештувати!

Лафреній спинив коня, Рутілій теж.

— Я ні в чому не признаюся... — глухо й загрозливо сказав відпущеник, — бо я не боюся смерті.

— І навіть розп'яття на хресті? — Навіть цього... я знаю, як врятуватись.

— А як? — ніби здивувавшись, спитав Рутілій.

— Убивши такого донощика, як ти! — люто крикнув Лафреній і вихопив з-під сідла коротку, але важку залізну палицю. Та коли він, пришпоривши коня, ринувся на Рутілія, той голосно розреготався і крикнув:

— Гей, брате!.. Стій!.. Вірність і...

Лафреній лівою рукою зупинив коня і все ще з високо піднятою правою рукою, в якій тримав палицю, здивовано скрикнув: «О!»

— І?.. — запитально повторив Рутілій, вимагаючи од Лафренія відповідної частини паролю.

— І... перемога! — пробурмотів той, ледве отямлюючись від здивування.

Тоді Рутілій простяг йому руку і трикратним умовним натиском вказівного пальця правої руки на долоню лівої руки відпущеника засвідчив свою особу. Сам же він ціл-

ком заспокоївся і без жодної підозри повірив, що цей товариш по подорожі належить до Спільки пригноблених.

Тепер обидва вершники обнялись і далі їхали, розповідаючи один одному про свої біди та нещастя.

— Ти, може, дивиєшся, як це я, вільнонароджений, продав себе ланісті в гладіатори? — сказав Рутілій. — То знай, що я народився і ріс у розкошах. Але ставши юнаком, я загуляв, а мій батько програв у кості майже все наше добро. Мені було двадцять два роки, коли він помер; борги поглинули все, що він нам залишив, і ми з матір'ю зубожіли вкрай. Мене злидні не злякали, бо я був молодий, дужий, сміливий, але я боявся за свою бідолашну матір. Отоді, зібравши дванадцять — п'ятнадцять тисяч сестерцій — рештки нашого колишнього достатку — і додавши до них десять тисяч, одержані за продаж себе самого, я забезпечив моїй нещасній старенькій матусі безбідне існування до кінця її життя... Тільки заради цього я продав свою свободу, яку тепер, після восьми років страждань і небезпек, я вирішив відвоювати знову.

Вимовляючи останні слова, Рутілій хвилювався, голос його затремтів, і по зблідлих щоках покотилися сльози.

Деякий час обидва вершники їхали мовчки. Раптом кінь Лафренія став дибки, злякавшись, мабуть, тіні від дерева при світлі місяця, і, сказано два-три рази стрибнувши, звалився у рів, що тягнувся вздовж дороги.

На крик Лафренія про допомогу Рутілій зупинив коня, скочив на землю і, прив'язавши до кущів повід, підбіг до рову, щоб допомогти товаришеві.

Та не встиг він побачити, що сталося, як відчув сильний удар у спину, упав додолу, і поки намагався підвестися й зрозуміти, хто його б'є, його вдруге ударили в плече.

Тоді Рутілій зрозумів, що потрапив у пастку зрадника, і, вихопивши з-під туніки кинджал тієї миті, коли Лафреній так само мовчки ударив його утретє по голові, встиг схопитися на ноги і кинувся на ворога з криком:

— А, підлий, мерзенний зраднику!.. Ти не посмів би напасти на мене відкрито!

І вдарив убивцю кинджалом у груди. Але в того під тунікою була кольчуга.

Зав'язалася коротка одчайдушна боротьба між пораненим, майже вмираючим Рутілієм і Лафренієм, який, хоч

і був неушкоджений та здоровий, здавалося, тремтів перед безстрашним, мужнім противником. Чулися тільки крики, зойки, лайка, приглушені прокляття.

За мить почувся глухий звук падіння безсилового тіла і ледве чутні слова Рутілія:

— О підла зрада!.. Ї більше нічого.

Лафреній став навколішки над забитим і прислухався, чи дихає він; потім підвівся, вибрався на дорогу і, щось собі нашіптуючи, поплентався до коня Рутілія.

— О Геркулес!.. — скрикнув він раптом, почувавши, що от-от знепритомніє. — Я почувую... Що ж це?

Ї захитався.

— Мені боляче тут, — прохрипів він ослабим голосом, підніс руку до шиї і зразу ж відсмикнув її, усю в гарячій крові. — О боги... Він... ударив... мене... саме... сюди... в єдине місце... де нема кольчуги...

Він знову захитався і звалився додолу в калюжу крові, що струменіла з сонної артерії, перерізаної кинджалом Рутілія.

І от на безлюдній дорозі, в глибокій нічній тиші, марно силкуючись звестись на ноги і покликати на допомогу в жорстокій агонії сконала людина, що назвалася Лафренієм, але була не чим іншим, як підлим знаряддям помсти Евтібіді. А за кілька кроків од нього, вкрите вісьмома ранами, лежало бездиханне тіло нещасного Рутілія.

Розділ XVII

АРТОРІКС-ШТУКАР

Чотирнадцятий день перед січневими календами 72 року (19 грудня 71 року) був днем гучного веселого свята. Галасливі юрби римлян сновигали головними вулицями, переповнювали Форум, храми, базиліки, харчевні, таверни і віддавалися нестримним веселощам. Це був день сатурналій — свято на честь бога Сатурна, що тривало три дні. Протягом цих днів, за старим звичаєм, рабам дозволялося користуватися деякою подобою свободи. Вони разом з громадянами і вперемішку з сенаторами, вершниками, плебеями сиділи за спільними столами і аж три дні розважались як хотіли.

Свято Сатурна — бога землеробства — було колись святом селян і скотарів; свобода, яку на ці три дні давали рабам, мала нагадувати, що в щасливі часи Сатурна не було рабства, всі люди були вільні і рівні.

У Римі, в цьому величезному місті, яке було опоясане муром завдовжки більш ніж на вісім миль, мало двадцять три брами, величезні храми, грандіозні цирки та амфітеатри, розкішні палаци, пишні портики та базиліки, було не менше двох мільйонів рабів. Крім того, до них у ці святкові дні приєднувалася більшість населення з усієї багатющої провінції та сусідніх міст. Ці мільйони людей гасали вулицями міста і, захоплені нестримними веселощами, хором оглушливо вигукували:

— *Io, bona Saturnalia! Io, bona Saturnalia!*¹

У перший день сатурналій дивовижне, разюче враження справив Рим на юнака, який цього дня увіходив до міста з Пренестінського шляху через Есквілінську браму. Він був одягнений штукарем, за плечима ніс невелику драбину, кілька мотузок і залізних кілець різного розміру, на лівій руці у нього сиділа маленька мавпа, а позаду біг пес.

Це був Арторікс.

Коли він увійшов до міста, вулиці поблизу брами були безлюдні й мовчазні. І тільки неясний гомін, що долітав сюди, ніби гудіння безмірно велетенського вулика, попередив його про бурхливі веселощі в центрі величезного міста.

Вийшовши на Каринську вулицю, він побачив юрбу людей, що сунула назустріч з оркестром попереду. Ці люди несамовито танцювали і горланили гімн на честь Сатурна.

Арторікс, добре знайомий з побутом і звичаями римлян, одразу побачив, що в цій юрбі безладно перемішалися люди найрізноманітніших станів: поряд з убранням вершника він розрізняв сіру туніку безправного городянина, поруч з білою столою матрони — червоний одяг убогого раба.

Штукар відійшов до стіни, щоб дати пройти цьому бурхливому потокові. Він хотів лишитися непомітним, намагаючися сховати мавпу, драбинку й кільця, щоб не виказати свого ремесла, бо не мав особливого бажання

¹ Хай живуть веселі сатурналії!

давати виставу і переривати свою подорож, яка, очевидно, мала певну мету.

Та це йому не вдалося. Його помітили.

Збагнувши, що він скоморох, кілька чоловік почали гукати на тих, які вже пройшли, і примусили спинитися всю юрбу.

— Хай живе, хай живе, хай живе штукатур! — закричали всі одразу.

— А покажи-но своє шукарство! — гукнув один.

— Потіш Сатурна! — крикнув другий.

— Побачимо, що вміє робити твоя мавпа! — кричав третій.

— Ану, накажи собаці стрибати!

— Мавпу!.. Мавпу!..

— Ширше коло, ширше коло...

— Яка втішна мавпочка!

— Який гарний епірський пес!

Але серед цього галасу, який весь час нарастав, ніхто не рухався, і це почало Арторіксові набридати; тому він нарешті сказав:

— Гаразд, гаразд, я покажу вам різні штуки. Я і мої звірята зробимо все, що зможемо, вшануємо Сатурна. Але для цього мені треба трохи місця.

— Правильно!

— Його правда!

— Зробимо коло!

— Відійдіть назад!

Усі кричали, але ніхто не рушав з місця. Нарешті хтось гукнув на все горло:

— Поведемо його разом з нами до Каринської курії!..

— Так, так, до Каринської курії!.. — залунало спочатку десять, потім двадцять, потім сотня голосів.

Довго кричали, що слід іти до Каринської курії, але всі стояли на місці. Нарешті ті, що були ближче до шукаря, обступили його і, пробиваючи дорогу ліктями, повернули туди, звідки щойно натовп прийшов. За ними всі поволі рушили до Каринської курії.

По дорозі до натовпу приєднувалися всі зустрічні, натовп зростав і незабаром досяг майдану, де височіла третя з тридцяти курій міста, яка звалася Каринською. Тут натовп розлився широким нестримним потоком і потіс-

нив інших людей, які сиділи за столами просто неба і поглинали різну їжу та вино.

Спершу не обійшлося без замішання, взаємних прокльонів і погроз; нарешті почулися примирливі заклики: майдан облетіла чутка, що прийшов штукар і даватиме виставу. Всі зраділи, стовпилися на сходах навколо круга, ставали навшпиньки, повилазили на табурети, столи, деякі видерлися на ґрати нижніх вікон сусідніх будинків, і в мертвій тиші, що настала, тисячі очей нетерпляче втупилися в Арторікса, який готувався давати жадане видовище.

Хвилину подумавши, молодий галл поклав на землю предмети свого ремесла, потім підійшов до одного з натовпу і подав йому кістяну кульку, сказавши:

— Передай по колу.

Потім він дав другу кульку розчервонілому від вина рабові, який сидів у першому ряді з виглядом щасливої людини, що чекає на ще більше щастя, і сказав йому:

— Пустити кульку по руках.

Сам Арторікс відійшов на середину звільненого для нього кола і звернувся до свого чорно-білого епірського пса, який сидів, дивлячись на хазяїна розумними очима:

— Ендіміон!

Пес скочив, замахав хвостом і, продовжуючи дивитись на хазяїна, ніби хотів сказати, що готовий виконати його накази.

— Ану мерщій, знайди білу кульку...

Собака метнувся туди, де біла кулька переходила від глядача до глядача.

— Ні, знайди червону кульку! — наказав Арторікс.

Ендіміон швидко повернувся туди, де з рук у руки передавали червону кульку, і хотів пробратися між ногами глядачів до того, хто тримав кульку. Але Арторікс гукнув так, ніби командував маніпулою воїнів:

— Стій!

Собака завмер.

— Ті, хто тримає зараз кульки, хай не передають далі: собака їх знайде.

Шепіт цікавості й недовіри перебіг натовпом, і знову запанувала напружена тиша. Арторікс, схрестивши руки на грудях, наказав собаці:

— Знайди і принеси мені білу кульку!

Ендіміон спритно пробрався попід ногами глядачів, підбіг до одного і, поклавши йому обидві лапи на груди, здавалось, прохав віддати кульку. Глядач (з його туніки, обшитої пурпурною тасьмою, видно було, що це — патрицій) дістав з-під тоги кульку і подав собаці, а той, схопивши її в зуби, поніс хазяїнові.

Схвальний гомін перейшов у вигуки та оплески, коли так само спритно собака знайшов і червону кульку.

Тоді Арторікс розклав свою дерев'яну драбинку, укріпив її на землі, нанизав на мотузку троє великих залізних кілець, прив'язав один кінець мотузки до верхньої частини драбини і, відійшовши на кілька кроків, натягнув мотузку за другий кінець на висоті чотирьох футів над землею. Потім він поставив мавпу на натягнуту мотузку і сказав їй:

— Ану, Псіхее, покажи оцим славним синам Квіріна свою спритність!

У той час коли мавпочка, звівшись на задні лапи, надзвичайно спритно пішла по мотузці, Арторікс сказав псові:

— Ану, Ендіміоне, покажи цим знаменитим жителям міста Марса, як ти вмієш вилазити на драбину!

Поки мавпа ходила по мотузці, собака з усієї сили почав плигати з одного щабля на інший. Мавпа, під оглушливі оплески глядачів, дійшла до першого кільця, спустилася на нього, кілька разів обійшла кільце, потім знову скочила на мотузку, добралася до другого кільця, повторила те ж саме і пішла далі. За цей час собака нарешті виліз аж на верх драбини. Тоді Арторікс сказав йому:

— Ну, а як тепер, бідолохо Ендіміоне, ти звідти злізеш?

Собака дивився на хазяїна, махаючи хвостом.

— Вилізти туди, хоч і не без труднощів, ти виліз, а що ти робитимеш, щоб злізти? — спитав Арторікс у той час, як мавпа виконувала свої сальто-мортале на останньому, третьому кільці.

— Ну, то як же ти вийдеш із цього становища? — ще раз спитав Арторікс.

Пес сплигнув на землю, переможно оглянув натовп і сів поруч свого хазяїна.

Довгі одностайні оплески глядачів схвалили цей найпростіший спосіб, застосований розумним Ендіміоном для виконання такого важкого завдання. Саме в цю мить мавпа добралася до верху драбини і сіла там під оплески натовпу.

— Дай-но мені твої капелюх, — сказав Арторіксові якийсь вершник з юрби, — я зберу грошей, якщо не для тебе, то для твоїх чудових звірят.

Арторікс зняв капелюх і подав вершникові, який, першим кинувши в нього сестерції, пішов по колу. Почався збір грошей — асси, півасси і терунції посипалися в капелюх штукаря.

Тим часом Арторікс, діставши з-під туніки дві маленькі кості для гри і дерев'яний кухлик, вигукнув:

— А тепер, Псіхее та Ендіміоне, зіграйте партію в кості й покажіть благородним та великодушним глядачам, хто з вас спритніший і щасливіший!

Під веселий сміх присутніх собака й мавпа посідали одне проти одного і почали гру.

Ендіміон перший кинув кості, сильно вдаривши лапою по кухлику, підставленому хазяїном, і перекинув його так, що кості покотилися дуже далеко, аж до ніг глядачів. Деякі з них нахилилися, щоб побачити кількість очок, які виграв Ендіміон, і, плескаючи в долоні, закричали:

— Венера!.. Венера!.. Молодчина Ендіміон!

Собака, здавалось, зрозумів, що зробив вдалий удар, і радісно замахав хвостом.

Арторікс зібрав кості, склав у кухлик і подав Псіхеї. Мавпа взяла кухлик з кумедними гримасами, що викликали новий вибух реготу в натовпі, й викинула кості на землю.

— Венера!.. Венера!.. У неї теж! — закричало багато голосів. — Хай живе Псіхея! Молодчина Псіхея!

А звірятко стало на задні лапки і під несамовитий регіт усіх присутніх передніми лапками стало посилати публіці поцілунки.

У цей час вершник, який зробив збір, повернувся до Арторікса й подав йому шапку, майже повну дрібних монет. Арторікс чемно подякував вершникові й публіці за прихильність і висипав гроші у шкіряну сумку, приторочену до пояса.

Але коли галл хотів примусити своїх тварин іще раз кидати кості, увагу натовпу раптом привернули до себе голосні веселі вигуки, що лунали з другого кінця вулиці. Ціла юрба мімів, блазнів у чудернацьких масках, стрибаючи і пританцьовуючи під звуки флейт і кіфар, наближалися до Каринської курії.

Незабаром усі, хто дивився на штукаря, поспішили їм назустріч, музики гучно заграли, крики на честь Сатурна стали ще голосніші, і галл лишився на майдані сам. Тоді він зібрав своє приладдя, посадив на руку мавпу і ввійшов до трактиру поблизу курії. Тут він, з видимим наміром уникнути уваги натовпу, сів і замовив кухоль вина.

Як він розрахував, так і вийшло: майдан знову заповнили люди, і міми на сходах курії почали розігравати непристойну кумедну пантоміму під вибухи нестримного реготу присутніх.

Арторікс скористався зі слушного моменту і обережно вислизнув з цього зборища. За чверть години йому не без труднощів пощастило вийти на вулицю, яка вела до Великого цирку.

Поки він пробирається цією вулицею крізь святковий галасливий натовп, ми коротко пояснимо читачам, як і для чого прибув Арторікс до Рима в одязі штукаря.

На другий день після загибелі нещасного Рутілія загін гладіаторської кінноти, який доїхав по фураж майже до Барія, дізнався про таємниче вбивство на Гнатському шляху, де було знайдено трупи двох невідомих людей. В одному з них здивовані гладіатори впізнали начальника легіону свого війська, хороброго Рутілія, переодягненого — вони не розуміли для чого — апулійським селянином.

Так дійшла до Спартака ця сумна звістка. У нього виникла підозра, що, можливо, в самому таборі причаївся зрадник, який руйнував його плани. Але йому не вдалося з'ясувати найголовніше: загинув Рутілій, потрапивши до навмисне розставленої пастки, чи у випадковій сутичці з якимсь зустрічним на шляху.

Хоч як би там було, а після почесного поховання Рутілія треба було вирядити в Рим до Катіліни іншого посланця. Оскільки рада гладіаторських начальників уже ухвалила направити посланця, то Спартак вважав за краще ні з ким не радитися про вибір людини для виконання цього доручення. Таємно, щоб ніхто у таборі не знав, він доручив цю важку і делікатну справу найдорожчій людині — Арторіксові.

Арторікс, щоб легше обминати перешкоди та уникнути неминучих небезпек, вирішив навчитися штукарства. Для цього він знайшов справжнього штукаря і під великим се-

кретом навчився у нього різних фокусів, які показував потім у Римі біля Каринської курії. Арторікс купив у нього пса і мавпу, з якими від серпня до листопада щодня вправлявся, щоб як слід набити руку у фокусах. Потім він таємно покинув табір; віддалившись од нього, зняв зброю, переодягся штукарем і невеликими переходами, зупиняючись по дорозі майже у всіх містах і селах, прийшов до Рима.

Читачі вже бачили, як несподівано йому довелося дати докази свого фіглярства перед добрими квіритами. Тепер підемо слідом за сміливим юнаком, який, пробираючись вулицею попід Палатіном до Великого цирку, незабаром дійшов до курії Саліїв, де серед галасу й сміху трапезували люди найрізноманітніших станів. Вони найбільше ласували смаженою свининою — улюбленою на свята сатурналій стравою.

— Слава Сатурнові! — вигукнув велетенський на зріст раб-каппадокієць, біля якого сів Арторікс. — Слава Сатурнові і смачним сосискам, які приготував Куріон, оцей корчмар! Ніхто краще від нього не здатний готувати страви зі свинини!

— Хай боронять боги, щоб я цим вихвалявся! — відгукнувся Куріон, присадкуватий, опецькуватий чоловік. — Але я привселюдно можу сказати, що таких сосисок, вимені і свинячих тельбухів не подають навіть за столом у Лукулла і Марка Красса. Присягаюся чорними косами Юони, захисниці мого дому!

— Ура веселим сатурналіям! — встаючи з келихом, проревів якийсь сп'янілий раб, що взяв на себе роль заводити тостів.

Усі випили одним духом.

— І хай звелють всемогутні боги, — вигукнув каппадокієць, — щоб повернулося царство Сатурна і на землі зникли навіть сліди рабства!

— Але ж тоді ти не їв би сосисок Куріона і не пив би оцього добрячого цекубського вина!

— Ну то й що? — ображено крикнув раб. — Хіба не можна жити без цекубського і фалернського вина? Хіба води з джерел моїх рідних гір не досить, щоб втамувати спрагу вільної людини?

— Вода годиться тільки для обмивання й купання, — насмішкувато зауважив інший раб. — А я краще полюблю цекубське.

— І батіг наглядача! — додав каппадокієць. — О Гінезію, звироднілий афінянине, як принизило тебе довголітнє рабство!

Арторікс залишився випити ще кухоль тускульського вина, щоб дослухати до кінця цікаву розмову за столом.

— Ого!.. — озвався якийсь громадянин, звертаючись до каппадокійця. — Ого!.. Милий мій Едіоку, здається мені, що, прикриваючись сатурналіями, ти підбурюєш рабів на повстання. Чи не хочеш ти прислужитися Спартакові?

— Хай Ереб поглине підлого гладіатора! — закричав якийсь патрицій, розгніваний згадкою про це ім'я.

— Хай у пеклі Мінос дасть йому ериній у подруги! — додав громадянин.

— Хай він буде тричі проклятий! — закричали кілька сусідів каппадокійця.

— Ох які ви хоробрі, які безстрашні! — в'їдливо й спокійно промовив каппадокієць. — Не витрачайте даремно стріл, бо клятий гладіатор надто далеко звідси!

— Присягаюся богами, покровителями Риму! Цей підлий раб смів ображати нас, римлян, і захищати мерзенного варвара!

— Чекай, не гарячкуй! — сказав Едіок. — Я нікого не ображаю, а тим менше вас, славні патриції та громадяни, бо серед вас сидить і мій господар. Я не піду, як і досі не йшов, за Спартаком. В успіх його справи я не вірю, бо проти нього — щасливий, богами улюблений Рим. Та не йдучи за ним, я не вважаю своїм обов'язком ненавидіти і проклинати його, як ви, за те, що він, сподіваючись завоювати свободу собі і своїм товаришам, узявся за зброю і мужньо бореться проти римських легіонів. А говорячи так, я користуюсь тією повною свободою дій і слова, яка надається нам, рабам, протягом цих трьох днів обрядами сатурналій.

У відповідь на ці слова каппадокійця римляни незадоволено загомоніли, а громадянин — його господар — роздратовано закричав:

— Присягаюся білим покровом богині невинності, я не можу слухати такого!.. Ти б менше образив мене, нерозумний слуго, коли б став гудити мене особисто, мою дружину і честь мого дому!.. Благай... благай своїх богів, щоб я після сатурналій не згадав про твої нечестиві слова!

— Він сміє захищати гладіатора!

- Хвалити його мерзенні діла!
- Величати цього найпідлішого розбійника!
- Присягаюся Кастором і Поллуксом!
- О Геркулес!.. Яке зухвальство!..

— Та ще сьогодні, саме сьогодні, коли ми найдужче відчуваємо згубні наслідки його повстання! — вигукнув громадянин, господар Едіока. — Саме сьогодні, коли з його вини на весь Рим не знайдеться сотні, навіть десятка гладіаторів, щоб зарізати їх у цирку на честь Сатурна!

«Ах, яке горе!» — подумав Арторікс, маленькими ковтками п'ючи тускульське вино.

— А втім, існує старовинний звичай, якого завжди ревно дотримувалися, — сказав патрицій, — щоб Сатурнові приносили в жертву людей, бо Сатурн був за походженням пекельним божеством, а не небесним.

— То хай Сатурн принаймні спалить на попіл цього осоружного Спартака — першого і єдиного винуватця такого лиха! — крикнула якась вільна громадянка, уже пурпура від надміру випитого вина.

— Та ні, присягаюся усіма богами, — закричав патрицій, підводячись, — ми не допустимо такої ганьби! Добрий Сатурн матиме людські жертви! Я перший подам приклад і передам жерцям одного раба для заклання на вівтарі бога. Гадаю, що в Римі знайдуться побожні люди, які наслідують мій приклад, і Сатурн матиме людські жертви, як і в попередні роки.

— Так!.. Чудово! — сумно зауважив господар Едіока. — Але хто дасть нам, народові, улюблене видовище — бій гладіаторів?

— Хто нам це дасть? — підхопило кілька засмучених голосів.

Усі замовкли. Арторікс затулив обличчя руками від сорому, що він так само, як і вони, належить до людського роду.

— Це нам дадуть консули наступного року, наші славетні консули Геллій Публікола і Корнелій Клодіан; вони обидва вирушать навесні проти гладіатора, — сказав патрицій, і його очі заблищали жорстокою радістю. — Вони вирушать з двома арміями майже по тридцять тисяч воїнів у кожній... Отоді ми побачимо — присягаюся Геркулесом Переможцем! — чи зможе цей варвар, що забирає у людей худобу, встояти проти чотирьох консульських легіонів, допоміжних загонів і союзників!

— Начебто легіони, розбиті ним біля Фунді, не були консульськими, — насмішкувато пробурмотів каппадокієць.

— Ого! Між преторським військом і двома консульськими є різниця, якої тобі, варваре, не зрозуміти! Присягаюся божественним мечем Марса, гладіаторів швидко розгромлять, і всі полонені тисячами попадуть прямо до цирку на винищення!

— І ніякого милосердя цим підлим розбишакам!

— О, тоді ми надолужимо те, чого тепер позбавлені! — гладіаторських боїв!

— Ото буде свято!.. Тоді натішимося!

— Яке буде видовище!.. Яка потіха!..

— Ну, це ми ще побачимо, — крізь зуби пробурмотів Арторікс, збліднувши, і аж затремтів од гніву.

І поки ці озвірілі люди упивалися мріями про майбутні побоїща, штукар розплатився за випите вино, забрав своїх тварин і приладдя і попрямував до Палатіна.

Працюючи весь час ліктями, він насилу за кілька годин вибрався з густого натовпу і добрався до північного схилу горба, де стояв будинок Катіліни.

У портику була сила-силенна клієнтів, відпущеників і рабів Сергія. Сидячи як попало, вони жерли і пиячили. Дім грізного сенатора ломився від гостей, про що свідчили п'яні вигуки та пісні, які долинали звідти.

Появу штукаря зустріли шаленими оплесками, і він мусив негайно повторити перед цією юрбою п'яниць ту виставу, якою три години тому розважав глядачів на Каринській курії.

Поки один з гостей обходив глядачів, збираючи для штукаря гроші, він підійшов до управителя дому і попросив доповісти про себе господареві.

Управитель зміряв його пильним поглядом, потім недбало і майже презирливо відповів:

— Мого господаря немає вдома.

І повернувся до нього спиною, щоб піти.

— А якщо я прийшов з тускульських горбів і маю до нього доручення від Аврелії Орестілли? — тихо спитав Арторікс.

Той спинився, обернувся до штукаря і тихо сказав:

— А!.. Ти прийшов від неї?

І, хитро посміхнувшись, додав:

— Якщо хочеш побачити Катіліну, іди до Форуму, там ти його, можливо, знайдеш.

І пішов собі.

Як тільки Арторіксові пощастило збутися похвал своїх нових шанувальників, він спустився з Палатіна і пішов на Форум. Там тиснява і гомін були ще дужчі, ніж в інших частинах міста.

Повільно, в протилежних напрямках, рухалося понад три тисячі людей, чоловіків і жінок різного віку й стану. Одні йшли до храму Сатурна, щоб поклонитися шанованому богові, інші поверталися звідти. Попереду кожної юрби йшли міми, флейтисти, співаки, цитристи. Всі співали гімни на честь великого отця Сатурна і, мов навіжені, вигукували його ім'я.

Невимовний, оглушливий галас незліченної маси людей посилювався вигуками тисяч продавців іграшок та різної їжі, численних штукарів і мандрівних торговців.

Потрапивши до цього людського потоку, Арторікс мимоволі поплив з ним і, хоч повільно, але невинно посувався до храму шанованого бога. Він увесь час озирався праворуч і ліворуч, шукаючи очима Катіліну.

На відстані кількох кроків попереду галла йшов якийсь старий з двома юнаками. З одягу старого, хоч розкішного і дорогого, Арторікс зразу впізнав міма. Він був середнього зросту, на вигляд років понад п'ятдесят.

Юнаки, які йшли разом з мімом, належали до стану патриціїв; про це свідчили їхні туніки, оторочені пурпуром. Старшому з них було двадцять два — двадцять три роки. Він був вище середнього зросту, стрункий і ставний, з виразом якогось смутку на блідому обличчі, але чорні-пречорні очі були сповнені життя. Другий юнак ледве мав сімнадцять років, був худорлявий, невеликий на зріст, але його бліде обличчя було гарне, а у правильних і різких рисах прозирала вольова душа.

Старий був Метробій, а юнаки — Тіт Лукрецій Кар і Гай Лонгін Кассій.

— Присягаюся славою мого безсмертного друга Луція Корнелія Сулли, — говорив комедіант юнакам, видимо, продовжуючи вже почату розмову, — що я ніколи не бачив жінки, вродливішої від цієї Клодії!

— Якщо навіть ти у своєму розпутному житті, — сказав Лукрецій, — і зустрічав коли таку вродливу, то, напевне, не знав такої розбещеної, старий гріхководнику!

— Поете, поете, не дражни мене, — відказав комедіант, задоволений словами Лукреція, — бо й про тебе ми дещо таке знаємо, присягаюся Геркулесом Мусagetом!

— Ах, присягаюся Юноною Монетою, через цю Клодію я, мабуть, зовсім збожеволю! — сказав Кассій, дивлячись на портик храму Вести, повз який саме проходив натовп. Він глянув палким поглядом на прекрасну Клодію, яка стояла там поруч зі своїм братом Клодієм. — Яка вона вродлива!.. Яка вона божественно гарна!..

— Якщо ти вже вирішив завоювати її поцілунки, Кассію, то... перемога над нею зовсім не важка, — усміхнувся Лукрецій.

— Запевняю тебе, що її не доведеться довго просити, — ствердив Метробій.

Цієї миті юрба спинилась, і Арторікс міг зблизька побачити жінку, на яку Кассій кидав закохані погляди.

Їй було близько двадцяти років. Вона була висока і струнка, вдягнена в коротку туніку з тонесенької білосніжної шерсті, оторочену пурпуром. Обличчя Клодії здавалося ще білішим від білої шкіри її плечей і рук, і коли б на її щоках не грав легкий рум'янець, то можна було б подумати, що це статуя з найчистішого прозорого пароського мармуру, вирізьблена безсмертним різцем Фідія. Густе, шовковисте золотаво-руде волосся відтінювало її обличчя, освітлене блиском зухвалих блакитних очей.

Поруч із красунею стояв чотирнадцятилітній Клодій, майбутній бунтівливий народний трибун. Дивлячись на його ясне дитяче обличчя, ніхто не міг би передбачити тоді, що з нього вийде жорстока людина, яка через кілька років наповнить Рим чварами та убивствами.

Кассій кілька хвилин у німому зачаруванні дивився на Клодію, потім сказав:

— Венера і Діана, якими уявляє їх легковірний люд, не могли б бути вродливішими за неї!

— Венера, саме Венера, — усміхаючись сказав Тіт Лукрецій Кар. — А Діані дай спокій.

— Хто сміє її ганити? — сердито запитав Кассій.

— Заздрість матрон, менш вродливих, ніж вона. Вони заздять їй і тому кепкують та ненавидять її.

— Он хто! — сказав Метробій.

— Хто?.. Теренція?.. Дружина Цицерона?..

— Вона, вона... Бачиш, он вона стоїть поруч зі своїм смиренним чоловіком!

Цієї миті натовп рушив уперед, і Кассій, опинившись зі своїми друзями біля сходів храму Вести поблизу від Клодії, підніс праву руку до уст і вигукнув:

— Привіт тобі, Клодіє, найпрекрасніша з усіх красунь Рима!

Молода жінка відповіла на привітання легеньким нахилом голови і найчарівнішою усмішкою, подивившись на юнака довгим палким поглядом.

— Цей погляд багато обіцяє, — усміхаючись сказав Лукрецій Кассію.

— Твій запал цілком зрозумілий, шановний Кассію, — сказав Метробій. — Бо я ніколи не бачив жінки, вродливішої від Клодії, за винятком грекині Евтібіди!..

— Евтібіди! — вигукнув, здригнувшись при цьому імені, Лукрецій.

І, трохи помовчавши, додав з легеньким зітханням:

— Красуня Евтібіда... Де вона тепер?

— Ти б не повірив своїм очам, коли б її побачив, хоч це справді так... Вона у таборі гладіаторів!

— Навпаки, я вважаю це цілком природним, — відповів Лукрецій. — Її місце саме там!

— Але знай, що в таборі цих розбійників вона перебуває тільки для того, щоб завоювати любов одного з них; вона шалено закохана у Спартака...

Всі троє помовчали.

— Та чи знаєш ти, — провадив далі Метробій, звертаючись до Лукреція, — що красуня Евтібіда не раз підбивала мене поїхати до табору гладіаторів?..

— А для чого? — здивовано спитав Лукрецій.

— Щоб там пиячити, — зауважив Кассій. — Та здається, ти так добре робиш це і в Римі, що...

— Ну от, ви смієтесь... А я б туди поїхав.

— Куди?

— До табору Спартака. Змінивши одяг та ім'я, я завоював би його прихильність і довіру, вивідав би його плани, наміри, приготування і потихеньку доповів би про все консулам.

Обидва патриції дзвінко розреготалися. Метробій не на жарт образився.

— Регóчете?.. А два роки тому чи не я попередив консула Луцінія Лінія Лукулла про близьке повстання гладіаторів? Хіба не я розкрив нічну змову у лісі богині Фуріни?

«Добре, будемо знати!» — подумав Арторікс, обличчя якого спалахнуло, і скося поглянув на Метробія.

У цей час натовп дійшов до храму Сатурна — великої монументальної будівлі, де за жертовником бога зберігалися закони і державна скарбниця. Тут тіснява і штовхання були ще більші, і юрба посувалася ще повільніше.

Стиснуті з усіх боків, майже задихаючись, Метробій, Лукрецій і Кассій, а за ними й Арторікс тільки через чверть години повільного просування змогли, нарешті, протопитися до храму. Вони побачили бронзову статую бога Сатурна з кривим садовим ножом у руці серед хліборобського знаряддя, яке алегорично зображало скотарські та польові роботи. Порожниста всередині статуя була наповнена олією на знак заможного сільського життя.

— Дивись, дивись, — сказав Метробій, — он божественний верховний жрець Юлій Цезар. Він щойно приніс жертву на честь бога і тепер, скинувши жрецькі шати, виходить з храму.

— Як на нього дивиться Семпронія!.. Яка вона красуня і розумниця!

— Дивись, як блищать її пристрасні чорні очі!.. Як чарівно усміхається вона до Юлія Цезаря!..

— А скільки інших дівчат і матрон переслідують Цезаря ніжними поглядами!

— Глянь на руду Фавсту...

— О, це — донька мого безсмертного друга Луція Корнелія Сулли Щасливого...

— Що ти був другом цього чудовиська — ми знаємо, тож не треба нагадувати нам про це на кожному кроці.

— О, що там за галас?

Всі обернулися до дверей храму, звідки долинали ще голосніші вигуки на честь Сатурна.

Новий натовп, що проривався до храму, враз відтіснив усіх до стін і колонади. Півсотні худих, виснажених людей несли на руках міського претора, мов якогось тріумфатора, і кожен з них тримав у руці розкуті залізні кайдани.

— А-а... Зрозуміло... Це злочинці, що в Мамертінській в'язниці чекали вироку. За святковим звичаєм, їх тепер помилували, — сказав Лукрецій.

— Ну і, за звичаєм, вони прийшли сюди почепити свої кайдани перед вівтарем Сатурна, — додав Метробій.

— А поглянь лишень, який страшний Катіліна! — сказав Кассій, показуючи у тому напрямку, де, втупивши очі в одну з молодих весталок, стояв грізний патрицій. — Що й казати... він жорстокий навіть у коханні. Подивіться-но, яким звірячим, жорстоким поглядом зиркає він на сестру Теренція.

Арторікс теж побачив патриція, і його очі радісно заблищали. Він було почав щосили, проте ввічливо пробиравися крізь натовп до Катіліни. Але одно — хотіти, а інше — змогти: тільки за півгодини йому пощастило стати поруч із Луцієм Сергієм. Він прошепотів йому на вухо:

— Світло і свобода.

Катіліна здригнувся, рвучко обернувся і, насупивши брови, суворо і майже загрозливо спитав штукаря, вдивляючись у нього сірими очима:

— Що це значить?

— Від Спартака, — тихо відповів Арторікс. — Я прийшов з Апулії до тебе, славетний Катіліно, щоб поговорити про надзвичайно важливі справи.

Патрицій знову пильно подивився на молодого штукаря і сказав:

— Я тебе вислухаю... ходімо зі мною... вийдемо з храму... потім іди за мною назирці... поки дійдемо до якогось відлюдного місця.

І з властивою йому байдужістю та зневагою до інших людей він почав прокладати дорогу могутніми ліктями та ще й люто покрикувати металічним голосом, щоб не плутались у нього під ногами, і швидко вийшов з храму. Арторікс невідступно ішов за ним.

Проминувши храм Геркулеса, Катіліна спинився біля невеликого храму богині невинності.

Арторікс виклав доручення Спартака. Зі щирим запалом змалював він міць гладіаторських легіонів. Вміло полестив самолюбству Катіліни, переконливо довів, що хоробрість цих випробуваних у стількох битвах шістдесяти тисяч рабів незмірно зросла б, якби їх вождем став Луцій Сергій Катіліна. За короткий час їхня кількість могла би подвоїтися, і, йдучи від перемоги до перемоги, він міг би за якийсь рік з непереможним військом підступити до воріт Рима.

Кривавим вогнем заблищали очі Катіліни, страшенно напружилися м'язи його лютого, виразного обличчя; він конвульсивно стискував велетенські кулаки і зітхав, як хижий звір.

Коли Арторікс закінчив говорити, Катіліна уривчасто відповів:

— Ти дуже спокушаєш мене... юначе... І я не знаю... бо не стану приховувати від тебе, що мені, римлянинові і патрицію... непоборно огидна думка стати на чолі війська рабів... хай навіть мужніх... та все ж рабів, бунтівників... Проте... спокуса мати під своєю рукою таке могутнє військо... мені, народженому для великих справ, мені, що й разу не мав навіть управління провінцією... почуваю, що ця думка...

— Не запаморочить твого мозку, не затьмарить твого розуму настільки, щоб ти забув, що ти римлянин, патрицій і що коли треба знищити владу олігархії, то руками вільних, а не руками зрадників-рабів.

Слова ці вимовив високого зросту, гордовитий на вигляд патрицій років тридцяти.

— Лентул Сура! — скрикнув здивований Катіліна. — Ти тут?

— Так. Я йшов слідом за тобою, бо мені здався підозрілим оцей чоловік. Я вже не раз тобі пророкував, що долею призначено трьом Корнеліям володіти Римом. Корнелій Цінна і Корнелій Сулла вже правили, третій, кого доля обрала панувати над Римом, — ти! І сьогодні я хочу завадити тобі зробити хибний крок, який замість того, щоб наблизити тебе до мети, віддалить од неї.

— Отже, Лентуле, ти думаєш, що трапиться інша нагода, така ж сприятлива, як ця, що її нам тепер пропонує Спартак? Ти справді віриш, що згодом ми зможемо мати під рукою таке саме військо, як у гладіаторів, щоб досягти своєї мети?

— Я думаю, що, зв'язавшись з ними, ми тільки накличемо на себе ненависть народу всієї Італії. Адже ми воювали б тоді не за інтереси римського плебсу, не за інтереси знедолених і розорених боргами римських громадян, а на користь варварів, ворогів римської культури. І коли б із допомогою наших друзів вони стали господарями Риму, то, гадаєш, вони дотримувалися б будь-яких законів?.. Думаєш, вони дали б нам владу?.. Адже кожен рим-

ський громадянин — ворог їм, і вони затягли б нас у взаємні чвари і вбивства.

В міру того як усе твердіше і переконливіше говорив Лентул, кожен рух Катіліни свідчив, що в ньому згасає недавній запал. Коли Сура кінчив, Катіліна понуро опустив голову, глибоко зітхнув і пробурмотів:

— Твоя думка ріже начисто, немов добре нагострений іспанський клинок.

Арторікс хотів щось відповісти Лентулові, але той владним жестом спинив його і сказав:

— А ти повертайся до Спартака і скажи, що ми дивуємося вашій доблесті, але нам з вами не по дорозі. Ми — римляни насамперед. Усі чвари вщухають на Тибрі, коли вітчизні загрожує справжня небезпека. Скажи йому, хай скористається з щасливих обставин і веде всіх вас за Альпи, кожного до свого краю. Дальша війна в Італії буде для вас згубною. Іди, і хай супроводять тебе боги!

З цими словами Лентул Сура взяв попід руки мовчазного, глибоко замисленого Катіліну і повів із собою.

Арторікс довго дивився їм услід. Його думки перервав Ендіміон: собака плигав і лизав руки своєму хазяїнові. Удаваний штукар схаменувся і поволі пішов у напрям до Гермальської курії.

Охоплений сумними думками, Арторікс не помічав, що за ним уже давно стежить Метробій. А той то йшов позаду, то забігав уперед і не зводив з нього очей. Тільки на широкому майдані біля Гермальської курії Арторікс помітив комедіанта і зразу ж упізнав його, бо сам досить довго жив на куманській віллі Сулли, де Метробій був частим гостем. Тому Арторікс дуже стривожився, побоюючись, щоб Метробій часом не впізнав у ньому гладіатора Сулли. Трохи повагавшись, він, щоб уникнути біди, вирішив прискорити ходу, сподіваючись, що Метробій був тут випадково і не впізнав його. В гіршому випадку Арторікс сподівався сховатися від нього в натовпі.

Здавалось, доля сприяла Арторіксові. Біля одного із сусідніх патриціанських будинків у цей час товпилося багато людей зі свічками в руках. Це були клієнти сенатора; вони, за звичаєм, прийшли подарувати своєму патронові свічки.

Пірнувши у натовп, Арторікс увійшов у дім патриція. Воротареві він заявив, що прийшов до господаря запро-

понувати виставу клієнтам на подяку за принесені подарунки.

Воротар пропустив його разом із клієнтами через передпокій до атрію. Арторікс добре знав, що дома багатих римлян будувались за однаковим зразком, тому він одразу подивився, чи має цей дім інший вихід через сад.

Впевнившись, що другий вихід є, Арторікс скористався метушнею рабів і гостей, пройшов через атрій, криту галерею і довгий коридор у садок.

На виході він сказав іншому воротареві, що вже дав у присутності господаря виставу, що йому негайно треба йти в своїх справах, бо його чекають в іншому місці. І попросив випустити його через ці двері, бо, мовляв, головний вихід увесь забитий людьми. Воротареві прохання штукаря здалося законним, і, відчинивши двері, з найлюб'язнішою усмішкою він випустив його в провулок.

Почало смеркати, і Арторікс вирішив тепер якнайшвидше вийти з міста через найближчу браму. Він дійшов аж до річки і швидко опинився на перехресній вулиці, що тяглася понад лівим берегом Тибру від Річкової брами до Троїстих воріт. Віддалена од середини міста, ця вулиця була майже безлюдна, і тиша порушувалася тут тільки шумом річки, каламутної і повноводної після останніх дощів.

Арторікс пройшов уже майже триста кроків цією вулицею, коли йому здалося, що він чув позаду себе чийось швидку ходу. Він зупинився на мить і прислухався — кроки наближались. Тоді він засунув руку під куртку, витяг кинджал і швидко пішов далі.

Скориставшись поворотом вулиці, Арторікс сховався за товстим стовбуром одного з дубів, що росли обабіч вулиці. Він хотів перевірити: був це знову Метробій чи якийсь гордодянин, що поспішав у своїх справах. Незабаром він почув захекане дихання того, хто наближався, і побачив його постать. Це був Метробій.

Не бачачи більше перед собою Арторікса, Метробій спинився, озирнувся навколо і голосно спитав сам себе:

— Та куди ж він подівся?

— Я тут, друзяко Метробію, — озвався Арторікс, виходячи із засідки.

Метробій відступив на кілька кроків убік, де низька стіна, заввишки в половину людського зросту, відгоро-

джувала вулицю од річки, і м'яко та влесливо проговорив:

— А-а! То це справді ти, любий мій гладіаторе... Я впізнав тебе... і тому пішов за тобою... Пам'ятаєш, ми познайомилися на віллі Сулли в Кумах... Ну і тепер я хочу запросити тебе повечеряти разом... Хильнемо добрячого фалернського винця...

— На вечерю до Мамертінської в'язниці хотів би ти повести мене, старий зраднику! — тихо, з погрозою в голосі сказав Арторікс, підходячи до комедіанта. — Щоб моє тіло, розп'яте на хресті, послужило вечерею гайворонню Есквілінського горба.

— Та ні, що це ти вигадуєш?.. — відповів тремтячим голосом Метробій, весь час задкуючи навскоси в той бік, звідки прийшов. — Нехай спалить мене Юпітер своєю блискавкою, якщо я не хотів справді похастувати тебе найкращим фалернським...

— То каламутної води жовтого Тибру ти нап'єшся цього вечора, підлий п'янюго! — прошепотів гладіатор і, скинувши додолу драбину, мотуз, мавпу, підбіг до старого лицедія.

— Гвалт!.. Рятуйте!.. Друзі мої!.. Вбивають!.. — кричав комедіант, прожогом тікаючи до Нової вулиці. Та не встиг він докінчити заклик на допомогу, як Арторікс, з кинджалом у зубах, наздогнав його і дужими руками схопив за горлянку.

— А, боягузе... ти запросив ще й приятелів на вечерю, яку мені пропонував!.. Так і є... он вони... біжать...

Обидва побачили освітлену смолоскипами юрбу рабів і клієнтів, що саме звернули з Нової вулиці на берег Тибру і бігли на крики комедіанта. Тоді Арторікс кілька разів ударив комедіанта кинджалом у груди, глухо, крізь зуби промовляючи:

— Вони не встигнуть урятувати тебе і схопити мене... мерзенний паскудо!

Він підхопив обома руками закривавленого напівмертвого міма і через мур кинув у річку, гукнувши:

— Це буде перша і остання вода, яку ти пив, старий п'янюго!

За цими словами почувся сплеск води і крик Метробія, який зник у каламутних хвилях.

— Метробію... ми тут!..

— Не бійся!

— Бути на хресті підлому гладіаторові!..

— Він не втече! — гукали разом раби й городяни, які були вже на відстані п'ятдесяти — шістдесяти кроків од Арторікса.

А гладіатор зірвав із себе плащ, кинув у річку пса, потім скочив на мур і стрибнув у воду.

— Допоможіть!! Умираю... Допо... — ще раз пролунав крик Метробія.

Юрба, що прибігла на допомогу, була вже на місці кривавої драми. Всі метушилися вздовж стіни, гукали про допомогу комедіантові, але нічого не робили, щоб його врятувати.

А тим часом Арторікс швидкоплив напереріз течії, прямуючи до протилежного берега.

Поки з того берега вслід йому слали прокльони і оплакували долю Метробія, гладіатор щасливо дістався до другого берега, швидко попростував до Янікульського горба і незабаром зник у пітьмі, що все щільніше оповивала вічне місто.

Розділ XVIII

КОНСУЛИ НА ВІЙНІ. — КАМЕРИНСЬКА БИТВА. — СМЕРТЬ ЕНОМАЯ

Після того як було втрачено всяку надію мати своїм вождем Луція Сергія Катіліну, гладіатори прийняли пораду Спартаканавесні вирушити до Альп. Після переходу через Альпи гладіаторському війську розділитися, кожному повернутися до своєї країни і там намагатися підняти населення проти римлян. Спартак, обдарований розумом і проникливістю, що зробило його одним з найвидатніших полководців свого часу, зрозумів, що довша війна проти Риму в самій Італії може закінчитися лише перемогою квіритів.

Тому в кінці січня 71 року він виступив з Апулії на чолі двадцяти легіонів по п'ять тисяч бійців у кожному, — всього понад сімдесят тисяч прекрасно навчених і добре озброєних воїнів, — і приморським шляхом рушив через Самній.

Після десятиденного походу, дійшовши вже до землі пелінгів, фракієць довідався, що консул Лентул Клодіан збирає в Умбрії військо, приблизно з тридцяти тисяч бій-

ців, щоб перетнути йому шлях до річки Пад. Водночас з тилу на нього мав виступити з Лацію другий консул — Геллій Публікола, щоб своїми трьома легіонами і допоміжним військом відрізати гладіаторам шлях до порятунку і можливість повернутися в Апулію.

З усього було видно, що Сенат настільки занепокоєний цією війною і наляканий її небезпечністю, що послав у похід обох консулів. Вважаючи це дуже важкою справою, він дав їм дві величезні армії і наказав назавжди покінчити з гладіатором.

Обидва консули, тільки-но ставши до виконання своїх обов'язків, зібрали армії: один — у Лації, другий — в Умбрії. Очевидно, досвід цієї війни — поразки претора Варинія, квестора Коссинія і навіть Ореста — нічого не навчили ні Лентула, ні Геллія. Консули чи то через заздрощі та суперництво, чи з неправильних міркувань не подумали спільно виступити проти Спартак.

Тому Спартак, довідавшись про наміри ворога, прискорив своє просування через Самній, вирішивши спочатку атакувати Геллія, якого сподівався зустріти надорозі між Корфінієм та Амітерном.

Дійшовши сюди, він через місцевих рабів, які не намілювалися втікати до табору гладіаторів, але подавали їм величезну допомогу шпигунством, дізнався, що Геллій усе ще перебуває в Анагнії, чекаючи кінноту, і що він не рушить звідти раніш ніж через два тижні.

Тоді вождь гладіаторів вирішив іти далі через землі піценів, де сподівався зустріти Лентула, який ішов з Умбрії, і розбити його. Потім він міг би повернути трохи назад, щоб розгромити Геллія і йти до річки Пад або, не звертаючи на нього уваги, просуватися до Альп.

В Аскулі Спартак дізнався від своїх численних вірних розвідників, що Лентул вирушив з Перузії через Камерін. Тоді Спартак зупинився на сильній позиції, ще більше її укріпив, збудувавши табір. Тут він вирішив чекати чотирьох днів, які потрібні консулові, щоб дійти до Камеріна, де Спартак збирався зустрітися з ним у бою.

Вранці другого дня після побудови табору Спартак на чолі тисячі вершників виїхав розвідати місцевість. Він їхав попереду свого загону, охоплений невеселими думками.

Про що він думав?

Відтоді як Евтібіда стала коханкою Еномая і запаморочила йому голову своїми похвалами його здібностям, Еномай став похмурий, мовчазний. Кілька разів він показував, що вже не відчуває до Спартака колишньої поваги й любові. На військовій нараді начальників під Гнатією, після того як Катіліна відмовився очолити гладіаторське військо, лише один Еномай виступив проти рішення йти через Альпи до своїх країн. Свою незгоду прийняти цю пораду він висловлював різко і брутально стосовно Спартака, вживав якісь темні й загрозливі слова. Щось плутано і загадково говорив про тиранію, про зарозуміле властолюбство, якого, мовляв, більше несила терпіти, про те, що гладіатори повстали заради рівності, але це слово стало порожнім звуком при диктатурі, яку вони терплять і яку вже годі терпіти, мов малим дітям, що в усьому слухаються вчителя.

Спартак схопився, страшенно розгніваний дикою вихваткою германця, потім примусив себе сісти і відповісти ласкаво і лагідно, заспокоюючи дорогу йому людину. Але Еномай, побачивши, що Крікс, Гранік та інші начальники схвалюють думку Спартака, розлючений вибіг з намету, не бажаючи бути присутнім на нараді своїх братів по зброї.

Тому протягом цих останніх днів фракієць був дуже стурбований поведінкою Еномая. А той уникав зустрічатися з ним. Коли ж випадково їм доводилося розмовляти один з одним, то Еномай ніяковів, відмовчувався і не хотів давати ніяких пояснень.

Еномай став озлоблений і зухвалий через підбурювання Евтібіди, але počував, як згасає його гнів при зустрічах зі Спартаком, таким лагідним, дружнім і безмежно простим у своїй величі. Чесна душа германця поставала проти намовлянь грекині, коли він зустрічався з великим полководцем.

Спартак шукав і не знаходив причини, які могли викликати таку несподівану зміну в Еномаєві. А тому що Евтібіді, яка вдавала з себе покірне ягнятко, вдалося зберегти в таємниці свій злочинний зв'язок з начальником германців, то чесному, щирому Спартакові не пощастило дізнатися про чорні інтриги Евтібіди, в яких вона так заплутала Еномая. Йому й на думку не спадало, що в дивний, незрозумілий поведінці його друга могла щось значити Евтібіда, про неї він майже ніколи не згадував.

Повернувшись із розвідки навколо Аскула, сумний і заклопотаний Спартак увійшов до свого намету і послав одного з контуберналів запросити Еномая до себе.

Контубернал пішов з преторію виконувати наказ; але тільки-но Спартак сів і віддався своїм думкам, як той уже повернувся.

— Я йшов шукати Еномая, — сказав він, — і зустрів його, коли він ішов до тебе... Ось він сам.

Юнак посторонився, щоб дати дорогу Еномаєві, який спинився перед Спартаком і похмуро сказав:

— Привіт тобі... верховний вождю гладіаторів!.. Мені треба з тобою поговорити і...

— Ї мені треба з тобою поговорити, — перебив його Спартак, встаючи з місця, і дав знак юнакові вийти.

Коли той вийшов, він лагідно й ласкаво звернувся до Еномая:

— Прошу завітати, Еномаю, брате мій! Говори, що ти хотів мені сказати?

— Я хотів... — загрозово й зневажливо, хоч і опустивши очі додолу, почав германець. — Мені... настогидло... бути іграшкою... твоїх примх... бути рабом, як у римлян... Я хочу воювати, але не хочу нікому служити...

— О, присягаюся блискавицями Юпітера! — вигукнув Спартак, складаючи руки і зводячи очі догори. — Та ти, мабуть, збожеволів, Еномаю, і...

— Присягаюся шовковими косами Фреї! — перебив його германець, підвівши голову і втупивши в Спартака палючий погляд своїх невеличких очей. — Я не збожеволів!

— Хай захистять тебе боги! Про які мої примхи ти кажеш і коли це я намагався зробити іграшкою тебе чи будь-кого іншого з наших товаришів по недолі і по зброї?

— Та... я цього не кажу... і не знаю, чи ти... — відповів Еномай, знову опускаючи очі додолу і плутаючись у словах. — Я не знаю, чи ти... але я знаю, що, зрештою, і я людина...

— Звичайно, чесна і мужня людина, яких мало було! Таким ти був раніше, таким можеш бути й надалі! — сказав Спартак, впираючись допитливим поглядом своїх огненних очей в Еномая. — Але до чого тут те, що ти сказав?.. Коли ж це я пробував зневажати тебе чи будь-кого у нашому таборі? Що примусило тебе таке підозрювати?..

Звідки походить оце твоє незрозуміле ставлення до мене?.. Чим я тебе скривдив?.. У чому я завинив — чи то перед тобою, чи перед тією справою, яку взявся здійснити і якій віддаю усе своє життя?

— Скривдив... Завинив... сказати правду... зовсім ні... ти мене не ображав... І ти нічим не завинив перед нашою справою... Навпаки, здібний полководець... та ще й непереможний, ти довів це... Ти перетворив юрби гладіаторів, які збіглися до тебе, у дисципліноване і грізне військо... і... і... зрештою... мені нема чого на тебе нарікати...

Так відповів Еномай. Його мова, спочатку похмура, сердита, поступово, майже непомітно ставала тихою, покірною і закінчилася лагідно та приязно.

— То чому ж ти так змінився? За що ти на мене гніваєшся? Адже щоразу мене обирали вождем проти моєї волі. Хіба я не поводився завжди з усіма моїми товаришами по недолі й особливо з тобою як щирий друг, як товариш по зброї?

— Ні... Спартак... не говори так зі мною... і не дивись на мене так докірливо... — буркотливо і водночас зворушено відповів Еномай. — Я не говорив... не мав наміру тобі цього сказати...

— Якщо я наполягаю на тому, щоб повернутися до наших країн, то лише тому, що, довго й ретельно поміркувавши, зрозумів: воюючи в самій Італії, ми ніколи не зможемо остаточно перемогти Рим. Завоювати Рим!.. Перемогти його могутність!.. Знищити владу тиранів!.. Та невже ти не розумієш, що від цієї думки моє серце тремтить радістю? Ця думка мучить мене навіть у снах, вона позбавляє спокою мої ночі!.. Стати більш великим, ніж Бренн, Пірр і Ганнібал!.. Домогтися того, чого не змогли здійснити славетні полководці! Хіба не було б це великою справою?.. Але Рим, коли на нього нападають у самій Італії, — це Антей, повержений Геркулесом; він підіймається знову ще дужчий, ніж був раніше. Після розгрому одного їхнього війська — що забере немало сил і крові — Рим за кілька днів спорядить проти тебе друге військо, потім третє і нарешті виставить шістдесят — сімдесят легіонів, якими нас розчавить остаточно. Щоб здолати Антея, божественний Геркулес уже не кидав його на землю, а задушив у своїх могутніх руках. Щоб подолати Рим, нам

слід підняти проти нього всі поневолені ним народи, рушити на Італію з усіх боків і все міцніше стягувати кільце навкруги стін Сервія Туллія. Треба вторгнутися сюди навалом в шістсот — сімсот тисяч бійців і тоді розтрошити, задавити назавжди цей проклятий народ і це прокляте місто. Ось єдиний спосіб перемогти Рим, єдиний шлях до знищення його влади. І якщо це не вдасться нам, то вдасться нашим онукам, правнукам, але тільки так це може здійснитися. Всяка інша боротьба, всяка інша війна проти римської могутності неможливі. Мітрідат буде розгромлений, як був розгромлений Ганнібал, народи Рейну і парфяни — як були розгромлені карфагеняни, греки та іберійці. Ніщо, крім спільної боротьби всіх поневолених народів проти єдиного гнобителя, не зможе дати перемогу над цим гігантським спрутом, який повільно, поступово простягає свої шупальця на весь світ.

Спартак говорив пристрасно і натхненно. Його очі блищали. І Еномай, людина в душі чесна, щиро віддана Спартаківі, мимоволі знову захопився фракійцем, піддався зачаруванню його палкого красномовства і почував, як згасає в його серці гнів, який з такими труднощами роздмухало підступне інтриганство Евтібіди. Коли ж вождь гладіаторів закінчив говорити, германець сам не помітив, як опинився біля нього, наче з благанням простяг руки до прекрасного, величного поборника свободи рабів, обличчя якого здавалося в цю хвилину ніби осяяне якимось незвичайним світлом, і схвилювано прошепотів:

— О, прости... Спартак, прости!.. Ти не людина, а напівбог!

— Ні... я найщасливіший з людей, бо в тобі знову знаходжу мого брата!.. — вигукнув зворушений фракієць і розкрив обійми.

Еномай кинувся йому на шию і прошепотів:

— О Спартак, Спартак... я шаную і люблю тебе ще дужче, ніж раніш.

І друзі замовкли в міцних братерських обіймах. Першим відірвався Спартак і схвилювано спитав германця:

— А тепер скажи, для чого ти йшов до мене?

— Я?.. Та... я уже й сам не знаю... — зніяковіло і збентежено відповів Еномай. — Та й навіщо тепер про це згадувати?

Він якусь мить помовчав і жваво додав:

— Ну, коли я вже прийшов до тебе, то прошу у тебе для себе і моїх германців найнебезпечнішого місця у наступній битві з консулом Лентулом.

Спартак з ласкавим усміхом поглянув на нього і сказав:

— Завжди той самий! Однаково відважний і чесний! Матимеш найнебезпечніше місце.

— Отже, ти мені це обіцяєш?

— Так! — відповів полководець і подав Еномаєві руну. — Ти знаєш, що в моєму серці немає місця ні для страху, ні для облуди!

Вони ще трохи поговорили і вдвох пішли з Преторію, Спартак хотів пройти з Еномаєм до наметів його германців. Та через кілька кроків їх поспішно наздогнав Арторікс, якого Спартак три дні тому посилав з тисячею вершників до Реати роздобути відомості про військо Геллія. Він щойно повернувся і, дізнавшись, що Спартак пішов з Еномаєм, побіг за ним слідом.

— Привіт тобі, Спартак! — сказав він. — До Геллія прибула одна частина його кінноти, і він вирушив уже з Анагнії. Його нападу слід чекати не пізніше як через п'ять діб.

При цій звістці Спартак замислився. Трохи згодом він сказав:

— Ну, то завтра ввечері ми знімемо табір і вирушимо до Камеріна. Дорога туди важка, але за десять годин пройдемо її і прибудемо на місце післязавтра перед полуднем. Лентул, певно, надійде туди післязавтра увечері або, найпізніше, — ранком четвертого дня. Його військо буде стомлене переходом, а ми встигнемо відпочити, сміливо нападемо на нього й розіб'ємо. Потім одразу ж повернемо проти Геллія і розгромимо його. А після всього безборонно продовжимо просуватися до Альп. Якої ти думки про все це, Еномаю?

— Чудовий задум, гідний справді великого полководця! — відповів Еномай. Коли Спартак відпустив Арторікса, Еномай повів фракійця до свого намету і запросив до вечері разом із своїми контуберналами. Не було тільки Евтібиди: вона мала досить причин уникати зустрічі зі Спартаком і не показуватися йому на очі.

У дружній розмові за келихом терпкого, але міцного тронтського вина непомітно минуло кілька годин. І тіль-

ки набагато пізніше від першого смолоскипа Спартак вийшов з намету германця.

Тільки-но Еномай залишився сам, як Евтібіда, розпустивши по плечах руде волосся, з'явилася з окремої кімнатки, влаштованої для неї у наметі воєначальника германців. Схрестивши руки на грудях, вона стала напроти Еномая.

— Отже, — запитала Евтібіда, — Спартак знову поведе тебе, куди йому заманеться, як веде свою коняку? Знову він буде користатися з твоєї сили та хоробрості, щоб самому бути зверху?

— О, ти знову за своє?.. — з глухою погрозою в голосі озвався германець і люто зиркнув на дівчину. — Коли ти нарешті припиниш свої підлі наклепи? Коли ти перестанеш отруювати мені кров своїми нашіптуваннями? Ти лютіша, ніж вовк Фенріс, тричі проклята жінко!

— Гаразд!.. Чудово!.. Присягаюся всіма богами Олімпу!.. Тепер, брутальний дикуне, дурний, безмозкий, мов тварина, ти обертаєш на мене свою потворну лютю. Так мені й треба, необачній жінці, що любить тебе, хоча слід було б зневажати!.. Чудово!.. Я цього заслуговую!..

— А навіщо тобі, люблячи мене, вимагати від мене ненависті до звияжного, великодушного Спартака?

— О дурню, колись і я була повірила його удаваній доброчесності й вірила, що він не людина, а якийсь напівбог. Та мимоволі змушена була переконатися, який він облудний, який нещирий у кожному вчинку, в кожному слові. Я дізналася, що тільки єдине полум'я зігріває його душу — це полум'я честолобства. О тепер я бачу, що ти дурніший од вівці.

— Евтібідо! — немов придушений лев, рикнув на неї і весь затрясся від люті Еномай.

— Я не боюся твоїх погроз! — зневажливо сказала грекня. — Краще б не вірила я твоїм словам любові, то могла б ненавидіти тебе так, як тепер зневажаю.

— Евтібідо! — глухо крикнув Еномай, розлючено схоплюючись з місця з грізно піднятими кулаками.

— Ну, сміливіше! — гордовито і зухвало промовила вона, підступаючи до гладіатора. — Ну, вперед, сміливцю, бий, души своїми звірячими лапами бідолашну дівчину!.. Це уславить тебе більше, ніж убивати своїх суперників у цирку!.. Ну-бо! Сміливіше!

Еномай кинувся до Евтібіди у пориві дикої люті, але, схаменувшись, високо підняв руки, якими готовий був уже схопити дівчину, і, задихаючись від гніву, крикнув:

— Іди геть... іди, ради своїх богів... поки я не втратив останньої краплі розуму.

— Ї це все, що ти можеш мені сказати?.. Ї це все, що ти можеш відповісти жінці, яка тебе кохає, єдиній на весь світ людині, яка тебе любить?.. Оце так ти платиш мені за мою любов? Цим віддячуеш мені за ласку і піклування, якими я тебе оточую? Така мені нагорода за те, що цілі місяці я тільки й думала, що про твою славу, про твої успіхи?.. Добре!.. Хай буде так... Я повинна була цього чекати... От і роби після цього людям добро!.. — заговорила вона тихіше, ніби до себе самої, повільно ходячи по намету, як тільки побачила, що Еномай знеможено сів на стілець. — Піклуйся про щастя інших, коли за це отака дяка! Так мені, дурній, і треба! Але мусила ж я думати про тебе? Мушу терпіти і твій звирячий гнів і жахливі образи, щоб урятувати від мерзенних інтриг, які проти тебе замишляють?!

Потім вона заговорила ще тихіше, і голос її поступово затихав до тремтливого схвильованого шепоту:

— Я мусила б дозволити розтоптати тебе, дати тобі загинути... Ах, якби я могла!.. То принаймні не довелося б сьогодні терпіти цієї муки, гіршої за саму смерть... А тепер терпіти образи від тебе... якого я так кохала... який був для мене дорожчим за життя... Ні, цього занадто... якими б не були колишні провини, але цього я не заслужила.

І вона гірко, невтішно заридала.

Цього було досить, щоб спантеличити бідного Еномая. Його люті поступово заступали сумніви й невпевненість, а потім з'явилися жаль, ніжність і любов. Коли Евтібіда, затуливши обличчя руками, попрямувала до виходу з намету, він підбіг до неї й улесливо проговорив:

— Евтібідо... пробач мені... я не знаю тепер, що мені робити, що казати... не залишай мене так, прошу тебе!..

— Геть від мене заради богів-покровителів Афіні! — відповіла Евтібіда, гордо підіймаючи голову і зневажливо дивлячись на германця. — Одійди! Дай мені спокій, я піду десь в іншому місці переживати свою ганьбу, своє горе і солодкі спогади про зневажене, розбите кохання...

— О, ніколи... ніколи!.. Не допущу, щоб ти пішла... Я не дозволю тобі так піти... — казав германець, хапаючи дівчину за руки і м'яко намагаючись відтягти її в глиб намету. — Вислухай мене, дуже тебе прошу...

— Знову слухати лайку?.. Облиш, пусти мене, Еномаю, щоб знову не зазнати тяжкої муки, коли ти накинешся на мене.

— Ні... ні... Евтібідо... не подумай, що я на це здатний... Вислухай мене, бо інакше я тут при тобі переріжу собі горло! І він вихопив з-за пояса кинджал.

— О ні!.. Ні!.. Присягаюся блискавками Юпітера!.. — вигукнула грекinya, удаючи, ніби справді злякалася, і з благанням простягла до велетня свої маленькі руки.

— Твоє життя для мене надто дороге... надто дорожчине... — тихо і сумно додала вона. — Мій любий Еномаю... мій коханий!

— О моя Евтібідо, — вимовив гладіатор ніжним, повним любові голосом, — прости мені божевільний гнів... прости... прости...

— О славне серце, о найблагородніша душа! — схвильовано промовила дівчина, радісно засміявшись, і киїнулася на шию велетневі, який уже стояв перед нею навколїшках. — Я теж повинна просити у тебе пробачення за те, що довела тебе до такої лютї.

...І після перших міцних обіймів та поцілунків германця вона знеможено промовила:

— Я надто кохаю тебе... Я б не змогла без тебе жити!.. Пробачимо одне одного і все забудемо...

— О моя добра, моя щиросерда Евтібідо!..

Раптом вона перша відірвалась від нього і вкрадливо запитала:

— Ти віриш мені, що я тебе кохаю?

— О, вірю, вірю, так, як у всемогутнього безсмертного Одїна!

— То невже тоді, заради золотих стрїл Дїани, ти хоч на мить міг подумати, що я не бажаю тобі добра?

— Та я ніколи в цьому не сумнівався!

— А якщо не сумнівався, то чому ж не слухаєшся моїх порад? Чому все ще віриш лукавому другові, який тебе зраджує, а не жінці, яка тебе любить більше від себе самої, бажає бачити тебе великим і щасливим?

Еномай зітхнув і не відповів ні слова, тільки мовчки почав ходити по намету.

Так минуло хвилини дві, і ніхто з них не промовив і слова. Потім Евтібіда заговорила знову, ніби звертаючись до себе самої:

— Може, я попереджала його задля своєї вигоди? Може, я застерігала його від сліпої віри, властивої його щирій вдачі, одкривала йому очі на тенета, які чорна зрада готує для нього і бідолашних гладіаторів? Може, це все я робила для власної користі?

— Але хто тобі про це хоч раз сказав чи хто подумав? — спитав Еномай, зупиняючись перед дівчиною.

— Ти! — суворо крикнула грекиня. — Ти!

— Я? — здивувався Еномай.

— Так, ти! Бо кінець кінцем можливо тільки одне з двох: або ти віриш, що я тебе люблю і добра тобі зичу, — в такому разі ти мусиш вірити, що Спартак вас зраджує, або ти певен, що Спартак — людина чесна і благородна, — тоді ти повинен у мені вбачати зрадницю!

— Та ні ж, ні! — майже плачучи, скрикнув бідний германець. Він не був сильний у логіці й не знав, як відкараскатись од цих невблаганних доказів.

— Ну скажи сам, навіщо мені тебе зраджувати? — не відступала од свого Евтібіда.

— Пробач мені, Евтібідо, божество моє. Я не те що не думаю, мені й у сні не ввижалося, що ти могла чи хотіла б мене обдурювати. Адже ти дала стільки доказів твоєї любові... та... пробач мені... Я ніяк не доберу, навіщо, з якої речі став би Спартак зраджувати?..

— Навіщо? З якої речі? — повторила Евтібіда, підводячись і поволі підступаючи до Еномая, який увесь ніби знітився під її поглядом. — А скажи-но мені, довірливий дурню, чи не сам Спартак признався, що після битви під Фунді до нього приїздив консул Варрон Лукулл і пропонував йому високу посаду в іспанському війську, префектуру в Африці, якщо він згодиться вас покинути?

— Так, він про це говорив, але ж ти знаєш, як він відповів консулові...

— А чи ти розумієш, нещасний дурню, чому він відповів так? Та тому, що за ці послуги такої дяки йому замало.

Похнюпивши голову, Еномай знову почав мовчки ходити по намету.

— Тепер ці пропозиції повторено, подвоєно, потроєно, а він уже ні в чому вам не признається.

— Та звідки ти про все це знаєш? — спитав Еномай, зупинившись перед Евтібідою.

— А Рутілій поїхав же до Рима, переодягнувшись в апулійського хлібороба, щоб запропонувати Катіліні командувати гладіаторським військом... Невже ти віриш, що його посилали тільки заради цього?

— Але якщо...

— Це тільки ви можете вірити цьому хитрому і підступному чоловікові... Але не я, бо я перша зрозуміла, що цей посланець поїхав до Рима, щоб відновити переговори, які сам консул розпочинав ще у Фунді.

Еномай знову заходив по намету.

— Коли б це було не так, то чому посилали Рутілія, саме Рутілія, латинянина, та ще й вільнонародженого?

Еномай мовчав.

— І чому після таємничої смерті Рутілія, не порадившись ні з ким з вас, таких же вождів, як і він сам, та ще й сміливіших і доблесніших, Спартак послав свого вірного Арторікса, переодягненого штукарем? Чому саме Арторікса, коханця своєї сестри Мірци? Чому не когось іншого?..

І чому одразу після повернення Арторікса Спартакові раптом загорілося, щоб ви вирішили за всяку ціну вийти з Італії і повернутися до Фракії, до Галлії, до Германії? Еномай спинився мов укопаний.

— Чи ж природно це все, розумно, правильно, чесно? — після короткої паузи наполягала Евтібіда. — Як же це? Рим уже до того знесилений, що не може набрати легіони, щоб боронитися від переможного Серторія в Іспанії, від переможного Мітрідата в Азії... А ми у цей страшний для Риму час, маючи сімдесят тисяч добре навчених, добре озброєних, випробуваних у стількох битвах воїнів, замість іти на вороже місто, тікаємо від нього?.. Ну хіба ж це розумно?

Еномай стояв мовчки і тільки похитував головою.

— Лентул, Геллій, їхні дві армії... то байка, вигадана Спартаком, щоб якось виправдати цю ганебну, незрозумілу втечу, щоб приховати від людського ока страшну, надто очевидну зраду... Геллій... Лентул... і їхні армії! — ніби сама з

собою міркувала грекиня. — А чому розвідувати рух цього уявного війська Лентула сьогодні подався він сам з тисячею вершників? Чому стежити за вигаданим військом Геллія він послав знову-таки Арторікса? Чому завжди і скрізь він тиче свого Арторікса? Чому він не послав нікого з вас?..

— Твоя правда... шкода... але твоя правда... — ледь розбірливо промимрив Еномай.

— То заради всіх небесних богів! — з лютим завзяттям крикнула Евтібіда. — Прокинься нарешті від згубного сну, в якому тебе заколисує зрада!.. А коли потребуєш знати інші причини, що штовхають цю людину до зради, то згадай, що він безумно любить римську патриціанку Валерію Мессалу, вдову Сулли. Заради неї, заради свого почуття він усіх вас продасть римському Сенатові і в нагороду візьме кохану жінку, а разом з нею — вілли, багатство, почесні...

— Правда!.. Правда!.. — закричав Еномай, остаточно переконаний цим фатальним збігом доказів, адже вони незаперечно свідчили про зраду фракійця. — Зрада Спартака очевидна!

Евтібіда, очі якої спалахнули жорстокою радістю, ще ближче підступила до германця і з притиском видихнула йому в лице:

— То швидше! Чого ще чекаєш?.. Хіба хочеш, щоб тебе з твоїми вірними германцями заманили кудись у гірську ущелину, де вам доведеться без бою ганебно скласти зброю? Невже ти хочеш, щоб вас розпинали або на арені кинули хижим звірам на поталу?

— Ні!.. Ні!.. Присягаюся всіма блискавицями Тора! — оскаженіло вигукнув германець, схопив з кутка свій велетенський панцир, шолом і надів їх. Потім пристебнув до пояса меч.

— Ні! Я не дозволю йому продати мене!.. Зі своїми легіонами... негайно... йду з табору зради... — кричав Еномай.

— І завтра ж підуть за тобою галли, іллрійці і самніти, а з ним залишаться самі фракійці та греки. Ти станеш верховним вождем і один здобудеш славу за облогу та захоплення Рима... Йди... Йди... зроби так, щоб твої тихо піднялися... щоб без галасу за вами пішли також галльські легіони... Ми вирушимо цієї ж ночі... Слухайся поради тієї, яка тебе кохає... яка бажає бачити тебе найславнішим у світі!..

Через кілька хвилин букцини германських легіонів засурмили збір. Менш ніж за годину десять тисяч бійців Еномая зняли намети і вишикувалися в колони, готові покинути табір.

Ці легіони були розташовані поблизу головних, правих воріт табору. Еномай сказав пароль декуріонові варті біля воріт і наказав легіонам тихо виходити. Коли заграли збір у германців, підвелися й галли, їхні сусіди; деякі з них подумали, що має виступати все військо, інші — що до табору наблизився ворог. Всі посхоплювалися, нашвидкуруч озброїлися, вийшли з наметів і, не чекаючи ніякого наказу, примусили сурмачів узяти букцини і сурмити збір. Так один по одному всі легіони схопилися за зброю, в таборі почалася метушня, як то буває навіть з найдисциплінованішим військом при несподіваній появі ворога.

Одним з перших схопився і Спартак. Вискочив на поріг намету і спитав вартових, що сталося.

— Здається, йде ворог, — була відповідь.

— Як це?... Звідки?... Який ворог?... — питав він, ще більше вражений такою відповіддю.

Похапцем озброївшись, він вийшов і поспішив у глиб табору.

Там він дізнався, що Еномай зі своїми легіонами виходить із табору через головні ворота і що й інші легіони готуються йти слідом за ним, гадаючи, ніби такий був наказ Спартака.

— Що ж це?.. Невже він? — вигукнув фракієць, ударивши себе долонею по лобі. — Але ні!.. Це неможливо!

І при світлі смолоскипів, що вже горіли подекуди, він швидко попростував до воріт.

Коли Спартак підійшов до воріт, то вже другий германський легіон виходив з табору. Розштовхуючи бійців своїми могутніми плечима, він устиг перегнати останні лави і вийшов назовні. Потім пробіг чотириста — п'ятсот кроків до того місця, де на коні оточений контубернадами Еномай чекав, поки пройде його другий легіон.

Попереду біг якийсь воїн у повному озброєнні. Спартак упізнав у ньому Крікса, який, задихавшись від швидкого бігу, гукав голосно:

— Еномаю, що ти робиш?.. Що трапилось? Нащо ти підняв увесь табір?.. Куди йдеш?..

— Геть від табору зрадника! — громовим голосом, але байдуже відгукнувся германець. — І ти, коли не хочеш зі своїми легіонами бути за проданим у руки ворога, йди зі мною. І разом рушимо на Рим.

Вражений цими словами, Крікс хотів щось відповісти, але в цю мить підбіг Спартак і, важко дихаючи, сам гукнув до Еномая:

— Про яких зрадників ти базикаєш, Еномаю, на кого натякаєш?!

— Про тебе кажу, на тебе натякаю. Я воюю проти Риму і хочу йти на Рим. Не хочу йти в Альпи, щоб там, ніби через нещасливий випадок, потрапити до пазурів ворога.

— О всемогутній, всеблагий Юпітере! — сам не свій скрикнув Спартак. — Ти, здається, жартуєш, але запевняю тебе, що це найбрутальніший жарт, який будь-коли могла придумати людська голова...

— Не жартую я, присягаюся Фреєю!.. Не жартую, а говорю цілком свідомо!

— То ти мене за зрадника маєш? — сказав Спартак, задихаючись від обурення.

— Не тільки маю, а впевнений у цьому і оголошую про це привселюдно.

— Ти брешеш, підлий п'янице! — заревів Спартак і, вихопивши з піхов величезний меч, кинувся до Еномая, Той теж вихопив меч і спрямував свого коня назустріч Спартаківі.

Та Еномая в одну мить придержали його контубернали а Крікс, кинувшись уперед, схопив коня за вудила і так сильно шарпонував його, що осадив назад, крикнувши:

— Еномаю, якщо ти не збожеволів, як свідчать твої вчинки, то я скажу, що ти — зрадник, підкуплений золотом і намовляннями римлян...

— Що ти кажеш, Кріксе? — здригнувшись, сказав германець.

— Присягаюся всемогутнім промінням Белена! — оскаженіло вигукнув галл. — Тільки римський консул на твоєму місці вчинив би так, як ти!

Тим часом Арторікс, Борторікс, Фессалоній, Гранік та інші двадцять найстарших начальників обступили Спартак і почали умовляти його. Він заспокоївся, переміг свій гнів, вклав у піхви меч і промовив:

— Я певен, що якась з ериній говорить твоїми устами. Бо той Еномай, який був моїм побратимом під час небезпечної втечі з Рима до Капуї, у всіх страшних злигоднях і радощах від самого початку нашого повстання, той Еномай не міг би говорити так, як говориш ти нині. Я не знаю... Не розумію, проте, мабуть, ти і я стали жертвами жадливої інтриги, що з Рима невідомо як проповзла в наш табір. Але тепер не в цьому справа: коли б хтось інший, а не ти, якого я завжди любив, як брата, сказав оці слова, щойно вимовлені тобою, він уже був би мертвий... Тож іди!.. Кидай справу своїх братів і свої знамена... А я присягаюся тут перед твоїми легіонами, перед твоїми братами, присягаюся прахом мого батька, пам'яттю моєї матері, життям моєї сестри, всіма богами пекла і неба, що я не заплямував себе підлотою, в якій ти мене звинувачуєш. І якщо хоч на мить порушив я клятви, дані моїм товаришам по нещастю, то нехай вразять і спопелять мене блискавиці Юпітера! І нехай ім'я моє перейде до найдальших нащадків, заплямоване тавром найганебнішої зради!

Спартак виголосив цю клятву твердо й урочисто, його обличчя було бліде, але мужнє і спокійне. На присутніх вона справила сильне й глибоке враження і похитнула навіть дику впертість Еномая. Але раптом від головних, правих воріт долинув звук букцин третього легіону (першого галльського), і всі обернулися туди.

— Присягаюся богами пекла! — скрикнув Спартак, і його бліде обличчя аж пополотніло. — Значить, галли теж виходять?

І всі побігли до воріт.

Тоді Евтібіда, яка досі, опустивши забрало, трималася позад Еномая, майже закрита ним разом із своїм невеликим коником, схопила повід його коня і рішуче потягла шляхом, яким уже віддалялися обидва легіони германців. За Еномаєм і грекинею рушили й інші його контубернали.

У той час коли Крікс і Спартак поспішали назад до воріт табору, звідти виїхало тридцять германських лучників. Побачивши Спартака і Крікса, які йшли їм назустріч, вони загорлали:

— Ось Спартак!

— Ось цей зрадник!

— Смерть йому!

Вони разом витягли вперед ліві руки з натягнутими луками, націлилися в обох вождів, і їхній декуріон вигукнув:

— У тебе, Спартак, у тебе, Кріксе, у зрадників!

І тридцять стріл зі свистом полетіли у Спартака і Крікса.

Обидва ледве встигли прикритися щитами, в які вп'ялося немало стріл, а Крікс став попереду Спартака, прикривши його собою, і закричав:

— Ради вірності нашій справі стрибай через рів! Спартак перескочив придорожній рів і опинився на луках, за ним стрибнув Крікс. Це врятувало їх від нападу дезертирів. Облишивши Спартака і Крікса, вони пришпорили коней і подалися слідом за германськими легіонами.

— Прокляття дезертирам! — вигукнув Крікс.

— Хай консул Геллій порубає вас на шматки, — додав розлючений Спартак.

Уздовж рову швидко дійшли вони до воріт табору, де Арторікс і Борторікс, благаючи і лаючись, насилу стримували бійців третього легіону, які хотіли вже виходити з табору слідом за германцями..

Крікс швидко утихомирив їх. Він гучно вилаяв їх галльською мовою, назвав підлою наволоччю, збіговиськом розбишак, юрбою запродавців. Він швидко заткнув горлянку навіть найсвавільнішим і заприсягся Гезом, що — хай тільки розвидниться — він сам знайде і звелить розп'ясти підкуплених баламутів цього ганебного бунту. Галли одразу вгамувались і тихо та покірно, мов ягнята, посунули назад до своїх наметів.

У цей час Крікс раптом зблід, і його голос, спершу сильний та дзвінкий, ослабнув, захрип. Ледве тільки перші ряди легіону, що збунтувався, повернулися кругом, він похитнувся і впав на руки Спартака.

— О, ради богів! — болісно скрикнув фракієць. — Та тебе, мабуть, поранили, коли ти закривав мене від тих стріл?

І справді, одна стріла влучила Кріксові у стегно, а друга пробила кольчугу і застрягла між п'ятим і шостим ребром.

Його перенесли в намет, дбайливо перев'язали рани. Спартак сидів біля нього до ранку, охоплений скорботними думками, викликаними подіями цієї ночі. Він не тільки кипів гнівом на Еномая за його незрозуміле дезертирство, а й горював за десятима тисячами германців, які пішли назустріч небезпеці.

На світанку Крікс став наполягати, щоб було виконано те, що вони вирішили напередодні. І Спартак наказав своїм легіонам зняти табір і повів їх до Камерина. Туди він, як і передбачав, прибув пізньої ночі, а консул Лентул — на день пізніше.

Консул, не дуже обізнаний у воєнній справі, пройнятий зарозумілістю латинського патриція, вважав неймовірним, щоб чотири римські легіони — двадцять чотири тисячі воїнів разом із дванадцятьма тисячами допоміжного війська — не розгромили за чотири години шістдесят тисяч гладіаторів — це безладне, погано озброєне збіговисько, без честі, без віри, без дисципліни.

Тому, зайнявши вигідну позицію на горбах і виголосивши перед своїм військом бундючну, хвальковиту промову, що мала запалити серця легіонерів відвагою, він наступного дня зав'язав бій зі Спартаком. Спартак мудро зумів використати свою перевагу в кількості і менш ніж за три години бою майже з усіх боків оточив консула. І хоч з якою надзвичайною мужністю билися римські легіони, вони змушені були відступити, щоб уникнути удару з тилу.

Спартак вправно скористався з цього вагання противника. Він своєю одчайдушною хоробрістю так запалив гладіаторів, що ті навально кинулися на римлян, прорвали їхні лави і розгромили вщент, захопивши при цьому табір і обоз.

Радість нової блискучої перемоги, та ще й над одним з консулів, була, проте, для Спартака отруєна невідступною згадкою про другого консула, Геллія, який за цей час міг напасти на Еномая і вирізати його військо.

Тому другого дня після битви при Камерині він звелів зняти намети і рушив назад, до Аскула. Поперед війська, як звичайно, вислав численні загони кінноти під командуванням найрозсудливіших начальників, щоб вони приносили йому звістки про ворога.

Відпочивши біля Аскула, військо наступного дня вирушило в дорогу. Під Требулом до Спартака з'явився начальник усієї кінноти Мамілій зі звісткою про те, що Еномай став табором біля Нурсії, а Геллій, довідавшись, що від війська гладіаторів відокремився десятитисячний загін, поспішно вирушив проти нього, щоб знищити його на місці.

Давши відпочити своїм легіонам тільки шість годин, Спартак опівночі вирушив з Требула і через суворі скелі Апеннін попрямував до Нурсії.

За цей час консул Геллій Публікола прибув туди вночі з двадцятивосьмитисячним військом і на зорі напав на Еномая. Безрозсудний германець прийняв цей нерівний бій.

Жорстокою і кривавою була битва. Обидві сторони билися з однаковим завзяттям і понад дві години жодна з них не переважала. Та незабаром Геллій повністю розгорнув своє військо й оточив обидва германські легіони. З флангів на них насадила легка римська піхота, далматинські пращники вдарили з тилу, і незабаром германці були міцно затиснуті в кільце смерті. Побачивши, що надій на порятунок немає, вони вирішили загинути смертю хоробрих і, шалено б'ючись ще понад дві години, полягли всі, завдавши римлянам величезних втрат.

Одним з останніх упав Еномай. Він власноручно убив одного військового трибуна, одного центуріона, силу-силенну легіонерів і з незрівнянною хоробрістю, поранений, уперто бився один серед навалених навколо нього трупів, аж поки не впав, уражений одразу багатьма мечами в спину. Він дико застогнав і впав поруч Евтібіди, яка впала раніше.

Але тільки-но закінчилася ця битва, хрипкий звук букцин, що означав сигнал до атаки, сповістив переможців про наступ нового противника.

То був Спартак. Щойно прибув він на поле бою. Хоч його легіони були стомлені важкою дорогою, він розгорнув їх бойовим строєм і, проходячи між рядами, палкими словами закликав помститися за загибель поневолених братів.

Консул Геллій зробив усе можливе, щоб перешикувати свої когорти, і, слід сказати, вони надзвичайно швидко з'єднали й повернули фронт назустріч новому ворогові.

Почалася битва, ще запекліша від попередньої.

А в цей час на полі недавнього бою вмирущий Еномай глухо стогнав, зрідка вимовляючи ім'я Евтібіди. Оскільки нова битва відтягла римлян убік, то місце побоїща германців спорожніло, і серед вкритого трупами поля лиш де-не-де чулися слабкі зойки, болісні крики поранених і конаючих.

Кров струменіла з численних ран богатирського тіла Еномая, але його серце ще билось. В той час, коли в агонії він кликав кохану дівчину, вона підвелася з того місця, де впала. Видерши шмат туніки вбитого контубернала, вона перев'язала собі ліву руку, що була досить тяжко поранена. Геллій напав на них так несподівано, що Евтібіда не встигла перебігти до римлян або втекти кудись із поля бою, і тому змушена була взяти участь у битві. Діставши першу рану, вона вирішила за краще впасти між трупами, наваленими Еномаєм, і вдала із себе мертву.

— Ох!.. Евтібідо... О моя кохана... — дедалі тихіше гукав Еномай, обличчя якого вже застеляв покрив смерті. — Ти жива?.. Жива... Ох, я помру тепер... з радістю... Ах, Евтібідо... Пити... Дай мені хоч трошки води... і останній твій поцілунок...

А Евтібіда, бліда від хижої радості, озирала скорботне видовище безмежного поля бою, встеленого трупами, і злобно посміхалась. Її зеленкуваті очі тішилися, впивалися цією картиною, і, тільки надивившись на наслідки побою, вона обернулася до Еномая.

Крізь туман, що застеляв його очі, він побачив закритавлену дівчину і подумав, що вона смертельно поранена. Але помітивши злобний блиск її очей і лють, з якою вона, проходячи мимо, топтала й штовхала ногами навалені навколо трупи, він збагнув, що вона лише поранена, і, мабуть, легко. Страшна підозра майнула в його голові, проте він одразу ж відігнав од себе цю лиху думку і сказав тихо:

— Ох, Евтібідо... один поцілунок... дай ще мені... Ох, Евтібідо...

— Я поспішаю! — відповіла грекиня і, минаючи його, кинула на нього байдужий погляд.

— А!.. Блискавки... Тора... хай сплять тебе! — закричав з останніх сил Еномай. Він звівся на один бік, глянув їй услід жадливо розширеними зіницями і гукнув: — О!.. Тепер... я все розумію... паскудна куртизанко... Спартак невинний... Ти — потворне чудовисько!.. Будь тричі проклята!.. проклята... — І впав мертвий.

Евтібіда обернулася, насупилась і загрозово ступила кілька кроків назад, ніби хотіла кинутися на вмираючого, та, побачивши, що він сконав, рвучко простерла над ним розчепірені пальці і вигукнула:

— До пекла!.. І як я потішилася твоїм передсмертним розпачем, так хай всевишні боги дадуть мені побачити смерть ненависного Спартака!

І вона попростувала туди, звідки долинав гул нової битви.

Розділ XIX

БИТВА ПІД МУТІНОЮ. — ЗАКОЛОТИ. — МАРК КРАСС НА ВІЙНІ

Кінець битви, що зав'язалася між Спартаком і Геллієм, був ясний. Пробираючись між трупами, Евтібіда ще здалека побачила, як знесилено боронилися римляни від непереможного натиску гладіаторських легіонів, які вже розтягувалися праворуч і ліворуч з видимим наміром обійти противника з флангів. У цей час, коли смілива жінка спостерігала бій і думала, що нещасливий для римлян кінець його вщент руйнує її мстиві плани та жадану перемогу, мимо неї промчав білий кінь, укритий блакитним чапраком і в гарній збруї. Переляканий кінь, мов скажений, гасав по полю, кидався на всі боки, перескакував через гори трупів, натикався на них.

Евтібіда впізнала коня, що належав контуберналові Еномая, юному Узіліаку, який загинув у першій кривавій сутичці ранкового бою. Один з трьох її коней теж був білий, і кмітлива грекиня одразу збагнула, що цей кінь може стати їй у пригоді для нових зловісних намірів. Вона побігла туди, де метався кінь, і почала кликати його, клацаючи язиком та пальцями.

Але благородна тварина, ніби передчуваючи свою долю, замість того, щоб підійти до грекині, тікала від неї все далі. Раптом кінь спіткнувся і впав. Евтібіда, перестрибуючи через трупи, підбігла, схопила повід і допомогла коневі встати.

Схопившись на рівні ноги, тварина почала вириватись, але Евтібіда міцно тримала повід, заспокоювала словами, ласками, і стривожений кінь поступово заспокоївся, а далі зовсім скорився.

Тим часом розбиті частини війська Геллія, оточені з трьох боків поповненням — когортами гладіаторів, безлад-

но відступали до того самого поля, де вранці вони знищили германські легіони. Їх завзято переслідували воїни Спартака. Зі страшним «барра!» і лютими вигуками змикалися вони навколо римлян, щоб тут же вчинити криваву розплату за десять тисяч винищених товаришів.

Брязкіт зброї, шалені крики бійців чулися чимдалі ближче! Евтібіда, аж потемніла на лиці, з безсилою злобою дивилася на це побоїще.

— Ах!.. Всемогутній Юпітере Олімпійський!.. — хижо вишкіривши білі зуби, стиха просичала вона. — Це несправедливо! Я стільки зробила, щоб відірвати германців од гладіаторів. Надіялася, що за ними підуть і галли, а галли лишилися в таборі. Я зробила так, щоб Геллій знищив десять тисяч оцих, і сподівалася, що консули затихнуть Спартака в залізне кільце, а він з усім військом з'являється сюди і громить Геллія, а покінчивши з ним, кине́ться на Лентула і знищить його, якщо цього ще не вчинив!.. О Юпітере Меснику, невже він непереможний? Невже він непереможний?

А переслідувані римляни підходили чимдалі ближче до поля ранкового бою. Евтібіда, збліднувши від гніву і ведучи коня на повіді, знову повернулася до того місця, де лежав мертвий Еномай. Тут на невеликому, вільному від трупів місці вона спинилася, дістала з піхов свій невеликий гострий меч і швидко двічі увігнула його в груди бідолашного коня. Поранена тварина відскочила назад, пронизливо, болісно заіржала, хотіла втекти, але Евтібіда втримала її. Кінь метнувся ще раз-другий, упав спершу на передні коліна, а потім і зовсім звалився мертвий.

Тоді грекиня лягла біля забитого коня і підсунула одну ногу йому під шию так, аби здавалося, ніби і вона і кінь впали разом під ударами ворожої зброї: вона — тяжко поранена, кінь — забитий.

Шум битви все нарастав, наближаючись до місця, де лежала Евтібіда. Він ставав дедалі ясніший і виразніший, і, чуючи люті прокльони галлів, лемент латинян, вона знов і знов упевнювалася, що римляни зазнають остаточної поразки.

Незабаром римляни кинулися тікати, а гладіатори переслідували їх з лютістю, потроєною видовищем поля, встеленого побитими германцями. Страхітливим розгро-

мом закінчилася ця битва. Військо Геллія було повністю знищене — понад чотирнадцять тисяч римлян полягли, а сам він, поранений, урятувався лише завдяки своєму прудкому коневі. Недобитки римського війська порозбігалися хто куди, втративши обоз і прапори.

Радість гладіаторських легіонів від цієї блискучої перемоги була затьмарена сумом за загиблими германцями, і Спартак не тільки заборонив будь-яке свято, але звелів оголосити по війську день жалоби.

На другий день гладіатори взялися спалювати тіла своїх загиблих братів. На полі бою було розкладено величезні багаття, на яких спалювали тисячі трупів.

Навколо багаття, де було одне лише тіло Еномая, зібралися мовчазні й сумні командири, а за ними чотирьохкутником вишикувалися всі легіони.

Гігантське тіло звиязного германця, на якому було двадцять сім ран, облите й намащене мазями та пахощами, які прислали на вимогу Спартак перелякані громадяни сусідньої Нурсії, загорнуте в білий з найтоншої шерсті саван, поклали на багаття і обсипали яскравими квітами. Спартак кілька разів поцілував його обличчя. Крізь ридання, блідий, з глибоким жалем у серці, він виголосив надгробну промову, в якій з похвалою згадав доблесть, непереборну хоробрість і просту вдачу загиблого героя. Потім сам узяв смолоскип і поклав на ватру, що, підпалена за ним сотнями смолоскипів, швидко спалахнула безліччю вогняних язиків.

Прах Еномая зібрали у вогнетривку тканину і пересипали у невеличку бронзову урну, теж подаровану меншканцями Нурсії. З того дня Спартак зберігав при собі урну з прахом Еномая як найдорожчу реліквію.

З десяти тисяч германців, які билися разом з Еномаєм, було знайдено тільки п'ятдесят сім поранених, і з них тільки дев'ять лишилися живі. Серед них була і Евтібіда. По всіх гладіаторських легіонах прокотилася слава про доблесть дівчини, всі вихваляли її сміливість, що не могло обійти і Спартак. Бувши людиною великодушною і благородною, він щиро поважав звиязних людей, цінував їхні сміливі діла. Тому він під оплески всіх легіонів нагородив грекиню відзнакою хоробрих — громадянським вінком.

Приймаючи цю дорогоцінну нагороду, дівчина страшенно схвилювалась і, хоч як силкувалася опанувати себе, не змогла приховати мертвотної блідості та судорожного тремтіння своїх рук. Гладіатори побачили в цьому вияв скромності, а то були, мабуть, лише муки нечистої совісті.

Нагороджена відзнакою за хоробрість і самовідданість, Евтібіда заявила, що вона і далі йтиме з військом повсталих. Хоч вона ще не зовсім одужала і рука у неї була на перев'язі, проте одразу попросила зачислити її до контуберналів Крікса. І це було дозволено за спільною згодою Крікса і Спартака.

Через двадцять п'ять днів після битви біля Нурсії, коли військо повністю відновило сили, Спартак рушив далі. Як було вирішено раніше, він хотів через Апенніни і землі піценів пройти на землі сеннонів, щоб Емілієвим шляхом дістатися до переправи на річці Пад і таким чином потрапити в Галлію.

За два тижні військо дійшло до Равенни і тут, на відстані кількох миль од міста, стало табором, щоб утворити три нові легіони з п'ятнадцяти тисяч рабів і гладіаторів, які збіглися до повсталих під час їхнього походу через землі сеннонів.

Начальниками нових легіонів були поставлені: вільнонароджений гладіатор Гай Ганнік, галл Каст і фракієць Ідумей, який відзначився дивовижною хоробрістю у битвах при Камерині й Нурсії.

З військом у сімдесят п'ять тисяч бійців Спартак продовжував іти до річки Пад.

У цей час торішній консул, а нині претор Цизальпінської Галлії Гай Кассій, почувши про поразку консулів Лентула та Геллія і про загрозливе наближення Спартака, поквапився зібрати якомога більше римських ополченців і допоміжного війська. Зібравши всього десять тисяч воїнів-ополченців і стільки ж допоміжних солдатів, він з цим військом переправився біля Плаценції через річку Пад, щоб перешкодити гладіаторам іти далі.

Гладіатори тим часом дійшли за два переходи до Бононії і, як звичайно, увечері збудували поблизу міста табір. Нападати на місто вони не збиралися. Спартак заявив, що тут їм слід залишитися доти, доки розіслані у всіх напрям-

ках загони кінних розвідників зберуть докладні відомості про сили противника і наміри його воєначальників.

На світанку наступного дня гладіатори взялися за звичайні військові вправи на валах табору. Кожного з п'ятнадцяти тисяч чоловік навчав ветеран з перших капуанських або равеннських легіонів, що були справжнім кістяком війська Спартака.

Цього ранку Евтібіда прийшла до намету вождя і сказала, що хоче бачити Мірцу.

Та вийшла їй назустріч, прийняла гостинно й привітно, бо, як жінка, вона ще більше, ніж гладіатори, дивувалася сміливості й відвазі Евтібіди.

Грекиня сказала Мірці, що завжди відчувала до неї найщирішу прихильність і їй здається природним, щоб дві єдині на все військо жінки з'єдналися ніжною сердечною дружбаю.

Мірца з радістю, властивою її щирому серцю, прийняла слова Евтібіди. Урочистими клятвами і палкими поцілунками вони скріпили дружбу на життя й смерть.

Потім попрощалися, і Евтібіда пішла з преторію.

Які були наміри грекині, для яких нових інтриг домagalася вона дружби Мірци, ми побачимо згодом, а тепер підемо за нею слідом до тієї частини табору, де розташувалися намети галльських легіонів.

На провулках, що відокремлювали ряди наметів, навчалися фехтування п'ять тисяч галлів, з яких утворили чотирнадцятий легіон, набраний у сеннонській провінції.

Проти кожного нового воїна стояв ветеран, озброєний дерев'яним мечем, і навчав новака завдавати та відбивати удари за всіма правилами фехтування. П'ять тисяч учителів одночасно вигукували команди, і від цього над табором стояв безперервний галас;

— До бою!

— Вище щит!

— Нижче вістря меча!

— Дивись мені прямо в очі!

— Вище голову!

— Дивися сміливіше!

— Відбивай удар у голову щитом, рубай мечем!

— Швидше, заради Тарана!.. У тебе в руках меч, а не веретено!

— Крок уперед!.. Крок назад!.. Та швидше, проворніше, заради Геза!

— До бою!

— Відбий мечем удар у голову!

— Стрибок праворуч!

— Назад!

— Півкруга мечем ліворуч!

— До бою!

— Стрибок назад!

— Жвавіше! Вперед!.. Нападай на мене... Вперед! Ці команди одночасно й різко вигукували п'ять тисяч мужніх голосів. Десять тисяч воїнів швидко розмахували двадцятьма тисячами рук. Все це надавало таборові галлів надзвичайно своєрідного вигляду, особливо коли дивитись на нього здалеку.

Евтібіда, ідучи провулками між наметами п'ятого й шостого галльських легіонів, зупинилась, щоб подивитися на це навчання. І тут її увагу прикували голоси, що долинали із сусіднього намету, який, судячи з прапора п'ятого легіону, належав командирові цього легіону, галлові Арвінію.

— Зрештою, — гудів хрипкий басовитий голос Орціла, командира одинадцятого легіону нумідійців і африканців, — ми не вівці, щоб нас гнали як отару овець!..

— А без нас ким би він тепер був? — загорлав теж знайомий Евтібіді голос вільнонародженого Гая Ганніка, командира тринадцятого легіону.

— Людиною... навіть менш ніж людиною... жалюгідним гладіатором! — сердито сказав Брезовір.

— Я зі своїми африканцями до Галлії не піду, присягаюся всемогутнім божественним Ваалом!.. Присягаюся, що ми туди нізачо не підемо! — знову сказав Орціл.

— Правду казав Еномай! — вигукнув Каст, командир чотирнадцятого легіону, саме тих п'яти тисяч молодих галлів, які в цей час навчалися фехтування.

— Бідолаха Еномай!.. Жертва очевидної зради Спартака!.. — додав Онацій, самніт, який замінив Рутілія, очоливши восьмий легіон.

— Ах, присягаюся всемогутньою силою матерії! — гнівно вигукнув дужим голосом епірот Фессалоній, командир сьомого легіону. — Спартак — зрадник?.. Ну, це вже занадто!.. Це занадто!..

— Так, він і разом з ним Крікс і Гранік продають нас римському Сенатові...

— І всі ви, що бажаєте відвести нас по той бік Альп та подалі від Рима, всі ви — зрадники!

— На Рим!.. На Рим хочемо йти!

І ще сім-вісім голосів разом закричали:

— На Рим!.. На Рим!..

— А я вірю Спартаківі, найчеснішій і найблагороднішій людині в світі, вірю Кріксові і Граніку — після нього найчеснішим людям у нашому таборі. І я з моїм легіоном, який мені вірить, піду за ними, а не за вами!

— І я! — сказав Борторікс.

— Ну то йдіть собі з ними, а ми з нашими сімома легіонами завтра вирушимо до Равенни і підемо на Рим! — з силою заявив Гай Ганнік.

— Ого! Без Спартака ви багато чого накоїте! — глузливо зауважив Борторікс.

— Та перший зустрічний претор порубає вас на капусту! — додав Фессалоній.

— І це ті люди, що взялися за зброю, щоб здобути волю!.. — іронічно сказав Гай Ганнік. — А самі стали рабами такого ж, як вони!

— Якщо для вас воля це — безладдя, заколоти... то нам не треба такої волі! — вигукнув Фессалоній. — Ми прагнемо дисципліни, порядку і будемо з тим, хто за два роки війни показав себе мудрим і доблесним полководцем.

Цієї миті залунали хрипкі звуки сурм, що закликали до зброї третій легіон, і перервали суперечку. Ці звуки урвали втіху грекині — чути стільки слів ненависті й роздратування проти Спартака від багатьох начальників!

Незабаром сигнал тривоги повторили букцини четвертого, потім п'ятого легіонів і нарешті — сурми всього табору.

Усі гладіатори побігли до своїх наметів, наділи панцири, шоломи, схопили зброю і вишикувалися в бойовий порядок маніпул, когорт, легіонів.

Потім букцини третього легіону і слідом за ними всіх інших просурмили сигнал зняти намети.

За дві години табір було знято, і всі легіони мовчки стояли в бойовому строю, готові до походу. Тоді ще один сигнал покликав командирів легіонів до верховного вождя діставати накази.

Всі командири легіонів помчали на конях до преторію, де Спартак оголосив їм, що претор Гай Кассій іде проти них і цього ж дня увечері буде біля Мутіни. Необхідно негайно виступати в похід з тим, щоб напасти на нього там не пізніше як завтра, до того, коли до нього приєднаються нові загони ополченців і перетнуть їм жадану переправу через Пад.

Коли Спартак закінчив говорити, настала загальна мовчанка. Потім, після короткого вагання, опустивши очі, видимо, зніяковілий, Гай Ганнік тихо промовив:

— Проти Кассія ми, звичайно, будемо битися, але через Пад не підемо.

— Що? — скрикнув вражений Спартак. Ніби не зрозумівши самніта, він вступив у нього з-під насуплених брів погляд, що метав блискавки, і суворо перепитав: — Що ти сказав?

— Він сказав, що ми не підемо за тобою на той бік Пад-ду! — відповів нумідієць Орціл, зухвало дивлячись Спартаківі в очі.

— Сім легіонів не бажають повертатися до своїх країн, — додав Гай, — а хочуть іти на Рим.

— О, знову бунт! — гнівно вигукнув Спартак. — Невже вам, нещасні, не досить сумного прикладу бідолашнього Еномая?..

Почувся тільки неясний гомін, але ніхто не відповів. Спартак теж трохи помовчав.

— Присягаюся всіма богами! — знову палко заговорив Спартак. — Кажу вам, що ви або божевільні, або зрадники!

Бунтарі мовчали. Спартак трохи зачекав і владно сказав:

— Зараз на нас іде ворог, і ви всі будете мене слухатися, щоб перемогти Кассія. Потім ми зберемося на раду і вирішимо, що краще буде для нашого блага. А тепер ідіть!

І владним жестом відпустив командирів легіонів.

Поки вони сідали на коней, він грізно додав:

— І щоб у поході і в битві не було й найменшої неслухняності! Бо, присягаюся всевишнім Юпітером! — перший, хто дозволить собі одне бунтівливе слово, рух, той загине від мого меча, який ще й разу не схибив!

Командири, скоряючись, мовчки роз'їхались кожен до свого легіону.

Гладіаторське військо рушило в похід на Мутіну, йшло всю ніч і за годину перед світанком прибуло на місце.

Кассій розташувався табором на двох високих горбах, обгородившись міцним частоколом і широким ровом.

Опівдні Спартак повів свої шість легіонів на штурм табору претора. Позиція противника на схилах горбів була дуже вигідною. Але кількісна перевага гладіаторів і їхній завзятий натиск швидко здолали двадцять тисяч римлян, які були переважно ветеранами Марія та Сулли. І хоч римляни билися стійко, але менш ніж за дві години вони, розгромлені, оточені гладіаторами, кинулися врозтіч. Гладіатори вчинили їм справжнє побоїще.

Майже десять тисяч римлян полягло у цій короткій битві. Решта порозбігалася хто куди. Серед них був і сам претор, що врятувався якимсь чудом. Римський табір, обоз — усе лишилося в руках переможців: утрати гладіаторів були дуже незначні.

На другий день після цієї перемоги, що була третьою протягом останнього місяця і кількох днів, гладіаторські легіони вишикувалися чотирикутником на рівнині біля річки Скультенни. Треба було всім разом вирішити, чи йти на переправу через Пад і розійтися потім по своїх країнах, чи повернутися назад і йти на Рим.

Спартак у палкій промові змалював доцільність і своєчасність першого плану і неминучі згубні наслідки другого. Він нагадав про все те, що зробив для справи поневолених, якій він самовіддано присвятив десять років свого життя. Нагадав не ради марнославства, а для того, щоб більше переконати своїх товаришів по недолі і війні, що його порада впливає з упевненості в тому, що дальша війна в Італії буде для гладіаторів могилою, як вона стала могилою для галлів Бренна, для греків Пірра, для карфагенян, тевтонів і кимврів, нарешті — для всіх чужоземців, які сюди вдирались і пробували воювати на цій землі. Спартак урочисто заприсягнувся, що лише заради блага гладіаторів він наполягав і тепер наполягає на цій пораді. Хай вони вирішують, він готовий скоритися волі більшості; як вождь або простий воїн, він завжди битиметься поруч із ними, і, якщо так судилося, він з радістю загине з ними за свободу.

Промова Спартака викликала бурхливі оплески, і якби одразу перейшли до голосування, то напевне його план

було б прийнято переважною більшістю. Але численні визначні перемоги, здобуті гладіаторами за останні два роки, зробили гладіаторів надто самовпевненими. Багатьом воєначальникам, які в глибині душі були за фракійця, не до смаку припала залізна дисципліна у війську, що не дозволяла грабунків і насильств. Спочатку це викликало незадоволення в окремих воїнів, яке потім, мов чумна зараза, охопило всі легіони.

Цією грою нездорових пристрастей і настроїв скористався Гай Ганнік, який, перш ніж продати себе в гладіатори, терся на Форумі і вмів красно та переконливо говорити. Він виступив після Спартака і почав з гучних похвал доблесті й мудрості Спартака, аби ніхто не подумав, що він у душі настроєний проти нього. Потім яскраво змалював скрутні обставини римлян, їхню нездатність у цей час боронитися від нападу могутнього гладіаторського війська силою в сімдесят тисяч доблесних мечів. Він закликав легіони не пропускати слушної нагоди оволодіти Римом, якої, може, більше й не трапиться. І закінчив закликом до війська завтра ж виступати в напрямі до Тибру.

— На Рим!.. На Рим!.. — залунав після промови Ганніка громоподібний крик п'ятдесяти тисяч голосів. — На Рим! На Рим!

Коли перейшли до голосування, то виявилось, що сім легіонів одностайно пристали до думки Ганніка, а решта шість майже одноголосно стояли за пораду Спартака. Таким чином, понад п'ятдесят тисяч гладіаторів зажадали йти на Рим і менш двадцяти тисяч лишилися на боці Спартака.

Легко уявити, як гірко засмутив Спартака несподіваний наслідок цього голосування, бо воно тепер розбило всі його плани і віддаляло півсталих од їхньої кінцевої мети — зруйнувати, повалити тиранічне панування Риму.

Довго стояв він похмурий, пригнічений, мовчазний, нарешті підвів голову і, блідий, засмучений, сказав з гіркою, іронічною посмішкою Кріксу, Граніку і Арторіксу, які не менш засмучені мовчки стояли навколо нього:

— Ех!.. Присягаюся богами Олімпу!.. Небагато прибічників я набрав собі серед гладіаторів після такої праці, після стількох небезпек і мук, яких зазнав заради них. Хай буде так... Присягаюся Геркулесом!..

І, звертаючись до легіонів, які мовчки чекали остаточного вирішення, він голосно промовив:

— Гаразд, я скоряюся вашому бажанню: ви підете на Рим. Але під командуванням іншого, бо віднині я зрікаюся звання вашого верховного вождя, яке ви двічі мені давали. Вшануйте тепер цим званням іншого, достойнішого, ніж я.

— Ні... заради богів! — закричав Лівій Гранденій, самніт, начальник дванадцятого легіону. — Ти завжди будеш нашим верховним вождем, бо рівного тобі між нами немає!

— Спартак — верховний вождь!.. Спартак — верховний вождь! — закричали як один сімдесят тисяч гладіаторів, високо підіймаючи свої щити.

— Ніколи!.. Я проти походу на Рим і туди вести вас не бажаю! Оберіть когось із тих, хто впевнений у перемозі.

— Ти — вождь!.. Ти — вождь!.. Спартак!.. Ти — вождь!.. — повторювалися вигуки тридцяти — сорока тисяч голосів.

Коли цей шум почав усхукати, Крікс дав знак, що хоче говорити.

— Тут присутні сто тисяч озброєних гладіаторів. Та хоч би нас було навіть сто чоловік, лише один може й повинен бути нашим полководцем... Тільки переможець під Аквіном, Фунді, Камерином, Нурсією і Мутіною може і повинен бути нашим вождем!.. Хай живе Спартак-полководець!

Долиною, берегами Панара прокотився могутній, страшенний рев:

— Хай живе Спартак-полководець!

Обурений фракієць опирався цьому обранню, над усе силкувався відвести настирливі прохання своїх друзів. Але всі командири легіонів і найперші Арвіній, Орціл, Гай Ганнік, а за ними всі шістдесят п'ять воєнних трибунів і всі послані від маніпул та загонів центуріони, декуріони — всі вперто наполягали, щоб він залишився на чолі гладіаторського війська. Спартак був, видимо, зворушений цим величним проявом любові й поваги до себе з боку своїх хоч і непокірних товаришів і нарешті промовив:

— Ви цього бажаєте?.. Хай буде так. Я згоден, бо розумію, що обрання іншого неминуче привело б вас до кривавих чвар. Я готовий битися пліч-о-пліч з вами і вмерти на чолі вашого війська.

У той час коли всі йому дякували — одні цілували його одяг, руки, інші голосно звеличували його доблесть, його перемоги, — він із сумною усмішкою додав:

— Я не сказав, що обіцяю привести вас до перемоги, бо я не дуже вірю в успіх цієї безрозсудної війни. Та хоч як би там було, ми підемо на Рим. Завтра вирушимо до Бононії.

Таким чином, Спартак змушений був узятися за справу, яку вважав безуспішною. Другого дня, знявшись з табору, військо рушило через Бононію до Ариміна.

Але в рядах гладіаторів ослабла дисципліна, поширилася неслухняність перед старшими, і це грізне військо, яке під командуванням мудрого полководця — Спартака здобуло стільки блискучих перемог над арміями народу, першого серед народів того часу, це військо почало розпадатися під впливом жадоби грабунків.

І хоч як Спартак забороняв, але то один легіон, то другий, а то й кілька разом нападали на міста сеннонів, по землі яких проходило військо, і нещадно грабували. Це завдавало подвійної, дуже небезпечної шкоди: гладіаторські легіони втратили гідність дисциплінованого війська, перетворилися на орди розбещених грабіжників і викликали в пограбованого населення ненависть. А довгі вимушені зупинки уповільнювали швидкість переходів, що досі була головним секретом перемог Спартака.

Легше уявити, ніж описати обурення Спартака. Спочатку він лютував, картав, лаяв тринадцятий легіон, яким командував Гай Ганнік, бо саме цей легіон подав іншим приклад грабіжництва. Та йому тільки на короткий час пощастило зменшити, але не викоренити це зло. Через два дні, коли військо йшло до Фавенції, п'ятий, шостий і сьомий легіони, які були у хвості колони, завернули до Імоли і вщент пограбували її. Дійшло до того, що Спартак і Крікс мусили повернутися назад із трьома фракійськими легіонами, щоб приборкати і привести до порядку грабіжників.

Тим часом до Рима дійшли звістки про поразку обох консулів і розгром претора Цизальпінської Галлії, і це викликало страшенний переполох. Незабаром, коли долетіла новина про намір гладіаторів іти на Рим, населення й Сенат охопив ще більший жах.

Коміції для обрання консулів на наступний рік іще не збирались, і після поразки консулів Лентула та Геллія ду-

же зменшилась кількість кандидатів, які домагалися обрання на цю високу посаду. Проте саме ці поразки запалили Гая Анфідія Ореста бажанням просити консульства. Він твердив, що не винен за поразку біля Фунді, якої зазнало від Спартака його невелике військо. Адже консули, маючи шістдесят тисяч бійців, теж були розгромлені, і тому невдачі консулів під Камерином та Нурсією виправдують його, Ореста, невдачу, бо, мовляв, поразка під Фунді була для римлян менш шкідливою, ніж під Камерином і Нурсією.

Ці докази були трохи дивні і не зовсім розумні, бо те, що він завдав меншої шкоди, ніж інші воєначальники, аж ніяк не доводило доблесті самого Анфідія Ореста. Але в Римі про цю війну з гладіаторами склалася така безнадійна думка, що доводи Анфідія Ореста здавалися правильними, та й кандидатів на консульство було так мало, що на ці високі посади на наступний рік більшістю голосів були обрані не хто інший як Анфідій Орест і Публій Корнелій Лентул Сура.

А Спартак у цей час не міг продовжувати свого походу на Рим через сваволю і неслухняність тих самих легіонів, які так галасливо вимагали цього походу. Тому він майже на місяць затримався в Ариміні. Відмовившись од командування, він на багато днів замкнувся у своєму наметі, не поступаючись ні перед якими проханнями. І ось одного дня перед преторієм зібралося все військо і на колінах, голосно засуджуючи свої вчинки, почало просити його і цим примусило Спартака вийти з намету.

Тоді усі побачили, який він став блідий. Душевні муки відбилися на його благородному обличчі. Вигляд у нього був змарнілий, знесилений, очі почервонілі від безсонних ночей.

При його появі гладіатори загомоніли ще голосніше, почувися слова відданості й любові до нього, слова каяття.

Він зробив знак, що хоче говорити. Запала глибока тиша, і він заговорив суворо й зворушливо. Різно, гірко докоряв він легіонам, які через ганебну поведінку перестали бути людьми, обернулися на найпідліших розбишак. Він знову заявив, що залишиться непохитним у своїй відмові йти з ними далі, якщо вони не дадуть йому повного і необмеженого права суворо покарати підбурювачів грабіжництва.

Легіони одностайно згодилися з цією вимогою. Спартак знову прийняв командування гладіаторським військом і почав найсуворішими заходами відроджувати в гладіаторах згаслі почуття обов'язку, запроваджувати найсуворішу дисципліну.

Він засудив до страти найдикішого серед командирів легіонів — нумідійця Орціла, який заплямував себе мерзенним злочином у Бертінорі. Перед строем усіх легіонів Спартак наказав нумідійцям розп'яти його на хресті. З його наказу гладіатори відшмагали лозою і вигнали з табору ще двох командирів легіонів — галла Арвінія та самніта Гая Ганніка і розп'яти на хрестах понад двісті гладіаторів, які проявили особливе звірство під час грабунків.

Після цього Спартак розформував усі легіони і перебував їх не за національностями, а навпаки, кожную маніпулу, кожную когарту утворив з відповідної кількості воїнів різного походження. Віднині кожна маніпула, що складалася зі ста двадцяти чоловік, мала сорок галлів, тридцять фракійців, двадцять самнітів, десять іллірійців, десять греків і десять африканців.

Усі ці легіони Спартак об'єднав у три корпуси: перший, що складався з шести легіонів, віддав під команду Крікса; другим, куди входили сьомий, восьмий, дев'ятий і десятый легіони, став командувати Гранік; третій корпус був утворений з решти чотирьох легіонів на чолі з Арторіксом. Начальником восьмитисячної кінноти залишився Мамілій.

Але незабаром Спартак побачив, що необхідно як слід згуртувати нові легіони, перш ніж іти на Рим. Для цього він, вийшовши з Аріміна, невеликими переходами вирушив через Арецій до Умбрії, щоб дати воїнам оцінити один одного і потоваришувати, а також звикнути до нових командирів.

Нарешті і до Рима докотилися звістки про грабіжництво гладіаторів на землях сеннонів, надміру перебільшені поголосом, ненавистю до гладіаторів і загальним страхом. Переполох, розгубленість стали ще більші, і народні трибуни почали привселюдно на Форумі кричати, що настав час подбати про порятунок батьківщини від небезпеки.

Зібрався Сенат. Одні жалкували, що через нездатність посланих у цей похід полководців отці-сенатори змушені сушити собі голови над цим, спершу сміховинним зако-

лотом, який тепер обернувся на страшну війну, на тяжку загрозу навіть для самого Рима. Інші галасували, що слід підняти проти гладіаторів усі сили імперії.

Сенат зважив, що розгромлені Спартаком обидва нинішні консули уже надміру себе знеславили, що з двох обраних на наступний рік один теж зазнав поразки від повсталих, а на другого, мало при звичаєного до війни, покладатися нічого. І тому ухвалив особливим декретом справу цієї війни доручити не консулам, а досвідченому полководцеві, якому дати сильне військо й необмежені права.

Було також вирішено, що похід проти Спартака буде доручено новому преторові Сицилії, якого саме в ці дні мали обрати.

Почувши про таке рішення Сенату, кандидати на посаду претора Сицилії враз усі відступилися, бо злякалися тяжкої війни. День виборів був не за горами, а всі розгубились, і ніхто не зважувався бути обраним.

Друзі Юлія Цезаря підбивали його стати воєначальником цього походу, обіцяли йому домогтися від Сенату й народу війська з восьми легіонів. Вони доводили йому, що з сорока тисячами легіонерів, з двадцятьма — двадцятьма двома тисячами легкоозброєних і з кіннотою союзників він легко переможе гладіаторів.

Цезареві справді не давали спокою тріумф і перемоги Помпея, але він не хотів братися за цю справу. Хоч ця війна була б не менш звиятною, ніж перемоги над Маріаном Доміцієм і африканським царем Ярбою, за які Помпея вшанували тріумфом, але переможця гладіаторів не відзначили б не те що тріумфом, а навіть оплесками. Адже римська гордість не дозволяла удостоювати нищих гладіаторів честі бути визнаними за справжнього противника.

— Нехай мені доручать вести війну, але тільки таку, яка зробить переможця тріумфатором і приведе до консульства.

Так Цезар відповідав своїм друзям. Проте, можливо, у нього були якісь інші, значно важливіші міркування, і саме вони спонукали його відмовлятися. Цезар охоплював своїм орлиним зором не тільки тогочасне лихо, що терзало державу, а й передбачав його майбутні наслідки. Він добре розумів, що озброєні гладіатори, вбогі раби, які до них приєдналися, і ті нужденні пастухи Самнію, які пішли під їхні пра-

пори, були саме тими трьома класами поневолених і неїмущих, за допомогою яких він мав намір назавжди здолати тиранічну владу зарозумілих олігархів. Цезар добре розумів, що не завоює симпатії й довіри знедолених, якщо стане перед ними як каратель, покритий кров'ю нещасних гладіаторів.

Та хоч як би там було, а в день коміцій на Форумі замість Цезаря з'явився у сніжно-білому вбранні Марк Ліціній Красс, який виставив свою кандидатуру на претора Сицилії. На це його спонукали найвпливовіші сенатори, численні його клієнти, а понад усе його власне честолюбство. Йому не досить було бути першим у Римі за багатством і впливом, його мучило нестримне жадання воєнних лаврів, які так швидко звеличили й уславили Помпея.

У той час Марку Ліцінію Крассу було сорок років, і, як ми вже згадували, він не раз воював під командуванням Сулли у громадянській війні. І під час пізніших заколотів він показав себе не тільки мужнім та надзвичайно хоробрим, а й здатним очолювати великі воєнні походи.

Тому народ, побачивши, що він виступає в одязі кандидата в претори, зустрів його довгими гучними оплесками. Це переконало Красса у тому, яким великим було довір'я до нього в цей час загального страху, якими великими були надії на його майбутню війну з гладіаторами.

Настала тиша. Виступив народний трибун Аквілій Леннон і порадив народові й Сенатові обрати Красса.

Красс одноголосно був обраний претором Сицилії. Йому було дано право набрати шість легіонів з відповідною кількістю допоміжного війська і створити ще чотири легіони із залишків війська Лентула та Геллія. Таким чином Красс мав у своєму розпорядженні шістдесят тисяч легіонерів і двадцять чотири тисячі допоміжних бійців — усього вісімдесят чотири тисячі чоловік. Більшого війська не бачили ніколи від часу повернення Сулли до Італії після війни проти Мітрідата.

На другий день після свого обрання Красс оголосив відозву, в якій закликав громадян до зброї для війни зі Спартаком. Указ Сенату обіцяв дуже велику винагороду ветеранам Марія та Сулли, які згодяться взяти участь у поході.

Цей указ і відозва Красса підбадьорили занепалих духом громадян. Юнаки з найзнатніших сімей один поперед одного поспішали записатися до легіонів Красса.

З гарячковою поспішністю заходився Красс формувати своє військо. Квестором і трибунами вибрав найдосвідченіших у військовій справі людей, незважаючи на їхнє становище в суспільстві. Так, на посаду квестора він обрав Публія Елія Скрофу, хлібороба з Тібуртіна, який брав участь в одинадцяти війнах, в більш як ста тридцяти битвах, був двадцять три рази поранений, мав нагороди, вінки і потім повернувся до мирного життя в своєму маєтку. Красс не погребував особисто піти до нього і попросити його згоди, аби назавжди покінчити з гладіатором. Зворушений приходом Красса, Скрофа охоче згодився стати квестором його війська і, залишивши безжурний спокій рідного Тіволійського узгрі'я, подався за ним до Рима. Через одинадцять днів після обрання претором Марк Ліціній виступив з Рима на чолі чотирьох легіонів старих бійців, набраних у Римі та навколишніх місцевостях. Він попрямував у Отрикул — місто, розташоване між землями екванів та умбрів. Там один з його заступників, Авл Муммій, набрав і навчав два легіони й допоміжне військо.

Коли військо вирушило в похід з Рима, Красса проводжало майже все населення. Преторові пророкували успіх не тільки добрі побажання громадян, а й пророцтва жерців, які ворожили по нутрощах тварин. Усі сприятливі прикмети обіцяли йому заступництво богів.

У першому легіоні цього війська було дві когорти — біля тисячі юнаків з найвидатніших сімей: вони побажали йти з Крассом як прості воїни. Серед них були Марк Порцій Катон, Тіт Лукрецій Кар, Гай Лонгін Кассій, Фавст — син Сулли і сотні інших з консульських сімей, що пізніше самі стали консулами, а також сотні юнаків із сімей вершників.

Родичі, друзі, клієнти цих юнаків проводжали легіони Красса до Мальвійського мосту. Після чотириденного походу Красс прибув до Отрикула, де став табором на сильній позиції, щоб упорядкувати своє військо. Водночас Красс міркував, що тут він надійно прикриє Рим від наступу гладіатора — піде той просто з Умбрії чи звертатиме через землі піценів.

Майже цілий місяць простояли Красс в Отрикулі, а Спартак — в Ареції, навчаючи свої війська та обмірковуючи нові воєнні плани й хитрощі, щоб обплутати ворога.

Коли, на думку Спартака, слушний час настав, він однієї буремної ночі звелів своїм легіонам якнайтіхіше вийти з табору, на місці залишив тільки сім тисяч вершників під командою Мамілія, а одну тисячу послав уперед на розвідку. Прикриваючись бурею, Спартак ішов цілу ніч, майже весь наступний день і дійшов до Ігувію, звідки він намірявся, ховаючись од Красса, через Камерин, Аскул, Сульмон, Фуцінське озеро і Сублум наступати на Рим.

Тим часом кіннота, яка лишилася в таборі біля Ареція, продовжувала ніби звичайну розвідку навколо табору і, як завжди, запасалася у навколишніх містах продовольством на сімдесят вісім тисяч гладіаторів, щоб налякане населення думало, що гладіаторське військо все ще перебуває біля Ареція. За розрахунком Спартака, все це стане відомо Крассові, і він буде введений в оману.

Тим часом Спартак, обминаючи кряж Апеннінських гір дуже важкою дорогою, примушував своє військо робити не менше двадцяти п'яти — тридцяти миль на добу, ішов через землі піценів, поспішаючи до Рима. І він прийшов би під його стіни несподівано, коли б випадок не викрив Крассові цей маневр.

Через три дні після того, як гладіаторське військо вийшло з табору під Арецієм, Красс, бачачи, що ворог не виходить із своїх укріплень, вирішив атакувати його і за всяку ціну викликати на вирішальну битву, щоб одразу закінчити війну.

Він виступив з Отрикула і досяг Ареція за чотири дні швидкого маршу, бо зрозумів, що Спартака можна перемогти тільки його ж тактикою швидких дій. Мамілій довідався про наближення римського війська і, як наказав Спартак, уночі тихо вивів свою кінноту з табору і подався геть. Коли на світанку наступного дня розвідники Красса добралися до валу табору повсталих, то побачили, що Спартакового війська там уже немає.

Красс був страшенно вражений цією новиною і довго сушив собі голову над тим, куди подівся Спартак. Він негайно послав кінноту по всіх шляхах не менш ніж на тридцять миль навколо Ареція.

Незабаром стало відомо, що кіннота повсталих перед його приходом втекла через Ігувій у напрямі Камерина і що сам Спартак пройшов там з усім своїм військом кілька днів тому.

Тоді Красс з передбачливістю великого полководця зрозумів задум гладіатора і придумав, як зарадити справі. Спартак ішов уздовж східного схилу Апеннін, а Красс вирішив якнайшвидше вирушити до Рима вздовж західного схилу. Поки Спартак ішов звивистою і, отже, довшою дорогою, Красс мав іти прямою дорогою, і тому денний перехід Красса дорівнював трьом таким же переходам фракійця. Ця перевага давала Крассові можливість надолужити час і простір, уже виграні у нього гладіатором.

За п'ять днів надзвичайно важкого походу, який римські легіони подолали з неабиякою бадьорістю, Красс дійшов до Реати, де спинив своє військо і дав йому день перепочинку.

Тим часом Спартак, пересуваючись із надзвичайною швидкістю, прибув до Клітерна, біля Фуцінського озера. Але, на його біду, був затриманий великою повинню на річці Велін, що сталася від недавніх дощів. Тому він був змушений витратити два дні, щоб перекинути через річку плавучий міст, і ще цілу добу на переправу війська.

Красс, який мав десятитисячну кінноту і завжди посилав її досить далеко від свого табору на розвідку, в цей же час дізнався про те, що Спартак прибув до Клітерна. Отже, він наказав Авлові Муммію з двома легіонами і шеститисячним допоміжним військом у Реаті перейти річку Велін, дійти швидким маршем уздовж лівого берега до Альфабуцелли, там перейти на правий берег і наблизитися до Клітерна. Але при цьому він суворо заборонив своєму помічникові починати бій зі Спартаком. Навпаки, наказав йому відступати доти, поки він сам підійде і вдарить Спартакові в спину.

Муммій точно виконував накази Красса в поході. І хоч його бійці були до краю стомлені дорогою, він пройшов через ущелини Апеннін до Сублаквею і там зайняв дуже вигідну позицію на схилах стрімкої скелястої гори з тим, щоб другого дня йти далі.

Але трибуни стали йому доводити, що якраз тепер слід не відступати, а скористатися щасливою нагодою, яку послала фортуна, і розбити Спартака без допомоги Красса. Адже в цих гірських тіснинах гладіатор не зможе скористатися своєю перевагою в кількості бійців. Отже, хай Муммій чекає його на цій неприступній позиції; від імені легіонів трибуни обіцяли Муммію блискучу перемогу над ворогом.

Муммія спокусила надія на перемогу, яка здавалася цілком імовірною, і наступного дня, тільки-но з'явився Спартак, він вступив з ним у бій. Фракієць одразу побачив, що на цій позиції чотирнадцять його легіонів не матимуть ніякої переваги. Тому, поки тринадцятий і чотирнадцятий глadiatorські легіони билися з ворогом, він зібрав один корпус пращників і велітів з усіх легіонів, наказав їм піднятися на вершини навколишніх гір і з тилу вдарити на римлян.

Легкоозброєні загони з великим завзяттям взялися виконувати наказ Спартака. Через три години після початку битви, в якій обидві сторони билися з однаковою хоробрістю та впертістю, римляни здивувались і вжахнулись, побачивши, що вершини і схили всіх сусідніх гір укриті ворожими пращниками та стрільцями з лука. А ті, засипаючи їх градом каміння і стріл, спускалися чимдалі ближче, щоб охопити їх з флангів і з тилу. Тоді римляни кинулися навтіки, кидаючи зброю, щити, щоб легше було бігти. Все закінчилось справжнім побоїщем, в якому загинуло понад сім тисяч римлян.

Розділ XX

ВІД БИТВИ БІЛЯ ГАРГАНСЬКОЇ ГОРИ ДО ПОХОРОНУ КРІКСА

Битва біля Сублаквея закінчилася повною поразкою римлян і цілковитою перемогою Спартака. Проте Спартак ніяк не міг скористатися з неї, а Красс не міг поправити шкоди, завданої його війську цією поразкою. Саме в той час, коли фракієць уже погнав римлян, він одержав звістку від Мамілія, якого залишив провадити розвідку вздовж берегів Веліна, що головна частина війська Красса того ж дня переправилася на другий бік річки. І він одразу ж зрозумів, що йому не можна йти на Рим, маючи за спиною Красса. Тому того ж вечора він вийшов із Сублаквея, перейшов Ліріс біля верхів'я і подався до Кампанії.

Красс зміг виступити в похід тільки того вечора, коли Спартак вирушив із Сублаквея, і тому про поразку свого помічника дізнався аж увечері другого дня.

Претор був страшенно обурений самоуправством Муммія, а ще більше поведінкою його легіонів. Утікачі всти-

гли добратися до Рима, і там звістка про нову поразку зчинила неабиякий переполох. Тільки через гінців Красс утихомирив населення; він пояснив, що ця програна битва зовсім не мала того значення, якого надавав їй страх. Він заспокоїв Сенат і разом з цим просив негайно повернути до його табору всіх утікачів з легіонів Муммія. Легко уявити, якими зганьбленими та присоромленими прибули вони через кілька днів до табору.

Тоді Красс зібрав навколо преторію все військо, вишикував чотирикутником, посеред якого без зброї, пригнічені, засоромлені стояли втікачі з легіонів Муммія, і почав говорити. Він був надзвичайно красномовний і гострими, сильними словами картав за боягузтво воїнів, що, наче пологливі баби, повтікали, кинувши зброю, — ту зброю, з якою їхні предки пройшли через найтяжчі, найнебезпечніші випробування і завоювали весь світ. Він доводив необхідність покласти край цьому божевільному страху перед загонами мерзенних гладіаторів — збіговиськом підлих рабів. Цей страх уже три роки давав їм можливість вільно гуляти по всій Італії. Раби здавалися сильними і хоробрими не через їхню доблесть, а через легкодухість римських легіонів, які славилися колись своєю непереможною могутністю, а тепер стали посміховищем для всього світу.

Він сказав, що більше не потерпить таких ганебних утеч з поля бою, що настав час для доблесних справ і блискучих перемог, а якщо для цього не досить почуття власної гідності кожного воїна й честі римського імені, то він доможеться перемогти залізною дисципліною і найжорстокішими покараннями.

— Я відновлю, — сказав наприкінці Красс, — децимацію, — страту кожного десятого — кару, до якої зрідка змушені були вдаватися наші предки. Майже два століття не виникало цієї сумної необхідності, але якщо ви кидаєте зброю і ганебно втікаєте перед таким противником, то — присягаюся богами Згоди! — я застосую до вас цю кару. І от сьогодні ж ця кара впаде на дев'ять тисяч боягузів, які стоять перед вами засоромлені, бліді, в розпачі занадто пізнього каяття.

І хоч як просили його найповажніші трибуни, численні патриції, що були в таборі, він залишився непохитним і наказав до вечора виконати суворий наказ.

Тоді засуджені почали тягти жеребок. Одного з кожного десятка, який витяг нещасливий жеребок, ліктори спершу сікли різками, а потім стинали йому голову.

Це страхітливе покарання часто прирікало до смерті саме тих, які билися доблесно і не були винними у втечі товаришів. Децимація справила надзвичайно тяжке враження на римське військо. Так, п'ятеро чи шестеро найхоробріших легіонерів Муммія, мужність яких у бою під Сублаквеєм усім упала в око, наклали головами за боягузтво інших. При цьому багато з присутніх плакали навзрид. Серед безталанних сміливців найбільше співчуття викликав один двадцятирічний юнак Емілій Глабріон. Він хоробро бився проти гладіаторів, був двічі поранений, але не піддавався, поки його не потягла з собою з поля бою лавина тих, що втікали. Всі про це знали і голосно засвідчили його невинність, але на нього вказала невблаганна доля, і він мав померти.

Серед плачу смертельно блідий, проте спокійний і з твердістю, гідною Муція Сцеволи та Юнія Брута, став юнак перед претором і голосно промовив:

— Децимація, застосована тобою, не тільки корисна й необхідна для блага республіки, але й справедливо заслужена двома нашими легіонами за ганебну поведінку в останній битві. Доля обернулася проти мене, і я повинен умерти. Але ти, Марку Крассе, знаєш, і всі мої товариші по зброї знають, що я не був боягузом і не втікав. Я стійко, як личить римлянам, бився проти ворога, хоча був поранений, і ти бачиш, — він показав перев'язану ліву руку та закривавлений бинт на грудях під панциром. — Тому я прошу у тебе милості: хай не таврує ліктор моєї спини різками, хай тільки відрубає мені голову!

Всі навкруги голосно ремствували й нарікали, сам претор зблід, схвилюваний словами юнака, і сказав:

— Я згоден задовольнити твоє прохання, доблесний Емілію Глабріон; мені жаль, що суворий закон наших предків не дозволяє залишити тобі життя, як ти цього заслуговуєш.

— Мені однаково — впасти на полі бою від руки ворога чи тут, під сокирою ліктора, бо моє життя належить вітчизні. Мені досить одного того, що всі знатимуть, — почує моя мати, почують мої співвітчизники, знатиме Се-

нат, що я не був боягузом... Смерть мені не страшна, коли врятовано мою честь.

— Ні, ти не помреш, юний герою! — гукнув якийсь воїн років тридцяти, виходячи зі строю легіонів Муммія. Його очі були повні сліз, коли він підбіг до претора і гарячково заговорив: — О славетний Крассе, я — Валерій Аттал, римський громадянин, боець третьої когорти третього легіону. В битві під Сублаквеем я був поруч цього мужнього юнака і бачив, як бився він, уже поранений, тоді, коли ми почали втікати і проти його волі потягли його з собою. Якщо сокира ліктора має забити одного з десяти втікачів, то нехай заб'є мене, який тікав, а не того, хто бився, як справжній римлянин старовинного гарту.

Вчинок воїна, який піддався загальній паніці й утік, а нині показав таке благородство душі, ще більше посилив хвилювання всіх присутніх. Почалося зворушливе великодушне змагання між Атталом і Глабріоном: кожен вимагав смерті для себе. Проте Красс лишився непохитний, і юнака віддали лікторам.

Жалібні вигуки, слова співчуття чулися в рядах двох покараних легіонів, на очах багатьох тисяч воїнів з'явилися сльози. А Глабріон повернувся до своїх соратників і сказав:

— Якщо ви вірите, що я вмираю безневинно, якщо ви справді співчуваєте моїй долі і бажаєте втішити надією мою душу в Елізіумі, то запряси́гнітьс я богами Згоди, що краще поляжете в битві, але не покажете спини ненависним гладіаторам!

— Присягаємось ім'ям богів! — немов страшний удар грому, крикнули разом шістдесят тисяч голосів.

— Всесильні боги захистять Рим!.. Я вмираю з радістю! — вигукнув нещасний юнак.

І він підставив оголену шию під сокиру ліктора. Ліктор швидким вправним помахом відтяв його біляву голову. Скривавлена, вона покотилася по землі серед загального крику жалю і жаху.

Марк Красс відвернувся, аби приховати сльози, що покотилися по його щоках.

Коли страту було закінчено, Марк Красс звелів знову роздати зброю втікачам з легіонів Муммія і в короткій промові висловив надію, що вони більше ніколи не втікатимуть від ворога.

Після похорону дев'ятисот страчених легіонерів він другого дня зняв свій табір і вирушив по слідах Спартака. А той, побачивши, що на Рим іти неможливо, швидко пройшов через Кампанью, Самній і знову повів своє військо до Апулії. Спартак надіявся заманити туди Красса і далеко від Рима, вступивши у вирішальну битву з ворогом, розбити його легіони, а потім іти до Тибру.

Та хоч як швидко йшов Спартак, не менш швидко просувалися і легіони Красса, бо децимація зробила їх терплячими перед якою завгодно втомою, готовими до нових боїв.

На п'ятнадцятий день претор наздогнав гладіатора, який став табором на землях даунів біля Сіпонта. Бажаючи замкнути гладіаторів між своїм військом і морем, він розкинув табір між Арпами і Сіпонтом і став чекати зручної нагоди зав'язати зі Спартаком бій.

Після того як уже три дні обидва війська стояли поблизу одне від одного, вночі, коли все замовкло у римському таборі, Красса розбудив один з його контуберналів і доповів, що прибув гонець від гладіаторів і хоче говорити з претором про надзвичайно важливі справи.

Красс взагалі спав мало. Він устав і звелів ввести гладіатора.

Гладіатор був невеличкий на зріст, у розкішному озброєнні. Його обличчя було закрите опущеним забралом. Наблизившись до Красса, він підняв забрало і показав преторові своє бліде жіноче обличчя.

Це була Евтібіда. Вона прийшла до Красса з метою зрадити своїх братів по зброї.

— То ти не впізнаєш мене, Марку Ліціній Крассе? — спитала вона насмішкливо.

— Так... твоє обличчя мені ніби знайоме, — промимрив претор, намагаючись пригадати ім'я цієї людини.

— Швидко ж забув ти поцілунки Евтібіди, яких жоден чоловік ніколи не забував!

— Евтібідо! — скрикнув украй здивований Марк Красс. — Присягаюся блискавицями Юпітера! Яким вітром тебе сюди занесло? І чому в таку пізню годину?.. І при зброї?

Але, раптом охоплений недовірою, він відступив крок назад, схрестив руки на грудях і, втупивши в неї завжди тьмяні жовтаво-сірі очі, що яскраво заблищали, твердо і суворо промовив:

— Якщо ти прийшла, щоб мене обплутати, то я тебе попереджаю, що ти прийшла марно, бо я тобі не Клодій, не Варіній, не Анфідій Орест...

— Ах, це не заважає тобі бути трохи недоумкуватим, бідолашний Марку Крассе, — зухвало, з глузливою по-смішкою відповіла грекиня і кинула на нього погляд, повний ненависті і злоби. Трохи помовчавши, додала: — Ти справді найбагатший серед римлян, але від цього ти не став найрозумнішим серед них.

— Чого тобі треба?.. Куди ти гнеш?.. Кажи коротше...

— Присягаюся славою Юпітера Олімпійського, я прийшла, щоб принести тобі перемогу, і не сподівалася, що ти мене отак прийматимеш! От і роби після цього людям добро!.. Щира винагорода, присягаюся богами!..

— Чи скажеш ти нарешті, чого прийшла? — все ще недовірливо й нетерпляче запитав Красс.

Тоді Евтібіда у палких гнівних словах пояснила Крассові причини своєї незгасної ненависті до Спартака. Розповіла, як призвела до загибелі десять тисяч германців і про те, як після цієї битви милістю ериній-месниць здобула славу звияжної жінки, якою безмежною довірою вона тепер користується у гладіаторів. Прикриваючись цим довір'ям як контубернал Крікса, вона прийшла тепер порадити римлянам напасти зненацька на розділене на дві частини гладіаторське військо і таким чином здобути остаточну, повну перемогу.

Не зводячи з Евтібіди допитливого погляду, Красс уважно вислухав її. Потім повільно і спокійно відповів:

— А що, коли оці твої теревені тільки хитрість, щоб заманити мене у пастку, приготовлену Спартаком?.. Га?.. Що ти на це скажеш, чарівна Евтібідо?.. Чим можеш ти довести мені щирість твоїх слів і намірів?..

— Я, я сама віддаю в твої руки своє життя як за поруку правдивості моїх слів.

Красс трохи подумав і сказав:

— А якщо і це воєнна хитрість?.. Може, ти ладна пожертвувати своїм життям заради перемоги рабів?..

— Присягаюся богами, Крассе, твоя недовірливість стає просто безрозсудною.

— А чи не думаєш ти, що краще бути з людьми недовірливим, аніж занадто довірливим? — повільно промовив претор Сицилії.

Евтібіда промовчала. Потім кинула на Красса напівдопитливий, напівглузливий погляд і трохи згодом сказала:

— Хтозна, може, й так. Проте вислухай-но мене, Марку Крассе. Як я вже тобі сказала, я користуюся цілковитою довірою Спартака, Крікса та інших гладіаторських начальників. І мені відомо, що задумав ненависний фракієць після твоєї появи біля Арпі.

— Правду кажеш? — напівжартома, напівсерйозно запитав Красс. — То що ж він задумав?.. Ну, послухаємо...

— Завтра, серед білого дня, так, щоб усе населення бачило і звістка про це швидко дійшла до тебе, корпуси Граніка й Арторікса — вісім легіонів з кіннотою, всього сорок тисяч бійців — на чолі зі Спартаком виступлять із Сіпонта до Барлетти. Вони вдаватимуть, що простують на землі піценів. У той же час Крікс із своїм тридцятитисячним корпусом залишиться в Сіпонті й пустить серед населення чутку, що відокремився од Спартака ніби через розбрат. Тільки-но ти почуєш, що Спартак пішов геть, ти вирушиш до Крікса. Та поки він з тобою битиметься, Спартак швидко повернеться зі своєї схованки у лісі вздовж шляху між Сіпонтом та Барлеттою і вдарить по тобі з тилу. І твоє військо, хоч як хоробро воно битиметься, буде порубане на шматки.

— Ой-ой! — сказав Красс. — Ач, як вони задумали!..

— Саме так.

— Побачимо, чи потраплю я в цю пастку?

— Повір мені, Крассе, що без мого застереження ти в неї потрапив би. А хочеш зробити більше, ніж уникнути цієї пастки? Хочеш упіймати їх у ті самі тенета, які вони розставляють на тебе? Хочеш уцелити розгромити тридцятитисячне військо Крікса і маючи бійців удвоє більше, вдарити потім на Спартака?

— Ну?.. Що ж я повинен для цього зробити?

— Вирушити звідси завтра вдосвіта і йти до Сіпонта. Поки ти туди прийдеш, Спартак буде вже за п'ятнадцять — двадцять миль. Мені буде доручено повідомляти його про тебе. Але поки він чекатиме, що я сповіщу його про те, як ти попав у приготовлену пастку, я, навпаки, скажу йому, що ти лишився у своєму таборі. Потім повернуся до Крікса і скажу, ніби Спартак наказав йому йти до Гарганської гори і, якщо ти на нього нападеш там, захища-

тися до останнього. І справді, як тільки Крікс відійде досить далеко від Сіпонта і наблизатиметься до схилів Гаргана, нападеш на нього. Ти матимеш досить часу, щоб розбити його наголову раніш, ніж Спартак прийде йому на допомогу, якимсь чином дізнавшись про небезпечно становище Крікса.

Красс здивовано слухав мерзенну жінку, яка так переконливо і розумно розгорнула перед ним план битви, мабуть, кращий, ніж він сам міг придумати. Він довго мовчки дивився на грекиню, щоки якої розчервонілися від сильного збудження, і раптом вигукнув:

— Присягаюсь Юпітером Визволителем, яка ти жахлива жінка!

— Такою мене зробили чоловіки! — поривчасто відказала дівчина, гірко посміхнувшись. — Але не про це мова. Що ти скажеш про мій план, про мої розрахунки?

— На самому дні пекла не придумали б жахливіших і кривавіших задумів! Але повторюю, — я не вірю твоїм словам і...

— Хай так, але послухай далі. Чим ти ризикуєш, якщо виступиш завтра за дві чи три години перед полуднем, обережно пославши своїх розвідників уперед до Сіпонта? У найгіршому випадку, якщо я тебе зраджую, ти опинишся віч-на-віч з усім гладіаторським військом. То хіба ж не для цього ти за ними ганяєшся?.. Хіба ти не прагнеш зустрітися з ними у відкритому бою?.. Припустімо, я кажу неправду, то що за біда, коли замість одного Крікса ти зустрінеш і Спартак? Що в цьому для тебе поганого?..

Красс ще трохи подумав і відповів:

— Гаразд, тепер я тобі повірив... тобто хочу тобі вірити. Запевняю тебе, що коли все обійдеться так, як ти говориш, матимеш щедрю винагороду від мене і ще більшу від Сенату, бо я доповім про твої важливі заслуги перед римським народом.

— Ах, нащо мені ваші нагороди? І що мені до римського народу! — захлинаючись від злоби й зневаги, заговорила грекиня, і її очі зловісно, люто заблищали. — Не заради тебе і не заради римлян прийшла я подарувати тобі перемогу, а для того, щоб помститися за себе!.. Чи можеш ти зрозуміти божественну, невимовну насолоду бачити муки ненависного ворога, упиватися його слізьми?.. О, ко-

ли б мені тільки стати коліном на груди Спартака серед побоїща його війська, чути його передсмертне хрипіння на безмежному, всіяному трупами полі бою, і нащо мені тоді твої подарунки, до чого нагороди Сенату!

Її обличчя цієї хвилини так спотворилося від злоби, що Красс відчув майже огиду і здригнувся, мов від страху. Так дійшли вони згоди. Красс розміркував, що справді час кінчати цю війну, і вирішив не гребувати засобами, які можуть забезпечити йому перемогу. Евтібіда тихо виїхала з римського табору, а потім пустила гарячого коня галопом у напрямі до табору гладіаторів.

На світанку Красс звелів зняти намети. Він послав уперед п'ятитисячний загін кінноти, наказавши обережно просуватися за три милі попереду легіонів і оглядати місцевість, щоб уникнути засідки чи несподіваного нападу. І незабаром після сходу сонця вирушив сам до Сіпонта.

У цей час Спартак з вісьмома легіонами й кіннотою, знявши намети, попростував до Барлетти. Крікс із шістьма легіонами лишився в Сіпонті. Околиці облетіла чутка, що Спартак і Крікс посварились, і тому військо повсталих розділилося на дві частини. Кажали також, ніби одна частина мала намір напасти на римські легіони, які стояли біля Арпі, а друга вирішила йти через Беневент на Рим.

Ця чутка так швидко поширилася, що незабаром розвідники донесли її до Красса.

«Поки що слова Евтібіди справджуються, — подумав командувач римлян. — Це хороша прикмета».

Наступної ночі, коли військо Красса причаїлось у густому лісі серед ущелин Гарганського міжгір'я, на відстані чотирьох миль од Сіпонта, Евтібіда щодуху мчала верхи до Барлетти. Вона везла Спартакові повідомлення від Крікса, що противник виступив з Арпі й потрапив у пастку: хай Спартак негайно повертається до Сіпонта.

Грекиня прибула до Спартака, коли він зі своїми легіонами ховався серед порослих терном круч уздовж шляху з Сіпонта до Барлетти. Він запитав з тривогою:

— Ну як?

— Красс іще не рушав з Арпі. Хоч він послав кілька тисяч розвідників аж до Сіпонта, але наші шпигуни запевнили Крікса, що ніякого наказу готуватися легіонам до походу ще не було.

— О боги! — скрикнув фракієць. — Цей Красс розумніший і хитріший, ніж я гадав!

Трохи подумавши, він сказав Евтібіді:

— Повертайся до Крікса і скажи йому, нехай він, хоч би що там сталося, не вирушає з табору. А коли Красс на нього нападе, хай пошле до мене трьох гінців з проміжками в чверть години, щоб мене попередити. Хай що там буде, а з трьох хоч один до мене доскаче. Здається мені, що небажання Красса розбити нас нарізно віщує щось недобре.

І фракієць кілька разів потер правою рукою чоло, ніби бажаючи відігнати сумні думки. Потім спитав Евтібиду.

— Скільки часу ти їхала з нашого табору сюди?

— Менше двох годин.

— То ти мчала щодуху?

— Глянь на мого коня і сам побачиш.

— Ну, то назад теж лети щодуху.

Евтібіда попрощалася зі Спартаком, повернула коня і пустила його галопом у напрямі Сіпонта.

Повернувшись туди, вона сказала Кріксові, що Спартак наказав йому виступати з Сіпонта до схилів Гарганської гори і стати там на неприступній позиції.

Коли Евтібіда прибула до табору легіонів Крікса, до світанку залишалось ще години дві. Тому галл наказав тихо зняти намети, і ще до сходу сонця його військо було уже в дорозі до Гаргана.

За якісь чотири години воно дійшло до підніжжя дуже високої гори, звідки виднілася широчінь Адріатичного моря. На його хвилях де-не-де поволі рухалися вітрила рибальських човнів.

Саме в той час, коли Крікс на крайньому узгір'ї Гаргана в зручному, закритому місці наказував розбити табір, раптом почулися крики:

— Римляни!.. Римляни!..

То були легіони Красса. За вказівками зрадниці йшли вони наступом на тридцять тисяч гладіаторів, які були тепер на відстані семи годин ходу від війська Спартака.

Але Крікс не розгубився перед несподіваним нападом. З мужнім спокоєм відважного полководця він розташував свої легіони до бою. Чотири легіони поставив фронтом проти ворога і, для того щоб мати довшу бойову лінію, розтяг її праворуч до горба, де мав намір зробити табір

п'ятого і шостого резервних легіонів; ліве крило фронту він простяг до неприступних урвищ, де внизу з тихим шумом розбивалися морські хвилі.

Незабаром шість римських легіонів тісно зімкнутим строем навалюючи ринули на гладіаторів. Дикі крики бійців, оглушливий шум і брязкіт мечів та щитів порушили одвічний спокій відлюдного лісистого краю, і від печери до печери, від скелі до скелі луна сумно повторювала ці незвичні звуки.

Крікс об'їжджав свій фронт від краю до краю; те саме робив і Красс, обидва голосно запалювали воїнів до бою. Розгорілася страшна битва. Жодна сторона не поступалася ні на крок.

Римляни атакували зімкнутим строем, і тому край лівого крила легіонів Крікса не був оточений. Тут стояло понад три тисячі бійців четвертого легіону, не маючи змоги брати участь у битві, і тільки нетерпляче дивилися, як розгортався бій. Бачачи це, командир легіону самніт Онацій сам став на чолі цих трьох тисяч бійців, повівши їх праворуч на праве крило римського війська. Гладіатори з таким завзяттям врубалися в ряди римлян, що під їхнім тиском на правому фланзі легіон римлян змішався і подався назад. Та цей успіх був скороминущий і нетривкий. Командир цього крила квестор Скрофа сам помчав до римської кінноти, що стояла в запасі, і наказав начальникові її, Гнеєві Квінту, вдарити силою шести тисяч вершників на ліве крило гладіаторів, яке через добрий намір Онація залишилося відкритим. Тепер римляни змогли обійти ліве крило гладіаторів і вдарити з тилу. Незабаром римляни напали з тилу на третій і четвертий легіони гладіаторів, зламали їхній бойовий стрій і завдали їм величезних втрат.

У той же час Красс послав два легіони і шість тисяч стрільців з лука в обхід правого флангу Крікса. З несканною швидкістю видерлися вони на узгір'я навколо горба, де стояв резерв гладіаторського війська, перебігли через вершину горба і півколом напали на п'ятий і шостий легіони. Тоді гладіатори, наскільки дозволяла місцевість, розтягли своє праве крило в бойову лінію. Таким чином, обидва фронти гладіаторів утворили дві сторони трикутника, основою якого було море, а вершиною — горб. Розгорілася страшна, жорстока битва.

Красс дивився на вправний обхідний маневр Мессембрія і Гранденія — командирів п'ятого і шостого легіонів — і вирішив продовжити його до повного оточення гладіаторів. Він бачив, як спритно скористався Скрофа з помилки Онація, і тепер кинув в обхід лівого крила не тільки залишки своєї кінноти, а ще й два легіони і наказав їм зовсім оточити гладіаторів.

Так, незважаючи на незвичайну хоробрість тридцяти тисяч людей проти вісімдесяти тисяч, менш ніж за три години шість легіонів Крікса, оточені з усіх боків, були безжалісно порубані на шматки.

Завзято бився Крікс. До останньої хвилини він сподівався на прихід Спартака. Побачивши, що більшість його товаришів полягли, він спинив коня — то був третій кінь, бо два вже були вбиті під ним, — і обвів поглядом, сповненим безмежного відчаю, жажливе побоїще. Гарячі сльози потекли по його щоках. Він подивився туди, звідки мав прийти Спартак, і тремтячим голосом пристрасно промовив:

— О Спартак!.. Не прийти тобі вчасно врятувати нас чи помститися за нас!.. Як гірко тобі буде, коли побачиш жалюгідну загибель тридцяти тисяч найвідважніших твоїх товаришів!

Лівою рукою він рішуче стер з обличчя сльози і, повернувшись до своїх контуберналів (Евтібіди серед них не було з самого початку битви), голосно і спокійно промовив:

— Брати!.. Настав час помирати!

І, піднявши багрянний від римської крові меч, пришпоривши коня, він помчав на маніпулу піших легіонерів, які з боєм оточували вже останній десяток поранених, понівечених гладіаторів. Розмахуючи над головою страшним мечем, він громовим голосом закричав:

— Гей ви, хоробрі римляни! Ви сміливі, коли вас трое проти одного! Ану, тримайтеся! Йду на смерть!

Крікс і четверо його контуберналів, врившись у ряди римлян, почали валити їх на землю, топтати кіньми, вбивати так, що вісім-дев'ять десятків римлян ледве могли захищатися від їхніх могутніх ударів. Спочатку легіонери похитнулись і трохи відступили, але коли до них приєдналися групи нових бійців, вони оточили п'ятьох гладіаторів. Їхні коні попадали вбитими від ударів численних мечів. Піші гладіатори билися з небаченим завзяттям. Ри-

мляни напали на них з усіх боків і незабаром покінчили з ними. Упав і Крікс. Його тіло було суцільною раною. Падаючи на землю, він обернувся до римлянина, який вразив його в спину, і пронизав мечем, потягнувши за собою. Лезо так і лишилося в грудях легіонера, і Крікс, не в силі його висмикнути, вражений пущеною зблизька стрілою, прошепотів:

— Хай усміхнеться тобі... о Спартак... перемога...

І зімкнув уста. Другий легіонер кинув у його зранені груди дротик і закричав:

— Тим часом приймай поразку і смерть!

— Присягаюся богами! — вигукнув якийсь ветеран.—

Ніколи, у всіх війнах Сулли, не бачив я людини більш живучої!

— Погляньте, — вказав інший на трупи римлян, які лежали навколо Крікса. — Скільки він забив наших, хай Ереб поглине його душу!..

Так за три години закінчився бій біля Гарганської гори, де полягло десять тисяч римлян і тридцять тисяч гладіаторів.

Тільки близько восьмисот гладіаторів, майже всі поранені, потрапили в полон. За наказом Красса вони були присуджені до розп'яття вздовж шляху, яким римляни мали йти звідси наступної ночі.

Після полудня Красс звелів спалити трупи римлян, а потім побудувати табір, оточивши його глибоким ровом. І тут же попередив трибунів і центуріонів, щоб тримали легіони й когорти готовими до виступу в похід опівночі.

У невимовній тривозі чекав Спартак увесь день і ніч вістей од Крікса. Але ніхто не з'явився. На зорі він вирушив до Сіпонта двох своїх контуберналів, кожного з сотнею вершників, зібрати відомості про Крікса і про ворога. Він зробив це ще й тому, що його бійці, виступаючи з табору, взяли лише на три дні продовольства і на кінець цього дня вже залишилися без харчів.

Коли перший контубернал Спартака прибув до Сіпонта, він страшенно здивувався, побачивши спорожнілий табір. Не знаючи, як бути далі, що подумати, він зачекав другого контубернала, щоб з ним порадитися. Поки вони нерішуче стояли на місці і радилися, до табору на загнаних, вкритих пилюкою конях примчали двоє контуберна-

лів, яких Крікс при першій появі римлян послав назустріч Спартакові. Адже він, повіривши словам Евтібіди, думав, що Спартак уже кілька годин був у дорозі, і тому хотів прискорити його прихід.

Легше уявити, ніж описати, як ужахнулися всі четверо, коли зрозуміли ганебну зраду Евтібіди і жахливе становище, в яке потрапив Крікс. Вони збагнули, що в такій біді був один-єдиний вихід — мчати, не шкодуючи коней, до Спартака.

Так вони й зробили. Та коли домчали до того місця, де гладіатори були в засідці, бій біля Гарганської гори вже закінчувався.

— О пекельні боги! — проревів Спартак, збліднувши при цій лиховісній звістці, мов мрець, бо миттю уявив усі жахливі наслідки зради. — У похід! Мерщій у похід на Сіпонт!

Сідаючи на коня, він покликав Граніка і схвильовано, зі слізьми в голосі, сказав йому:

— Доручаю тобі найшвидшим маршем вести вісім легіонів. Хай у кожного на ногах виростуть крила... Хай серце у кожного стане твердим, як алмаз!.. Летіть!.. Летіть!.. Крікс гине!.. Наші брати гинуть тисячами!.. Я мчу вперед з кіннотою... Заради всього святого поспішайте, летіть!

Сказавши це, він на чолі восьми тисяч вершників що-духу помчав шляхом на Сіпонт.

Через півтори години він прибув туди на змилених, загнаних конях, і першими, кого побачили вони на місці вчорашнього табору Крікса, були сім-вісім гладіаторів. Закривавлені, знесилені, вони якимсь чудом врятувалися від різанини під Гарганською горою.

— Ради Юпітера Месника, кажіть, що скоїлося? — задихаючись, спитав їх Спартак.

— Ми розгромлені.. знищені... від наших шести легіонів залишалася сама назва!

— О бідолашні мої брати!.. О любий мій Кріксе!.. — закричав у розпуці Спартак, затуливши обличчя руками, і зайшовся нестримним риданням.

Всі присутні начальники кінноти, контубернали, бачачи це благородне горе, мовчали. Розгубленість і тривога на обличчях у всіх від цієї страшної звістки ще збільшилася, коли вони побачили сльози свого мужнього вождя.

Довго тривало мовчання, поки Мамілій, який стояв поруч Спартака, тихо, схвильовано не сказав йому:

— Сміливіше... благородний Спартак... будь мужнім перед цим горем...

— О мій Кріксе!.. Мій бідолашний Кріксе! — скорботно вигукнув фракієць, обнявши за шию Мамілія, і, припавши до його грудей, знову неvtішно заривав.

Через кілька хвилин він підвів голову, витер долонею мокре від сліз, зблідле обличчя. А Мамілій тим часом, втішаючи, промовив:

— Кріпися, Спартак!.. Подумаймо, як нам урятувати решту вісім легіонів.

— Справді!.. Необхідно знайти якийсь засіб проти загрози розгрому, якимось зарадити згубним наслідкам мерзенної зради цієї підлої пекельної фурії... Треба відступати... Після такої тяжкої битви, яку легіони Красса витримали, поки винищили наших братів, вони, певно, неспроможні рушити від Гарганської гори раніше ніж через вісім — десять годин. Отже, нам треба скористатися цим часом, щоб поліпшити наше становище.

І обернувшись до одного зі своїх контуберналів, він додав:

— Скажи до Граніка і передай йому, щоб він спинився і повернув легіони назад шляхом, яким уже пройшов.

А коли контубернал помчав галопом, Спартак сказав Мамілієві:

— Через Мінервій і Венусію, йдучи горами по тридцять миль щодня, ми за п'ять-шість днів доберемося до землі луканів, де до нас приєднаються нові раби. І якщо нам несила буде воювати з Крассом, ми завжди зможемо кинутися в область бруттів, звідти перебратися до Сицилії і там знову запалити повстання рабів.

Через півгодини відпочинку, необхідного для знесилених коней, Спартак скомандував кавалеристам повернути назад, забравши вісьмох змучених гладіаторів, які вціліли в битві біля Гарганської гори.

Відкликавши Граніка вбік, Спартак розповів йому про свої наміри, які іллірієць визнав розумними. Фракієць доручив йому виконати цей задум і сказав, що він сам з трьомастами вершників повернеться до Гарганської гори, щоб розшукати тіло Крікса.

Гранік намагався його відрадити, кажучи про небезпеки, на які він наражається, доводив, що як воїн Спартак

може їх зневажати, але не має права шукати їх, бо він вождь і душа святої і важкої справи.

— Я не загину, певен, що наздожену вас через три доби на Апеннінському кряжі. Та навіть коли мені судилося загинути, ти, Граніку, маєш досить досвіду й відваги, щоб завзято і твердо продовжувати війну проти наших гнобителів.

І хоч як Гранік наполягав, Спартак не захотів відмовитись од свого наміру. Обнявши Граніка й Арторікса, якому порадив завжди слухатися мудрого іллірійця, нічого не сказавши Мірці, яку доручив доглядати двом своїм друзям, він узяв із собою загін вершників і тихо віддалився од легіонів.

Увечері Спартак прибув до околиць Сіпонта і послав уперед, на відстані тисяч двох кроків у напрямі Гарганської гори, невеликий загін вершників, щоб оглянути місцевість і дізнатися, де перебуває ворог. Діставши від них відомості, Спартак наказав вершникам спішитись і далі вести коней за повіді; так вони увійшли до лісу, що тягся обабіч дороги від Сіпонта повз Гарганську гору до моря. Гладіаторам, щоб вести з собою коней, довелося мечами прорубувати стежку через лісові хащі. За дві години повільного, важкого просування вони дійшли до невеликої галявини, оточеної дубами та ялинами. Тут було кілька куренів дроворубів, які більшу частину року жили в лісі.

Спартак одразу звелів взяти дроворубів під варту, щоб вони не змогли донести римлянам про його присутність у цій місцевості. Потім, заспокоївши їх, він наказав їм загасити багаття, яке могло б привернути увагу ворога, а гладіаторам — дотримуватися тиші й прислухатися.

Все вийшло так, як він гадав. Незабаром після години першого смолоскипа Красс звелів зняти табір і повів свої легіони на Сіпонт. Ледве проспівали перші півні, як промерзлі гладіатори почули шум голосів і тупіт римської піхоти й кінноти, що просувалися без особливої обережності, бо почували себе переможцями і знали, що ворог тепер відступає десь далеко звідси.

Через дві години після сходу сонця легіони переможців Гарганської битви пройшли. Спартак, блідий, убитий горем, зі своїми трьомастами вершниками зміг тепер вийти з лісу. За дві години галопу вони прибули до безмежного поля бою, що простяглося від схилів Гаргану аж до моря.

У Спартака стислося серце і потемніло в очах, коли він поглянув на це жахливе побоїще. Гори трупів перегородили йому шлях, він зійшов з коня і передав його одному зі своїх вершників. Потім узяв із собою півтори сотні бійців, залишивши решту доглядати коней, і з розпачем у душі почав обходити зловісне поле. На кожному кроці він бачив покалічені, понівечені, вкриті смертельною блідістю обличчя друзів, і очі його наповнилися слізьми.

В одному місці він побачив Фессалонія, життєрадісно-го, щирого епікурейця; він лежав на боці, тіло його було вкрите сотнею ран, а рука його ще стискала меч.

Ледве впізнав Брезовіра; його груди були пронизані багатьма мечами, а голова — розчавлена кінськими копитами. В іншому місці наткнувся на труп мужнього, хороброго Лівія Гранденія, начальника шостого легіону, майже заваленого горою трупів забитих ним ворогів. Далі побачив труп Онація, а ще далі — вкритого ранами, але ще живого галла Каста, начальника третього легіону. Ледве чутно він кликав на допомогу. Його підняли, дбайливо перев'язали йому рани і на руках винесли з поля, оточивши його найсердечнішим піклуванням.

З невимовним відчаєм у серці, поблукавши близько двох годин полем, усяним мертвими, Спартак знайшов нарешті закривавлене, пошматоване тіло Крікса. Тільки обличчя його не було поранене і, здавалося, зберігало вираз благородної гордості та відваги, якими він відзначався за життя.

Коли Спартак побачив його, серце його стислося жалем і скорботною ніжністю. Він упав на землю і почав укривати обличчя друга поцілунками, промовляючи крізь сльози й ридання:

— Ти впав жертвою найчорнішої зради, о благородний Кріксе! Ти загинув, і мені не судилося прийти тобі на допомогу! Ти загинув невідомщений у цій страшній різанині! О благородний, рідний мій Кріксе!

Спартак замовк, притискаючи до своїх грудей звитяжну руку вбитого гладіатора.

Потім, гнівний і грізний, він заgrimів могутнім голосом:

— Присягаюся всіма небесними і пекельними богами, фуріями-месницями, зловісною Гекатою помститися за тебе, присягаюся тут, над твоїм бездиханним тілом, брате мій! За твою смерть кривава розплата впаде на мерзен-

ну зрадницю, хоч би вона сховалась у найглибших пучинах океану або в незвіданих безоднях Тартару!

Підвівшись з землі, з очима, налитими кров'ю і палаючими гнівом, він підняв обличчя і руки до неба, потім узяв на руки тіло Крікса і в супроводі воїнів відніс на берег моря. Скинувши з тіла пошматований панцир і скривавлений одяг, Спартак опустив його в морські хвилі і старанно обмив. Потім скинув з себе темну тогу, загорнув у неї тіло Крікса і звелів віднести туди, де чекали вершники.

Тяжко пораненого Каста не можна було везти на коні крутими стежками. Тому його залишили під доглядом управителя однієї патриціанської вілли, який під час перебування гладіаторів у цій місцевості таємно засвідчив своє щире співчуття повстанню. Після цього загін кінноти вирушив у дорогу. Старанно загорнуте тіло Крікса було покладене на коня, якого вів сам фракієць.

Прибувши до Арпі, Спартак довідався, що Красс повів своє військо в Канни. Тому він негайно виступив з Арпі і щодуху поскакав до Гердонеї. Та ледве від'їхали вони одну милю від Арпі, як перед його очима постало страшне криваве видовище: він побачив на деревах вздовж шляху трупи гладіаторів, полонених Крассом у бою біля Гарганської гори. Блідий, з перекошеним обличчям і падючими гнівними очима, їхав він і дивився на нелюдську ганебну розправу. На дереві висіли трупи розп'ятих гладіаторів; всіх їх було вісімсот.

Серед них Спартак упізнав закривавлене, все вкрите ранами тіло мужнього свого співвітчизника, фракійця Мессембрія. Побачивши його, Спартак затулив очі руками і заскреготав зубами.

— А, Марку Крассе, ти вішаєш полонених! — скрикнув він. — Гаразд, Марку Крассе!.. Ти не хочеш себе обтяжувати в поході. О, присягаюся богами, у вас, римлян, славетних вояк, треба всього вчитися. Ну, то гаразд, я і цього навчуся. Я теж розпинатиму твоїх полонених, мудрий Марку Крассе!..

Трохи подумавши, він громовим голосом додав:

— Ага! За нами, гладіаторами, римляни не визнають людських прав?.. А!.. То ми — дикі звірі, мерзенні плазуни, забійна худоба?.. Присягаюся пожираючим полум'ям Тартару, хай буде так! Але і ми, гладіатори, поставимо

римлян поза законом! Хай будуть сльози за сльози і кров за кров!

Не шкодуючи коней, мчав Спартак крутими гірськими стежками протягом усієї наступної ночі.

Військо гладіаторів стояло табором біля Аскула Сатрінського і з палкою радістю привітало свого вождя.

Опівночі сорок тисяч гладіаторів зняли свої намети і перейшли до Мінервія, звідки через чотири години перепочинку пішли до Венусії. Другого дня Спартак звелів своїм воїнам зняти табір, який увечері вони поставили на зручному горбі біля міста, і повів їх на вершини гір. Краще стати там на незручних місцях, терпіти холод, казав він але уникнути нападу і розгрому від Красса.

Тим часом римський воєначальник поспішно виступив з Арпі, швидко перейшов Канни і Канузій і з'явився в Рубі, де й улаштував свою головну квартиру. В Андрії він залишив квестора Скрофу з чотирма легіонами, десятима тисячами допоміжного війська і п'ятьма тисячами вершників. За задумом Красса, квестор мав пізніше вирушити на Венусію одним шляхом, а він — другим. У той же чи Красс послав до Барія, Брундізія і до інших сусідніх міст набрати бійців, щоб створити ще один легіон і таким чином частково надолужити втрату десяти тисяч бійців у гарганській битві.

У листі до Сенату Красс повідомляв про свою перемогу, значно перебільшуючи її значення. Він писав, що за непалі духом гладіатори втікають на землі луканів і що там він їх оточить двома корпусами свого війська для остаточного розгрому.

Спартак після двох днів відпочинку вирядив свою кінноту збирати відомості про ворога, а ще через два дні, одержавши точні дані, вийшов уночі з Венусії. За день і ніч ходу він несподівано з'явився в Рубі. Там він старанно сховав своє військо і дав йому тільки шість годин перепочинку. А опівдні вирушив на Красса, який гадав, що Спартак у Венусії, звалився на нього, мов сніг на голову, і за три години розбив його легіони. Шість тисяч римлян загинуло в цій битві і три тисячі потрапили в полон.

Через вісім годин він вирушив у напрямі до Метапонта і звелів уздовж шляху повісити дві тисячі шістсот римських солдатів, узятих у полон біля Рубі. Живими він за-

лишив лише чотириста полонених, які майже всі належали до патриціанських сімей Риму.

Одного з них відпустив на волю і послав до Красса сповістити, як Спартак наслідує жорстокий приклад римського воєначальника в поводженні з полоненими і що віднині так і діятиме. Крім того, він доручив цьому молодому патрицієві запропонувати Крассові промінати сто з чотирьохсот полонених, яких тримав у полоні, на грекиню Евтібиду. Спартак був певен, що вона ховається в римському таборі.

За чотири дні Спартак дійшов до Метапонта і звідти попрямував до Фурії. Взяв це місто штурмом і укріпився в ньому, щоб набрати рабів і створити з них нові легіони.

За вісім днів до нього збіглося понад шістнадцять тисяч рабів, і він постарався спішно навчити їх володіти зброєю. Потім, відділивши по дві тисячі чоловік з усіх восьми легіонів, утворив з них чотири нові легіони і таким чином довів кількість легіонів до дванадцяти. Шістнадцять тисяч нових бійців були порівну розподілені серед дванадцяти старих легіонів. Ї кількість бійців під прапором повстання знову досягла п'ятдесяти шести тисяч чоловік піхоти і восьми тисяч кавалерії.

Розділ XXI

СПАРТАК У ЛУКАНІЇ. — ПТАХОЛОВ ПОТРАПЛЯЄ У СИЛЬЦЕ

— Зрозумій же, я кохаю тебе, Мірцо, всім серцем! — Так говорив Арторікс через двадцять днів після похорону Крікса, стоячи біля входу до намету Спартака.

Табір гладіаторів був тепер у Луканії. До нього приходили численні раби, в легіонах знову стало по шість тисяч воїнів, і вся гладіаторська піхота зросла до сімдесяти двох тисяч бійців.

Цього дня Спартак на чолі двохтисячного загону вершників виїхав з табору до Вультурнської гори на розвідку, бо прийшла чутка, що туди наближається сімдесятивосьмитисячне військо Красса.

Мірца, перед якою Арторікс став на порозі намету, була щільно обтягнута майже до колін сталюю кольчугою з яс-

них, мов срібло, дрібненьких кілець. На її ногах були залізні поножі, праву руку покривав залізний наручник, а на лівій був надітий красивого виробу невеликий круглий щит; через плече звисала гарненька перев'язь з маленьким мечем, а голову покривав срібний шолом з тонким елегантним забралом. Ще тоді, коли гладіаторське військо стояло табором біля Равенни, брат подарував їй цей обладунок, зроблений з майстерністю, якою славилися тамтешні зброярі. Це озброєння було точнісінько таке, як у Евтібіді.

— Навіщо це, Арторіксе!.. Що це означає? — докірливо і водночас привітно запитала вона юнака.

— Як то що?... Хіба я тобі не казав? — ніжно перепитав юний галл, зачаровано дивлячись на дівчину. — Я знаю, що я тобі не огидний. Спартак любить мене як брата і був би радий нашому кохання. І ти сама мені тисячу разів присягалась, що не покохаш когось іншого.

— О, навіщо ти знову прийшов мене спокушати? — схвильовано відповіла дівчина, але її голубі очі мимоволі з любов'ю дивилися на юнака. — Нащо ти знов мучиш мене?

— Але я хочу знати причину! — вигукнув Арторікс.

Слова Арторікса виливалися із самого серця; в них промовляло таке щире, могутнє почуття, що Мірца відчула себе переможеною, зачарованою. Її очі враз засяяли коханням... І вона, вже не криючи свого кохання, дивилася в ясні очі юнака.

Обоє, тремтячи, мов зачаровані, кілька хвилин безмовно дивилися одне одному в очі.

— Мірцо... ти знаєш, я не страхополох... У битвах я завжди у перших рядах, а відступаю останнім. Я не дорожу своїм життям перед небезпекою... Я не боюся смерті... Однак...

Мірца відчула, як шоки їй залило полум'я, і вона опустила очі.

— О моя мила дівчино! Скажи ж мені, що ти мене кохаш...

З цими словами Арторікс підніс до уст руку Мірци і вкрив її палкими поцілунками.

— Облиш мене, Арторіксе... йди собі...

— То, якщо це омана... якщо твої ніжні погляди були оманливими... скажи мені... будь сміливою... правдивою. Скажи мені: «Марні твої надії, Арторіксе, бо я кохаю іншого».

— Ні... я нікого не кохаю і ще ніколи не кохала, — по-ривчасто відповіла дівчина. — І ніколи не покохаю нікого, крім тебе!..

— Ах! — з невимовною радістю вигукнув Арторікс. — Ти мене кохаєш!.. Мене кохаєш!.. Чи ж можуть всемогутні боги горіти такою радістю, як я!

— Що боги! — відповіла вона, звільняючись з обіймів юнака. — Боги не тільки відчують радощі, а й упиваються ними...

— Але ж хто, хто нам це забороняє?

— Облиш мене... йди собі... і не домагайся більшого... Спантичаний Арторікс намагався її втішити.

Вона підвела очі і побачила нумідійку-рабиню Цетуль, яка саме проходила повз преторій. Ця дівчина прибігла до табору гладіаторів з Тарента днів двадцять тому, бо її господиня наказала відрізати їй язика за балакучість.

— Цетуль! Цетуль! — поклікала Мірца і сказала юнакові: — Он вона йде сюди... Може, хоч тепер ти підеш?

Галл припав до її руки довгим палким поцілунком.

Цієї миті Цетуль підійшла до намету, і радісний, та засмучений Арторікс, охоплений солодкими почуттями, повільно пішов з преторію.

— Хочеш піти зі мною принести цю овечку в жертву Марсові Луканському? — спитала Мірца нумідійку. Намагаючись приховати від неї своє хвилювання, вона стала показувати їй білу вівцю, прив'язану мотузкою до палі намету.

Нешасна рабиня, позбавлена язика лютою господинею, тільки хитнула головою на знак згоди.

Незабаром обидві вони вийшли з табору через декуманські ворота, що виходили на ріку Акрі. На відстані милі од табору вони зійшли на невисокий горб, де стояв храм Марса Луканського. Тут, за грецькими звичаями, Мірца принесла овечку в жертву богові війни, бажаючи прихильності до гладіаторського війська і його верховного вождя.

Тим часом Спартак примчав до табору. У ранковій розвідці він зіткнувся з ворожими дозорцями, зав'язав з ними бій і, погнавши їх назад, захопив сімох полонених. Від них він довідався, що Красс веде все своє військо просто на нього, в Грумент.

Спартак усе приготував до дня битви. Через дві доби опівдні прийшов зі своїм військом Красс і вишикував його бойовим строєм перед гладіаторами.

З обох сторін просурмили бойові сигнали. Війська зішлись, почався запеклий бій, який тривав понад чотири години; з однаковою хоробрістю і завзяттям бились обидві сторони. Але вже перед заходом сонця ліве крило повсталих, очолюване Арторіксом, захиталося, бо новаки-бійці гладіаторських легіонів ще не були настільки загартовані в боях, щоб відбивати навалу римлян. А римляни після децимації стали до краю завзяті й сміливі. Замішання на лівому крилі зростало з хвилини на хвилину і швидко поширювалося на середину гладіаторського фронту. І хоч сам Арторікс, незважаючи на рани в грудях і голові з розрубаним шоломом і з заюшеним кров'ю лицем, відчайдушно бився, його легіони безладно відступали.

Мов оскаженілий, примчав туди Спартак і громовим голосом загукав на бійців:

— Невже поразки, яких ви досі завдавали римлянам, зробили з них відважних левів, а з вас боязких кролів?! Зупиніться, ради Марса Гіпербореєського! Бийтеся поруч зі мною! Покажіть себе героями, і ми знову поженемо їх, як завжди!

З цими словами він шпурнув свій щит у римлян, схопив у ліву руку меч убитого гладіатора і кинувся на римлян з двома мечами, як це робилося в гладіаторській школі. Він так швидко вимахував мечами, з такою силою завдавав римлянам ударів, що миттю встелив землю перед собою тілами вбитих і поранених легіонерів, і римляни мусили трохи відступити.

Це підбадьорило гладіаторів, і вони з новим завзяттям кинулися в бій.

Але в цей же час захиталася середина гладіаторського війська, бо проти неї Красс поставив найбільшу силу і сам командував легіоном, до якого входили самі ветерани Марія та Сулли. Середина гладіаторського війська не в силі була відбивати цих ветеранів, захиталася, змішалася під їхнім могутнім, одностайним натиском і враз відкотилася назад.

Спартак, побачивши відступ своїх легіонів, метнувся до кінноти, яка стояла позаду центра війська, скочив на свого

коня, наказав сурмити і розгорнув вершників у дванадцять рядів до бою. За знаком фанфар, у проміжках цієї другої бойової лінії розбиті легіони змогли відступити до табору.

Але ці мудрі дії не змогли припинити безладний і з великими втратами відступ лівого крила й середини фронту. Лише праве крило, кероване Граніком, відходило з боем.

Щоб стримати наступ переможців і щоб битва не обернулася на поразку, кіннота на чолі зі Спартаком так шалено вдарила по римських когортах, що їм довелося розірвати стрій і швидко стати колами, чотирикутниками, трикутниками, аби не бути порубаними гладіаторською кіннотою. І все ж кіннота дуже багатьох захопила врозсип і винищила.

Тоді Красс здумав пустити в діло і свою кінноту, але настала ніч. Обидві сторони просурмили збір, обидва війська відступили до своїх таборів, і на цьому битва закінчилася.

У битві загинуло п'ять тисяч римлян, а гладіатори втратили вісім тисяч, і ще тисяча двісті їх потрапили у полон.

У таборі Спартак звелів розпалити, як звичайно, багаття і опівночі тихо вирушив з Грумента до Нерула. Прибувши туди опівдні, він спинився лише на чотири години, після чого опівночі дійшов до Лавінія і незадовго перед світанком вирушив на Пандосію. Він вирішив через землю бруттів пробиратися до Коссенції.

У Пандосії його нагнав гонець Красса. Відмовившись ще раніш обміняти на сотню полонених римлян Евтібиду, яка після зради біля Гаргана лишилась у таборі претора, Красс пропонував тепер видати за цю сотню патриціїв тисячу двісті гладіаторів, захоплених ним у битві біля Грумента.

Спартак порадився з Граніком, з начальниками легіонів і згодився на обмін; з послом домовилися, що взаємний обмін полоненими буде через три дні у Росціані.

Коли гонець Красса від'їхав, Спартак подумав, і не без підстав, що римський воєначальник запропонував обмін, сподіваючись затримати похід гладіаторів і цим надолужити втрачений час. Тому Спартак вирішив послати до Росціана тисячу двісті вершників з двома тисячами чотирмастами коней і сотнею полонених римлян. Він суворо наказав Мамілієві, який мав керувати цією справою, віддати сотню римлян, тільки одержавши тисячу двісті

гладіаторів, зразу ж посадити їх на запасних коней і мчати в Темесу, де він буде з військом через чотири дні і де надовго стане табором.

При найменшій ознаці зради чи омани з боку римлян порубати на місці цю сотню патриціанських нащадків і повернутися до війська, покинувши полонених гладіаторів напризволяще.

По дорозі з Пандосії в Темесу Спартак наткнувся на озброєний загін. То були п'ять тисяч рабів, яких зібрав і якнайшвидше навчив військової справи Гай Ганнік. Ганнік дуже шкодував, що накоїв стільки зла своєю неслухняністю, і тепер вів до табору повсталих цей загін, щоб таким чином з честю покаятися за минуле. Він присягався, що тепер буде настільки дисциплінований, наскільки раніше був розбещений.

Спартак по-братерському обняв Ганніка і його бійців, звелів краще їх озброїти і розподілив між дванадцятьма легіонами. Ганніка знову призначили начальником одного з легіонів.

Через п'ять днів після цього повернувся Мамілій з тисячею двомастами виручених з полону. Спартак перед усім військом звернувся до них з короткою, але повною докорів промовою. Він говорив, що не завжди знайдеться в таборі сотня молодих патрицій, щоб своїм життям рятувати гладіаторів, які живими здаються в руки ворога. А без цієї щасливої обставини висіти б усім цим тисячі двомстам нечупар уздовж шляху і годувати ворон та шулік апеннінських лісів. Тепер — смерть за смерть, і краще полягти на полі бою, ніж попасти до рук ворога і потім бути ганебно розп'ятим.

Красс спізнився до Темеси більш як на двадцять днів. За цей час він одержав підкріплення з Луканії, Апулії, Калабрії та Япігії.

Протягом двох тижнів він створив чотири нові легіони, і коли виступив у похід, то вів проти Спартака майже сто тисяч бійців.

Тим часом Спартак почав переговори з відомими кілійськими піратами, які плавали на своїх кораблях Тірренським морем. Він пропонував їм переправити його військо до Сицилії, обіцяючи за цю послугу тридцять талантів, — усе, що було в скарбниці гладіаторів, хоч їм і приписували страшенне грабіжництво.

Але корсари, згодившись на це і навіть одержавши від Граніка, який вів переговори, десять талантів завдатку, втекли вночі перед від'їздом гладіаторів. Можливо, вони боялися помсти римлян за допомогу їхньому ворогові.

Поки гладіатори дивилися зі свого табору на вітрила розбійницьких кораблів, що вже були на відстані кількох миль од узбережжя і поволі зникали за обрієм, до табору примчала маніпула дозорців і сповістила про прихід Красса.

Гладіатори мерщій озброїлись і розташувалися в бойову лінію проти нежданого ворога. І раніш ніж римські легіони встигли стати до бою, перша лінія війська Спартак, перші шість легіонів навалюно напали на римлян і дуже розладнали їхні ряди.

У другій лінії фракієць розташував чотири легіони, а з боків — по чотири тисячі кінноти.

Два легіони лишилися в Темесі, куди Спартак, на випадок поразки, думав відвести все військо і там чекати слушного часу для відплати. Можливо, він знайшов засіб, як вийти зі скрутного становища.

Перед початком битви Спартак попередив начальників шести легіонів, з яких складалася перша лінія, що коли вони будуть змушені відступити, то хай засурмлять у букцини і тільки після цього їхні трибуни, центуріони і декуріони хай виводять своїх бійців у проміжки другої лінії.

Кілька годин тривала битва. Обидві сторони билися з однаковим завзяттям і впертістю. Та ось о першій годині опівдні Красс увів свіжі легіони і розтягнув фронт праворуч і ліворуч. Тоді Гранік, який керував боєм, дав наказ відступити, щоб не бути оточеним з флангів. Завдяки вправності та енергії командирів цей відхід відбувся швидко і в порядку. Через проміжки другої лінії перша лінія пройшла в тил.

Римським легіонерам здалося, що гладіатори тікають. Вони кинулися за ними і опинилися віч-на-віч з лінією свіжих бійців, які зустріли їх таким могутнім ударом, що примусили безладно і з величезними втратами відступити.

Марк Красс змушений був сурмити відбій, послати вісім інших легіонів і починати нову, ще важчу битву. Потім він увів ще два легіони, один — праворуч, другий — ліворуч, щоб обійти гладіаторське військо. Та на обох

флангах кіннота Спартак звела нанівець намір римського полководця.

Тим часом Гранік зібрав на схилі горба від Темеси і знову вишикував у бойовий порядок шість перших легіонів, і, коли Красс пустив у наступ свою кінноту, Спартак зміг відійти за лінію Граніка, яка знову була спроможна битися проти римських загонів.

Так, б'ючись і відступаючи двома лініями по черзі, гладіатори надвечір відійшли до мурів Темеси, і Марк Красс ніяк не зміг скористатися зі своєї переваги в силі. Він звелів своїм легіонам відійти.

Зупинившись біля підніжжя горбів, що оточували Темесу, Красс сказав квесторові Скрофі:

— Мерзенний гладіатор, підлий гладіатор — називай його як заманеться... але слід визнати, що цей триклятий Спартак має багато таких рис, які потрібні, щоб стати великим полководцем.

— Скажи просто, — з гіркотою, тихо відказав Скрофа, — що Спартак — звитязний, мудрий, досвідчений, прекрасний полководець.

Так закінчилася ця битва, що тривала понад сім годин. Гладіатори втратили шість тисяч убитими, римляни — сім.

Та це не завадило Крассові оголосити себе переможцем, бо ж Спартак відступив і замкнувся в Темесі. Красс написав до Сенату, що сподівається закінчити цю війну за двадцять — тридцять днів, що гладіатора оточено так, що він уже не зможе втекти.

А Спартак за мурами міста, задалегідь обведеними широким ровом, був насторожі, дбав про оборону і обдумував, як вирватися з облоги.

Він суворо заборонив городянам під будь-яким приводом виходити з міста і поставив біля брами й на мурах пильну варту.

Цей наказ дуже налякав жителів Темеси: вони вже передбачали всі небезпеки й злигодні довгої облоги і оточення з моря. Вони гадали, що Красс саме так зробить, і задалегідь уявляли собі всі жахи голоду.

Спартак скористався з їхнього переляку. Коли правителі міста звернулися до нього за дозволом покинути місто, обіцяючи дати зброю, продовольство і гроші, він відповів їм, що єдиний засіб уникнути жаків облоги й голо-

ду — віддати всі їхні рибальські кораблі і човни. Крім того, послати на берег, де стоїть його кіннота і три піші легіони, всіх корабельних майстрів, які є в місті, і дати їм також скільки потрібно дерева, щоб збудувати невеликий флот і ним переправити військо до Сицилії.

Міські власті і патриції Темеси погодилися, погодився й простий народ, і незабаром на березі моря сотні майстрів за допомогою багатьох тисяч гладіаторів жваво почали будувати невеликі, але численні кораблі.

Тим часом Красс зайняв позиції, щоб не випустити ворога, і послав гінців до Турії, Метапонта, Гераклеї, Таранта і Брундізія з вимогою прислати якнайбільше машин для штурму. Він добре розумів, що без таранів, баліст і катапульт облога могла б затягтися надовго.

У цей час, поки один готувався завзято штурмувати Темесу, а другий збирався перебратися до Сицилії, щоб звідти починати ще більшу війну, Евтібиду весь час гризла нестерпна жадоба помсти. Одного разу вона сміливо, як завжди, сама, блукала римським табором, і їй захотілось оглянути околиці міста, підійти ближче до ворожої варти, щоб дізнатися, чи немає де-небудь легшого доступу до мурів для несподіваного штурму.

Наказавши двом рабіням, яких купила в Таренті, приготувати брунатної мазі, вона кілька днів мастила нею руки, обличчя і шию так, що зовсім стала схожою на справжню ефіопку. Потім, одягшись рабинею і зібравши своє руде волосся під темною широкою пов'язкою, вийшла одного разу перед світанком з глиняною амфорою в руці з римського табору, ніби рабиня, яка йде по воду. Евтібіда попрямувала до горбів, де височіли стіни Темеси. Місцеві хлібороби сказали їй, що на схилі одного з горбів є джерело.

Удавана ефіопка обережно пробиралася в темряві і, дійшовши до джерела, почула тихі голоси і дзенькіт зброї. Вона зрозуміла, що біля джерела, певно, стоїть когорта гладіаторів.

Тоді вона потихеньку звернула ліворуч і пішла попід схилом, щоб роздивитися це місце.

Пройшовши вже з півмилі, Евтібіда спинилась, озирнулася навколо і в півтемряві світанку побачила серед темної купи дерев якусь будівлю. Вона пильно придивилась і впізнала храм.

Хвилину постояла міркуючи і рішуче пішла до храму, який стояв досить далеко від мурів міста і, мабуть, не був зайнятий гладіаторами.

За кілька хвилин вона підійшла до будівлі. Храм був великий, але дуже гарний, увесь із мармуру, побудований в доричному стилі. Евтібіда одразу збагнула, що цей храм присвячений Геркулесові Оліварію і що тут гладіатори не вартують. Їхні дозорці були з другого боку на відстані двох пострілів з лука. Їй заманулося ввійти всередину.

Храм був порожній, і Евтібіда хотіла вже вийти, коли раптом помітила старого в одязі жерця Геркулеса. Він стояв задуманий, спершись на колону біля жертовника, перед яким височіла прекрасна мармурова статуя Геркулеса з палицею оливкового дерева.

Гречанка підійшла до жерця й ламаною латинською мовою попросила дозволу набрати води з водоймища храму, пояснивши, що вона рабиня одного місцевого землевласника, який при наближенні противників сховався у руїнах храму Януса в одній із сусідніх долин, де зовсім немає води для пиття.

Жрець провів Евтібиду до водоймища і завів розмову про тривожні часи, про згубні наслідки цієї війни, особливо сумні тому, що підупала релігія, яку жрець вважав єдиним джерелом людського щастя. За побожність і щирю повагу старовинних італійських народів до богів Сатурн, Юпітер, Марс, Юнона, Церера, Геркулес, Янус і інші боги завжди були щедрими до італійців, дарували їм свою прихильність і захищали їх. А нині душі багатьох людей розбещені епікуреїзмом, скептицизмом, скрізь поширилася неповага до культів, глузування з жерців, і за цю нечестивість ображені боги насилають на людей заслужені кари. Всі заколоти, війни, убивства, що останні тридцять років роздирають Італію, є не що інше як ознака небесного гніву.

Найдужче ремствував старий на сумні наслідки облоги і на те, що гладіатори заборонили вихід із Темеси. Ніхто тепер не приходив приносити жертви, ніхто не міг дати належної десятини й дарів... Зрозуміло, чому це так засмучувало доброго діда; адже кожне принесення жертви закінчувалося бенкетом, а жертви й дари переходили до рук самих жерців.

Очевидно, тоді, як і нині, як і в усі епохи, жрець храму Геркулеса, як і служителі культу всіх епох, усіх релігій, усіх народів, судив про побожність темного, отупілого і обдурюваного народу по кількості приношуваних подарунків. Адже цими подарунками неіснуючому богові жерці вдовольняли своє ненаситне череву.

— Ось уже двадцять днів, як ніхто не заглядав до храму Геркулеса Оліварія, цього бога, якого раніше так шанували лукани та брутти, — говорив зітхаючи жрець.

— Гаразд, я скажу моему господареві, щоб він заради безпеки його дому й маєтку прийшов принести жертву або принаймні прислав дари великому Геркулесові Оліварію, — калічачи латинські слова, сказала рабиня, удаючи тупу, глибоку довіру.

— Хай захистить тебе Геркулес, добра дівчино, — зрадив жрець і додав: — То правда, що побожність найчастіше знаходить притулок у жіночих серцях. Я сказав тобі, що протягом двадцяти днів ніхто не приходив з жертвами нашому богові. Це не зовсім так, бо два чи три рази сюди приходила з жертвами одна дівчина з військ гладіаторів, мабуть грекиня, благочестива, побожна, дуже вродлива.

Очі Евтібіди радісно блиснули.

— А, — сказала вона згодом, намагаючись приховати своє хвилювання. — То кажеш, з ворожого табору сюди приходять дівчина-красуня?

— Так, озброєна дівчина, з мечем, і обидва рази з нею була негритянка... як ти... але бідолашна німа — їй відрізали язика з наказу господині.

Евтібіда удала, що вжахнулася, потім, помовчавши, сказала, вдаючи із себе просту і добродушну:

— Он як... навіть у ворогів слід учитися побожності... Мій господар називає їх ворогами. Завтра я знову прийду сюди... до світанку... бо я боюся гладіаторів... І якщо не зможу переконати хазяїна принести дари непереможному Геркулесові Оліварію, то принесу мої вбогі подарунки.

Жрець похвалив її за побожність, обіцяв їй захист Геркулеса і на прощання показав стежку, якою легше було непомітно спускатися і підійматися до храму.

Нічого їй казати, з якою радістю сходила вниз зрадлива грекиня. Її серце радісно билось: вона знайшла кращого спільника, ніж сподівалася. Продажність і пожадли-

вість жерця впадали в очі зразу, його, мабуть, легко можна підкупити і з його допомогою знайти який-небудь таємний доступ до мурів. Хоч би як там було, її серце радісно билось: адже з допомогою цього жерця вона багато зробить. І якщо їй не пощастило вразити Спартака в груди, то тепер вона завдасть йому смертельного удару — уб'є його сестру.

Наступної ночі грекиня знову вийшла з табору, взявши з собою молоде ягня, двох молочних поросят і четверо білих голубів. Стежкою, яку показав жрець, вона піднялася до храму Геркулеса. Їй довелося з годину почекати, поки жрець відчинив двері храму і прийняв дари бідної рабині.

Так протягом п'яти-шести днів, відвідуючи храм Геркулеса, Евтібіда спритно вивідувала думки Аія Стендідія (так звали жреця) і потроху готувала його до тих пропозицій, які зважилася йому зробити. Нарешті вона призналася йому, що вона не та, за кого він її має, що вона з римлянами і служить їм, що Красс щедро нагородить за послуги його й інших жерців, якщо вони покажуть таке місце в мурі, через яке можна несподівано вдертися до міста.

Жрець уже був підготовлений до такої розмови, але спершу вдав, що здивований.

— То ти не ефіопка-рабиня? Ти — грекиня?.. Ти за римлян?.. Як же спритно ти мене обдурила!

— Це була воєнна хитрість...

— Я тебе не звинувачую. Великі боги захищають справу римлян, відомих своїм благочестям. І жерці Геркулеса повинні бути за римлян, вірних поклонників нашого бога, бо на його честь вони спорудили шість великих храмів у своїх містах.

— То ти допоможеш Крассові? — спитала грекиня і очі її радісно заблищали.

— Постараюся, наскільки зможу... чим тільки зможу... — відповів жрець.

Обоє швидко дійшли згоди. Жрець сказав, що хоч йому небезпечно йти до міста, та він піде, знайшовши якусь законну причину. Він сподівався, що йому допоможе Мірца, і, як тільки вона прийде до храму, він піде з нею до міста. Він сказав, що йому відома лише одна стежка, яка через скелі веде до того місця, де мур майже обвалився. І якщо навіть гладіатори укріпили це місце, все одно

там неважко буде пробитися до міста. Евтібіда пообіцяла жерцеві десять талантів у рахунок щедрішої винагороди, яку дасть йому Красс, коли справу буде зроблено.

Наступної ночі, насилу змивши з обличчя брунатну фарбу, Евтібіда прибрала звичайного свого вигляду, одягла свій обладунок і подалася до храму Геркулеса, там вона віддала жерцеві десять талантів.

Другої ночі Евтібіда знов була там, проте Аія Стендідія не застала, а від інших жерців дізналася, що напередодні Мірца приносила жертву Геркулесові, і старий пішов з нею до міста.

Цілий день ховалася вона у храмі, чекаючи жерця; серце її тріпотіло, билося між страхом і надією. Нарешті, аж надвечір, він прийшов і сказав їй, що за наказом Спартака зруйновану стіну відбудували. Цей передбачливий полководець уже давно оглянув мур і укріпив слабкі місця.

Евтібіда була страшенно пригнічена цією звісткою, казлася, мов навіжена, проклинаючи мудрість і передбачливість Спартака.

Потім замовкла, замислилася і нарешті спитала жерця:

— А Мірца... сестра гладіатора — коли вона знову прийде до храму?

— Та... я не знаю... — нерішуче промимрив жрець. — Мабуть... позавтра... в день антімахій — свята на честь Геркулеса, коли в пам'ять його втечі з острова Коса у жіночому одязі нашому богові приносять у дар жіноче вбрання. Сестра фракійця казала мені, що збирається прийти до храму принести жертву, щоб попросити в богів допомоги війську повсталих і особливо своєму братові.

— Ах! Юпітере, ти справедливий! Справедливий і ти, Геркулесе! Справедливі всі олімпійські боги! — скрикнула грекня, і очі її спалахнули лютою радістю. — Тепер помщуся дужче, ніж раніше! Це буде справжня кривава помста!

— Про яку помсту говориш ти? — здивовано спитав жрець. — Адже ти знаєш, що боги не виправдують помсти і не сприяють...

— О, коли помста викликана жорстокою кривдою, якщо тяжкої образи було завдано без усякої провини... О, тоді, мабуть, не тільки пекельні, а й небесні боги схвалюють помсту і сприяють їй, — заперечила Евтібіда. Вона

зняла з плеча товстий золотий ланцюжок з мечем, прикрашений коштовними самоцвітами, і простягла жерцеві.

— Ну, що? Чи не так, Стендідію? — запитувала Евтібіда, поки жрець жадібно оглядав подарунок. — Правда, що справедлива помста до вподоби і небесним богам?

— Звичайно... коли вона справедлива... коли образа була несправедливою... вона приємна і олімпійським богам, — мимрив жрець. — Адже ж кажуть, що помста — радість богів!

— То правда? — допитувалася Евтібіда, знімаючи з голови свій срібний шолом, увінчаний золотою гадючкою з двома величезними рубінами замість очей, і теж віддаючи жерцеві. — Чи не так?

Поки жрець пожадливо блискав очима на дорогоцінні подарунки, вона додала:

— Непереможному Геркулесові приношу я ці мізерні речі, а завтра додам іще десять талантів... Непереможному Геркулесові, — з притиском повторила вона, — для того, щоб ти, його жрець, допоміг мені здійснити мою помсту.

— Присягаюся Кастором і Поллуксом! — вигукнув жрець. — Якщо вона справедлива... звичайно, я повинен тобі допомогти! Присягаюся скіпетром Прозерпіни!

— Ти повинен сховати тут завтра двох хоробрих і вірних воїнів.

— Тут?... У храмі?... Осквернити священне місце божественного Геркулеса?... Ризикувати бути повішеним гладіаторами, якщо ненароком вони знайдуть твоїх воїнів? — злякався жрець, відступивши два кроки назад.

— То як же ти обіцяв допомогти моїй помсті? — спитала Евтібіда.

— Але я не можу дозволити, щоб оту... Мірцу... вбили... поки вона перебуватиме у храмі мого бога... Бо не такі ж обов'язки жерця... інша справа — захопити її в полон... і віддати тобі...

Зеленкуваті очі Евтібіди похмуро блиснули, загадкова посмішка заграла на її губах.

— Так, так! — скрикнула вона. — Полонянкою... в моїх руках... Бо я хочу сама її вбити, якщо Спартак не прийде врятувати її.

— Що ти робитимеш з нею... цього я не повинен... не хочу знати. Я тільки хочу знати, що мої руки не причетні

до кривавого злочину... що я не беру участі у вбивстві, — лицемірно сказав жрець. — Я покажу твоїм вірним воїнам місце, де вони зможуть сховатися... недалечко звідси... у дубовому гаю... біля шляху... місце зручне для такої справи!

— А чи не зможе вона звідти втекти?

— Та кажу ж тобі, що гай ніби навмисне посаджений для того, щоб ловити шпаків у сильце...

— Ну гаразд... хай буде по-твоєму... І хай заспокоїться твоє сумління, — з тонкою насмішкою сказала дівчина і одразу додала: — Мені спало на думку...

— Що саме?

— Сховай як слід мої дари богів і, нічого не кажучи двом іншим жерцям, іди зі мною в долину, просто за стіл... до розкішної трапези... якою в твоїй особі я хочу вшанувати не тільки Геркулесового жерця, а й чесну людину, справжнього громадянина.

— Присягаюся богами! — з удаваним обуренням вигукнув жрець. — То ти мені не віриш?

— Не тобі я не вірю... а докорам твого сумління.

— Але я не знаю, чи слід мені?..

— Чи слід тобі йти зі мною?!. Так. Я хочу, щоб ти допоміг мені принести сюди обіцяні п'ятнадцять талантів... Здається, я раніше пообіцяла лише десять?..

— П'ятнадцять, п'ятнадцять ти сказала! — покwapливо підхопив жрець.

— У всякому разі, коли я навіть сказала десять, то помилилася... бо заради моєї помсти я приношу богам п'ятнадцять талантів! Тож ходімо зі мною, чесний Стендідію, ти будеш задоволений сьогоднішнім днем!

Жрець сховав у потаємному місці шолом і меч Евтібіди і пішов з нею до римського табору.

Марк Красс тепер уже цілком вірив грекині і дозволяв їй вільно виходити і входити до табору чи то самій, чи ще з ким.

У таборі Евтібіда влаштувала для Стендідія розкішний бенкет, і він втопив у восьми чи десяти келихах доброго цекубського вина те горе, яке йому заподіяла недовірливість Евтібіди.

Тим часом грекиня покликала до себе свого вірного Зенократа і про щось тихо з ним поговорила.

Опівночі вона наділа на голову сталевий шолом і, перекинувши через праве плече ремінь з невеликим гос-

трим мечем, вийшла з табору у супроводі жерця. Він був п'яний і не дуже твердо тримався на ногах.

На відстані кількох кроків позад Евтібіди та Аія Стендідія йшли два велетні каппадокійці, раби Марка Красса. Обидва були в повному озброєнні.

Поки вони йдуть до храму Геркулеса Оліварія, загляньмо на часинку до Темеси. Вже три дні стояла наповітові численна флотилія Спартака, і тепер він чекав лише темної ночі, щоб переправити перші п'ятнадцять тисяч гладіаторів. Більше людей човни взяти ніяк не могли.

Цього дня небо було все затягнуте сірими й чорними хмарами, і як тільки затьмарене ними сонце зайшло за обрій, Спартак наказав знятися трьом легіонам, що стояли на узбережжі, й сісти в човни. Потім дав Гранікові всі необхідні поради і о годині першого смолоскипа звелів відпливати.

Гладіаторська флотилія повернула у відкрите море і в глибокій тиші вийшла з Темеси.

Але від берегів Африки віяв дужий вітер — сірокко — і, незважаючи на геркулесівські зусилля гладіаторів, заважав їм пливати до Сицилії, відносячи до берега бруттів.

Шалено працюючи веслами, гладіатори до часу, коли співають півні, просунулися лише на кілька миль уперед. Вітер міцнішав, і легкій флотилії почала загрожувати загибель. Тому за порадою мореплавців і рибалок з Темеси, які вели деякі кораблі, а також гладіаторів, які розумілися на морській справі, Гранік пристав до пустельного берега біля Нікотери і звелів усім гладіаторам висадитися. Звідти він негайно вивів їх у сусідні гори, вирядивши до Спартака на легенькому човні декуріона з кількома гладіаторами, щоб сповістити, що сталося.

У цей час жрець і Евтібіда підійшли до храму і залишили двох каппадокійців у дубовому гаю біля шляху, що вів з міста до храму. На відстані півтора постріли з самостріла від гаю стояла вілла, в якій розмістилися гладіаторські дозорці. Незважаючи на їхню обережність, пориви вітру час од часу доносили до каппадокійців шум їхніх кроків і тиху розмову.

— Ну то що ж, Ерцідане, ми мусимо будь-що взяти молоду амазонку живцем, — прошепотів на своїй мові один раб другому.

— Ї ми це зробимо, Аскубаре, — відповів Ерцідан. — Якщо зможемо.

— Я також сказав би... якщо зможемо.

— Скажу тобі просто, тільки побачу, що вона борониться мечем або кинджалом, я вб'ю її двома ударами. Бо якщо нам чути звідси тиху розмову гладіаторів, то вони, певно почують лемент цієї пискухи.

— Звичайно, почують, вмиль прибіжать сюди, і тоді кінець нам...

— Твоя правда, присягаюсь Юпітером!.. Тут є над чим подумати.

Обидва каппадокійці замовкли, охоплені важкими думками.

Раптом крізь шелест листя вони ясно почули кроки в кущах.

— Хто там? — приглушеним голосом окликнув Аскубар, витягаючи меч з піхов.

— Хто там? — повторив Ерцідан.

— Мовчіть! — озвався жіночий голос. — Це я... Евтібіда... Я оглядаю місцевість... А вам нічого наслухати позаду себе, стежте за дорогою.

Все це вона сказала пошепки, підійшовши до них, потім зникла в кущах, і знову каппадокійці чули тільки шелест вітру.

Аскубар й Ерцідан довго мовчали. Нарешті перший прошепотів другому:

— Ерцідане!

— Ну?

— Знаєш, що я думаю?

— Що ця справа складніша, ніж здавалося спочатку?

— Я про це вже думав, а тепер міркую, як нам з честю вийти сухими з води.

— Оце діло! Ну і придумав?

— Здається, придумав.

— Що ж ти придумав?

— Коли маленька амазонка наблизиться, ми тихенько візьмемося за луки і з одинадцяти-дванадцяти кроків пустимо в неї дві добрі стріли, одну в шию, другу в серце... Думаю, що й не скрикне. Що скажеш на це?

— Молодець, Аскубаре... Непогано.

— А тій скажемо, що вона боронилася.

— Гаразд! Так і зробимо.

І обидва каппадокійці наготували луки і завмерли, прислухаючись.

Тим часом Евтібіда тривожно блукала навколо і нетерпляче чекала світанку. Години здавалися їй вічністю. Не раз виходила вона на узлісся, мало не до гладіаторської сторожі, і поверталася назад. Нарешті помітила, що сіроко, який бушував усю ніч, майже вщух. Евтібіда подивилася на обрій, на вершини Апеннін і добачила, що хмари там ледве взялися блідими жовтогарячими підпалинами. Задоволено зітхнувши при цих ознаках світанку, вона ще раз вийшла на дорогу до вілли і обережно пішла до сторожі. Та не пройшла вона і двохсот кроків, як тихий голос загрозливо окликнув її:

— Хто йде?

Це були гладіаторські дозори, які перед світанком вийшли поглянути навколо.

Евтібіда нічого не відповіла, швидко повернулась і якнайтихіше подалася до гаю.

Дозорець, не діставши відповіді, побіг за нею.

Невдовзі грекиня і гладіатори наблизилися до узлісся, де з натягнутими луками причаїлися каппадокійці.

— Чуєш кроки? — спитав Аскубар в Ерцідана.

— Чую.

— Готуйсь!

Перші проблиски світанку почали розсіювати нічну темряву, і раби помітили невеличкого воїна, який швидко наближався до них. Проте розгледіти його обличчя не можна було.

— Це вона... — ледве чутно прошепотів Аскубар своєму товаришеві.

— Так... На ній панцирна туніка... шолом... і така маленька, безперечно — жінка.

Обидва каппадокійці націлились і разом спустили тятиву. Дві стріли полетіли зі свистом: одна впилася в шию, друга — крізь срібну кольчугу — в груди... Евтібіди. Пролунав довгий пронизливий крик. Аскубар й Ерцідан враз почули тупіт багатьох ніг і сильний голос:

— До зброї!

Каппадокійці кинулися навтіки у напрямі римського табору, а біля тіла Евтібіди спинився декуріон з чотирма

гладіаторами. Вона глухо стогнала, болісно хрипіла, але не могла вимовити й слова.

Розвиднілося. Гладіатори поклали поранену край шляху, притулили спиною до дуба, зняли шолом. Вони побачили, як по плечах розсипалося густе руде волосся, і в один голос скрикнули:

— Жінка!

Нахилилися, щоб роздивитися обличчя, вже покриті смертельною блідістю, і одразу впізнавши, скрикнули в один голос:

— Евтібіда!

У цей час до дуба підійшла маніпула гладіаторів і обступила поранену.

— Якщо вона поранена, то хтось мусив її поранити, — сказав центуріон. — Ану, хай півсотні бійців спіймають убивць, бо вони ще не встигли далеко втекти.

Півсотні гладіаторів побігли до храму Геркулеса Оліварія. Інші стояли навколо вмирущої, похмуро, в глибокому мовчанні дивлячись, як конає та, що заподіяла їм стільки лиха.

— Евтібідо! Тричі проклята зраднице! — суворо вигукнув центуріон. — Що ти тут робила в цей час?.. Хто тебе поранив? Нічого не розумію... Але гадаю, що це був якийсь новий злочинний задум... і його жертвою впала ти сама.

Із посинілих уст вирвався болісний стогін, і вона зробила гладіаторам знак рукою, щоб її облишили.

— Ні! — крикнув центуріон і жестом прокляття простер над нею свою правицю. — Через твою зраду загинуло сорок тисяч наших братів... і ми тепер нагадуємо тобі про твої злочини, конай ще тяжче, і хай заспокояться їхні невідомщені тіні.

Евтібіда звисила голову на груди, немов сконала, і тільки тяжкі уривчасті зойки свідчили, що вона ще жива.

У цей час півсотні гладіаторів, посланих навздогін за каппадокійцями, повернулися назад і привели пораненого стрілою Ерцідана.

Він розповів усе, що йому було відомо, і гладіатори зрозуміли все.

— Що тут сталося? — почувся жіночий голос.

Це була Мірца. Озброєна, ішла вона в супроводі Цетуль до храму Геркулеса.

— Стріли, які мерзенна Евтібіда наготувала, щоб вра-
зати тебе, пронизали, хвала Геркулесові, зрадницю, — від-
повів центуріон, пропускаючи Мірцу в коло гладіаторів.

Почувши голос Мірци, Евтібіда підвела голову і втупи-
ла в неї палаючий ненавистю і розпукою погляд. Вона
скривила губи, силкуючись щось сказати, простягла до
Мірци руки з розчепіреними пальцями, немов жадала
схопити її. Останнім зусиллям Евтібіда шарпонулася впе-
ред, ще раз зойкнула, заплющила очі і впала мертвою,
вдарившись головою об стовбур дерева.

— Цього разу птахолов сам попався в сильце, — вигук-
нув центуріон.

Покликавши Мірцу і всіх інших, він мовчки пішов від
огидного трупа.

Розділ XXII

ОСТАННІ БИТВИ. — ПОРАЗКА БІЛЯ БРАДАНУ. — СМЕРТЬ

У той час, коли Евтібіда вмирала на очах Мірци, роз-
плачуючись за свої злочини, до Темеси приплив човник,
з яким Гранік послав Спартаків звітку про себе.

Спартак був дуже спантеличений звісткою про висад-
ку Граніка на берегах Бруттії і довго розмірковував, що
йому робити. Нарешті, звертаючись до Арторікса, сказав:

— Ну що ж... Коли вже Гранік з п'ятнадцятьма тися-
чами наших у Нікотері... переправимо туди морем усе
військо і там розпочнемо ще завзятішу війну.

Він послав човен назад до Граніка з наказом уночі по-
вернути флот назад до Темеси. Протягом восьми ночей
фракієць переправив усе військо до Нікотери і всі ці но-
чі, крім останньої, посилав чотири легіони за місто, щоб
відвертати увагу римлян на суходіл. Останньої ночі він
відплив сам з усією кіннотою.

Тільки-но флот, що віз Спартака, Мамілія і кінноту,
відплив на кілька миль од берега, темесинці сповістили
Красса про те, що сталося.

Римський полководець мало не сказився. Він осипав
темесинців прокльонами за те, що вони побоялись його
попередити раніше про втечу Спартака. Тепер, вирвав-

шись на простір, гладіатори розпочнуть ще запеклішу війну, яку він сам вважав закінченою і примусив Рим у це повірити.

Обклавши городян величезним податком за їхнє боягузтво, Красс наступного дня наказав військові знятися і повів його до Нікотери.

Але Спартак на світанку того ж дня, як приплив до Нікотери, вирушив з усім військом у дорогу і спинився тільки через двадцять годин біля Сцилли.

Другого дня він перейшов до Регія і скрізь на своєму шляху закликав рабів до зброї. Там він став на зручному місці, наказавши гладіаторам за три дні викопати рів і зробити частокіл, щоб зробити табір неприступним для ворога.

Тоді Красс вирішив примусити Спартака прийняти бій або здатися через голод. І він збудував таку колосальну, справді римську споруду, яка, коли б не було одностайного свідчення про неї Плутарха, Аппіана і Флора, здавалося б неймовірною.

Прийшовши туди, Красс побачив, що сама природа місцевості підказує йому, як треба діяти. І він спішно почав будувати стіну через перешийок. Тим самим він не давав своїм бійцям байдикувати, а противника позбавив можливості діставати продовольство. За короткий час він викопав рів від одного моря до другого завдовжки триста стадій, заглибшки і завширшки п'ятнадцять футів. Уздовж рову спорудив такої ж висоти надзвичайно міцну стіну.

Поки сто тисяч римлян невтомно працювали над цією титанічною спорудою, Спартак створював ще два нові легіони з одинадцяти тисяч рабів, які збіглися до нього у Бругії і навчав їх військової справи. Водночас він міркував, як вирватися з пастки і звести нанівець працю і наміри Красса.

Минуло дванадцять днів.

— Скажи, Спартак, — спитав якимось Арторікс, — хіба ти не бачиш, що вони замкнули нас у пастці?

— Ти так гадаєш?

— Але я бачу стіну, яку вже кінчають будувати, і мені здається, що це справді так.

— Ще на Везувії бідолаха Клодій Глабр думав, що впіймав мене у пастку.

— Але через десяток днів не стане харчів.

— У кого?

— У нас.

— Де?

— Тут.

— А!.. Та хто ж тобі сказав, любий мій Арторіксе, що через десять днів ми ще будемо тут?

Арторікс мовчки похнюпив голову, зніжковівши, що зважився повчати такого передбачливого полководця. А Спартак приязно глянув на юнака і, зворушений його замішанням, ласкаво поплескав по плечу, сказавши:

— То добре, що ти попередив мене про стан з нашим продовольством. Але не бійся, я вже придумав, як пошити Красса у дурні й залишити з роззявленим ротом перед його страшенною стіною.

— Красс досвідчений полководець!

— Найдосвідченіший з усіх, які з нами за ці три роки воювали, — згодився Спартак і додав за хвилину: — Та він ще нас не переміг.

— Ї не переможе, поки ти живий!

— Ах, Арторіксе, адже я теж тільки людина.

— Ні, ти — думка, ти — сила, ти — прапор! У тобі втілилась і живе ідея: права пригнобленим, щастя знедоленим, свободу рабам! Великодушний і звитяжний, ти сяєш світлом, якому підкоряються найбуйніші з наших товаришів. Поки ти живеш, вони слухатимуться тебе і робитимуть неможливе, як було досі. Поки ти живеш, вони здатні переходити по тридцять миль за день, зносити всякі злигодні, терпіти голод, битися як леви. Якщо, на лихо, ти загинеш, з тобою впаде наш прапор, і за якісь три тижні війна закінчиться для нас повною поразкою... О! Хай боги довго бережуть тебе, щоб ми домоглися цілковитої перемоги!

Цієї миті підійшов центуріон повідомити Спартака, що три тисячі іллірійських і далматинських прашників, які втекли з римського табору, стоять перед преторськими воротами і настійно просять прийняти їх у ряди їхніх братів.

Спартак поміркував над проханням цих трьох тисяч дезертирів. Його, можливо, взяв сумнів у їхній ширості, а може, не хотів давати своїм воїнам приклад, шануючи дезертирів. Він вийшов до воріт табору і сказав їм:

— Кидати свій прапор — вчинок негарний, негідний доблесних воїнів. Вітати і приймати втікачів з ворожого табору — недостойно честі полководця і небезпечно. Бо

який згубний приклад для моїх бійців дали б ви, як товариші, що зраджують військо і присягу!

І він їм відмовив.

Через тиждень після цих подій, надвечір, декуріони й центуріони обійшли намети і від імені Спартака наказали зняти табір, не чекаючи сурми і дотримуючися повної тиші.

Тим часом вершники за наказом вождя поїхали з сокирами нарубати дерев у сусідньому лісі і вночі настягати їх до табору в достатній кількості.

О годині перших смолоскипів Спартак звелів розпалити в таборі великі багаття. Потім під покровом дощу і снігу, що йшли вже дві доби без упину, в темряві безшумно рушив до того місця Крассового рову, де ще не було стіни. Тут він наказав поскидати у рів стовбури і хмиз, які принесли вершники, а зверху шість тисяч піхотинців поклали шість тисяч заздалегідь приготовлених мішків із землею. Так вони завалили широкий прохід через рів. Цим мостом Спартак перевів усе військо і наказав іти безшумно, незважаючи на дощ і сніг, аж до Кавлона.

Сам він з кіннотою сховався в лісі поблизу ворожого табору. Опівдні наступного дня він кинувся на два легіони Красса, які йшли околицями по продовольство, і за півгодини вирубав понад чотири тисячі римлян.

— О!.. Присягаюся всіма богами пекла! — заричав Марк Красс при цій звістці і вдарив себе кулаком по голові. — Що це за людина?.. Коли я певен, що замкнув його в залізному кільці, він утікає; я громлю його, він збирає нове військо і нападає на мене ще сильніший, ніж був раніш. Я оголошую, що війні скоро кінець, а він запалює ще запеклішу війну!.. Присягаюся душами померлих! Це якийсь злий привид! Це упир, який щогодини жадає більше крові! Це ненажерний вовк-перевертень, що живиться різаниною, вбивствами!

— Ні, він просто великий полководець, — відповів юний Катон, якого за дисциплінованість, витривалість і доблесть поставили до Красса контуберналом.

Сам не свій від люті, злобно зиркнув на юнака Марк Ліціній, ледве не вилаяв його, та, заспокоївшись, сказав:

— Мабуть, твоя правда, сміливий юначе.

— Якщо сміливість — це звичка завжди говорити правду, то ні Персей, ні Ясон, ні Діомед і ніхто інший на світі не був сміливішим від мене, — гордо сказав Катон.

Замок Красс, мовчали Скрофа, Квінт, Муммій та інші. Всі тяжко замислилися. Нарешті Красс заговорив ніби до самого себе:

— Ми можемо за ним гнатись, але його не наздогнати, бо він пересувається, як хорт або олень, а не як людина! Ну що, коли зі своїм вісімдесятитисячним військом він піде на Рим?.. О боги!.. Що тоді буде? Яка це небезпека!.. Що вдіяти, аби його спинити?.. Що робити?

Всі радили написати Сенату, що війна стає запеклішою і страшнішою, ніж була раніше, що для її швидкого закінчення слід вирушити проти гладіаторів, крім легіонів Красса, військо, яке після перемоги в Іспанії веде до Рима Гней Помпей, а також військо Луція Ліцінія Лукулла, яке повертається до Італії після перемоги над Мітрідатом. Тільки оточивши ворога трьома військами по сто тисяч бійців кожне під командуванням найславетніших полководців республіки, можна буде закінчити за кілька днів ганебну війну з гладіаторами.

І хоч Крассові дуже тяжко було таке писати, він відправив до Рима це послання, а потім зняв табір і повів своє військо слідом за Спартаком.

Фракієць вирішив іти через гори і з Кавлона через Скіллакій швидким маршем попрямував до гір Новокастра і Полеокастра.

Але через п'ять днів, коли вже прийшли до Полеокастра, буйний та зухвалий Гай Ганнік зчинив у таборі заколот і збунтував цілих п'ять легіонів, голосно заявляючи, що спочатку треба розбити Красса і тільки потім іти на Рим. До нього приєднався Каст. Бунтівники не послуухалися ні погроз, ні прохань Спартака, покинули гладіаторський табір і розташувалися на відстані восьми — десяти миль од нього.

Спартака засмутила їхня ганебна поведінка, але він не зважився покинути їх напризволяще, на повну загибель. Він чекав і сподівався, що вони схаменуться, а через це втрачав час і віддаль, які виграв у Красса.

Ворог надходив дуже швидко. За чотири дні він дійшов до висот Полеокастра, де стояв Гай Ганнік, навально напав на нього і зав'язав битву. Одчайдушно билися тридцять тисяч бійців Ганніка і Каста, та коли б вчасно не прийшов Спартак, були б вони порубані на місці.

З приходом фракійця бій став ще запекліший і кривавіший, і тільки ніч розвела противників. Але ні та, ні друга сторона не поступилися й на крок. У цій битві полягло дванадцять тисяч гладіаторів і десять тисяч римлян.

Тієї ж ночі Спартак, маючи менше військо, умовив непокірних іти з ним, знявся з місця і пішов до Бізініяна.

Спартак намагався переконати Гая Ганніка і Каста не роз'єднуватись і поки що уникати битви з Крассом. Він сподівався розбити його після того, як утомить його маршами та маневрами.

Поради Спартака трохи ніби заспокоїли Каста і Ганніка, бо вони не були йому ворогами, навпаки — любили його й шанували. Та їм несила було терпіти узду дисципліни; вони жадали будь-що схопитися з ворогом.

Три дні ховався Спартак на горі поблизу Бізініяна. Потім буремної ночі, в дощ і грозу, при світлі блискавок спустився з гори слизькими стежками і ще раз непомітно втік від Красса. Швидким маршем військо рушило до Кларомонти.

На восьмий день Красс наздогнав гладіаторів і розташувався так, щоб знову замкнути Спартака на горі, де той стояв табором. Тут Ганнік і Каст знов відокремились од фракійця зі своїми двома легіонами і отаборилися на відстані шести миль од нього.

Протягом двох днів оглядав Красс місцевість і ворожі позиції. Потім вирудив уночі один легіон на вкриту лісом та чагарником верховину, наказав їм причаїтись там і несподівано вдарити Ганнікові й Кастові в спину, коли Скрофа з трьома легіонами атакує їх у лоб. Красс хотів розправитися з Ганніком і Кастом за якусь годину, раніше ніж Спартак встигне на поміч, а потім зав'язати битву із самим Спартаком. Після втрат під Полеокастрою гладіаторське військо зменшилось до сімдесяти тисяч бійців. Коли ж знищити ще цих дванадцять тисяч, то воно зменшиться до п'ятдесяти восьми тисяч, і Красс надіявся повністю оточити його своїм дев'яностотисячним військом.

Командир засідки Лівій Мамерк привів свій легіон на верховину так обережно, що Ганнік і Каст нічого не помітили. Він передбачив, що відблиск сонця на зброї викриє ворогові його бійців, і тому наказав покрити гілками панцирі й шоломи.

Нетерпляче чекав Мамерк ночі і світанку, призначеного для нападу на ворога. Та, на його біду, біля підніжжя цього горба побожні мешканці околиць збудували колись невеличкий храм Юпітера. Хоч у ті часи храм був занедбаний, проте Мірца почула про нього і вирішила принести тут жертву отцеві богів.

Палко люблячи свого брата, боячись за нього щохвилини, побожна Мірца ніколи не проминала зручної нагоди принести жертву богам, бажаючи їхньої ласки до брата.

Цього дня Мірца в супроводі своєї вірної Цетуль привела до храму біле козеня, щоб принести його в жертву на всіма забутому вітварі Всевишнього бога.

Коли вона підійшла до храму, то помітила на схилі горба римських воїнів, які сиділи навпочіпки і лежали на траві.

Безшумно повернулася вона назад, збігла в лощину і зайшла до табору Ганніка й Каста сказати їм про ворожу засідку, а потім попередити брата.

Ще за годину до полудня Гай Ганнік вивів обидва свої легіони з наметів і вдарив по загонах Мамерка. Той стійко зустрів несподіваний напад і одразу ж послав гінця до Красса по підмогу.

Незабаром до поля бою майже одночасно з усіма силами підійшли Спартак і Марк Красс. Почалася битва, запекліша, ніж усі попередні. Вперто й хоробро билися вони цілий день, аж поки нічний морок укryw ряди бійців і припинив битву.

Понад одинадцять тисяч римлян і дванадцять тисяч триста гладіаторів полягли на полі бою, і серед них, доблесно б'ючись, впали три начальники гладіаторських легіонів: Ганнік, Каст і Індутіомар.

Через чотири години після бою Спартак, зібравши військо, крутими стежками і лісистими ущелинами продовжив своє просування у Петелінські гори.

Красс, залишившись господарем на полі бою, звелів спалити трупи римлян. З великим здивуванням він і його військо побачили, що з дванадцяти тисяч трьохсот убитих гладіаторів тільки два були забиті в спину, а всі інші загинули лицем до ворога.

Після цієї битви Красс увесь час переслідував військо Спартака по горах. Він шкодував, що попросив у Сенату

допомоги Помпея та Лукулла. Адже він сам виснажив сили гладіаторів, а слава за перемогу над ними дістанеться двом іншим полководцям. І він вирішив покінчити з бунтівниками до того, як в Італію прибуде Лукулл і вирушить з Рима до Луканії Помпей.

Тому він віддав під командування Скрофи шістдесят тисяч бійців і наказав йому йти за Спартаком назирці, не даючи йому перепочинку. Сам він з рештою війська в двадцять тисяч воїнів, з обозом подався до Турії, звідти в Поенцію, розіслав усюди гінців і трибунів, щоб набрати більше охочекомонних, обіцяючи щедру винагороду всім, хто вступить до його війська.

А Скрофа тим часом напосідав на військо Спартака, зав'язував бої з його ар'єргардом, часом досягав деяких успіхів, захоплюючи окремі загони гладіаторів і потім вішаючи їх уздовж доріг.

У ці дні Спартак уже вирушив від Кларомонта до Гераклеї.

Але, дійшовши до берегів Казуента, він не зміг переправитися, бо річка широко розлилася від недавніх дощів. Тут його наздогнала ворожа кіннота і вдарила по легіонах, що йшли в ар'єргарді.

Це розлютило Спартака. Він швидко повернув легіони фронтом назад і сказав їм, що в цій битві треба або перемогти, або всім загинути, бо за спиною у них — непрохідна річка. Потім з надзвичайним завзяттям кинувся на ворога.

Атака гладіаторів була такою шаленою, що через якісь дві години римляни кинулися навітки, а гладіатори невідступно переслідували їх і вчинили їм справжній розгром.

Римляни зазнали тяжкої поразки: понад десять тисяч полягло їх у битві біля Казуента. Гладіатори втратили близько восьмисот бійців. Охоплені жахом, римляни помчали через Акріс; там залишилося немало зовсім знесилених, а всі інші тільки за міськими мурами Турій змогли перевести дух...

Коли Красс почув про поразку війська Скрофи, він спішно виступив з Поенції у Турії з військом, яке разом з новобранцями мало тепер тридцять тисяч бійців. Він суворо дорікав легіонам Скрофи і пригрозив їм новою децимацією, якщо тільки вони ще раз спробують тікати. Кіль-

ка днів він лишався в Туріях, де перебудував розгромлені біля Казуента легіони, і знову кинувся переслідувати противника. Розвідники запевняли його, що Спартак став табором на підгір'ї біля ріки Брандан, недалеко від Сильвія.

Минуло десять днів після битви під Казуентом. Увечері того дня сумний і заклопотаний Спартак ходив вулицями свого табору біля Брандану, коли йому сказали, що троє переодягнених гладіаторів привезли йому з Рима важливого листа.

Він поспішив до свого намету. Троє гладіаторів віддали йому послання від Валерії Мессали.

Спартак зблід, притиснув руку до грудей, щоб стримати бурхливий стукіт серця, і, наказавши, щоб про гінців потурбувалися, взяв папірус, розгорнув і прочитав таке послання:

**«НЕПЕРЕМОЖНОМУ І ДОБЛЕСНОМУ
СПАРТАКОВІ ВАЛЕРІЯ МЕССАЛА БАЖАЄ СЛАВИ
І ЗДОРОВ'Я.**

Ворожа доля і ворожі божества не воліють сприяти твоїй благородній справі, якій ти віддав усі скарби своєї великої душі, о мій коханий Спартак. Завдяки твоїй надлюдській доблесті і мудрості три роки перемога пестила твої прапори свободи. Але ти не в силі здолати ворожої долі і всемогутності Риму, бо проти тебе покликано з Азії Лукулла, і цієї години, коли я пишу оце послання, переможець Іспанії Помпей Великий з усім військом вирушає через Самній. Поступися, Спартак, поступись і збережи своє життя для моєї полум'яної, невгасимої, несказанної любові. Збережи себе для пестоців нашої чарівної маленької Постумії, яка лишиться сиротою, якщо ти вперто продовжуватимеш цю безнадійну війну.

Жінка, яка кохає Спартака, не може, не повинна і не вміє радити йому малодушний вчинок. Склавши зброю, після того, що ти примусив Рим тремтіти і три роки наводив страх на всю Італію, після того, як ти вкрив своє ім'я славою стількох звитяжних перемог, ти поступишся не від страху перед ворогом, — ти скоряєшся непереборній долі. А проти цієї невидимої, загадкової, непереможної сили не спроможна змагатися жодна людська істота, об неї завжди розбивалися дерзання наймогутніших людей, яких знала історія — від Кіра до Пірра, від Ксеркса до Ганнібала.

Поки ще не прийшов на поле битви Помпей, склади зброю перед Крассом. Він, напевне, згодиться на почесні для тебе умови, аби не віддати своєму суперникові славу перемоги.

Облиш цю справу, тепер уже безнадійну, і в моїй тускульській віллі тебе чекає кохання, найчистіше, найніжніше, найпалкіше і найвідданіше в світі. Тут у безмежному блаженстві кохання у нестощах, якими тільки може земна любляча жінка оточити коханого чоловіка, ти житимеш щасливий, невідомий людям, улюблений батько і чоловік.

О Спартак мій, тебе благає безталанна жінка, тебе закликає нещасна мати і твоя донька. Чуєш, Спартак, твоя бідолашна донечка зі мною біля твоїх ніг, обнімаємо твої коліна, укриваємо поцілунками твої руки, благаємо тебе, щоб ти зберіг своє дорогоцінне життя, яке для нас дорожче від усіх скарбів цілого світу.

Рука моя тремтить, виводячи ці рядки, ридання душать мене, і гарячі сльози, що ллються з моїх очей на папірус, у деяких місцях витравлять слова і так долинуть до тебе.

О Спартак, зглянься на твою доньку, пожалій мене, кволу нещасну жінку, яка помре з розпуки, з журби, якщо помреш ти...

О Спартак, пожалій мене, яка кохає тебе, обожнює й шанує більше, ніж шанують і боготворять всевишніх богів! О Спартак, зглянься на мене!..

Валерія».

Не розказати словами того, що діялося в серці нещасного гладіатора, коли він читав цей лист. Рясні сльози котилися по його щоках, падали на папірус і зливалися зі слідами сліз Валерії. Закінчивши читати листа, він підніс його до уст і вкрив розпачливими, безумними поцілунками. Потім руки його опустилися, все ще стискаючи папірус, і він стояв, втупивши в землю повні сліз очі, охоплений ніжними болісними думками.

Де витали в цей час його думки? Які милі тіні поставали перед його зором? Якими солодкими видіннями він упивався цієї миті?..

Довго стояв він так, віддаючись потокові любих, сумних думок. Та раптом увесь стрепенувся, витер сльози, ще раз поцілував послання і сховав його на грудях. Потім надів панцир і шолом, підперезався мечем, узяв щит і по-

кликав контубернала, звелівши приготувати собі коня і загін кінноти.

Через чверть години, поговоривши з Граніком, він галопом виїхав з табору на чолі трьохсот вершників.

Вранці другого дня до табору римлян, розташованого в Оппідії, прибув посол від Спартака. Крассові подали від нього табличку, на якій Красс прочитав грецькою мовою такі слова:

«МАРКА ЛІЦІНІЯ КРАССА — ПОЛКОВОДЦЯ СПАРТАКА ВІТАЄ.

Мені необхідно зустрітися з тобою. На відстані десяти миль от твого табору і десяти миль од мого, на шляху з Оппідія до Сільвія є невелика вілла, власність Тіма Оссілія, патриція з Венусії. Я перебуваю там з трьомастами вершників. Чи не бажаєш ти прибути з такою ж кількістю людей? Я прийшов зі щирими намірами і цілковито звіряюсь на твою честь.

С п а р т а к».

Красс одразу прийняв запрошення Спартака і звелів передати послу, що через чотири години прибуде на побачення з трьомастами воїнами до призначеного місця. І ще сказав передати, що як Спартак покладається на його честь, так і він покладається на честь Спартака.

Через три з половиною години, за дві години до полудня, Красс із загоном кінноти прибув до вілли Оссілія.

Біля брами його зустрічав Мамілій, центуріон і десять декуріонів загону.

З усіма знаками пошани його провели через атрій і коридор до невеликої картинної галереї. На порозі, почувши кроки, з'явився Спартак. Знаком він звелів своїм вийти, привітально підніс до уст праву руку і промовив:

— Привіт тобі, славетний Марку Крассе!

І відступив у глиб галереї, даючи прохід римському вождеві. Входячи до зали, той чемно відповів на привітання:

— Привіт і тобі, доблесний Спартак!

Обидва полководці стали віч-на-віч, мовчки розглядаючи один одного.

Гладіатор був значно вищий від патриція. Поряд із стрункою, могутньою, атлетичною постаттю Спартака одразу впадала в очі огрядність присадкуватого Красса.

Поки Спартак пильно оглядав енергійні суворі риси смуглявого, кощавого, римського типу обличчя Красса, його коротку шию, широкі плечі і дужі, трохи криві ноги, — Красс милувався величністю, гнучкістю, бездоганною вродою Спартака, його благородним високим чолом, блиском його очей і прямодушністю, що промовляла в усіх рисах його прекрасного обличчя.

Найдивнішим для Красса було те, що він — гніваючись на себе самого — не міг відігнати, подолати в собі почуття мимовільного глибокого захоплення цією людиною.

Перший заговорив Спартак;

— Скажи, Крассе, чи не здається тобі, що ця війна тягнеться занадто довго?

Римлянин на мить завагався, потім відповів:

— Так, затяглась, і занадто.

— То чи не здається тобі, що ми могли б покласти їй край? — знову запитав гладіатор.

Жовтаво-сірі очі Красса блиснули з-під напівопущених повік, і він жваво відповів:

— Але як?

— Укласти мир.

— Мир?.. — перепитав вражений Красс.

— А чом ні?

— Але... тому що... яким чином можна було б укласти мир?

— Присягаюся Геркулесом!.. Так, як завжди укладається мир між воюючими сторонами.

— Ах так?! — скрикнув Красс, глузливо посміхаючись. — Як укладають мир з Ганнібалом, з Антіохом, з Мітрідатом?..

— А чому ж ні? — з тонкою іронією спитав Спартак.

— Тому... тому що... хіба ви — воююча сторона? — презирливо і водночас зніяковіло відповів Красс.

— Ми — союз багатьох народів, які воюють проти римської тиранії.

— О Марсе Меснику! — насмішкувато сказав Красс, закладаючи ліву руку за золоту перев'язь меча. — Он як! А я собі думав, що ви збіговисько підлих бунтівних рабів, які повстали проти свого законного господаря.

— Хай буде так, — спокійно промовив фракієць. — Тільки з однією поправкою: ми не підлі, ні! Ми — раби

вашої беззаконної сваволі. А про законність ваших прав над нами краще не будемо говорити.

— Отже, ти хотів би підписати мир із Римом, ніби ти якийсь Ганнібал або Мітрідат?.. Які ти провінції для себе вимагаєш?.. Скільки правитимеш грошей за витрати на війну?

Презирством блиснули очі Спартака, і хтозна, що відповів би він Крассові, якби вчасно не схаменувся. Він раптом прикрив уста лівою рукою, ніби стримуючи слова, а правою провів по чолу і відповів:

— Не сперечатися прийшов я з тобою, Крассе, не ображати тебе і не вислухувати твої образи.

— А чи не здається тобі образливим для величі римського народу підписувати угоду з повсталими рабами та гладіаторами? Треба народитися не на берегах Тибру, щоб не розуміти усієї ганебності цих слів. На твою біду, ти не народився римлянином, хоч ти гідний цього, Спартак, і — присягаюся! — не можеш зважати, як глибоко ти мене цим образив.

— А тобі надмірна пиха, властива латинській расі, не дає зрозуміти образи, якої ти завдаєш не тільки мені й моїм товаришам по зброї, ти ображаєш саму природу і всевишніх богів, коли всі народи землі вважаєш нікчемними расами, більш подібними до тварин, ніж до людей.

Вони знову замовкли.

Красс, трохи подумавши, підняв голову і сказав:

— Ти вже знесилений, не маєш змоги боронитися і тому просиш миру. Гаразд, які твої умови?

— У мене шістдесят тисяч людей, і ти знаєш, і Рим знає, які вони хоробрі... По всій Італії стогнуть у кайданах мільйони рабів, вони весь час поповнюють і будуть поповнювати мої легіони. Вже три роки триває ця війна, триватиме ще десять років і обернеться на полум'я, що спалить Рим. Я стомився, але не втратив сили.

— Ти забуваєш, що через Самній іде Помпей з легіонами, які перемогли Серторія, і що днями до Брундізія прибуде Лукулл з легіонами, які воювали проти Мітрідата.

— Ого, і Лукулл теж! — вигукнув Спартак. — О боги! Яка честь від Риму гладіаторам! І ви, хоча змушені слати проти нас усі сили держави, гребуєте поговорити з нами про мир?

Помовчавши якусь мить, він додав:

— А які твої умови, якщо ти згоден на будь-який мир?

— Ти і, за твоїм вибором, ще сто твоїх дістаєте волю. Усі інші складають зброю і здаються без усяких умов. Сенат вирішить їхню долю.

— А ті... — почав Спартак, та Красс його перебив:

— Або ж, якщо ти стомився, покинь їх. Матимеш волю, посаду квестора у нашому війську. Без твого мудрого керівництва вони розладнаються і за якийсь тиждень будуть розгромлені.

Полум'ям спалахнуло обличчя Спартака. Грізно насупилось його чоло, брови, і він загрозливо ступив до Красса, але стримався і відповів, захлинаючись від гніву:

— Втеча?.. Зрада?.. Волю краще полягти на полі бою разом з усіма моїми товаришами, ніж пристати на такі умови!

І, прямуючи до виходу, сказав:

— Прощай, Марку Крассе.

Але, дійшовши до порога, зупинився, обернувся до римського воєначальника і запитав:

— Чи зустріну тебе в першій сутичці?

— Зустрінеш.

— Битимешся зі мною?

— Так.

— Прощай, Крассе!

— Прощай.

Спартак вийшов у двір вілли, гукнув своїм по конях, сам скочив на коня і галопом помчав до свого табору.

Прибувши туди, він наказав негайно зняти намети і, перейшовши Брадан убрід, вирушив до Петелії; туди прибув наступної ночі і став табором.

На світанку розвідники привели до нього захопленого в полон римського декуріона, який з невеликим загonom їхав до Красса. То був гонець від Лукулла з Брундізія; його військо вже прибуло морем до цього порту. Лукулл сповіщав претора Сицилії, що незабаром виступить проти гладіаторів.

Тепер Спартак втратив усяку надію на порятунок. Тепер можна було надіятися лише на перемогу над Крассом: від цієї битви залежала його доля.

Тому Спартак повернувся знову до Брадану і став табором на відстані милі від лівого берега і восьми миль від

свого вчорашнього табору на правому березі, де тепер розташувалося військо Красса.

Протягом ночі Красс переправив своє військо через Брадан і отаборився на відстані двох миль од гладіаторів.

Займалася зоря. Чотири римські когорти поглиблювали рів біля свого табору. В цей час три когорти гладіаторів ішли з лісу з дровами. Побачивши римлян, вони покидали свої оберемки дров і сміливо напали на них.

При цьому несподіваному нападі до валу збіглися майже всі бійці найближчих римських легіонів і кинулися на ворога.

У гладіаторському таборі почули брязкіт зброї, піднялися на частокіл і побачили бій своїх з римлянами. Вони швидко вибігли з табору, і враз почався справжній бій.

Спартак цієї миті згортав папірус, на якому написав листа до Валерії. Заліпивши воском і запечатавши медальйоном, який вона колись подарувала йому, він віддав листа одному з присланих нею гладіаторів.

— Довіряю вам цього листа до вашої господині, яку ви так любите...

— Ми любимо також і тебе, — перебив його слова гладіатор, ховаючи листа.

— Спасибі вам за це, добрі мої брати, — відповів Спартак і додав: — Відлюдними дорогами, непрохідними стежками, якнайобережніше йдіть день і ніч і доправте їй цього листа. Якщо, на лихо, з одним з вас станеться щось недобре, лист візьме інший. А тепер ідіть, і хай супроводять вас боги!

Три гладіатори вийшли із Спартакового намету. Проводжаючи їх, він сказав:

— Виходьте через декуманські ворота.

Цієї миті він почув шум бою і побіг подивитися, що сталося.

Так само зробив і Красс. Він уже зважився стати до вирішального бою з противником. Поки одне й друге військо лаштувалося до бою, Спартак обходив фронт своїх легіонів, промовляючи до воїнів:

— Браття!.. Ця битва вирішить долю всієї війни. За спиною у нас Лукулл; він висадився в Брундізії і йде на нас. З правого боку нам загрожує Помпей, який уже вирушив до Самнію. Перед нами — Красс. Або перемогти,

або померти мусимо сьогодні. Нам треба розгромити військо Красса, щоб потім кинути на Помпея, або нас переможуть, і ми всі поляжемо, як личить хоробрим воїнам, що стільки разів перемагали римлян. Наша свята справа з нами не помре. На шляху до перемог доводиться проливати кров, бо велика справа перемагає тільки завдяки самовідданості й жертвам. Славна, почесна смерть — краще, ніж ганебне мізерне життя. Загинувши, ми залишимо нашим нащадкам як спадщину помсти й перемоги обагрений нашою кров'ю прапор свободи і рівності. Браття! Не відступаємо ні на крок! Перемога або смерть!

Так він сказав, і коли підвели його чудового вороного, мов ебенове дерево, нумідійського коня, на якому Спартак їздив понад рік, він видобув з піхов меч і увігнав коневі в груди зі словами:

— Сьогодні не треба мені коня. Якщо переможемо, візьму у ворогів; якщо буду переможений, то кінь мені не потрібний.

З цих слів і вчинку Спартака гладіатори зрозуміли, що битва ця буде останньою. Вони гучно вітали його і вимагали сигналу йти до бою.

І Спартак дав знак. Голосно засурмили букцини.

Немов бурхливий потік, що розлився від дощу та снігу і, шалений, рине з скелястих гір, руйнуючи все на своєму шляху, люто і одчайдушно кинулися гладіатори на римлян.

Під цим страшним, буремним ударом легіони Красса похитнулись і змушені були податися назад.

Спартак бився у першому ряду. Своїм мечем він творив чудеса сили і мужності, кожним ударом клав на землю ворога. Помітивши вагання і відступ ворога, він дав знак фанфарі одинадцятого легіону сурмити сигнал, умовлений з Мамілієм.

Вісім тисяч вершників Мамілія стояли позаду піхоти. Почувши сигнал, він пустив галопом свою кінноту до лівого крила гладіаторського фронту. Об'їхавши його більш як на дві стадії, розгорнув частини до бою, повернувшись праворуч і шодуху помчав на правий фланг римлян.

Але Красс, уважно стежачи за боєм і підбадьорюючи розладнані ряди, наказав Квінтови йти назустріч кінноті гладіаторів. З незвичайною швидкістю розгорнулись десять з п'ятнадцяти тисяч римських кіннотників, і Мамі-

лій, маючи намір ударити в правий фланг римлян, наткнувся на значно сильнішу ворожу кінноту і мусив вступити з нею в жорстокий бій.

У той час Муммій повів чотири легіони в обхід правого флангу гладіаторів і навально вдарив по ньому. Гранік негайно повів туди два останні легіони резерву і в свою чергу напав на Муммія.

Але перевага в кількості не могла не вирішити долі цієї одчайдушної борні п'ятдесяти восьми тисяч людей проти дев'яноста тисяч. Римські легіони, які билися з гладіаторами в центрі, відступали і вже кинулися були навтіки, коли Красс сам привів туди останні три легіони і дав знак розбитим легіонам звільнити прохід. За чверть години, подавшись праворуч і ліворуч, вони дали місце новим когортам. Під командою Красса і трибуна Мамерка свіжі когорти кинулися проти гладіаторів Спартака.

І ще впертіший, ще страшніший бій розгорівся в центрі фронту.

Решта п'ять тисяч римських вершників минули тих десять тисяч, які билися проти Мамілія, обійшли їх і вдарили з тилу на гладіаторську кінноту. Гладіаторська кіннота швидко була розбита. В цей час на правому крилі, незважаючи на вправність та енергію Граніка і надлюдські зусилля його гладіаторів, Муммію вдалося їх обійти.

Тепер серця гладіаторів горіли вже не надією на порятунок і перемогу, а жаданням дорого віддати своє життя, жадобою помсти, рішучістю відчаю.

Скоро битва перетворилася на криваве звіряче побоїще. Минуло три години. Гладіаторське військо було вже майже оточене, а битва все тривала.

Правий і лівий фланги гладіаторів під тиском римлян відступили далеко назад, тільки центр, де хоробро бився Спартак і поблизу нього — Арторікс, не поступився перед ворогом.

Коли Гранік побачив, що поразка неминуча, він кинувся вперед у бойову колотнечу, власноручно убив одного трибуна, двох декуріонів, з десятків бійців і, поранений, стікаючи кров'ю, пронизаний двадцятьма мечами, загинув смертю героя.

Македонянин Еростен, ватажок десятого легіону, весь укритий ранами, геройськи поліг поруч з ним...

Воїни розгромленої гладіаторської кінноти бачили, як, пронизаний десятком стріл, упав їхній доблесний начальник Мамілій.

Вечоріло. Але гладіатори, знеслені, поранені, спливаючи кров'ю, не переставали опиратися ворогові. Вони боролися вже не як хоробрі люди, а як розлючені звірі.

Спартак не відступав ні на крок. З тисячею воїнів, які билися разом з ним, він врубався клином у когорти шостого римського легіону. Хоч той легіон складався з ветеранів, проте він неспроможний був опиратися цьому буремному натискові.

Трибун Мамерк з ватагою хоробрих ветеранів Марія і Сулли кинувся на Спартака, але вмить загинув. Від блискавичних ударів фракійця за кілька хвилин упали два центуріони, десять декуріонів, що захотіли показати солдатам, як слід відбивати удари, — вони могли лише навчити їх зустрічати смерть.

Поруч зі Спартаком мужньо бився начальник одинадцятого легіону, нумідієць Вібсальд. Навколо нього лежали сотні порубаних тіл.

Темрява вже огорнула поле бою, а римляни, тепер уже цілковиті переможці, і досі змушені були битися.

Зійшов місяць і блідим промінням освітив жахливу картину кривавого побоїща.

Понад тридцять тисяч гладіаторів і вісімнадцять тисяч римлян устелили собою величезне поле.

П'ятнадцять-шістнадцять тисяч гладіаторів, після довгої боротьби проти римлян, знеслені восьмигодинним боєм, безладно порозбігалися по навколишніх горбах і горах.

Тільки в одному місці точився запеклий, кривавий бій. То було в центрі, де, наслідуючи приклад Спартака, з неослабним героїзмом билася остання тисяча гладіаторів.

— Крассе!.. Де ти?... — хрипко гукав Спартак час від часу. — Ти обіцяв битися зі мною!.. Крассе! Де ж ти?..

Ще години зо дві тому Спартак звелів відвести подалі з поля бою Мірцу; вона плакала і опиралася, проте її вивели силоміць.

Минула ще година. Спартак, уже з пробитим щитом, бачив, як упали двоє останніх його товаришів, які билися поруч з ним, — Вібсальд і Арторікс. Увесь зраний, порубаний Арторікс бився. Але ось його груди пронизала

стріла. Він упав на землю, ледве встигнувши крикнути Спартаків останній свій дружній привіт:

— Спартак!.. в Елізіумі... побачу тебе серед...

Один проти семи-восьми сотень ворогів, що зімкнулися навколо нього, увесь поранений, палаючи гнівними очима, Спартак блискавично обертав свій страшний меч, рубав, колов, валив усіх, хто пробував наблизитися до нього. Та ось дротик, кинутий на відстані двадцяти кроків, тяжко поранив його в ліве стегно. Спартак припав на коліно, захищався щитом, а мечем творив чудеса надлюдської мужності, подібний до рикаючого лева, схожий незборимістю духу і богатирською поставою на Геркулеса, оточеного кентаврами. Пронизаний нарешті сімома чи вісьмома дротиками, кинутими в спину на відстані десяти кроків, він упав горілиць.

І помер, оточений здивованими римлянами, які довго мовчки дивилися на нього.

Так закінчила свої дні ця незвичайна людина, в якій поєдналися високі душевні якості, видатний розум, непоборна мужність, рідкісна доблесть, глибока мудрість — обдаровання, що дають право поставити Спартаків поряд з найславетнішими полководцями, яких знала історія.

Через дві години римляни пішли до свого табору, і на скорботному полі бою, освітленому місячним сяйвом, залягла зловісна тиша. Лише де-не-де чулися зойки вмираючих і поранених.

Тільки якась одинока тінь блукала по встеленій мертвими тілами рівнині.

Повільно наближалася вона до того місця, де бій був найкривавіший і тривав найдовше. То був, мабуть, якийсь воїн, бо часом на його шоломі і озброєнні світилися відблиски місячного проміння. Довго йшов воїн, поки досяг місця, де поліг Спартак. Тут воїн спинився. Був він малого зросту і стрункий. Схиливши голову над бездыханними тілами, він розглядав їх одне за одним, поки знайшов тіло вождя гладіаторів. Опустився перед ним на коліно, насилу підвів його русаву голову і поклав її на труп римського центуріона.

Місячний промінь осяяв бліде обличчя гладіатора. Маленький воїн гірко, невтішно заривав, припавши устами до мертвого лиця, ніжно, пристрасно цілуючи його.

Читачі, звичайно, одразу здогадалися, що це була Мірца. Вона втекла від тих, кому доручив її Спартак, і повернулася на поле бою. Вона вже не плакала надії знайти живими Спартака й Арторікса і йшла тільки для того, щоб востаннє поцілувати дорогі обличчя.

— О Спартак!.. Братику мій!.. — стиха промовляла-голосила дівчина, вкриваючи поцілунками, пестячи обличчя Спартака. — Яким бачу тебе!.. О горе, горе!.. Що зробили вони з твоїм прекрасним тілом!.. Скільки ран!.. Скільки крові...

Дівчина раптом замовкла. Крізь могильну тишу до її слуху долинув стогін.

Проте вона не обернулася, цілуючи мертве обличчя брата.

Знов долинув той самий стогін, цього разу в ньому почулося якесь слово.

Мірца трохи отямилася, прислухалась і раптом почула, що голос ледве вимовляє її ім'я.

Дівчина скочила на ноги, здригнувшись. Вона відчула, як краплини холодного поту вкрили її лоб, очі розширилися від жаху. І півсвідомо, не думаючи — хто б міг це почути, вона голосно спитала:

— Ради богів!.. Хто це?.. Хто мене кличе?..

— Мірцо!.. О моя Мірцо!.. — тепер уже ясно промовив умираючий.

— Що це? — вигукнула радісно дівчина. — Невже правда?.. Арторікс?!

І перескакуючи через трупи, побігла туди, де в калюжі власної крові, похололий і блідий, лежав Арторікс. Час од часу піднімалися його повіки, на які вже давив тягар смерті.

Мірца кинулася на землю біля нього і, вкриваючи поцілунками його обличчя, задихаючись, промовляла:

— Ти живий... Мій коханий Арторіксе! Може, мені пощастить тебе врятувати... Відіграю тебе моїм диханням... перев'яжу твої рани... Винесу в безпечне місце...

Тепло уст, жар палких поцілунків вивели вмирушого з оціпеніння. Він розплющив очі й ледве вимовив:

— Уже... разом?... Так швидко?.. То ми вже в Елізіумі... О моя Мірцо!.. Але чому... так холодно... в Елізіумі?..

— Ні! — скрикнула в пориві пристрасті дівчина. — Ні! Не в Елізіумі ми, це я, я — твоя Мірца!.. Ти живий!..

Житимеш, бо я цього жадаю!.. Жити мусиш!.. Правда ж, ти житимеш, Арторіксе, мій коханий?!.

Галл поволі обвив безсилими руками шию дівчини і прошепотів:

— То це правда?.. Я ще живий... і мені справді... судилося щастя... перед смертю тебе поцілувати?...

— Так, так, судилось... Але ти не повинен умирати!.. я твоя... твоя всім серцем...

— О, я вмираю щасливий!.. Гез почув... мої молитви... Голос Арторікса уривався, слабшав; хвилювання, радість цих хвилин вичерпали його останні сили.

— О Мірцо! — скрикнув він, цілючи дівчину. — Я відчуваю... я вмираю...

— Не вмирай один... зачекай мене... умремо разом і разом відійдемо в Елізіум!

Миттю вихопила вона з-за пояса Арторікса кинджал і твердою рукою увігнула собі в шию. Міцно обняла коханого юнака і сказала:

— З тобою вмиру, з тобою полину до селища добрих душ.

— Що... ти... наробила? — ледве чутно прошепотів умираючий.

— Ділю з тобою твою долю... мій коханий...

Мірца вже ледве вимовляла слова, бо майже зовсім перерізала собі сонну артерію. Ще міцніше обняла Арторікса, пригорнулася, припала устами до його уст. Після короткої агонії вони обоє вмерли, злившись в останньому поцілунку.

У цей час до того місця, де впав Спартак, обережно наблизилися двоє гладіаторів. Вони підняли його тіло, загорнули в широку темну ковдру і понесли з поля бою.

На відстані двох миль на дорозі їх чекав запряжений парою волів сільський віз.

Тіло Спартака поклали на віз, прикрили мішками з зерном так, що зовсім сховали.

Віз рушив, слідом за ним пішли обидва гладіатори.

То були Ацілій і Аквілій, сини Лібедія, управителя тускульської вілли Валерії. Останки загиблого вождя везли вони до дому його коханої жінки, щоб урятувати їх від ганебних знущань зарозумілих переможців.

ЕПІЛОГ

За два тижні після битви біля Брандану війна гладіаторів закінчилася. Кілька тисяч тих, що уціліли в цьому боїщі, розпорошені по горах, без командування, переслідувані з одного боку Крассом, з іншого — Помпеем, за кілька днів загинули. Тільки шість тисяч були взяті в полон і розп'яті вздовж Аппієвого шляху від Капуї до Рима.

Ховаючи своїх воїнів, забитих біля Брандану, римляни марно шукали тіло Спартака. Знайти його так і не пощастило. Були з цього приводу різні, досить дивні здогади, але всі вони були далекі від істини.

Так закінчилася війна, що тривала майже чотири роки; гладіатори своєю мужністю довели, що вони справжні люди, гідні свободи і здатні на великі діла.

А тепер закінчимо цю повість, привівши наших читачів туди, де вони знову зустрінуть двох дійових осіб цього твору.

Через двадцять два дні після битви біля Брандану Красс і Помпей, палаючи взаємною ненавистю і заздрістю, наближалися зі своїми військами до Рима. Кожен з них приписував собі честь перемоги над повсталими і вимагав собі консульства.

У цей час у приймальні своєї тускульської вілли, вбрана у сіру траурну столу, самотньо сиділа прекрасна Валерія. Вона була страшенно бліда, на її обличчі лежала тінь недавнього тяжкого горя. Її повіки припухли і почервоніли від невтішних безперервних сліз. М'яке, кольору вороного крила волосся пасмами спадало на плечі, в темних очах і на всьому обличчі лежали сліди глибокої розпуки, що краяла її серце.

Поклавши голову на руки, вона сиділа перед красивим мармуровим столиком, на якому стояла бронзова позолочена урна виробу грецького майстра. Друга рука її стискала папірус. Погляд чорних очей був невідривно прикутий до урни. Цю жінку, охоплену німим невимовним горем, можна було б зрівняти з Ніобеєю, вона, здавалось, говорила: «Дивіться, чи є страждання, рівне моему!»

Поруч на стільчику сиділа білява гарненька Постумія, теж у траурі. Дівчинка водила малими рученятами по рельєфних зображеннях людей і листя, що прикрашали по-

гребну урну, і час від часу дивилася на матір, ніби сердячись на неї за надто довге мовчання.

Мати раптом отямилася, перевела очі на лист, який тримала в руці, і знову почала його перечитувати.

У тому листі говорилося:

«БОЖЕСТВЕННІЙ ВАЛЕРІЇ МЕССАЛІ ВІД СПАРТАКА ПРИВІТ І ЩАСТЯ.

З любові до тебе, моя божественна Валеріє, я зустрівся з Марком Крассом. Я згодився на це заради тебе і нашої любові Постумії, але претор Сицилії запропонував мені життя і волю ціною зради.

Вважаю за краще бути невдячним до тебе, бути жорстоким до моєї доньки, ніж зрадити своїх братів і вкрити своє ім'я довічною ганьбою.

Коли ти одержиш цього листа, мене, мабуть, уже не буде, бо зараз перед нами велика вирішальна битва, в якій я із славою закінчу своє життя.

Так бажає ворожа доля.

На порозі смерті я почуваю обов'язок, о моя кохана Валеріє, просити у тебе прощення за всі ті страждання, які я тобі заподіяв.

Будь мужньою і живи, живи заради любові до мене, заради нашої невинної дівчинки. Така остання воля, таке прохання вмираючого.

Мене душать сльози, я задихаюся, але мене тішить лише одна думка — що я зможу знов обняти тебе, твою безсмертну душу у кращому світі.

До тебе з останнім поцілунком лине моя думка, останній трепет серця твого С п а р т а к а».

Кінчивши читати, вона притиснула листа до уст і зайшла нестримним риданням.

— Мамо, чому ти так плачеш? — сумно спитала дівчинка.

— Бідолашна моя дитинко! — сказала Валерія, пестячи біляві кучері Постумії. — Нічого... Нічого, не журись, моя рідна!

Вона пригорнула до себе голівку дитини, вкрила поцілунками й сльозами її лоб.

— З тобою нічого не сталося, а ти плачеш! — докірливо сказала Постумія. — Коли я плачу, ти кажеш, що я нехороша. А зараз ти нехороша...

— О, не кажи так!.. — скрикнула нещасна жінка, ще палкіше цілуючи та пестячи дівчинку. — О, коли б ти знала, як боляче мені від твоїх слів!

— А коли ти плачеш, то теж робиш мені боляче.

— Яка ти люба і разом яка жорстока, моя ти віднині єдина любов!

З цими словами нещасна жінка ще раз поцілувала листа, сховала на грудях і простягла руки до Постумії. Посадивши її собі на коліна і намагаючись стримувати сльози, вона пестила її личко, волосся, говорячи:

— Твоя правда, бідолашне моє малятко, я була нехорошою... але більше не буду. Буду завжди хорошою, думатиму тільки про тебе, тільки тебе любитиму. А ти любитимеш свою бідолашну маму?

— О, завжди, завжди, міцно, міцно!

Дівчинка підвела голову і, обнявши матір за шию, почала її цілувати.

Потім, звільнившись з обіймів матері, дівчинка почала гладити руками урну.

У кімнаті запала довга тиша.

Раптом Постумія спитала матір:

— Скажи мені, мамо, що там усередині?

Очі Валерії наповнилися слізьми, вона скорботно звела їх до неба і промовила:

— О бідолашна дитино!

Потім, ледве тамуючи ридання, тремтячим голосом відповіла:

— У цій урні, бідненька, покоїться прах твого батька. І знову невтішно заридала.

ПОЯСНЕННЯ ІМЕН І НАЗВ

Абола — верхній чоловічий одяг.

Авгури — жерці і ворожбити, що, як вірили римляни, за польотом і криком птахів, за падінням блискавки, по нутрошах жертовних тварин уміли вгадувати волю богів і пророкували щасливе або нещасливе закінчення тієї чи іншої справи. Римські правителі зверталися до авгурів у всіх важливих випадках: перед виступом війська в похід, перед скликанням народних зборів та ін. При несприятливому пророкуванні ніякої справи не розпочинали.

Акведук — водопровід.

Акве Секстіле — місце, де римський полководець Марій розбив у 102 р. до н. е. и навалу тевтонів.

Акрополь — підвищена укріплена частина староримського міста, де жителі рятувались і захищалися від ворога.

Александрійська мова (поширена в Александрії) — діалект грецької мови з домішкою іудейської та єгипетської. Александрія (місто в Єгипті, засноване в 331 р. до н. е. Александром Македонським) була протягом кількох століть центром освіти. В Александрії була найбільша для свого часу бібліотека, що приваблювала численних вчених, філософів, письменників, які з'їжджалися з різних країн.

Амфора — високий глиняний посуд для води або вина, з довгою вузькою шийкою і двома ручками.

Ангустіклав — туніка з вузькою пурпурною каймою.

Антей — за грецькими переказами — велетень, син богині Землі. Поки він стояв на землі, ніхто не міг його перемогти, тому що він черпав силу зі своєї матері Землі. Геракл після довгої боротьби переміг його, піднявши в повітря.

Антиох Великий — могутній сирійський цар (на початку II ст. до н. е.), який хотів поширити свої завоювання на Європу, але був переможений римлянами.

Аполлон Дельфійський — у греків і римлян бог сонця і світла, покровитель співів, музики і поезії. За грецькими переказами, Аполлон заснував у Дельфах (біля гори Парнас) святилище, в якому через оракула відкривав людям волю богів.

Аппіїв шлях — знаменитий військовий шлях від Рима до Капуї, збудований у 312 р. до н. е. римським цензором Аппієм Клавдієм. Він був вимощений кам'яними плитами і так міцно збудований, що місцями зберігся і до нашого часу.

Арелата — місто в Галлії (теперішній Арль).

Асс — дрібна римська монета.

Атрії — центральна частина римського будинку, навколо якої розташовувались інші кімнати. В атрії стояло домашнє вогнище і священні зображення предків.

Аттичний — властивий жителям Аттики; Аттика (область у Стародавній Греції з головним містом Афіни) була відома високим для свого часу розвитком науки, філософії та мистецтва. Вияв розуму, розвитку, дотепності у розмові називають, наприклад, «аттичною сіллю».

Аурея — римська золота монета.

Ахеронт — за грецькими віруваннями, одна з річок у підземному царстві, через яку Харон перевозив душі померлих.

Ахілл, або *Ахіллес* — герой Троянської війни, описаної Гомером в «Іліаді». Найхоробріший з вождів грецького війська. Мати Ахілла, богиня Фетіда, щоб зробити його невразливим, викувала Ахілла у водах річки підземного світу — Стіксу, і тільки п'ята, за яку вона його тримала, залишилася не зануреною у священні води. Під час битви при облозі Трої троянський царевич Паріс влучив своєю стрілою якраз у цю незахищену п'яту і

вбив Ахіллеса. Звідси вираз «ахіллесова п'ята», тобто слабка, незахищене місце в людини.

Аякс — грецький герой у Троянській війні.

Базиліка — велика видовжена будівля, розділена на кілька частин поздовжніми рядами колон. У римських містах базиліки використовувались для біржі, суду, критого ринку та ін.

Баліста — облогова машина у стародавніх народів, що служила для метання каміння, стріл, списів.

Бахус — див. Вакх.

Белен — бог сонця у галлів.

Букцини — римський духовий інструмент, на зразок сучасного тромбона.

Баал — головний бог народів, які населяли Фінікію і Карфаген.

Валькірії — за сказаннями германців, прекрасні войовничі діви, дочки Вотана (Одіна); вони розпоряджаються битвами, посилають з волі богів смерть тому або іншому з воїнів.

Вакх (Бахус) — бог вина і веселощів у римлян.

Вампір — за народним повір'ям, мрець, що виходить з могили і ссе кров у сплячих людей; упир.

Веліти — легкоозброєні піхотинці у римському війську; у них були луки зі стрілами і дротики.

Венера (у греків Афродіта) — богиня любові й краси.

Вершники — один із станів римських громадян. Стан включав у себе переважно представників лихварського капіталу, які мали певну кількість майна. Обов'язком стану було виставляти в римську армію добре озброєних кінних людей — вершників.

Весталки — шість жриць богині домашнього вогнища Вести. У храмі цієї богині, який містився на Форумі (головний майдан у Римі), горів незгасимий вогонь. Жриці повинні були підтримувати цей вогонь. Весталок вибирали із знатних родин ще з дитячого віку і весь час свого служіння богині, про-

тягом тридцяти років, не могли виходити заміж. Ту, яка порушила цю обітницю, жорстоко карали: її ховала живцем у підземеллі.

Ветеран — воїн, який відслужив свій строк.

Вовк Фенріс — за германськими сказаннями, зле чудовисько, яке живе у царстві мертвих.

Вотан, або *Одін* — верховний бог стародавніх германців; відповідає римському Юпітерові.

Вулкан — римський бог вогню і ковальської майстерності; зображувався з молотом і кліщами.

Гай Мемвій Гемелл — римський діяч I ст. до н. е. Плебей за походженням, Гемелл був широкоосвіченою людиною, поетом і видатним оратором.

Галлія Цезальпінська (тобто по цей бік Альп) — так називалася частина Галлії, що була у Північній Італії. Друга частина Галлії, відокремлена Альпами, теперішня Франція, називалася Трансальпійською (тобто по той бік Альп).

Галли — народ, який населяв Галлію (теперішню Францію і Північну Італію).

Ганімед — у греко-римській міфології виночерпій богів.

Ганнібал (Аннібал) — геніальний карфагенський полководець (Карфаген — держава в Африці, що існувала у старі часи на місці сучасних Тунісу і Алжиру). Роки життя 247–183 до н. е. Прославився своїм походом проти римлян. Він здобув низку блискучих перемог над римськими військами в самій Італії, але, не одержавши підтримки з Карфагена, мусив повернутися в Африку, де зазнав поразки від римського полководця Сципіона Африканського. Коли римляни зажадали видачі Ганнібала, він утік в Азію, де брав участь у боротьбі з Римом на боці Антіоха. Після поразки Антіоха отруївся.

Гез, або *Гезус* — бог війни у стародавніх галлів.

Гемонії — круті сходи до Тибру з Капітолійського горба, якими тягли в річку трупи страчених.

Геркулес (по-римськи) — знаменитий герой греко-римської міфології. Ще немовлям у колысці задушив двох гадюк, посланих ворожою до нього богинею, яка бажала умертвити його. За

своє життя здійснив дванадцять подвигів: задушив руками страшного лева, переміг дев'ятиголову гідру, украв Цербера, семиголового пса з підземного царства, переміг велетня Антея і т. ін. Гладіатори вважали Геркулеса, як втілення могутньої сили і доблесті, своїм покровителем.

Гіганти, або титани — велетні, наділені надлюдською силою, діти Геї, богині землі, які вступили в боротьбу із Зевсом за владу над світом і зазнали поразки. За переказами, ця боротьба відбувалася в околицях Везувію.

Горації — знаменитий римський рід. За переказами, в VII ст. до н. е., коли Рим воював із сусіднім містом Альба-Лонгою, було вирішено закінчити суперечку поєдинком. Від римлян вийшли три брати Горації, а від альбанців — три брати Куріації. Коли два брати Горації були вбиті, три брати Куріації поранені, Горацій, який залишився живим, кинувся тікати. Куріації побігли за ним. Горацій, обернувшись, вразив мечем того, що біг попереду, потім розправився поодиноці із двома іншими Куріаціями.

Гракхи — брати Тіберій і Гай, римські політичні діячі у II ст. до н. е. Будучи трибунами, Гракхи хотіли провести на користь селянської і міської бідноти реформи: наділення землею, дешевий продаж хліба, полегшення військової служби та ін. Цими заходами вони настроїли проти себе знать і Сенат. У 133 р. до н. е. був убитий Тіберій, а в 121 р. до н. е. загинув Гай Гракх.

Громадянський вінок — вінок з дубового листя з жолудями, яким нагороджували римського воїна, що врятував свого товариша і вбив при цьому ворога.

Дванадцять таблиць — у 451—450 рр. до н. е. в Римі була створена комісія з десяти осіб (децемвіри), які складали закони, що стали основою староримського права. Ці закони були записані на дванадцяти бронзових дошках, або таблицях, і виставлені на Форумі (центр римського державного життя).

Декан, або декуріон — десятник, начальник над десятьма воїнами в римських військах.

Діана — богиня полювання у давніх римлян.

Динарій — римська срібна монета. У ній містилося 15 ассів.

Діоніс — грецький бог вина і веселощів (у римлян Вакх, або Бахус).

Долон — троянець, який проник з метою шпигунства у табір греків під Троєю і був убитий там Одиссеєм та Діомедом.

Евменіди — див. Еринії.

Евн — раб, у 136 р. до н. е. очолив повстання рабів у Сицилії. Розбивши римські війська, він проголосив себе царем і зібрав армію у двісті тисяч чоловік. Після низи перемог над римськими військами в 132 р. Евн зазнав поразки. Був узятий в полон і помер у тюрмі.

Евріпід (480—406 рр. до н. е.) — великий старогрецький письменник, автор трагедій «Іфігенія», «Медея», «Іпполіт», «Троянки», «Єлена» та ін.

Еділ — виборна службова особа в Давньому Римі. Спочатку еділи були помічниками народних трибунів, потім на них були покладені поліцейські обов'язки, завідування міським благоустроєм, ринками, боротьба з пожежами, влаштування громадських ігор.

Екседра — вітальня в римському будинку.

Елізіум — за віруваннями давніх греків і римлян, місце блаженства, де після смерті перебували душі померлих героїв і добродішних людей.

Епікур (341—270 рр. до н. е.) — грецький філософ-матеріаліст, послідовник Демокріта. Він вважав, що створили світ не боги, а вічний рух матерії, з'єднання її найдрібніших часток. Життя людини кінчається зі смертю тіла, ніякого потойбічного життя немає. Щастя полягає в досягненні душевної ясності і спокою, у звільненні від душевних страждань. Епікур вважав, що філософ не повинен брати участі в громадському житті. З численних творів Епікура до нас дійшли тільки уривки його основної праці «Про природу». Послідовник Епікура поет Лукрецій виклав його філософію у своєму творі «Про природу речей».

Епірот — уродженець Епіру, однієї з областей Давньої Греції.

Ереб — за грецькими віруваннями, найпохмуріша частина підземного царства.

Еринії — за грецькими віруваннями, богині помсти; у римлян — Фурії.

Ескулап — за грецькими віруваннями, бог лікарського мистецтва.

Есхіл (525—456 рр. до н. е.) — один з трьох великих давньогрецьких трагіків (два інших — Евріпід і Софокл). Написав близько 80 творів, з яких до нас дійшло тільки 7 трагедій: «Прикутий Прометей», «Агамемнон», «Евменіди», «Перси» та ін. Есхіл перший почав писати трагедії, і його прозвали «батьком трагедії». Зміст для своїх трагедій Есхіл звичайно запозичував із стародавніх міфів.

Ефіоп — уродженець Ефіопії — країни в Африці, на південь від Єгипту.

Іди — у римлян тринадцятий або п'ятнадцятий день місяця.

Іллірійці — жителі Іллірії — області на північно-східному березі Адріатичного моря. У II ст. до н. е. Іллірія стала римською провінцією.

Імператор — титул, який полководець одержував або від солдатів після перемоги над ворогом (з VI ст. до н. е.), або від Сенату. Імператор одержував право на тріумф. Цезарю титул цей був даний Сенатом довічно. Згодом офіційно імператором почали називати главу римської держави.

Італійські війни — війни Риму з іншими областями Італії, внаслідок яких Рим у III ст. до н. е. об'єднав під своєю владою всю Італію.

Календи — у римлян назва першого дня кожного місяця.

Камілл Марк Фурій — римський полководець і диктатор. У IV ст. до н. е. прославився у війні з галлами. За свої заслуги одержав кілька тріумфів і титул другого засновника Рима.

Капітолій — фортеця на Капітолійському горбі в Давньому Римі. У ній був храм Юпітера.

Карфаген — держава в Африці, заснована фінікійцями. Вона знаходилася на місці сучасних Тунісу і Алжиру. Столицею її було місто Карфаген. Карфаген вів жорстокі війни з Римом, так звані Пунічні війни, що закінчилися зруйнуванням Карфагену

римським полководцем Сципіоном Африканським у 146 р. до н.е.

Кастор — один з двох міфічних братів-близнят, синів грецького бога Зевса (Кастор і Поллукс), які були відомі своєю дружбаю.

Катанюльта — метальна машина у стародавніх народів, якою кидали у ворога каміння і стріли, прості або запалювальні.

Катіліна — римський політичний діяч, який жив у I ст. до н. е. Відомий змовою проти консулів і Сенату. Катіліна розраховував захопити владу з допомогою народних мас. У програму Катіліни входила ліквідація боргів, що привело на його бік багатьох збіднілих аристократів. У 63 р. до н. е. змова Катіліни була розкрита Цицероном. Катіліна загинув під час битви з висланими проти нього військами.

Катон Молодший (95—46 рр. до н. е.) — правнук Катона Старшого. Належав до республіканської партії, яка боролася проти Юлія Цезаря. Після того як республіканські війська були розбиті, Катон покінчив життя самогубством, не бажаючи бачити падіння республіки.

Катон Старший (237—149 рр. до н. е.) — римський діяч і письменник. Відомий як людина непідкупної чесності й строгих правил. Будучи цензором, усіма засобами боровся проти розкошів, якими оточували себе знатні римляни. Був непримиренним ворогом Карфагену. Всі свої промови в Сенаті він закінчував словами: «Карфаген повинен бути зруйнований».

Квадрантарія (від квадрант — мідна монета) — жінка, яка продавалася за квадрант. Це прізвисько, за словами Цицерона, дали римські матрони Клодії за її розпусту.

Квестори — службові особи в Давньому Римі. Одні з них завідували державною казною у Римі, інші супроводжували полководця в поході і завідували військовою казною.

Квіріти — так називали у Давньому Римі повноправних громадян (слово «квіріти» означає сини Квіріна, бога, якого вважали засновником Рима).

Кібела — богиня, яку шанували в Малій Азії, Греції і Римі, як матір усього живого, «велику матір».

Кімври — германське плем'я, яке жило спочатку на берегах Північного моря. Кімври з'явилися вперше у східних Альпах у 113 р. до н. е. Вони розбили римлян, проникли в Галлію, в Іберію (Іспанію), скрізь успішно боролися з римлянами і разом із спорідненим племенем тевтонів удерлися в Італію, але тут були розгромлені Марієм у 101 р. до н. е.

Кіпріда — прізвисько грецької богині любові Афродіти (римська Венера), яке виникло від острова Кіпру, що вважався місцем її перебування.

Кір— (558—529 рр. до н. е.) — цар Персії. Засновник давньо-персидського царства. Підкорив Вавилон, Мідію, Лідію і багато держав малоазійських греків.

Клепсидра — водяний годинник, зроблений на зразок піскового; ним користувалися в давні часи.

Клієнт — див. Патрон.

Когорта — в римській армії загін війська з 500 чоловік. Десять когорт складали легіон.

Коміції — народні збори в Давньому Римі, що обговорювали нові закони і обирали службових осіб.

Консул — вища службова особа в Римській республіці. Звичайно обирали двох консулів, спочатку виключно з патриціїв, на один рік. Політична і військова влада консула відповідала царській, але згодом була обмежена.

Контубернал — ад'ютант, ординарець.

Красс Марк Ліціній (115—53 рр. до н. е.) — римський політичний діяч. Був прибічником Сулли, нажив величезні достатки грабунком майна страчених і висланих при Суллі громадян. У 71 р. йому вдалося придушити повстання Спартака. Двічі обирався в консули. У 60 р. утворив з Помпеем і Цезарем перший тріумвірат (політичний союз трьох осіб) з метою захопити і розділити між собою державну владу. У 53 р. був убитий в Азії під час походу проти парф'ян. Збереглися перекази, що парф'янський цар наказав відрубати голову Крассові і налити йому в рот розплавленого золота. «Наситься, — сказав він, — цим металом, до якого ти був такий жадібний при житті».

Курія — в Римі, починаючи з епохи царів, усі патриції ділилися на розряди, або курії; кожен десять родів складала курію. Всього було 30 курій. По куріях громадяни подавали голоси у народних зборах, кожна курія поставляла війську певну кількість піхотинців і вершників. Курією називалася також будівля, де відбувалися засідання Сенату.

Курульне крісло — почесне крісло у давніх римлян, на якому сиділи спочатку цар, а потім вищі службові особи.

Ланіста — учитель гладіаторів, а також власник школи гладіаторів.

Лари — римляни вірили, що душа людини не вмирає разом з тілом, а продовжує жити в домі, беручи участь у долі людини. Ці душі померлих предків називалися ларами, або манами, а також пенатами (тому що вони жили у внутрішній частині дому, по-латині «пенетраля»). Лари вважалися покровителями родини. Під час важливих подій у житті родини (при народженні дитини, під час весілля, при від'їзді або поверненні з мандрівки) ларам приносили жертву. Не тільки кожна родина, але й кожна місцевість мала свого лара. На перехрестях стояли невеликі святилища, присвячені ларам.

Латіклава — тога білого кольору з пурпурною смугою — одяг римських сенаторів.

Лацій — область усередині Італії, населена латинянами. Рим спочатку був одним з міст Лацію, але в IV ст. до нашої ери підкорив собі всю область.

Легіон — найбільша одиниця війська в Давньому Римі — в п'ять-шість тисяч чоловік. Легіон ділився на десять когорт.

Лівій Друз — римський народний трибун; він хотів відновити закони Гракхів про наділення селян землею, про зниження цін на хліб. Він вніс також пропозицію, щоб римські союзники одержали права римських громадян. Але реформи його не були проведені, тому що Сенат виступив проти них. Друз за кілька днів до голосування його пропозицій у Сенаті був убитий.

Ліктори — почесна варта вищих службових осіб у Римі. Вони йшли попереду службових осіб, розчищаючи перед ними шлях. За їхнім наказом хапали злочинців і карали їх. Знаком їх-

ньої посади були фасції — зв'язки прутів із вкладеною всередину сокирою.

Лорарій — цирковий служитель. Лорарій (від лора — ремінь) захльостував ремінною петлею труп гладіатора і витягав його з арени.

Лукрецій Тім Кар — знаменитий римський поет-матеріаліст, який жив у I ст. до н. е. Він написав велику поему «Про природу речей», де виклав учення філософа Епікура, послідовником якого він був.

Лукулл Луцій Ліціній — римський полководець, жив у I ст. до н. е., вів вдалі війни з Мітрідатом Понтійським. Останні десять років життя провів у своїй прекрасній віллі, де прославився марнотратством і особливо розкішними бенкетами.

Мамертинська в'язниця, або *Тулліан* — в'язниця у Римі, що призначалася для державних злочинців.

Манігармор — за віруваннями германців, страшний пес, на зразок Цербера у греків, який роздирав у пеклі (Ніфльгеймі) тіла грішників.

Маніпула — назва роти у римському війську. Легіон (п'ятьшість тисяч воїнів) ділився на 10 когорт, когорта — на 3 маніпули.

Марій Гай (156—86 рр. до н. е.) — римський полководець, син селянина. Марій завдяки своїм винятковим воєнним здібностям, почавши з простого легіонера, дійшов до вищих посад. Був претором в Іберії (Іспанії). Переміг нумідійського царя Югурту, розбив варварів — кимврів і тевтонів. Вів боротьбу за владу з Суллою. Був вигнаний з Італії. Повернувшись, жорстоко розправився зі своїми противниками і помер через кілька днів після того, як був сьомий раз обраний консулом.

Марс — бог війни у римлян. Спочатку вважався богом весни, покровителем стад; його ім'ям був названий перший весняний місяць, березень — «март». Весняні свята на честь Марса супроводжувалися воєнними танцями. За стародавніми римськими сказаннями, Марс вважався родоначальником римського народу, як батько Ромула і Рема — легендарних засновників Рима. Одне з його імен було Квірін, звідси квіріти — загальна назва повноправних римських громадян.

Марс Гіперборейський — тобто північний. Бог війни у фракійців.

Марсове поле — присвячена Марсу частина рівнини поблизу Рима на лівому березі Тибру. Тут відбувалися змагання на бойових конях на честь Марса, а також народні збори. Марсове поле служило місцем поховання найславетніших римських діячів.

Матрона — заміжня знатна римлянка.

Мегера — те саме, що Еринія або Фурія.

Медєя — у грецькій міфології чарівниця, дружина героя багатьох міфів Язона. Покинута чоловіком, убила своїх дітей. Її образ багато разів був використаний у драматичній літературі старих часів.

Меркурій — бог, який супроводжував, за деякими міфами, душі померлих до обителі мертвих. Пізніше — бог-покровитель торгівлі й мореплавства.

Меценат — римський діяч і письменник часів Августа, першого римського імператора (I ст. до н. е.). Згодом ім'я Мецената стало загальним і визначало багатого покровителя художників та поетів.

Мідгард — за германськими переказами, величезна гадюка, яку бог Один утопив у морі. Вона там збільшилася до велетенських розмірів і оточила всю землю. Мідгард вважалася також божеством пекла.

Міліція — так називалося в римській республіці військо, яке не становило постійної армії, а формувалось тільки під час війни.

Мім — невелика народна комедія у давніх римлян, що складалася з ряду комічних побутових сцен, дуже проста, з грубими жартами, бійками, ляпасами. У романі «Спартак» мімами називаються актори-комедіанти, які розігравали ці комедії.

Мінерва — у римлян (вона ж Афінна-Паллада у греків) улюблена дочка Юпітера, богиня мудрості, знання, непереможна войовниця, захисниця міст, богиня ремесел.

Мінос — за віруваннями давніх греків, син Зевса, цар острова Криту, який став після смерті суддею в підземному царстві.

Мітрідат Великий — цар Понтійського і Босфорського царств (по берегах Чорного моря). Жив у I ст. до н. е. Завоював Малу Азію і Кавказ. Протягом 27 років вів майже безперервні війни з Римом, але в 63 р. був розбитий Помпеем і після зради сина покінчив самогубством, кинувшись на меч.

Мом — у давніх римлян бог-покровитель комедіантів, що зображувався в одязі блазня.

Муцій Сцевола («лівша») — легендарний герой римлян. У 507 р. до н. е. при облозі Рима етруським царем Порсеною Муцій ніби перейшов у ворожий табір, щоб убити Порсену, але був схоплений і приведений до царя. Коли йому почали загрожувати смертю, він на знак безстрашності поклав руку на вогонь і дав їй згоріти. Порсена, дізнавшись, що триста таких самих римських юнаків змовилися вбити його, зняв облогу.

Нектар — напій богів, що робив їх безсмертними.

Німфи — за віруваннями давніх греків, прекрасні діви, що населяли моря, річки, озера, гори і печери.

Ніобея, або *Ніоба* — за грецькими сказаннями, цариця Ніобея образила богиню Латону, назвавши її безплідною, бо вона мала тільки двох дітей, тоді як у Ніобеї було сім прекрасних дочок і стільки ж синів. Щоб покарати її за це, діти Лато-ни — Аполлон і Артеміда — на очах у Ніобеї вразили своїми стрілами всіх її дітей. Ніобея з горя обернулася на кам'яну статую.

Ніфльгейм — пекло, за віруваннями давніх германців.

Нума Помпілій — легендарний римський цар, царствування якого, як вважали римські історики, припадало на 715—672 рр. до н. е.

Овація — почесні, якими вшановували полководця за перемогу.

Олігархія — спосіб правління, за якого державна влада захоплена невеликою групою людей. Таке олігархічне правління було під час диктатури Сулли, якого підтримувала нечисленна партія знаті.

Олімп — найвища гора Балканського півострова (2985 м.). Давні греки вважали Олімп місцем перебування богів.

Оптіон — молодший офіцер у центурії.

Осса і Пеліон — гори у Фессалії.

Остіарій — воротар.

Палатін, Палатинський горб — один із семи горбів Давнього Рима. На ньому, за переказами, були збудовані перші житла міста. Пізніше на Палатинському горбі розміщувалися будинки і палаци знатних римлян.

Палла — жіночий одяг у вигляді прямокутного куска матерії, який знатні римлянки носили поверх столи. Палла красивими складками огортала верхню частину тіла, а в погану погоду нею покривали голову.

Пан — за грецькими віруваннями, бог лугів, полів, лісів і худоби. Його зображували з козячими ногами, бородою і рогами, з пастушою сопілкою, винахідником якої його вважали. Незрозумілі звуки в лісах і горах, що лякали людей, давні греки приписували Пану. Звідси вираз «панічний страх» для визначення сильного несвідомого переляку.

Папірус — сувій з письменами. Папіруси існували за 2500 років до н. е. Назву свою одержали від рослини папіруса, зі стеблини якої робилися листки для письма. Листки ці склеювали в довгі смуги і згортали в сувої.

Парки — за віруваннями давніх римлян, три богині, які управляли життям людини. Одна з них починала прясти нитку людського життя, друга розмотувала нитку, третя обрізала її. Зображувалися вони з прядкою, веретеном і ножицями.

Патриції — панівний клас у Стародавньому Римі. Коли в VI ст. до нашої ери утворилася Римська республіка, патриції заволоділи всією політичною владою («патрицій» у перекладі українською мовою значить син знатного батька).

Патрон — так називався у Давньому Римі патрицій, від якого були залежні неповноправні римські громадяни, що називалися його клієнтами. У романі «Спартак» Метробій називає своїм патроном бога Мома, який, за староримськими віруваннями, вважався покровителем комедіантів.

Пегас — у давніх греків ім'я казкового крилатого коня.

Пеплум, або пеплос — жіночий одяг у вигляді плаща, без рукавів, який застібався на плечі; перейшов від греків до римлян.

Пірати кілікійські — морські розбійники з Кілікії, в давні часи — гірської області в Малій Азії.

Піпп — цар Епіру, однієї з грецьких областей. У 280 і 279 рр. до н. е. при Гераклеї та Аскулі розбив римські війська, але разом з тим зазнав величезних втрат, що обезкровили його військо. Тому його перемоги над римлянами не дали наслідків.

Плебеї — у Давньому Римі так називалися неповноправні громадяни, які хоч і користувалися свободою, але участі в політичному житті не брали. Внаслідок упертої боротьби з патриціями плебеї в III ст. добилися громадянської рівноправності.

Полукс — див. Кастор.

Помпей Великий — римський полководець і державний діяч. Жив у I ст. до н. е. Був римським консулом, воював з Мітрідатом Понтійським, уклав договір з Крассом і Юлієм Цезарем (тріумвірат — союз трьох людей), щоб разом керувати державою. Вступивши потім у боротьбу за владу з Цезарем, він зазнав поразки у битві при Фарсалі і втік до Єгипту, де був убитий у 48 р. до н. е.

Помпеї — давнє містечко в Італії, біля Неаполя, коло підніжжя Везувію, засипане під час виверження вулкана в 79 р. н. е. товстим шаром попелу. Розкопки Помпей почалися з 1748 р. Тепер місто майже все відкопане і розчищене. Збереглося багато громадських будинків, статуй, рисунків на стінах, за якими можна ознайомитися з давньоримським життям. Помпеї — чудовий музей римської старовини.

Понтифік — верховний жрець.

Портик — крита галерея, стеля якої підтримувалася колонами. У Давній Греції і Римі портики влаштовувалися навколо торгового майдану і перед входом у будинки багатих людей. Під час дощу і сонячної спеки під портиками збиралися для бесід і прогулянок.

Претор — вища після консула урядова особа в Давньому Римі. На ній лежали обов'язки судді. Претор також заміняв консула під час його відсутності.

Преторій — місце в римському військовому таборі, де стояв похідний намет і розміщувався штаб командувача (претора або консула).

Префект — начальник. Префектом у стародавніх римлян називався начальник міста, начальник області (провінції), начальник окремої військової частини, наприклад кінноти.

Префіки — плакальниці-жінки, які наймалися спеціально для того, щоб оплакувати покійника і прославляти його достоїнства.

Прозерпіна — у давніх римлян цариця підземного світу, дружина Плутона.

Проскрипція — оголошення громадян, які позбавлені всіх прав і захисту законів. Списки таких громадян вивішувалися до загального відома (проскрипційні списки). У Давньому Римі цим заходом користувалися для знищення політичних противників і конфіскації їхнього майна.

Регул Марк Аттілій — римський полководець, який під час I Пунічної війни потрапив у полон до карфагенян і там загинув.

Родопея — родопська, тобто родом з Родопи, області у Фракії.

Ромул і Рем — за римськими переказами, два брати-близнята, які заснували місто на Палатинському горбі. При заснуванні міста Ромул убив Рема і став царем нового міста, названого за його ім'ям Римом (по-латині Рома). За переказами, їх вигодувала вовчиця.

Ростра — ораторська трибуна на майдані в Давньому Римі (дістала свою назву від того, що була прикрашена носами кораблів, захоплених під час війни; роstrум — ніс корабля).

Росцій — Квінт Росцій Галл, актор, один із друзів Цицерона.

Рудіарій — гладіатор, який отримав свободу.

Сабіна — область у середній Італії, населена племенами сабінян.

Самніти — племена, що населяли Самній, гористу область у Давній Італії. Після тривалих війн з римлянами (самнітські війни) самніти остаточно потрапили під владу римлян (на початку III ст. до н. е.). У I ст. до н. е. вони після повстання майже повністю були знищені військами Сулли.

Сатири — за давніми грецькими і римськими віруваннями, лісові й польові півбоги, супутники бога вина і веселощів — Вакха. Їх зображували з приплюснутим носом і козячими ногами, вухами, рогами та хвостами і з флейтою в руках.

Сатурн — за грецькими віруваннями, бог землеробства, який був вигнаний з неба своїм сином Юпітером і поселився в Італії, де навчав людей землеробства.

Сатурнін Луцій Апулей — римський народний трибун, вождь народної партії під час правління Марія. В 100 р. до н. е. він провів вигідні для народу закони — про зниження цін на хліб, про наділення воїнів землею в підкорених областях. У 99 р. був убитий під час вуличної сутички.

Секутор (по-латині «переслідувач») — так називався гладіатор, озброєний тільки мечем і щитом. Противником його виступав гладіатор-сіточник, озброєний тільки тризубцем і сіткою. Якщо сіточникові не вдалося обплутати противника сіткою, він тікав, і його переслідував секутор.

Сенат — у Давньому Римі вищий державний орган. Одержав свою назву від латинського слова «senex» — старий, тому що в члени Сенату спочатку обиралися найстаріші патриції. Спершу в Сенаті було 300 чоловік, в епоху Цезаря кількість senatorів дійшла до 900 чоловік.

Сервій Туллій — шостий римський цар (у VI ст. до н. е.), якому приписувалася реформа римського державного устрою.

Сессорське поле — місце за Есквілінськими воротами Рима, яке вважалося ганебним і на якому розпинали на хресті рабів, визнаних у чомусь винними.

Сестерція — римська срібна монета.

Софокл (495—406 рр. до н. е.) — великий грецький письменник; написав понад 100 трагедій, з яких до нашого часу збереглися сім: «Аякс», «Антигона», «Електра», «Едіп-цар» та ін.

Стабія — місто в давній Кампанії (в Італії), зруйноване разом з містом Помпеї під час виверження вулкана Везувію в 79 р.

Стабія — грецька міра довжини, що дорівнювала 125 крокам.

Староримська ера — римляни вели літочислення з року заснування Рима, за 753 роки до н. е.

Стікс — за віруваннями давніх греків, річка, що сім разів обтікає підземне царство мертвих.

Стоїки — прибічники вчення грецького філософа Зенона. Називалися так тому, що збиралися для наукових бесід у портику (по-грецьки «стоа»). Стоїки вважали, що найголовніше в житті людини — це мудрість, і байдуже ставилися до життєвих благ. Звідси і виникло слово «стоїчний», що визначає людину, яка твердо, мужньо переносить усякі нещастя і нестатки.

Стола — довгий, перехоплений двома поясами одяг у складках, який заміжні римлянки носили поверх туніки (сорочки-безрукавки).

Субурра — у Давньому Римі так називалася частина міста, в якій жило найбідніше населення.

Сулла Луцій Корнелій — римський полководець, народився в 138 р. до н. е.; був консулом. У 83 р. до н. е., одержавши перемогу над Мітрідатом, царем Понтійським, повернувся в Італію. Після кривавої громадянської війни захопив Рим, жорстоко розправився шляхом проскрипцій зі своїми політичними противниками, прибічниками Марія, і став диктатором. Ухвалив низку законів на користь аристократії. В 79 р. до н. е. зрікся влади і через рік помер.

Сципій Африканський Старший (Публій Корнелій) (257—183 рр. до н. е.) — знаменитий римський полководець; вів війни з Карфагеном (II Пунічна війна), підкорив Іберію (Іспанію), в 202 р. розбив військо Ганнібала при Замі (в Африці).

Талант — у старовину найбільша одиниця міри ваги, близько 26 кг. Талантом називалася також найвища грошова одиниця.

Таран — у стародавніх народів зброя для зруйнування стін. Вона складалася з підвішеної на ланцюгах або канаті товстої довгої колоди з важким металевим наконечником. Таран розгойдували і вдарили ним у стіну.

Тарана — ім'я галльської богині грому і блискавки.

Тартар — за віруванням греків, похмура безодня у підземному царстві, де мучилися грішники.

Тевтони — германське плем'я, яке при вторгненні в Південну Європу (Галлію) було розгромлене римським полководцем Марієм у 102 р. до н. е.

«Тінь запрошеного» — у римлян запрошений гість мав право привести з собою кого-небудь зі своїх друзів, і друг називався його тінню.

Терми — (від грецького слова «термос» — теплий) — староримські громадські лазні. Відзначалися великими розмірами і розкішним оздобленням.

Терунцій — дрібна мідна монета.

Тетрархи — титул цей у межах Римської імперії носили правителі деяких областей.

Тетуан — божество у стародавніх галлів.

Тибр — річка в Італії, протікає через місто Рим, впадає у Тірренське море.

Тіест — за одним з грецьких сказань, Тіест убив свого зведеного брата Хрізіппа.

Тірренське море — частина Середземного моря між Італією і островами Корсикою, Сардинією, Сицилією.

Тоба — одяг давніх римлян, який вони починали носити, досягнувши громадянського повноліття. Тоба робилася з довгої шерстяної тканини, яка перекидалася навколо тіла, починаючи з лівого плеча. Права рука була відкрита.

Тор — за віруваннями германських народів, бог війни.

Триба — все римське населення ділилося по округах. Населення кожного округу називалося трибою. На загальних зборах громадяни голосували по трибах.

Трибун воєнний — у Давньому Римі начальник легіону. Їх було шість, і вони командували по черзі, по два місяці кожний.

Трибуни народні — представники і захисники плебеїв, обиралися останніми і мали право припиняти рішення службових осіб, спрямовані проти плебеїв.

Трикліній — у Давньому Римі кімната, що використовувалася як їдальня. Слово «трикліній» означає три лежа. Звичайно в

їдальні стояло три лежа, з трьох боків стола. Римляни не сиділи, а возлежали під час їжі, спираючись лівою рукою на подушку.

Трирема — у римлян судно з трьома ярусами гребців.

Тріумфатор — полководець, який здобув велику перемогу, за постановою Сенату виказували особливі почесті, які називалися тріумфом. Тріумфатор у пурпурній тозі, з лавровим вінком на голові в'їжджав на позолоченій колісниці в Рим. За ним вели полонених і несли воєнну здобич.

Туніка — у римлян біла шерстяна сорочка без рукавів або з короткими рукавами.

Тускульське вино — так називалося вино з виноградників в околицях міста Тускула, що розташовувалось на відстані 24 км од Рима і було забудоване дачами багатих римлян.

Утіка — давнє місто на півночі Африки, поблизу Карфагена. Тут наклав на себе руки республіканець Катон Молодший, відомий під ім'ям Катона Утічного.

Фавн — за римськими віруваннями, бог лісів, полів і покровитель тварин, те саме, що у давніх греків Пан.

Фалернське вино — вино з виноградників Фалернської області в Італії, славилось в давнину своєю високою якістю.

Фасції — див. Ліктори.

Фермопільський герой — так називали Леоніда, царя Спарти (державу у Стародавній Греції), який у 480 р. до н. е. загинув разом зі своїм загоном у нерівному бою, захищаючи прохід через Фермопільську гірську ущелину від військ персидського царя Ксеркса.

Фортуна — за римськими віруваннями, богиня щастя і випадку. Її зображували на кулі або колесі із зав'язаними очима.

Форум — майдан, на якому відбувалися народні збори і обговорювались усі громадські справи.

Фракія — країна на Балканах. В I ст. до н. е. була підкорена Римом. Фракійці — войовничий народ, який населяв стародавню Фракію.

Фрея — богиня скандинавської і германської міфології, дружина Вотана (Одіна).

Фурії — див. Еринії.

Харон — за грецькими віруваннями, старий човняр, який перевозив душі померлих через річку Ахеронт у царство мертвих. Греки клали в рот померлому монету, щоб він міг заплатити за перевіз.

Хламида — грецький чоловічий верхній одяг. Його носили у вигляді мантиї із застібкою біля ший.

Цезар Гай Юлій — знаменитий полководець і державний діяч Стародавнього Риму, народився близько 100 р. до н. е. Щоб добитися влади, уклав таємний договір з Крассом і Помпеем для спільного управління державою. Обраний консулом, прославився завоюванням Галлії (Галлія займала значну частину Західної Європи, починаючи з Північної Італії і кінчаючи Германією, до річки Рейну). Вступивши в боротьбу з Помпеем, переміг його і став диктатором. У 44 р. до н. е. проти нього була організована змова прибічниками республікансько-аристократичної партії, і він був убитий під час засідання Сенату. Один з його убивць був Кассій, який згадується в романі «Спартак».

Цензор — службова особа, яка завідувала оцінкою майна (цензу) громадян для оподаткування. На цензорі лежав також обов'язок стежити за поведінкою громадян.

Центуріон — сотник, командир центурії — загону в 100 чоловік, — який складав частину римської когорти.

Церера — за римськими віруваннями, богиня землеробства.

Цінна Луцій Корнелій — римський консул 87—86 рр., ворог Сулли, один з вождів народної партії. У 84 р. до н. е. був убитий під час бунту, що спалахнув у військах.

Цицерон Марк Туллій — славетний римський оратор, політичний діяч і письменник. Жив у I ст. до н. е. Він розкрив змову Катіліни проти Сенату, за що одержав від Сенату титул «батька вітчизни». У 43 р. до н. е. був убитий за наказом тріумвіра Марка Антонія.

«*Чорний день*» — деякі дні місяця вважалися римлянами «чорними», тобто такими, що приносять нещастя тому, хто в ці дні починав якусь справу.

Югурта — цар Нумідії (в Африці, тепер Алжир), довго вів війну з Римом (Югуртинська війна) і остаточно був переможений римським полководцем Марієм у 105 р. до н. е.

Юнона — за грецькими віруваннями, дружина Юпітера, богиня-покровителька сімейного життя.

Юпітер — за римськими віруваннями, головний з богів, який керує небом і землею. Одне з його прізвиськ «Громовержець».

Юпітер Статор («статор» означає «той, що зупиняє») — одна з назв Юпітера, яка вказувала, що він дав воїнові стійкість і утримує його від утечі.

Янус Верхній — один з римських храмів, присвячений богові Янусу, — богові дверей, входу і виходу, покровителів всякого початку (в часі і в дії).

ЗМІСТ

<i>Розділ I</i>	
ЩЕДРІСТЬ СУЛЛИ	3
<i>Розділ II</i>	
СПАРТАК НА АРЕНІ	15
<i>Розділ III</i>	
ТАВЕРНА ВЕНЕРИ ЛІБІТІНИ	29
<i>Розділ IV</i>	
ЯК СПАРТАК КОРИСТУВАВСЯ СВОЄЮ СВОБОДОЮ	44
<i>Розділ V</i>	
ТРИКЛІНІЙ КАТІЛІНИ І ПРИЙМАЛЬНЯ ВАЛЕРІЇ	60
<i>Розділ VI</i>	
ЗАГРОЗИ, ІНТРИГИ Й НЕБЕЗПЕКИ	75
<i>Розділ VII</i>	
ЯК СМЕРТЬ ВИПЕРЕДИЛА ДЕМОФІЛА І МЕТРОБІЯ	98
<i>Розділ VIII</i>	
НАСЛІДКИ СМЕРТІ СУЛЛИ	114
<i>Розділ IX</i>	
ЯК ОДИН П'ЯНИЦЯ УЯВИВ СЕБЕ РЯТІВНИКОМ РЕСПУБЛІКИ	137
<i>Розділ X</i>	
ПОВСТАННЯ	158
<i>Розділ XI</i>	
ВІД КАПУЇ ДО ВЕЗУВІЮ	181
<i>Розділ XII</i>	
ЯК РОЗУМОМ І ХИТРОЩАМИ СПАРТАК ЗБІЛЬШИВ КІЛЬКІСТЬ СВОЇХ ВОЇНІВ ВІД ШЕСТИСОТ ДО ДЕСЯТИ ТИСЯЧ	195

Розділ XIII

ВІД КАЗІЛІНСЬКОЇ ДО АКВІНСЬКОЇ БИТВИ213

Розділ XIV

СПАРТАК РОБИТЬ ОГЛЯД СВОЇХ ЛЕГІОНІВ233

Розділ XV

СПАРТАК ПЕРЕМАГАЄ ЩЕ ОДНОГО ПРЕТОРА
І ПЕРЕБОРЮЄ НЕБЕЗПЕЧНІ СПОКУСИ254

Розділ XVI

ЛЕВ БІЛЯ НІГ ДІВЧИНИ. — ПОКАРАНИЙ
УБИВЦЯ272

Розділ XVII

АРТОРІКС-ШТУКАР287

Розділ XVIII

КОНСУЛИ НА ВІЙНІ. — КАМЕРИНСЬКА
БИТВА. — СМЕРТЬ ЕНОМАЯ307

Розділ XIX

БИТВА ПІД МУТІНОЮ. — ЗАКОЛОТИ. — МАРК
КРАСС НА ВІЙНІ327

Розділ XX

ВІД БИТВИ БІЛЯ ГАРГАНСЬКОЇ ГОРИ ДО ПОХОРОНУ
КРІКСА346

Розділ XXI

СПАРТАК У ЛУКАНІЇ. — ПТАХОЛОВ
ПОТРАПЛЯЄ У СИЛЬЦЕ365

Розділ XXII

ОСТАННІ БИТВИ. — ПОРАЗКА БІЛЯ БРАДАНУ. —
СМЕРТЬ384
ЕПІЛОГ405
ПОЯСНЕННЯ ІМЕН І НАЗВ408

Підписано до друку 15.04.06. Формат 84×108¹/₃₂. Папір друк.
Гарнітура Таймс. Друк офсетний. Ум. друк. арк. 22,79.
Ум. фарбовідб. 23,1. Обл.-вид. арк. 25,894.
Тираж 5000 прим. Зам. № 1234/193.

Видавництво ТОВ «Школа». 03148, м. Київ, вул. Сім'ї Сосніних, 3.
Свідоцтво про внесення суб'єктів до Державного реєстру
видавничої справи ДК № 6 від 15.02.2000.

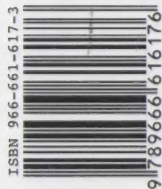
Видано за участю ЗАТ «Національний книжковий проект»

Віддруковано з готових позитивів у ТОВ «Навчальний друк».
Україна, 61001, Харків, вул. Державінська, 38.
Свідоцтво про реєстрацію: ХК № 58 від 10.06.2002 р.

Один з найкращих історичних романів світової літератури популярного італійського письменника-історика **Раффаелло Джованьйої** переносить читача у Римську імперію I ст. до н. е., де розгортається наймасштабніше в історії повстання рабів під проводом славетного Спартака, людини могутньої духовної і фізичної сили.

Шукайте в продажу:

- І. Котляревський.
«Енеїда», «Наталка Полтавка»
- Я. Гашек.
«Пригоди бравого вояка Швейка»
- Українська
народна обрядова поезія
- І. Франко.
«Перехресні стежки»
«Захар Беркут»
- О. Кобилянська.
«Земля», «Людина»

З питань
продажу звертайтеся:
03148, м. Київ,
вул. Сім'ї Сосніних, 3
тел.+38(044) 273-57-16
273-57-18
273-57-39